

МУҲАҚҚИКИ ЧАВОН
ДОНИШГОҲИ МИЛЛИИ ТОЧИКИСТОН
2021. №1

МОЛОДОЙ ИССЛЕДОВАТЕЛЬ
ТАДЖИКСКИЙ
НАЦИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ
2021. №1

YOUNG RESEARCHER
TAJIK NATIONAL UNIVERSITY
2021. No1

МАРКАЗИ ТАБЪУ НАШР, БАРГАРДОН ВА ТАРҶУМА
ДУШАНБЕ – 2021
ДОНИШГОҲИ МИЛЛИИ ТОЧИКИСТОН

МАЧАЛЛАИ ИЛМИИ «МУҲАҚҚИҚИ ЧАВОН»

Муассиси мачалла:

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Мачалла соли 2019 таъсис дода шудааст.

Дар як сол 6 шумора нашр мегардад.

САРМУҲАҶРИР:

Хушвахтзода Кобилҷон Хушвахт | *Доктори илмҳои иқтисодӣ, ректори Донишгоҳи миллии Тоҷикистон*

МУОВИНИ САРМУҲАҶРИР:

Сафармамадов Сафармамад Муборакшоевич | *Доктори илмҳои химия, профессор, муовини ректор оид ба илми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон*

МУОВИНИ САРМУҲАҶРИР:

Исмонов Кароматулло Бадридинович | *Номзади илмҳои филологӣ, дотсент, директори Маркази таъбу нашр, баргардон ва тарҷумаи Донишгоҳи миллии Тоҷикистон*

ҲАЙАТИ ТАҲРИРИЯ

Шерматов Нурмаҳмад	<i>Доктори илмҳои техникӣ, профессор</i>
Солихов Давлат Қуватович	<i>Доктори илмҳои физикаю математика, профессор</i>
Сатторов Абдуманон	<i>Доктори илмҳои физикаю математика, профессор</i>
Файзуллоев Эркин Фатхуллоевич	<i>Номзади илмҳои химия, дотсент декани факултети химия</i>
Валиев Шариф Файзуллоевич	<i>Доктори илмҳои геологӣ-минералогӣ, и.в. профессор, декани факултети геологии ДМТ</i>
Расулиён Қаххор	<i>Доктори илмҳои таърих, профессор</i>
Кучаров Аламхон	<i>Доктори илмҳои филологӣ, профессори кафедраи назария ва адабиёти навини форсии тоҷикии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон</i>
Дӯстов Ҳамроҳон Чумаевич	<i>Номзади илмҳои филологӣ, дотсент, мудири кафедраи забони адабии муосири тоҷикии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон</i>
Нағзибекова Мехриниссо Бозоровна	<i>Доктори илмҳои филологӣ, профессори кафедраи забонишиносии умумӣ ва типологияи муқоисавии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон</i>
Муродов Мурод	<i>Доктори илмҳои филологӣ, профессори кафедраи матбуоти ДМТ</i>
Низомова Тухфамо Давлатовна	<i>Доктори илмҳои иқтисодӣ, профессор</i>
Одинаев Фуркат Фарходович	<i>Номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсент</i>
Сотиволдиев Рустам Шарофович	<i>Доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор</i>
Сафарализода Хучамурод Қуддус	<i>Номзади илмҳои сиёсатишиносӣ, дотсенти кафедраи сиёсатишиносӣ</i>
Рачабов Имомиддин Широнович	<i>Номзади илмҳои сиёсатишиносӣ, дотсенти кафедраи сиёсатишиносӣ</i>
Нуриддинов Раймалихон Шаҳбозович	<i>Доктори илмҳои сиёсӣ, профессор</i>
Шарипов Фаридун Файзуллоевич	<i>Доктори илмҳои педагогӣ, дотсент</i>
Устоев Мирзо Бобочонович	<i>Доктори илмҳои биологӣ, профессори кафедраи физиологияи одам ва ҳайвонҳо, факултети биологияи ДМТ</i>

Мачалла дар Маркази таъбу нашр, баргардон ва тарҷумаи ДМТ барои нашр таҳия мегардад.

Нишони Марказ:

734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон,

ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17.

E-mail: molodoy.issledovatel@mail.ru

Тел.: (+992 37) 227-74-41

ДМТ, 2021©

**ТАДЖИКСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ
НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ «МОЛОДОЙ ИССЛЕДОВАТЕЛЬ»**

Учредитель журнала:

Таджикский национальный университет

Журнал основан в 2019 г. Издается 6 раз в год.

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР ЖУРНАЛА:

Хушвахтзода Кобилджон Хушвахт | Доктор экономических наук, ректор Таджикского национального университета (Душанбе, Таджикистан)

ЗАМЕСТИТЕЛЬ ГЛАВНОГО РЕДАКТОРА:

Сафармамадов Сафармамад Муборакшоевич | Доктор химических наук, профессор, проректор по науке Таджикского национального университета (Душанбе, Таджикистан)

ЗАМЕСТИТЕЛЬ ГЛАВНОГО РЕДАКТОРА:

Исмонов Кароматулло Бадридинович | Кандидат филологических наук, доцент, директор Издательского центра Таджикского национального университета

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

Шерматов Нурмахмад	<i>Доктор технических наук, профессор</i>
Солихов Давлат Кувватович	<i>Доктор физико-математических наук, профессор</i>
Сатторов Абдуманнон	<i>Доктор физико-математических наук, профессор</i>
Валиев Шариф Нарзуллоевич	<i>Доктор геолого-минералогических наук, и.о. профессора</i>
Файзуллоев Эркин Фатхуллоевич	<i>Кандидат химических наук, декан факультета химии ТНУ</i>
Расулиён Каххор	<i>Доктор исторических наук, профессор</i>
Кучаров Аламхон	<i>Доктор филологических наук, профессор</i>
Дустов Хамрохон	<i>Кандидат филологических наук, доцент</i>
Муродов Мурод	<i>Доктор филологических наук, профессор</i>
Нагзибекова Мехриниссо Бозоровна	<i>Доктор филологических наук, профессор</i>
Абдусатторов Абдушукур	<i>Доктор филологических наук, профессор</i>
Одинаев Фуркат Фарходович	<i>Кандидат экономических наук, доцент</i>
Сотиволдиев Рустам Шарофович	<i>Доктор юридических наук, профессор</i>
Сафарзода Бахтовар Амирали	<i>Доктор юридических наук, профессор</i>
Раджабов Имомиддин Ширинович	<i>Кандидат политических наук, доцент кафедры политологии</i>
Сафарализода Хучамурод Куддус	<i>Кандидат политических наук, доцент кафедры политологии</i>
Нуриддинов Раймалихон Шахбозович	<i>Доктор политических наук, профессор</i>
Шарипов Фаридун Файзуллоевич	<i>Доктор педагогических наук, доцент</i>
Устоев Мирзо Бободжонович	<i>Доктор биологических наук, профессор</i>

Адрес Издательского центра:

734025, Республика Таджикистан,

г. Душанбе, проспект Рудаки, 17.

E-mail: molodoy.issledovatel@mail.ru

Тел.: (+992 37) 227-74-41

© ТНУ, 2021

**TAJIK NATIONAL UNIVERSITY
SCIENTIFIC JOURNAL “YOUNG RESEARCHER”**

Founder of journal:

TAJIK NATIONAL UNIVERSITY

The journal was founded in 2019. It is published 6 times a year.

CHIEF EDITOR:

Khushvakhtzoda | *Doctor of Economics, Rector of the Tajik National University (Dushanbe, Tajikistan)*

Kobiljon Khushvakht

DEPUTY CHIEF EDITOR:

Safarmamadov | *Doctor of Chemical Sciences, Professor, Vice-Rector for Science of the Tajik National University*

Safarmamad

Muborakshoevich

DEPUTY CHIEF EDITOR:

Ismonov Karomatullo | *Candidate of philological sciences, associate professor, director of the Publishing Center of the Tajik National University*

Badridinovich

EDITORIAL BOARD:

Shermatov Nurmahmad | *Doctor of technical sciences, Professor*

Solihov Davlat | *Doctor of physical and mathematical sciences*

Quvatovich

Sattorov Abdumannon | *Doctor of physical and mathematical sciences*

Fayzulloev Erkin

Fathulloevich

Valiev Sharif | *Doctor of geological and mineralogical sciences, Professor*

Fayzulloevich

Rasuliyon Qahhor | *Doctor of historical Sciences, Professor*

Kucharov

Alamkhon

Dustov | *Doctor of Philology, Professor of the Department of Theory and New Persian-Tajik Literature of the Tajik National University*

Hamrokhon

Dzhumaevich

Murodov Murod | *Candidate of philological sciences,*

Nagzibekova | *Doctor of Philology, Professor of the Department of Printing of the Tajik National University*

Mekhriniso Bozorovna

Nizomova Tuhfamo

Davlatovna

Odinaev Furqar | *Doctor of Philology, Professor of the Department of General Linguistics and Comparative Typology of the Tajik National University*

Farhodovich

Safaralizoda | *Doctor of Economics, Professor*

Khudzhamurod Kuddusi

Sotivoldiev Rustam

Sharofovich

Safarzoda Bakhtovar

Amirali

Rajabov Imomiddin

Shirinovich

Nuriddinov Raymalikhon

Shahbozovich

Sharipov Faridun

Fayzulloevich

Ustoev Mirzo

Bobojonovich

Address of the Publishing center:

734025, Republic of Tajikistan,

Rudaki Avenue, 17. Dushanbe.

E-mail: molodoy.issledovatel@mail.ru

Phone: (+992 37) 227-74-41

© TNU, 2021

**ТАЪРИХ ВА АРХЕОЛОГИЯ – ИСТОРИЯ И АРХЕОЛОГИЯ – HISTORY AND
ARCHAEOLOGY**

**ЭКСТРЕМИЗМ – ХАТАРИ ЧАҲОНӢ: ТАЪСИРИ МАНФИИ
ИТТИЛООТҲОИ ИФРОТӢ БА АҲКОРИ ЧАВОНОН**

Ашуров У.Б.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Экстремизм аз калимаи латинии «*extremus*» гирифта шуда, маънои аслиаш ифротгарой, канораҷӯӣ, тундравӣ, фикру андешаҳо ва амалҳои тундравона ба шумор меравад. Экстремист нафарест, ки дар амалияи худ ҷонибдори амалҳои якравии тундравӣ аст. Ин амалу зухуроти номатлуб метавонад, дар тамоми соҳаҳо фаъолияти инсон дар дин, илм ва фарҳанг, сиёсат, идеология ва ҳатто ба соҳаи варзиш низ ба миён омада ба тамоми соҳаҳои ҳаёти одамизод таъсири манфии худро расонад. Экстремизм (ифротгарой) аз рӯи мазмуни динӣ, дунявӣ ва доираи фарогириаш бошад, ба ҳудудӣ, минтақавӣ ва байналмилалӣ чудо мешавад.

Экстремизм ва терроризм дар маҷмӯъ хатари воқеӣ ҳам ба ҷомеаи ҷаҳонӣ ва ҳам барои кишвари мо ба ҳисоб меравад.

Шаклҳои зиёди экстремизм ба монанди: миллатгарой, динӣ, экологӣ ва ғайра муайян карда шудаанд.

Экстремизми миллатгарой – ғояҳои ифротгарой, таҳамулнопазирӣ ва амалҳои зидди намояндагони дигар гурӯҳҳои этникӣ, миллӣ, наҷодӣ, кӯшиши баргарафкунии сиёсӣ ё ҷисмонии онҳо, хушунат дар шаклҳои шадид – терроризм зидди мардуми гурӯҳҳои дигари этникӣ мебошад.

Экстремизми динӣ – қатъиян эътироф накардани ғояҳои динӣ дигар, муносибат ва рафтори ҳашмигона нисбат ба пайравони мазҳабҳои дигар, табиғоти ақидаҳои устувор, «ҳақ будани як таълимоти динӣ», кӯшиши решақан кардан, баргараф намудан ва то ба ҳалокат расонидани намояндагони динҳои дигар ба амал меоянд.[1]

Экстремизми экологӣ – назари ифротгарой нисбат ба ташкилот ва корхонаҳои ба таназзули муҳити зист мусоидатунанда мебошад. Он дар амалҳо ва намоишу эътирозҳо барои ҳифзи муҳити зист бар зидди гунаҳкорони ҷиноятҳои экологӣ зоҳир мегардад. Ҷораҳои ифротгарой ҳатто нисбати шахсоне, ки либосҳои аз пашми ҳайвонот ба бар кардаанд, метавонанд зоҳир шаванд.

Сабабҳои пайдоиши экстремизм мисли шаклҳои он гуногун аст. Ин сабабҳо чунин метавон дарҷ кард:

- сатҳи пасти дониши динӣ ва дунявӣ, маърифати ҳуқуқӣ;
- моддӣ;
- идеологӣ;
- хоҳиши табадулот ва норозигӣ аз вазъии воқеӣ;
- пайдо намудани шавқ ба фаъолияти нав;
- ҷой доштани камбудихо дар тарбияи оилавӣ;
- коҳиш ёфтани сатҳи зиндагӣ;
- хусумати шахсии роҳбарони ҳизбҳои сиёсӣ, байни шахсиятҳои сиёсӣ;
- поймол намудани ҳуқуқҳои динӣ ва этникӣ;
- дар сатҳи паст қарор доштани фарҳангӣ иттилоотӣ;
- фаъолияти динии мубаллиғони хоричӣ ва ғайраҳо [4].

Вазъияти пуртазоди байналмилалӣ ва барҳӯрди тафаккуру зехнияти қавму миллатҳои гуногуни ҷомеаи ҷаҳонӣ муваффақонаи, рушди мунтазами иқтисодӣ ва некӯаҳволии аҳоли эҳсос мешавад, ба мушкилоти ҳаётан муҳим табдил додааст.

06 ноябри соли 1994 шаҳрвандони Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳангоми раёйпурсии умумихалқӣ ба қабулгардидани Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ҷонибдори худро барои эъмори давлати навини тоҷикон баён намуда буданд, ки меҳвари бунёдии онро демократӣ, ҳуқуқбунёд, дунявӣ ва яъне иҷтимоӣ будан ташкил медиҳад. Маҳз ҳамин арзишҳо пойдевори рушди устувор ва дастовардҳои кунунии мо гардиданд.

Қобили тазаккур аст, ки дунявият дар сиёсат як шакли сиёсии таъминкунандаи озодии эътиқод буда, ҳеҷ гоҳ даъвои ҳамчун идеологияи динӣ ё бединӣ будан дар ҷомеа ро накардааст.

Вале дар шароити бархӯрди андешаҳои мухталиф дар ҷомеаи шаҳрвандӣ ҳоло василаи беҳтар аз роҳи равиши тафаккури дунявӣ барои ҳалли нофаҳмиҳо ва ҳамзистии кишроҳои гуногуни ҷомеа пайдо нагардидааст.

Мафкураи давлатӣ, қабл аз ҳама мароми миллии мардумро инъикос мекунад ва дар қолаби манфиатҳои миллий ва арзишҳои ҳувиятсозии миллий дохил мешавад, на дар асоси афкори динӣ мазҳабӣ. Дигар ин ки давлати миллий, ки роҳи сохтмони дунявӣ, ҳуқуқбунёди ва иҷтимоиро пеш гирифтааст, на танҳо барои ислом ва мазҳаби ҳанафӣ, балки усулан барои тамоми афкор ва дин, ки дар маҳдудҳои маъмури давлатӣ умр ба сар мебаранд, шароити мусоид фароҳам меоварад.

Дунявият маъноӣ атеизмро надорад, баръакс барои бунёди ҷомеаи шаҳрвандии муосир бояд тамоми кишро табақаҳо, намоёндогони динҳо ва пайравони ҷаҳонбинии ғайридини бо ҳам тавофуқ кунанд. Дунявият ҳам ифротгароии атеистӣ ва ҳам ифротгароии диниро қабул надорад.

Аслу асоси дунявиятро пазируфтани маъноӣ ҷудо кардани ақоиди динӣ аз сиёсати давлатиро ифода намуда ҳеҷ гоҳ мақсади аз ҳаёти ҷамъияти берун овардани динро пайгирӣ намекунад. Зиёда аз ин дар шароити ҳифзи нақши давлат ҳамчун шакли оддӣ созмондеҳи ҳокимияти ҷамъияти сиёсӣ тафаккури дунявӣ барои муайян кардани доираи нуфузи давлат ва иттиҳодияҳои динӣ мусоидат менамояд.

Аслан барои рушди давлати дунявӣ ва ҷомеаи шаҳрвандӣ шинохти дуруст ва таърифи возеҳи мафҳуми дунявӣ зарур аст.

Гуруҳи ҷараёнҳои гуногун баъзан истилоҳи дунявият (секуляризм) ва илҳод (атеизм)-ро омехта мекунад, ба ин васила дар фазои иттилоотӣ тасаввуроти нодуруст пайдо мешавад ва дар зехну равони мардум як эҳсоси нобоварӣ ба сохтори сиёсӣ ва низоми давлатдорӣ дунявӣ ба вуҷуд меояд.

Давлати дунявӣ давлатест, ки дар он ба ҳеҷ гуна динӣ расмии давлатӣ ва таълимоти динӣ бартарият ва афзалият дода намешавад. Хусусияти дунявӣ доштани давлат чунин пешбинӣ менамояд, ки давлат ва иттиҳодияҳои динӣ аз ҳамдигар ҷудо буда, онҳо метавонанд, дар доираи қонунгузорӣ амалкунанда қору фаъолият кунанд. Дар айни замон низоми дунявӣ давлатдорӣ ба фаъолияти иттиҳодияҳои динӣ, бовару эътиқод ва озодии вичдони шаҳрвандон заминаҳои мусоид фароҳам месозад [2].

Исломи асил ба беадолативу куштор ва қатлу ғорат озори инсонӣ бехонумонӣ ҳазорон муслимин ҳеҷ иртиботе надорад. Роҳи ягонаи раҳи рисолати умумимиллӣ касб кардани мубориза бо ифротгароист.

Дар ҳақиқат мавзӯи мубориза бо экстремизм яке аз мавзӯҳои муҳим ба шумор меравад. Зеро, вақте ки сухан дар бораи ин ё он таҳдидҳо ба амният меравад, дар ҳол таҳдиди экстремизмро ба ҷомеаи ҷаҳон ҳис менамоем. Аз ин рӯ, барои мубориза бурдан бо он аз нигоҳи мантӣ ба чунин нуқтаҳои давлатҳо бояд тайёр бошанд ё имконият дошта бошанд:

- мавҷуд будани шароитҳои иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва сиёсӣ барои пешгирӣ аз хатару зуҳуроти номатлуб ;

- имконияти истифодаи «дастгоҳҳо» нав дар қувваҳои дохил ва берун ва ҳам дар фазо ё дар ҷойҳои, ки таҳдидот бештар аст;

- паст кардани сатҳи таъсиррасонии манфӣ ба ҳаёти сиёсии ҷамъияти ва иқтисодии давлатҳо [3, с.170].

Он гунае ки Президенти кишвар Эмомалӣ Раҳмон таъкид кардааст, «Ҷомеаи мо ҷузъи ҷудонашавандаи ҷомеаи ҷаҳонист ва таъсири ҷараёнҳои ифротии нав, ки зуҳури онҳо тавассути шабакаи интернет ва дигар воситаҳои иттилоотӣ ба шуури баъзе аз ҷавонони ноогоҳӣ мо низ эҳсос мегардад. Як қисми ҷавонон дар пайравӣ

аз хамин андешаҳои ифротӣ ҳатто арзишҳои миллиро аз нигоҳи маҳдуди худ ширку бидъат эълон кардаанд».

Ҳоло барои ҷалби ҷавонон аз шабакаҳои иҷтимоии «Одноклассники» ва «Фейсбук» низ фаровон истифода мешавад. Гурӯҳҳои ҷалб кунандагони ифротӣ бо сохтани аккаунтҳои дурӯғин бо ҷавонон шинос шуда, батадрич онҳоро ба худ ҷалб мекунад. Бештар ҷавононе, ки дар шабакаҳои иҷтимоӣ шомили гурӯҳҳои мазҳабӣ ҳастанд ё дар мавзӯҳои динию мазҳабӣ баҳсҳои тундугоҳе ҳолӣ аз мантиқ доир мекунад (ҷавононе, ки зоҳиран мазҳабӣ, аммо аз дониши мукаммали динӣ номусаллаҳ), мавриди ҳадафи ҷалбгарон ё афроди мағзшӯӣ ифротгароён қарор мегиранд.

Бо таваҷҷуҳ ба ин ки имрӯз шумораи қорбарони тоҷикзабон шабакаҳои иҷтимоӣ зиёд истифода мебаранд ки, он ҳам аксаран ҷавонон, арзёбӣ мешавад ва бо дар назардошти ин ки хамин шабакаҳои иҷтимоӣ имрӯз ба як воситаи муассири ташаккулдиҳандаи афкори омма табдил меёбанд, муҳим аст, ки ин қисмат дар мадди назар бошад. Албатта, мо намегӯем, ки муборизаи идеологӣ ва иттилоотӣ дар ин майдони маҷозӣ бо маҳдуд кардани дастрасӣ ба шабакаҳои иҷтимоӣ ҳамроҳ бошад, балки мақомоти давлатӣ ва ҷомеаи шахрвандӣ бояд аз он ба таври муассир ва бо мақсади шакл додани афкори холи шароити мусоид барои онҳо ин дараҷаи қофӣ имконияти иқтисодии ҷомеа мебошад, ки барои барқамол расидани ҷавонон, рушди малакаи онҳо, аз худ намудан ва дарёфти мақоми хоссаи худ дар ҷомеа дар соҳаҳои гуногунро таъмин намояд.

Муҳити ҷавонон бо хусусиятҳои иҷтимоӣ худ ва дарки муҳити атроф яке аз қисми ҳассоси ҷомеа ба ҳисоб меравад, ки дар он иқтидори манфӣ барои эътироз босуръат ба амал меояд. Зери таъсири омилҳои иҷтимоӣ, сиёсӣ, иқтисодӣ ва ғайра дар муҳити ҷавонон онҳое, ки бештар ба ин таассурот дучор мешаванд, ташаккули ақидаҳои радикалиро ба вучуд меорад. Хамин тариқ, шахрвандони ҷавон сафи созмонҳои экстремистӣ ва террористиро зиёд менамоянд, ки дар ин раванд ҷавонони тоҷик ҳам истисно нестанд. Ҳамаи гурӯҳҳои экстремистии ҷавонон характери ғайрирасмӣ доранд. Барои хамин ҳам аксар вақт ҷавонон дар бораи заминаи идеологӣ доштани ин гуруҳҳо ва ҳаракатҳои ифротӣ тасаввурот надоранд ва онҳо зери таъсири шиорҳои баланд, хусусиятҳои зоҳирӣ ва ҷузъиёти дигар қарор мегиранд [5].

Дар робита ба ин, барои пешгирии зухуроти экстремистӣ ва террористӣ ба масоили ташаккули шахсияти таҳаммулпазир, тавсияи қорҳои равонӣ, ки барои пешгирии хушунат мусоидат менамояд, маҳдудияти иҷтимоӣ гурӯҳҳои террористӣ, маҳдуд намудани онҳо аз дастгириҳои дохилӣ ва берунӣ, ошқор ва нест кардани сарчашмаҳои маблағгузорӣ, рушди сиёсати давлатии мубориза бо терроризм ҳамчун зухуроти номатлуби иҷтимоӣ сиёсӣ, ҳамоҳангсозии нерӯи сохторҳои ҳифзи ҳуқуқ ва ҷомеаи шахрвандӣ, идораи марказонидашуда оид ба тамоми фаъолият барои пешгирии ва мубориза бар зидди терроризм ва экстремизм бояд таваҷҷуҳи бештар зоҳир карда шавад.

Барои муборизаи мақсаднок ва пайваста бар зидди падидаҳои номатлуб аз қабилӣ экстремизм, зухуроти он дар шакли қанора ва методи амалисозии он, яъне терроризм дар байни наврасон ва ҷавонон аз тарафи Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон бо дастгирии тамоми сохторҳои ҳукуматӣ ва ғайриҳукуматӣ таҳияи як барномаи муштараки қадиду мукамал таҳти унвони «Ҷавонон ва масъалаҳои радикализм»-ро хеле муҳим меҳисобем.

АДАБИЁТ

1. Ашурзода Қ.Х. Экстремизми динӣ: мафҳум, моҳият ва хусусиятҳои он. Қ.Х Ашурзода/ Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон //Экстремизми динӣ: мафҳум, моҳият ва хусусиятҳои он. 2017. №2/10. С. 286-290.
2. Баротзода Файзулло. Қойғаи дин дар давлати дунявӣ // Ҷумҳурият. - 2016.- 20 январ.
3. Имомов А. Непрерывный диалог – важнейший способ решения проблемы экстремизма // Религиозный экстремизм в Центральной Азии: Материалы международной научно-практической конференции. – Душанбе: «Деваштитч», 2002.
4. Муминов А. Религиозный экстремизм: сущность и явления, формы проявления и пути их решения в постоянно меняющемся современном обществе. – Душанбе, ТНУ, 2018.
5. Назиров Д. Проблемы терроризма и религиозного экстремизма в условиях глобализации. Ч.1. Терроризм: понятие, сущность, идейные истоки, факторы, противодействия. – Душанбе, 2009. – 288 с.

ЭКСТРЕМИЗМ – ХАТАРИ ҶАҲОНӢ: ТАЪСИРИ МАНФИИ ИТТИЛООТҲОИ ИФРОТӢ БА АҶКОРИ ҶАВОНОН

Дар фишурда натиҷаҳо оид ба муайян кардани сабабҳо ва омилҳои пайдоиши экстремизм ба хусус дар байни ҷавонон, ки як қисми нозуки ҷомеа ба ҳисоб мераванд бараси гардида ва барои ҳалли ин вобои аср роҳу усулҳо низ пешниҳод карда шудааст. Экстремизм яке аз хатарҳои замони муосир ба шумор рафта ва таъсири он ба вазъи дахилии кишвари мо низ аз назар дур нест. Бояд гувоҳи дод, ки таъсири ин падидаи номатлуб дар байни ҷавонон зуд ба назар мерасад ва ин кишри ҷомеаро зуд ба худ бовар мекунонад ва аз онҳо барои пиёда кардани амалҳои нопоки худ истифода мебаранд. Бинобар ин Ҷумҳурии Тоҷикистон дар ин масъала бетараф набуда барои пешгири аз ин хатару зухуроти номатлуб чораҷӯи карда барои несту нобуд кардани ин хатарҳо, ки ба амнияти кишварамон хатар нарасонанд, тамоми мақомотҳои қудратии худро сафарбар қадаст. Ҷамҷунин мавзӯи мубориза бо экстремизм яке аз мавзӯҳои асоситарини замони муосир ба шумор меравад. Зеро, вақте ки сухан дар бораи ин ё он таҳдидот ба амният меравад, дар ҳол таҳдидоти экстремизмо ба ҷомеаи ҷаҳон ҳис менамоем. Кишварҳо дар дохили мақомотҳои стратегия мубориза бар зидди экстремизм ва терроризм қабул кардаанд ва онро дар амал татбиқ гардонда истодаан. Инчунин дар ҳар як саромади кишварҳо дар доираи созмонҳои минтақавӣ ва байналхалқӣ яке аз масъалаҳое, ки онҳо барраси менамоянд, ин таҳдидоти экстремизм ва терроризм ба ҳисоб мераванд. Барои ҳамин ҳам ҳар яки мо вазифадор ҳастем, ки бар зидди ин падидаи номатлуб мубориза барем.

Калидвожаҳо: экстремизм, ифротгарои, терроризм, дунявӣ, фарҳангӣ итилоотӣ, ҷаҳонишавӣ

ЭКСТРЕМИЗМ: ГЛОБАЛЬНАЯ УГРОЗА: НЕГАТИВНОЕ ВЛИЯНИЕ ЭКСТРЕМИСТСКОЙ ИНФОРМАЦИИ НА МОЛОДЕЖЬ

Подробно обсуждаются результаты выявления причин и факторов возникновения экстремизма, особенно среди молодежи, которая является уязвимой частью общества, а также предлагаются пути и средства борьбы с этой чумой века. Экстремизм – одна из угроз современности, и его влияние на внутреннюю ситуацию в нашей стране не за горами. Следует отметить, что влияние этого нежелательного явления быстро ощущается среди молодежи, и этот сегмент общества быстро становится самоуверенным и использует их для совершения своих грязных дел. Поэтому Республика Таджикистан не занимает нейтральную позицию в этом вопросе и приняла все необходимые меры для предотвращения этих опасных явлений и мобилизации всех правоохранительных органов на устранение этих угроз, не представляющих угрозы безопасности нашей страны. Борьба с экстремизмом также является одним из главных вопросов современности. Потому что, когда мы говорим о той или иной угрозе безопасности, мы все равно чувствуем угрозу экстремизма для мирового сообщества страны и внутри своих структур приняли стратегию по борьбе с экстремизмом и терроризмом и реализуют на практике. Также в каждом шагу в стране в рамках региональных и международных организаций одной из проблем, которые они рассматривают, является угроза экстремизма и терроризма. Вот почему каждый из нас обязан бороться с этим нежелательным явлением.

Ключевые слова: экстремизм, терроризм, секуляризм, культурная информация, глобализация.

EXTREMISM: A GLOBAL THREAT: NEGATIVE IMPACT OF EXTREMIST INFORMATION ON YOUNG PEOPLE

The results of identifying the causes and factors of the emergence of extremism, especially among young people, which are a vulnerable part of society, are discussed in detail, and ways and means of combating this plague of the century are proposed. Extremism is one of the threats of our time, and its influence on the internal situation in our country is not far off. It should be noted that the impact of this undesirable phenomenon is quickly felt among young people, and this segment of society quickly becomes self-confident and uses them to carry out their dirty deeds. Therefore, the Republic of Tajikistan does not take a neutral position on this issue and has taken all necessary measures to prevent these dangerous phenomena and mobilize all law enforcement agencies to eliminate these threats, which do not pose a threat to the security of our country. The fight against extremism is also one of the main issues of our time. Because when we talk about this or that security threat, we still feel the threat of extremism for the world community. Countries within their structures have adopted strategies to combat extremism and terrorism and are implementing them in practice. Also at every step in the country, within the framework of regional and international organizations one of the problems They are considering is the threat of extremism and terrorism. That is why each of us is obliged to fight this undesirable phenomenon.

Keywords: extremism, terrorism, secularism, cultural information, globalization.

Сведения об авторе: *Ашуров Умеджон Бахридинович* – Таджикский национальный университет, магистр кафедры международных отношений, Таджикского национального университета. E-mail: umedjonalizoda96@gmail.com Тел: 900 01 92 95

Information about the authors: *Ashurov Umedjon Bahridinovich* – Tajik National University, Master of the Department of International Relations, Tajik National University. E-mail: umedjonalizoda96@gmail.com Тел: 900 01 92 95

ФАТҲИ ХУРОСОН АЗ ЧОНИБИ АМИР ТЕМУР (СОЛҲОИ 1380-1393)

**Қаландаров Х. Х.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон**

Агар муборизаҳои Темур дар самти Хоразму Дашти Қипчоқ ба хотири муттаҳид намудани он манотиқ ба ҳайати давлати худ бошад, пас ҳучумҳои у ба Хуросон ва кишварҳои дигари он чониб пурра ба хотири ишғол ва ғорат намудан буд.

Ин ҳучуми Темур шабоҳат ба ҳучуми хунхоронаи Чингиз дошт, фақат ин ки андозаи таҳриботу ваҳшонияти наберахонд ба ҳадди кори бобои ифтихории ӯ нарасид, аммо дар ҳар сурат арвоҳи охириро шод карда тавонист. Фарқ миёни эшон он буд, ки охири аз ибтидо дар баробари қатлуғорат инчунин мақсади тасарруфи он сарзаминро низ дошт.

Аммо дар бераҳмии шахсии ин ду ҷаҳонкушои хунхор муаллифони сарчашмаҳои таърихӣ дар баъзе маворид баҳои аввалро ба Темур додаанд, ки ин гуфта ҷои тааҷҷуб надорад. Ҳучум ба самти Марказӣ Хуросон дар соли 1380 шурӯъ шуд. Чунонки аз таърихи оли Курт оғаҳӣ доред, Темур дар тирамоҳиҳамон сол аз оби Ому убур кард ва нахуст азми он намуд, ки давлати Куртхоро аз миён бардорад.

Бад-ин хотир аввал ба навоҳии тобеи эшон чун Андхуд, Сарахс, Пушанг ва ғайра лашкар кашида, фатҳ намуд ва баъдан Ҳиротро муҳосара кард, ки тафсилоти онро аз қабилҳоиҳодисоте чун ба аҳду паймони бардурӯғи Темур бовар кардани ҳиравиён ва таслим шудан ба ӯ ва гирифтани омадан ба ҷабру зулму ғорат, вайронии шаҳр, барандохтани оли Курт бо ҳиллаву найирангҳо ва амсоли инро хангоми таърихи оли Курт овардаем, ки ҳоҷат ба такрор нест. Ва ҳамчунони дигар таҳрибкориву ҷаҳонгушоиҳоиӯро, баъд аз фатҳи давлати Куртҳо, дар давлати Сарбадорони Сабзавор ва давлати оли Музоффар муфассалан омӯхтаед, ки дар ин ҷо аз тафсилоти он низ сарфи назар мекунем [1, с. 36-37].

Пас аз оне, ки Темур дар соли 1381 бо макру ҳиллаи зиёд ва дар баъзе манотиқ бо ҷангу хунрези қисмате аз Хуросонро мутасарриф шуд ва ба Мовароуннаҳр баргашт, мардумони Хуросон эҳсос карданд, ки Чингизе дигар, бидуни хунрезиҳои азими чингизӣ, вале бо ҷорӣ доштани зупме сангин ва таъхироте нангин бар онон муставлӣ шудааст ва мезданд, ки бо вучуди ихтиёран таслим шуданшон шохрҳои эшон вайрон карда мешуд (чунончи дар Ҳироту Исфарион ва баъзе аз шаҳрҳои он ҷавониб чунин амалҳо рух дода буданд, бинобар ин, аз баргаштани Темур ба Мовароуннаҳр фурсатро муносиб дониста, бар он шуданд, ки сарварони нишондаи Темурро аз миён бардоранд ва агар рафту Темур дигарбора лашкар кашад, муқобилатичиддӣ кунанд.

Таърих борҳо собит сохтааст, ки мардумони тоҷикхечгоҳ зулми давлатҳоро лашкаркашони ҷаббори аҷнабиробаҳудравонадидаанд ва агар кӯҷактаринимконе даст дода, бар он шудаанд, ки маргро аз ғулумӣ афзал донанд ва то дами охир бизананд, то озод бошанд, зеро аз қадим боз ин мардумро ғулумӣ нангинтарин падидаи иҷтимоиву маънавӣ будааст ва таҳаммули бори сангини онро надоштаанд. Бад-ин сабаб дар сар то сари Хуросон саркашиҳо аз ҳукумати Темур оғоз шуд, ки эшон начоти худро танҳо дар ҳамин мезданд. Саркаши аввал аз ғуриёни озодпараст (пас аз ду соли мутобааташон бо темуриён) бо сарвариини намояндаи хонадони оли Курт ҳокими Ғӯр – Муҳаммади Ғӯрӣ ва бародараш оғоз шуд, ки қабл аз он ёд кардем. Темур, ки ҳеч гоҳ инро ҷашмдор набуд, дар ғазаб рафт ва кулли ҳукмронони оли Куртро, ки ҳамроҳи худ ба Самарканд оварда буд, ба қатл расонид.

Дар он хангом писараш Мироншоҳ, ки бо лашкариёни худ дар вилояти Сарахс буд, ба сари "ҳиравиёни ошубгар" тохт ва чун Ҳиротро бо "шарофати" қудуми номубораки Темур девору дарвоза намонда буд, ба зудӣ бори дигар шаҳрро ба ҳок ухун кашид.

Чун қиёми ғуриёнро сарқӯб карда, бештаре аз ононро ба қатл расониданд, бо фармони Мироншоҳ калламанораҳо сохта шуд.

Аз рӯи маълумотҳои маълуми хатти нав ва ин калламанорасозӣ буд, ки дар сарзамини тоҷикон амалӣ мешуд. Ва аҷиб он ки чунин ваҳшониятро аввалин бор

на Темури хунхор, балки писари ӯ бо ихтиёри худ содир кард, ки Темур баъдан аз он огоҳ шуд ва дар таквияти ваҳшонияти писар кушида, тамоми олу авлоди Куртҳои махбуси бегуноҳро дар Самарқанду Андигони Мовароуннаҳр билкул ба қатл расонид. Ин амали ваҳшиёнаи падару писар мухбир аз он аст, ки табиати даррандагии ҳукмронони оли Чингиз аз "падари бузургворашон" шурӯъ карда, ба баъд пайваста дар имтидоду инкишоф будааст, ки дар баъзе маврид чунин ихтирооти писарон мавриди таъачҷубу аҳсани падаронашон мегашт. Ба ибораи дигар, ҳарчанд ки ин ваҳшиён бо гузашти солҳову қарнҳо дар миёни мардумони бумии фарҳангии Тоҷикзамин омадаву мутаваҷҷеҳ мегаштанд ва дар дарёи тамаддуни инсонӣғутта мезаданд, бо вучуди ин табиати даррандагии эшон аз миён намерафт, балки ваҳшитар мешуд. Дар ҳоле, ки бо вучудибераҳмии азим Чингизхонро тафаккури ваҳшигарие чун калламанора сохтан набуд, ки сарчашмаҳо аз вуқуи ҳодисае чунин хабар дода бошанд [2, сах. 119-110].

Сарқӯб шудани ғуриён дар Ҳирот ва паҳн шудани овозае чун "калламанора сохтан"-и темуриён дар он шаҳр қариб кулли мардумони Хуросони Бузургро боз ҳам бештар ба чунбиш овард. Аз ҷумла, дастнишондаи сарбадории Темур дар тахти давлати Сарбадорони Сабзавор - Шайх Довуди Сабзаворӣ доруғаи муғулии он чоро кушта, алайҳи Темуриён бархост. Мардуми Сиистон низ дам аз муҳолифат заданд. Ҳамин тавр, Темур аз густариши бештари ин чунбишҳо ба таҳлука афтад, ҳарчи зудтар дар тирамоҳи соли 1383 ҳудаш шахсан ба сӯи Хуросон лашкар кашид, ки ин дуввумин лашкаркашии вай ба сӯи Хуросон буд.

У дар Тирмиз аз оби Ҷайхун гузашта, дар Мурғоб маскан сохт ва вақте ки хабари исёни сабзавориёнро шунид, ба писараш Мироншоҳ фармон дод, то аз Ҳироти таҳрибгашта лашкарро ба Сабзавор барад ва худ бо лашкари гарон ба сӯи Сиистон ронд. Аввал ба Ҳирот омада, "моли амонӣ", яъне чаримаичангро бар гардани аҳолии Ҳирот баст, ки иҷро намудани он барои ҳиравиён гаронтар аз марғ буд. Пас аз он ғосибон дар иттиҳоди азиме гирд омада, ба сӯи Сабзавор – пойтахти дуввумин давлати инқирозии тоҷикон пеш рафтанд. Онҳо шаҳрро ишғол ва мардуми зиёдеро ба қатл оварданд. Шайх Довуд бо иддае аз лашкариён ба қалъаи кӯҳие дар назди Сабзавор бо номи Бадробод паноҳ бурда, муборизаро давом доданд. Мирхонд менависад:

"Лашкариён ҳисори Бадроборо муҳосара намуданд ва ҳисорро нақб зада, деворе азим бияфтод... (ва баъд аз оне, ки Ҳисор муҳосира шуд), ду ҳазор касро аз қалъа берун оварда, бар болои якдигар ниҳоданд ва ба гилу хишт устувор намуда, манора сохтанд, то эътибори дигар саркашону мутамарридон бошад. Билҷумла..., харобиву вайроние дар Хуросон воқеъ гардид, ба таҳсис дар Ҳироту Сабзавор ва раоёи бечора дар зери ҷубу шиканҷа халок шуданд. Ва касрати мурдагон ба ҷое расид, ки зиндагонро маҷолитаҷҳизу такфин намонд ва мусулмонон аз автони худ ҷило намуда, ба қурбату Ғурбат мубтало гардиданд ва аз айёлу атфол чудо монданд" [3, с. 228-229].

Дар Фароҳу Сиистон ҷангҳои саҳт ба вуқуъ пайваст. Агарчи иддае аз сарварони Сиистон ба тарафи Темур гузаштанд, вале мардум марғро авло дониста, муқоамати хунини қахрамонона карданд. Ба қавли Мирхонд чунон "муҳориба рӯй дод, ки достони пураи Дастон ва Соми Наримон бар тоқи исён монда, сипоҳи зафарқарини Темур даст аз ҷони ширин шуста, дар мақомисарёӣ омаданд ва роҳи берун шудан масдуд ёфта, дил бар марғ ниҳоданд'

Пас аз муттаҳид шудани кулли лашкариёни темурӣ ба эшон муяссар шуд, ки аз он маҳлака халос шаванд, вале сиистониён муборизаро қдтг накарда, бараке оташи онро иштиғол доданд: "Ҳазрати Соҳибқиронӣ, ки он ҳол мушоҳада фармуд, ҷиҳати забти лашкар онон ба ҷониби кул маътуф сохт, пиёдагони Сиистон тирборон оғоз карданд ва захме бар як рони шаҳриёри комгор расид".

Ин дуввумин захми қорӣбуд, ки аз ҷонибисиистониён бар бадани Темур расонида мешуд, ки аввал он чанд соя пештар ба дасташ расида ва онро хушк сохта буд. Ва ба иллати ин ду захм ӯмулаққаб ба Темури Ланг шуд. Дар ҷанги сиистониён лашкариёни Темур дар ҳолати ногувор монда, бад-ин фикр гирифтгор омаданд, ки чун сарвари эшон захмӣ шуд ва бештаре аз аспони ҷангишноаз дасти пиёдагони сиистонӣ ба воситаи корду теғмаҷрӯҳуқорношоям гардонида шуд, шояд ба андак имтидоди ин ҳолатшикасти қорие бар онон ворид шавад, бад-ин хотир ҳарчи аз қудратихарбӣдоштанд, ба хотири начотёфтан онро бо тамоми хастийстифода бурданд.

Абдураззоки Самарқандӣ натиҷаи ин кӯшиши охири ва бому- ваффақияти теуриёно чунин тасвир кардааст: "Ҳазрати Соҳибқирон... чиҳати забти лашкар инон тофта (ва чавшан) пӯшида, хост, ки ба нафари хеш ҳамлакунад, ҳамроҳони ӯ нагузоштанд, бад он хотир, ки мабодо талаф шавад ва гуфтанд, ки он ҳазрат (набойд) таҳаммули хатар намояд.

Ва ба якбор аз атроф ҳамла карда, душманонро ба ҳисор давониданд ва ҳисору шахро ба галабаи қаҳрифта ва лашкариёно беш аз ҳаддуад ба қатловарда, қалъавуҳисор ва хонаву девори ин шахро гирифтанд ва ба чорубиошуб ва дасти ғорату торочдафоину ҳазоини он балдаро руфтанд ва ғаноими гавҳарузар ва нафоиסי лаъливу чавҳар, ки ба тӯлизамон дар Сиистон чамъомада буд, ҳазрати Соҳибқирон фармуд, ки аснофи лашкарро аз он вучух баҳравар гардонанд ва (Сиистон) харобу вайрон шуд". Ба ибораи Мирхонд теуриён Сиистонро "маъвои зоғу заған гардониданд"[4, с. 197-260].

Ва ҳамчунони дигар шаҳри Бӯсту қалъае чанд аз он навоҳӣ, ба мисли қалъаҳои Сурх, Ҳазорпаз ва амсоли ононро кушода, ба қавли Низомуддини Шомӣ "бо эшон чанги саҳт карданд ва Манмӯро ба қатл оварданд ва фармуд, то аз сарҳои мақтул он манорҳову гилту даҳо сохтанд". Тамоми иморату иншооти обёриро вайрону валангор карданд, ки Сиистон дигар обод нагашт, ҳатто осори он харобкорҳо имрӯз дар он сарзамин ба назар мерасад.

Чунонки оғаҳӣ доред, ханӯз муаллифи маҷҳули "Таърихи Сиистон" дар замони Маҳмуди Ғазнавӣ навишта буд, ки "чун бар минбари ислом ба номи туркон хутба карданд (ҳукмрон шудани Маҳмуди Ғазнавӣ дар назар аст), ибтидои меҳнати Сиистон он рӯз буд! Ва Сиистонро ханӯз ҳеҷ осебе нарасида буд, то ин вақт.

Ва андар ҷаҳон аз рӯзгори Яъқуб ва Амр ҳеҷ шаҳре ободтар аз Сиистон набуд... (Чун сиистонӣён бар ҳукмрони маҳаллии худ ношукрӣ карда, ҳукумати турконро пазируфтанд, бар ҳама ҷабру ҷафоҳо гирифтанд омаданд ва дар ин роҳ) чи диданд ва ханӯз мебинанд. Ва Эзид донад, ки чанд рӯзгор баргирад?".

Воқеъан ҳам гуфтаи муаррихи доно аз он рӯзгор шаҳодат меод, то он хангоме, ки ба дасти Темур ба авҷи аъло расид ва ин сарзамин пурра кӯфта шуд, ки минбаъд қомат бар надошт. Хуллас, дар он минтақахунрезиву вайронкорӣ эшон то Қандаҳорро фаро гирифт ва дар баҳорисоли 1384 қатъ ёфт ва Темур ба Самарқанд баргашт.

Ҳамин тавр, дар натиҷаи ду ҳучуми ишғолгаронае, ки Темур ба Хуросон кард, то соли 1384 қариб кулли ин сарзамини бузургро ишғол ва ба давлати худ ҳамроҳ, намуд.

Аммо ин муваффақият ӯро қонеъ накард, зеро вай ба хубӣ мефаҳмид, ки Хуросону Мовароуннаҳри он замон пораҳои як сарзамин, яъне Эронзаминанд ва бошандагони асосии кулли ин минтақа ғолибан як мардум, яъне тоҷиконанд, ки ишғоли як қисмати аз ин мардумон метавонист бародарони ҳамхуни худро ба шӯр биеварад. Бинобар ин тасмим гирифт, ки боридигар ба ғарблешкар кашад ва ба дарунтари Эронзамин пеш равад [6, сах. 14].

Воқеъан ҳам давлатҳои дигари тоҷикӣ аз қабилҳои давлатҳои савоҳили ҷанубии баҳри Ҳазар ва Музаффарӣён аз бадбахтиҳои ба сари мардумони Хуросон омада ба ғазаб, омаданд ва футӯҳоти Темурро маҳкум намуда, аз ваъдаҳои қабилӣ худ, ки аз қабилҳои дӯстиву рафокат бо давлати Темур буд, изҳори ташвишу нигаронӣ карданд.

Агарчи Темур мақсади онро дошт, ки баъд аз тайёрии хубе, шояд баъд аз имтидоди бештар аз соли як ва ё ду ҷаҳонкушоии худро оғоз кунад. Вале чун дар Мозандарон тоҷикон "тамарруд" карданд, барои ҳучуми навбатии Темур бахонаи хубе падида омад, то бад-он савоб лашкар кашад. Дар Мозандарон амир Валӣ номи ҳукумат мекард, ки дар лашкаркашии нахустини Темур итоати ӯро пазируфта буд ва чун амалиёти минбаъдаи Темурро мушоҳида кард, бар он шуд, ки аз ӯ дигар итоат накунад.

Ин дафъа Темур (дар соли 1384) дар Балх лашкари гарон гирд овард ва то Сарахс пеш омад ва аввалин ҷангро бо лашкариёни мозандарони дар наздикии Нисо, дар мавзеи Ковкуруш оғоз кард. Қариб ҳар рӯз ҷанг мекарданд, то дар декабри ҳамонсол Темур Марказӣ идории амир Валӣ, шаҳри Астарободро ишғол ва ба дастнишондаи худ супурд. Ва зимистонро дар Рай сипарӣ намуд. Дар баҳор Султония, Сори, Омӯл ва чанд ҷоидигарро ишғол карда, ба Самарқанд бозгашт.

Ба ғайраз он се ҳучумиаввал Темур боз се маротибаи дигар ба дарунтари Хуросони бузург лашкар кашид, ки он сеи охирро шартан чунин номгузорӣ кардаанд: юриши сесола (аз соли 1386), юриши панҷсола (аз соли 1392) ва юриши ҳафтсола (аз соли 1399). Ва ӯ ҳар мақсади манфурунае, ки нисбати ин сарзамину мардумони он дошт, аз қабилӣ ғорату ишғол ва қатлу вайронӣ дар муддати ин юришҳо амалӣ карда тавонист.

Юриши сесола дар соли 1386 аз он оғозшуд, ки Темур лашкари гарон гирд оварда, то ба Фирӯзкӯҳ, омад ва дар он чоаз вилоёти мафтӯҳдихуд сипоҳиёни иловагӣ ба худ ҳамроҳсохт ва ба қасди саркӯб сохтани ҳукмрони Луристон (Лури Кӯчак) – малик Иззуддин пеш рафт ва муваффақ, шуд. Дар он навоҳӣ, ба қавли Мирхонд, "Барунурдро ғораткард ва ҳисори Хуррамободро вайрон сохт. Дар ҷанги Луристон Хона Алай Муайиди Сарбадор захмӣ шуд ва пас аз ҷанде бо он ҷароҳат даргузашт". Темур юришҳои ғоратгаронаи худро давом дода, дар Нахҷувон "қатлу ғорати бисёр карданд", яке аз гунбазхоро оташ заданд, ки "пансад қас аз дуди кох, талаф шуданд". Ва ҳамчунони дигар шаҳри Табрезро низ ғорат кард ва "моли амонии" гарон бар мардумони он баст. Шаҳри Султонияро низ мутасарриф шуд. Пас аз он ба Гурҷистон рафт "ва ба қатлу ғорат дар шаҳрҳои Гурҷистон пардохт".

Дар соли 1387 аз Ҳамадон гузашта, ба Исфаҳон наздик шуд, чун бузургони шаҳр изҳори итоат карданд, Темур бар исфаҳониён моли амонӣбор кард, ки мардум аз ӯҳдаи адои он набаромада, ба шур омаданд ва хироҷ гундоронро бо сипоҳиёнашон ба қатл расониданд.

Темур ба ғазаб рафта, бо лашкари анбӯҳи худ ба шаҳр борид ва қатли ом кард, ки айнан такрори ходисаи чингизиёни аввалро мемонд, балки бадтар аз он буд. Бинобар шаҳодати Низомуддини Шомӣ шумораи мақтулон он қадар зиёд буд, ки аз он миён бо фармони Темур "то ҳафтад ҳазор адад сари одами ба зоҳири Исфаҳон ҷамъ карданд, намунаи Рӯзи Растохез дар он шаҳр зоҳир шуд. Ва фармуд то аз он сарҳо манорхову гилтудаҳо сохтанд!". Пас аз он ба сӯи Шероз рафт, ки тафсилоти онро дар зимни таърихи оли Музаффар оварда будем. Чун хабари ҳучуми сипоҳи муғул ва Тухтамишхон ба Мовароуннахо ба самъи Темур расид, тамоми манотиқи Эронзаминро ба умарову дастнишондаҳои худ тақсим карда, ба ихтиёрашон супурд ва дар январ-феврале 1388 таъҷилан рӯ ба Мовароуннахр ниҳод. Бо ҳамин юриши сесолаи ӯ ба анҷом расид. То расидани Темур ҳукмрони Муғулистон Қамаруддин ва ҳокими Дашти Қипчоқ Тухтамишхон забон як карда, бо лашкари фаровон вориди Мовароуннахр шуда буданд. Тухтамишиён дар наздикии Утрор ба лашкари темуриён шикаст ворид сохта, даст ба қатлу ғорати мардуми бечора заданд. Лашкари Муғулистон бошад, ба сӯи Тошканд ҳамла кард.

Темур дар ҳамон соли 1388 аз шиддати ғазобе, ки бар ӯ муставлӣ шуда буд, ба Хоразм лашкар кашид, зеро он кишвар зери тасарруфи Тухтамиш қарор гирифта буд. Дар асари он ҳучуми шаҳри Хоразмро ба хок яксон намуда, дар ҷои он ҷав кошт ва кулли аҳолии шаҳрро ба Самарқанд кӯчонид.

АДАБИЁТ

1. Айни. С. Алишер Навоӣ. – Сталинобод: 1948. – С.36-37.
2. Алишер Навоӣ. Суждение о двух языках. // (Мухокимат ал-лугатайн), сочинения в десяти томах, Т.Х. –Ташкент:1970. – С.110.
3. Бартольд В.В. Сочинения. – М: Т.П. – Часть 1. – С. 228-239.
4. Бартольд В.В. Сочинения. – М: Т.П. – Часть 2. 1964. – С. 197-260.
5. Камоли Хучандӣ, 1955, с. 14.
6. Роҷеъ ба он ниг.: Айни С., 1948; Бертельс Е. Э., 1965 а; Ҷомӣ, 1965. Нашри осори Ҷомӣ ва тарҷумаи онҳо: Ҷомӣ, 1964; Абдурахмони Ҷомӣ, 1964.

ФАТҲИ ХУРОСОН АЗ ҶОНИБИ АМИРТЕМУР (СОЛҲО 1380-1393)

Агар муборизаҳои Темур дар самти Хоразму Дашти Қипчоқ ба хотири муттаҳид намудани он манотиқ ба ҳайати давлати худ бошад, пас ҳучумҳои ӯ ба Хуросон ва кишварҳои дигари он ҷониб пурра ба хотири ишғол ва ғорат намудан буд. Ин ҳучуми Темур шабоҳат ба ҳучуми хунхоронаи Чингиз дошт, фақат ин ки андозаи таҳриботу ваҳшонияти наберахонд ба ҳадди қори бобои ифтихории ӯ нарасид, аммо дар ҳар сурат арвоҳи охириро шод карда тавонист. Фарқ миёни эшон он буд, ки охири аз ибтидо дар баробари қатлуғорат инчунин мақсади тасарруфи он сарзаминро низ дошт. Аммо дар бераҳмӣи шахсии ин ду ҷаҳонкушои хунхор муаллифони сарчашмаҳои таърихӣ дар баъзе маворид баҳои аввалро ба Темур додаанд, ки ин гуфта ҷои тааҷҷуб надорад. Ҳучум ба самти Марказӣ Хуросон дар соли 1380 шуруъ шуд. Ҷунонки аз таърихи оли Курт оғаҳӣ доред, Темур дар тирамоҳи ҳамон сол аз оби Ому убур кард ва нахуст азми он намуд, ки давлати Куртхоро аз миён бардорад. Ва ҳамчунони дигар таҳрибкориву ҷаҳонкушоии ӯро, баъд аз фатҳи давлати Куртҳо, дар давлати Сарбадорони Сабзавор ва давлати

оли Музоффар муфассалан омӯхтаед, ки дар ин чо аз тафсилоти он низ сарфи назар мекунем. Таърих борҳо собит сохтааст, ки мардумони тоҷикҳеҷгоҳ зулми давлатҳову лашкаркашони ҷаббори аҷнабирибаҳудравонадидаанд ва агар кӯчактаринимконе даст дода, бар он шудаанд, ки маргро аз ғуломӣ афзал донанд ва то дами охир бизананд, то озод бошанд, зеро аз қадимбозинмардумроғуломйнангинтаринпадидаиичтимоивумаънавйбудааста таҳаммули бори сангини онро надоштаанд. Бад ин сабаб дар сар то сари Хуросон саркашиҳо аз ҳукумати Темур оғоз шуд, ки эшон начоти худро танҳо дар ҳамин мидиданд. Саркаши аввал аз ғуриёниозодпарафт (пас аз ду соли мутобааташон бо темуриён) бо сарвари намояндаи хонадони оли Курт ҳокими Ғур – Мухаммади Ғурӣ ва бародараш оғоз шуд, ки қаблан аз он ёд кардем. Темур, ки ҳеҷгоҳ инро ҷашмдор набуд, дар ғазаб рафт ва кулли ҳукмронони оли Куртро, ки ҳамроҳи худ ба Самарканд оварда буд, ба қатл расонид.

Калидвожаҳо: Темур, Хоразм, Дашти Қипчоқ, Хуросон, Курт, Мухаммади Ғурӣ, Самарканд, Мироншоҳ, Сарбадорони Сабзавор.

ЗАВОЕВАНИЕ ХОРАСАНА ЭМИРОМ ТЕМУРОМ (В 1380-1393 ГГ.)

Если борьба Темура в направлении Хорезма и кипчакских степей была направлена на объединение этих территорий в свое государство, то его нападения на Хорасани другие страны были исключительно целью оккупации и разграбления. Это нападение Тамирлана было похоже на кровавое нападение Чингиса, только степень разрушения и жестокости его внука не достигла уровня его гордого деда, но в любом случае он смог порадовать последних духов. Разница между ними заключалась в том, что с самого начала, помимо убийств и грабежей, у последних также была цель захватить землю. Но в личной жестокости этих двух кровожадных исследователей мира авторы исторических источников в некоторых случаях давали Темуру первую оценку, что неудивительно. Вторжение в Центральный Хорасан началось в 1380 году. Как известно из истории курдов, Тамирлан осенью того же года перешел Амударью и первым решил свергнуть курдское государство. По этой причине он сначала прошел и завоевал районы своего подчинения, такие как Андхунд, Сарахс, Пушанг и т. Д., А затем осадил Герат, детали которого были такими, как хирави, верящие в ложный договор Тимура и сдающиеся ему и страдающие. приход к угнетению и грабежам, разрушение города, свержение Верховного суда с помощью уловки и уловки и так далее в истории Верховного суда, нет необходимости повторяться. История снова и снова показывала, что таджикский народ никогда не терпел угнетения чужих деспотических государств и армий, и при малейшей возможности он предпочел смерть рабству и избиению до последнего, чтобы быть свободным, потому что с незапамятных времен Рабство было для этих людей самым постыдным социальным и моральным явлением, и они не выносили его тяжелого бремени. По этой причине в Хорасане начались восстания против власти Темура, и только в этом они видели свое спасение.

Ключевые слова: Темур, Хорезм, Кипчакская степь, Хуросон, Курт, Мухаммад Гури, Самарканд, Мироншах, Сарбадорони Сабзавор.

THE CONQUEST OF KHORASAN BY EMIR TEMUR (IN 1380 -1393)

If Temur's struggle in the direction of Khorezm and the Kipchak steppes was aimed at uniting these territories into their own state, then his attacks on Khorasan and other countries were solely for the purpose of occupation and plunder. This attack of Tamerlane was similar to the bloody attack of Genghis, only the degree of destruction and cruelty of his grandson did not reach the level of his proud grandfather, but in any case he was able to please the last spirits. The difference between them was that from the very beginning, in addition to murders and robberies, the latter also had a goal to seize land. But in the personal cruelty of these two bloodthirsty researchers of the world, the authors of historical sources in some cases gave the first assessment to Temur, which is not surprising. The invasion of Central Khorasan began in 1380. As is known from the history of the Kurds, Tamerlane crossed the Amu Darya in the fall of the same year and was the first to decide to overthrow the Kurdish state. For this reason, he first marched and conquered the areas of his subordination, such as Andhud, Sarakhs, Pushang, etc., and then laid siege to Herat, the details of which were such as the hiravi, believing in Timur's false treaty and surrendering to him and suffering. coming to oppression and robbery, destruction of the city, overthrow of the Supreme Court with the help of gimmicks and tricks and so on in the history of the Supreme Court, there is no need to repeat. The first uprising against the liberal Gurians (after two years of contact with the Temurids) began under the leadership of a representative of the Kurts dynasty, the ruler of Gur, Muhammad Guri, and his brother, whom we have already mentioned. Tamerlane, who did not expect this, became angry and killed all the supreme rulers of Kurt, whom he brought with him to Samarkand. At that time, his son Mironshah, who was with his army in the province of Serakhs, attacked the "rebellious hiravi" and, since Herat was left without walls and gates "thanks" to the unlucky son of Timur, he quickly plundered the city again.

Keywords: Temur, Khorezm, Kipchak steppe, Khuroson, Kurt, Muhammad Guri, Samarkand, Mironshah, Sarbadaroni Sabzavor.

Сведения об авторе: *Каландаров Хайридин* – магистрант 2-го курса кафедры истории древнего мира, средних веков и археологии Таджикского национального университета. Тел: **907 77 39 76**.

Information about the author: *Khayridin Kalandarov* - 2nd year Master's student of the Department of Ancient World History, Middle Ages and Archeology of the Tajik National University. Phone: **907 77 39 76**.

АКАДЕМИК БАРТОЛД ВА НИГОҲДОРИИ ҲУЧЧАТҲО ДАР ДАВЛАТҲОИ ШАРҚ

Одинаева У., Шарофуддинов С.С.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Ба вучуд омадани хат боиси он гардид, ки табақаҳои ҳукмрон тамоми ҳуқуқҳои худро ба таври расмӣ ба чорчубаи қонун ворид намуда, барои наслҳои худ тамоми моликият ва ҳукмронияшонро мерос гузоранд. Дар заминаи ба вучуд омадани маводи хаттӣ, зарурияти нигоҳдории ин маводи ҳуҷҷатӣ ба амал меояд. Аз ин сабаб дар давлатҳои онвақта, архивҳо ба вучуд омаданд ва ин архивҳо вобаста ба тараққиёти ҳуди давлатҳо комилан тағйир ёфта, шумораи зиёди маводҳои ҳуҷҷатиро дар худ нигоҳ медоштанд.

Дар як давраи ба вучуд омадаи таърихи инсоният бо гузашти айём барҳам хурда, ҷои вайро давлати дигари нисбатан тараққикарда мегирад. Дар баробари инкишофи давлатдорӣ маводҳои ҳуҷҷатӣ низ зиёд мегардиданд. Аз ин сабаб дар ҳар як давлат вобаста ба тараққиёт усулҳои гуногуни нигоҳдории ҳуҷҷатҳо ба амал меояд, ки онҳо аз ҳамдигар фарқи кулӣ доштанд.

Қайд кардан зарур аст, ки тарзи тартиб додан ва нигоҳдории ҳуҷҷатҳо дар мамлакатҳои Шарқ нисбатан аз давлатҳои он вақтаи Ғарб фарқ дошт. Аммо дар маҷмӯъ ҳамаи архивҳо ҷӣ дар замони асрҳои миёна ва ҷӣ дар замони имрӯза ҳамон як вазифаро иҷро менамуд, ки он ҷамъоварӣ, нигоҳдорӣ ва истифодаи маводҳои ҳуҷҷатӣ ба шумор меравад.

Таърихи Шарқ то замони зуҳури ислом давраи ниҳоят тулониро аз сар гузаронида, ин сарзамин ҳамчун гаҳвораи асосии тамаддуни башарият ба шумор меравад. Маҳз дар ҳудуди Шарқ нахустин давлатҳои ғуломдорӣ ба вучуд омаданд, ки онҳо дорои сохтори ба худ хоси идоракунӣ ва ҳукмронӣ буданд, ки дар оянда онҳоро мамлакатҳои дигари Ғарб дар кори идоракунии худ истифода менамоянд. Яке аз масъалаҳои асосӣ дар кори идоракунии давлат ин пеш аз ҳама тарзи ҳуҷҷатгузорӣ ба шумор мерафт, ки он бо тамоми фаъолияти давлат вобастагӣ дошт. Давлатҳои Шарқ барои худ усулҳои хоси тартиб додани маводҳои ҳуҷҷатии коргузорӣ ва нигоҳдориро кор карда баромаданд, ки он боиси ба вучуд омадани архивҳо ва кори архивӣ дар ин кишварҳо шуд.

Нахустин маълумотҳо оид ба маҷудияти архивҳо, ҳамчун ҷои нигоҳдории ҳуҷҷатҳо бо он ноҳияҳои алоқаманд аст, ки дар он ҷо бори аввал дар таърихи инсоният тақсимооти ҷамъият ба синфҳо ба амал омада, давлат ва хат ба вучуд омада буданд, ки он тамаддуни Шарқи қадим ва дунёи қадим ба шумор меравад [2. с.34]

Ҷои махсусро дар байни онҳо Осиёи Пеш ишғол менамояд, ки дар натиҷаи ҳафриётҳои бостоншиносӣ бисёр боқимондаҳои архивҳои қадима дарёфт гардид. Ин архивҳоро баъзан «архивҳои тахтачаҳои гилин меноманд, ки он асосан ба маводи дар болои он навиштаҷот ба амал бароварда шуда алоқаманд аст. Боқимондаҳои чунин архивҳо дар ҳудуди давлатҳои қадимтарини минтақаи Байнанаҳрайн: Шумер, Аккад, Бобулистон, Митан, Ошур, инчунин давлатҳои ҳамсояи он Мари ва Элом ва инчунин давлатҳои Хет ва Угарит мавҷуд аст.

Тахтачаҳои гилин ҳамчун шакли паҳн гардида, инчунин ба дигар ноҳияҳои маданияти Эгей ва Микей низ мансуб буд ва ин намуд дар дигар ҷойҳо низ ба даст дароварда мешуд. Тахтачаҳои дар Осиёи Пеш ба даст дароварда шуда ба давраи калони таърихӣ таъаллуқ дорад, ки он ба ҳазорсолаи IV пеш аз мелод мансубият доранд.

Инкишофи кори архивӣ дар ҳама ҷо, аз ҷумла дар Шарқ ҳам ба инкишофи давлатдорӣ алоқаманд аст, ҷаҳони мусулмонӣ дар ин ё он муносибат аз бисёр ҷиҳат аз анъанаҳои Шарқи Қадим вобастагӣ дошт.

Дар давраи тамаддуни худ халқҳои Шарқи қадим ду намуди давлатдориро қорқард қардаанд: давлатдории Бобули ва Мисри мебошад, ки яқумаш бо бартари ибтидои динӣ ва дуҷумаш бо бартари милли- сиёсӣ.

Дар китобхонаи Ашурбанипал (Ассурбанипал) ҳуҷҷатҳои қорғузори низ нигоҳ дошта мешуданд, масалан дафтариҳои андозии музофоти Харран, инчунин мактубҳои расмӣ ва номӣ, зеро, ки дар шакли нома ба маъбуд Ассурӯ нақл менамуд [1, с.350].

Аз архиви давлатии мисри бошад ба мо танҳо қисмати аз ҷониби Аменхотеби IV (асри XIV пеш аз милод) аз Фив ба шаҳри бунёд қардашон Яхт-Атон (ҳозир харобаҳои Телл-эл -Амарн) бурда шуда буд, боқӣ мондааст. Ин ҳуҷҷатҳо ба шаҳри Фиви барғардонида нашуда буданд, шояд ки ба он аҳамият навода бошанд. Ҷои асосии нигоҳдории боэътимод ва ҳуби маъбадҳо ба шумор мерафтанд. Далели ин гуфтаи Диодор оиди забтқориҳои Миср аз тарафи Артаксери III мебошад: «Шоҳ аз маъбад ҳуҷҷатҳои қадимаро бо худ бурд» ва баъд яке аз наздикони вай онро «ба ивази пули қалон ба роҳибони Миср фурухт».

Аз дигар архивҳои қадимаи шарқӣ архиви давлати Хетт дар шаҳри Хаттӣ (вайронаҳои Богазки ҳозира) дар Осиёи Сағир маълум аст. Архив дар худ ҳазорон ҳуҷҷатҳоро доро буд. (ҳол он, ки архиви Телл-эл-Амарн ҳамагӣ 358- то ҳуҷҷатро доро буд). Баъзеи ин ҳуҷҷатҳо ба ҳодисаҳои давраи архиви Телл-эл-Амарн мутаалиқ буда, ҳуҷҷатҳои дигар бошад оиди ҷанги хеттҳо ба муқобили Рамзесси II мисри маълумот медиҳанд [1, с.351].

Давлатдории мисри бо соҳгорҳон бюрократии худ ва қорғузории хаттиаш ба давлатҳои эллинистӣ, Форс ва Рим таъсир расонидааст. Барои шоҳигарии Птоломейҳо ва давраи дерина то замони мо шумораи зиёди ҳуҷҷатҳо бо забони юнонӣ ва мисри омада расидаанд, дар ҳолате ки оиди қорғузории дигар давлатҳои осиегии он замон нисбатан кам маълумот боқӣ мондааст. Ба ин ҳуҷҷатҳои давраи аршакиёнро мансуб доништан мумкин аст, ки дар перғамен навишта шуда буд ва он солҳои 88 ва 22 пеш аз мелодро дар бар гирифта, мазмуни он оиди ба иҷораи меросӣ додани анғурзорро доро буд ва он соли 1913 дар Курдистон (дар наздикии масҷиди Авроман) ёфт гардида буд (яке аз ин ҳуҷҷатҳо дар худ матни паҳлавиро доро буд). Ду ҳуҷҷат бо забони юнонӣ навишта шуда буд (бо ҳуруфоти парфиягӣ яқумаш, сеюмин бошад бо хати паҷуҳишӣ бо забони парфиягӣ навишта шуда буд). Ҳуҷҷатҳои бо забони юнонӣ навишта шуда соли 1915 аз тарафи Е. Миннс ва ҳуҷҷати бо забони парфиянӣ бошад соли 1923 аз ҷониби Х. Нюберг ҷоп қарда шуданд.

Идоракунии молиявӣ дар Миср нисбати давлати Селевкиҳо тартиби нисбатан ҳубро доро буд, дар дасти сардори идораи молия тамоми ҳуҷҷатҳои молиявӣ тамоми давлат муттамарказ гардонида шуда буд. Ҷунин муттамарказиро мо дар давраи Мисри муслмонӣ низ дида метавонем. Дар назди ҳар як пағарх, муовин (халифа) дар пойтахт мавҷуд буд, ки ба ӯ волии вилоят ҳангоми ворид гардидаи андоз мурочиат менамуд. Ҳуҷҷатҳо ҷӣ дар замони қадим ва ҷӣ дар замони муслмонӣ дар папирус (бо забони арабӣ қартас ё киртас) навишта мешуданд, ки аз асри IX оғоз қарда ҷои онро қоғаз танг қарда мебарорад, охири сабти ҳуҷҷат дар болои папириус ба соли 935 тааллуқ дорад. Ҳанӯз дар давраи ташкили хилофати Муътасим (833-842) ҳангоми бунёди шаҳри Самарр дар Дачла, аз Миср барои тайёр намудани маводи папирусӣ барои навиштан устоҳо равона қарда мешуданд.

Маълумот оиди қорғузори ва нигоҳдории ҳуҷҷатҳо дар Форси сосонӣ, аслан аз ҷониби муаллифони давраи муслмонӣ ифода шудааст. Барои маънидоди ҳисобдорӣ ва дафтаридорӣ (канселария) мафҳуми "девон" истифода бурда мешуд, ки он баътар аз тарафи арабҳо мавриди истифода қарор мегирад. Оиди тайёр намудани ҳуҷҷатҳои боқӣ суҳан меравад, ки он аслан дар се нусха тартиб дода мешуд, ки аз онҳо яқтоаш дар девони шоҳӣ нигоҳ дошта мешуд, яқтои дигараш ба

мансабдори идораи бочӣ равона карда мешуд, сеюминаш бошад ба суди музофот равона карда мешуд. Девони шоҳӣ инчунин «девони гузориши муҳр» низ номида мешуд ин мафҳум дар давраи арабҳо низ мавҷуд буд. Хуччатҳо дар пергамен навишта мешуданд ва бо мақсади баргараф намудани бӯи нофорами чарм ба вай оби садбарг ва шафрон мепошиданд. Хуччатҳои дар пергамен навишта шуда варақ номида мешуд (арабҳо онро сифох, суфух меномиданд), ки онро халифа Умари II (солҳои 717-720) бекор намуд. Инчунин мафҳуми юнони (ба арабӣ тумор) истифода бурда мешуд.

Хангоми кучонидани пойтахти хилофат аз Димишк ба Бағдод дар давраи хилофати Мансур (754-775) ба ҷои папируси мисрӣ барои хуччатҳои давлатӣ пергамен истифода мебарданд [1, с.352].

Дар байни маълумотҳои начандон калони то мусулмонӣ оиди нигоҳдории хуччато дар Форси Сосонӣ нақли муаррихи византиягӣ Агафий хеле шавқовар аст. Аз рӯи суханони тарҷумон Сергей бе ягон монеагӣ ичозат дода мешуд, ки вориди ин китобхона гардад ва эълон доштанд, ки агар римиҳо аз ҳодисаҳои таърихи Форс ошно гарданд, ин фақат боиси шаъну шӯҳрати шоҳони онҳо мегардад.

Хамин тариқ дар мамлакатҳои Шарқ системаи асосии архивӣ ба вуҷуд омаданд, ки онҳо ба асрҳои минбаъда гузашта аз тартиби коргузори ва нигоҳдориашон нисбатан фарқ менамуданд. Сабаби асосии фарқ кардани он ин пеш аз ҳама ин тарзи нави хуччатгузори ва намуди барандагонии хат ва миқдори нисбатан зиёди онҳо мебошад.

Ҷои нигоҳдории маводҳои хуччатӣ ва хазинаи давлатӣ, ҳамчунин ҷои баровардани ҳукми суд ва дигар вазифаҳои ҳокимияти давлатӣ бештар масҷидҳо ба шумор мерафтанд дар масҷидҳо мақсура мавҷуд буд, ки ба нишонаи (лож) – императорӣ монанд буд, ки дар вақти берун аз ибодат дар онҳо мансабдорон кор мекарданд, вақте ки соли 744 шӯриш бардоштагон масҷиди Димишкро ишғол менамоянд, дар мақсура хазинаи давлатиро ёфтанд. Почта (барид – аз калимаи латинии *veredys*) дар хилофат, дар империяи Рим ва дар Форси қадим махсусан барои фиристонидани қосидони ҳукумати, қосид (хатбарон) ва хуччатҳо хизмат мекард. Аз ин бар меояд, ки бо ин идора нигоҳдории хуччатҳо алоқаманд аст.

Фиристодан аз пойтахт ба музофотҳо ва бозгаштани онҳо, оиди гирифтани ва воридоти хироч, тамоми рӯйхатҳои даромади музофотҳои алоҳида ба мансабдорони ин идора таалуқ дошт. Ҳолатҳои несткунии барқасдонаи хуччатҳо аз ҷониби шӯришгарон ба назар мерасид. Масалан халифа Умари I заминҳои форсро, ки пеш моликияти шоҳони Форс ба шумор мерафтанд ва баъзе заминҳое, ки онҳо 7 миллион дирҳам (1 дирҳам баробари қариб 25 тин) арзиш доштанд, моликияти худ эълон менамояд. Ин девони мазкур ошкоро соли 701 хангоми шӯриш сузонида мешавад ва баъди он ҳар касе, ки аз пеш меомад онро бардошта бо худ мебард.

Дар замони Уммавиён девонҳои Аббосиён нигоҳ дошта мешавад. Дар асоси маълумотҳои яке аз муаррихон девонҳои намунавӣ дар замони халифа Ҳошим (724-743) ба назар мерасад, ки системаи молиявии он ҳам ба манфиати ҳукумат ва ҳам ба манфиати омма мувофиқ буд.

Дар замони Аббосиён мукамалкунии коргузори молиявӣ дар зери назорати давлатӣ ба амал бароварда мешуд. Аз болои ҳар як девон назорати махсус ҷорӣ гардида буд, ки барои ин кор «девони назорат» алоҳида таъсис дода шуд [1, с.353].

Калимаи девон ба маънои ҷамъоварии хуччатҳо истифода бурда мешуд, ки ҳуқуқи авлодҳои алоҳида ва ё одамонро, ки аз хазинаи давлатӣ маош мегирифтанд муқаррар менамуд – чунин гуфта мешуд оиди кучонидани «девон»-и ҳуди Аббосиён аз **Димишк**. Дар мавридҳои нисбатан нисбатан муҳим хуччатҳо бо тартиби махсус нигоҳдошта мешуд: дар соли 802 хуччатҳо дар асоси васияти Ҳорун - ар Рашид васиятнома оиди моликият тақсимнамоии дар байни се

фарзандонаш дар ҷои муқаддаси ислом дар Каъба дар найчаҳои нуқрагин овезон карда мешавад. Дар соли 810 вориси Хорун Амин фармон дод, ки ин васиятнома аз онҷо гирифта шавад. Дар Бағдод Амин ин ҳуҷҷатҳоро нест кард ва ҳуқуқи бародаронашро ба мероси падараш барҳам дод. Ҳангоми суҳбати мудҳиши солҳои оянда, тамоми девонҳои бағдодӣ набуд гаштанд, ба ҳисобгирии дурусти қори давлатӣ ва молиявии давлат танҳо баъди соли 819 аз замони ба Бағдод кӯчида омадани халифа Маъмун ба роҳ монда шуд.

Дар давраи Хилофати араб, истифодаи қоғазҳои латтагин ба роҳ монда мешаванд, ки онҳо истифодаи пергамен ва папирусро танг карданд. Қоғаз аслан ба калимаи баромади хитоеи «қоғаз» алоқаманд буда, истифодаи онро арабҳо ба воситаи хитоеҳо, дар ҷанги соли 751 дар Туркистон ба асирий гирифта буданд, ба роҳ монданд. Ҷои асосии тайёр намудани қоғаз Самарқанд ба шумор мерафт, ки он баъдтар ба тамоми вилоятҳои ғарбии ҷаҳони мусулмонӣ паҳн мегардад. Дар Самарқанд ин соҳаи саноат то истилои русҳо (соли 1868) арзи вуҷуд дошт. Дар адабиёти арабӣ рисолаҳои махсус доир ба истифодаи перо (қалам) ва намудҳои гуногуни он дар пергамен, папирус ва қоғаз мавҷуд аст.

Ба асри IX ибтидои парокандашавии хилофат ва ба вуҷуд омадани сулолаҳои баромади форсӣ (тоҷикӣ) рост меояд. Дар музофоту хилофат забони арабӣ ҳамчун забони коргузории давлатӣ, охиста-охиста ба тобиши форсӣ (тоҷикӣ) мегардад, баъзан мафҳумҳои форсӣ баромадҳои то мусулмонӣ барқарор мегардид. Дар охири асри X дар рисолаи махсус бо номи «Мафатих-ал-улумӣ» аз тарафи Абуабдуллоҳи Юсуф ал Хоразмӣ тартиб дода шуд, фасли махсус бо номи «Калиди илмҳо» оиди мафҳумҳои фанҳои гуногун бахшида шуда буд ва яке аз боби он махсус ба коргузории мансабдорон бахшида шуда буд. Масалан мафҳуми феҳрист, ҳамчун рӯйхати парвандаҳо ва қоидаҳои дар девон мавҷуда маънидод карда мешуд. Дар ду ҷои дигар калимаи «аскудар» («дорои нома», қосид, инчунин халтаи бо, ҳуҷҷатҳо аз тарафи қосид бурда мешуд) ба таври гуногун маънидод карда мешуд: дар ҷое, ки оиди девони барид (почта) тавсиф мегардад, гуфта мешавад, ки аскудар «лулапече мебошад, ки ба он шумораи қоғаз ва мактубҳои воридотӣ ва содиротӣ ва номи гирандагон гузошта мешаванд. Дар тавсифи дафтаргузории давлатӣ (девон ар-расоил бошад аскудар «ҳамчун лулапече, ки қоғазҳои раван кардашавандаро дар ин ё он навишта медароранд»).

Маълумотҳои зиёде оиди дафтаргузори (коргузори) дар асри таърихии Абулфайзи Байҳақӣ, ки худ мансабдор буд, дида мешавад. Калимаҳои мансабдорӣ (дабир) ва муҳосиб ва ё назоратчиёни молиявӣ муставфӣ ҷудоғона қайд карда мешавад [1, с.353-354].

Девонҳо асосан дар биное, ки шох зиндагӣ менамуд, ҷойгир менамуданд, аксаран дар дасти сардори идораи дахлдор буд ва он ҳангоми ба истеъфо рафтан ва ё сарнагун гардидашавӣ гирифта мешуд ва баъд ин ҳуҷҷатҳо ғайб мезаданд. Масалан баъди забти Хоразм аз тарафи Султон Маҳмуд ҳуҷҷатҳои ёфт гардиданд, ки онҳо шаходати хиёнати баъзе мансабдорони ғазнавиро инъикос менамуданд. Бо ҷунин тартиб дар асри XIII султони Хоразмӣ, султон Муҳаммад, ки соли 1215 Ғазнаро ишғол намуд ва аз ҳуҷҷатҳои дастрас намудааш маълум намуд, ки халифа Носир доимо ба муқобили ӯ ҳокимони маҳаллиро равона менамудааст.

Дар давлатҳои мусулмони Шарқ маводҳои ҳуҷҷатӣ ба вуҷуд омада, асосан дар шакли ҳуҷҷатҳои баҳисобгирии воридот ва содироти маблағ, рӯйхати андозҳо ва ҳуҷҷатҳои нисбати заминдорӣ мавҷуд буданд. Ва хусусияти асосии нигоҳдории онҳо вобаста ба даври замон буд, яъне, ки ҳуҷҷатҳои нисбатан қимматнок ҳамчун воситаи асосии истифода қарор мегирифт боқимонда ҳуҷҷатҳо бошад, дар шакли бетартиби нигоҳ дошта шуда, истифодабарии онҳо ҳам ба амал бароварда намешуд.

АДАБИЁТ

1. Бартольд В. В. Хранение документов в государствах мусульманского Востока. // Соч. - Т. VIII. - М., 1973.
2. Развитие архивного дела с древнейших времен до нашего времени. - М., 1976.
3. Раҳмон Э. Забони миллат – ҳастии миллат аст. - Китоби 1.-Душанбе, 2015.

4. Шарофуддинов С.С. Сохибмаком. // Маърифати омӯзгор.-Душанбе, 2010.-№6.
5. Шарофуддинов С.С. Манбаъҳои хаттии Осиёи Миёна дар эҷодиёти академик В.В. Бартолд. // Маърифати омӯзгор.-Душанбе, 2010.-№10-11.

АКАДЕМИК БАРТОЛД ВА НИГОҲДОРИИ ҲУЧЧАТҲО ДАР ДАВЛАТҲОИ ШАРҚ

Дар мақола оид ба тарзи нигоҳдории ҳуҷҷатҳо дар давлатҳои Шарқ аз ӯи таҳқиқи академик В.В. Бартолд зикр меравад. Тарзи тартиб додан ва нигоҳдории ҳуҷҷатҳо дар мамлакатҳои Шарқ нисбатан аз давлатҳои он вақтаи Ғарб фарқ дошт. Аммо дар маҷмӯъ ҳамаи архивҳо чӣ дар замони асрҳои миёна ва чӣ дар замони имрӯза ҳамон як вазифаро иҷро менамуд, ки он ҷамъоварӣ, нигоҳдорӣ ва истифодаи маводҳои ҳуҷҷатӣ ба шумор меравад. Таърихи Шарқ то замони зуҳури ислом давраи ниҳоят гулонири аз сар гузаронида, ин сарзамин ҳамчун ғаҳвораи асосии тамаддуни башарият ба шумор меравад. Маҳз дар ҳудуди Шарқ нахустин давлатҳои гуломдорӣ ба вуҷуд омаданд, ки онҳо дорои сохтори ба худ хоси идоракунии ва ҳуқумронӣ буданд, ки дар оянда онҳоро мамлакатҳои дигари Ғарб дар қори идоракунии худ истифода менамоянд. Яке аз масъалаҳои асосии дар қори идоракунии давлат ин пеш аз ҳама тарзи ҳуҷҷатгузорӣ ба шумор мерафт, ки он бо тамоми фаъолияти давлат вобастагӣ дошт. Давлатҳои Шарқ барои худ усулҳои хоси тартиб додани маводҳои ҳуҷҷатии қоргузорӣ ва нигоҳдорию қор қарда бароманд, ки он боиси ба вуҷуд омадани архивҳо ва қори архивӣ дар ин кишварҳо шуд.

Калидвожаҳо: академик В.В. Бартолд, Шарқ, Ғарб, Туркистон, Осиёи Пеш, Осиёи Миёнагӣ, Хилофат, Уммавиён, Аббосиён, архив, девон, ҳуҷҷатҳо.

АКАДЕМИКА В.В. БАРТОЛЬД И ХРАНЕНИЕ ДОКУМЕНТОВ В ГОСУДАРСТВАХ ВОСТОКА

В статье подчеркивается об хранении документов в государствах мусульманского Востока в извучениях академика В.В. Бартольда. Хранения документов в государствах мусульманского Востока чем в государствах Запада имели различия. Но можно сказать, что задача всех архивов в средневековье и сегодня считается одно – собирание, хранение и использование документов. История Востока переживает очень долгий период с момента появления ислама, и эта земля считается главной колыбелью человеческой цивилизации. Именно на Востоке возникли первые рабовладельческие государства, имевшие свою систему правления и господства, которые в будущем будут использоваться другими западными странами в своем управлении. Одним из основных вопросов государственного управления считалось, прежде всего, способ документирования, который касался всей деятельности государства. Страны Востока разработали собственные методы составления и ведения документальных материалов, что привело к созданию архивов и архивной работе в этих странах.

Ключевые слова: академик В.В. Бартольд, Восток, Запад, Туркестан, Предней Азия, Среднеазиатских, Халифат, Уммавиды, Аббасиды, архив, диван, документов.

ACADEMIC BARTOLD AND STORAGE OF DOCUMENTS IN THE EAST STATES

This article emphasizes the storage of documents in the states of the Muslim East in the studies of academician V.V. Bartold. The storage of documents in the states of the Muslim East than in the states of the West had a difference. But it can be said that the task of all archives in the Middle Ages and today is considered one thing - the collection, storage and use of documents. The history of the East has been going through a very long period since the advent of Islam, and this land is considered the main cradle of human civilization. It was in the East that the first slave-holding states arose, which had their own system of government and domination, which in the future will be used by other Western countries in their governance. One of the main issues of public administration was considered, first of all, the method of documentation, which concerned all the activities of the state. The countries of the East developed their own methods of compiling and maintaining documentary materials, which led to the creation of archives and archival work in these countries.

Keywords: academician V.V. Barthold, East, West, Turkestan, Predney Asia, Central Asian, Caliphate, Ummavids, Abbasids, archives, sofa, documents.

Сведения об авторах: *Одинаева Умеда* – магистрант 2 -го курса по специальности архивоведения исторического факультета ТНУ, Тел.: **904 25 03 98**

Шарофуддинов С.С. – кандидат исторических наук, доцент кафедры историографии и архивоведения исторического факультета ТНУ

Information about the authors: *Odinaeva Umeda* – 2nd year Master's student in the specialty of Archival Science of the Historical Faculty of TNU, Tel.: **904 25 03 98**

Sharofuddinov S. S. – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Department of Historiography and Archival Science of the Historical Faculty of TNU

АВВАЛИН ЧОРАБИНИҶО ОИД НИГОҶДОРИИ ҲУЧҶАТҶО ВА ТАШКИЛИ БОЙҶОНИ

**Раҳмонова Р., Ёрмуҳаммадов А.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон**

Яке аз аввалин тадбирҳои Ҳукумати Шӯравӣ, ин дар ихтиёри худ гирифтани бойғониҳои ҳукумати муваққатии подшоҳию буржуазӣ ва фиристодани комиссарҳо ба калонтарин бойғонии идоравӣ ва таърихӣ буд. Комиссаронро пеш аз ҳама ба муҳимтарин бойғонии сиёсӣ - Бойғонии асосии Вазорати корҳои хориҷӣ, ки дар он маводи маҳфии ҳуҷҷатии Вазорати корҳои хориҷӣ ва сипас ба бойғонии Вазорати кишоварзӣ ва амволи давлатии Вазорати маорифи халқ равон кард. Комиссари корҳои хориҷии назди Шӯрои Маскав барои ҳифзи бойғонии асосии Маскави Вазорати корҳои хориҷӣ Шӯрои вакилони коргарон, деҳқонон ва сарбозони Маскав ба бойғонии Вазорати адлияи Маскав шаҳодатнома дод, ки он ба Комиссариати Халқии Адлия супорида шуд ва бо назардошти аҳамияти махсуси он бойгонӣ ҳамчун макони нигоҳдории мероси пураарзиши илмӣ ва таърихӣи Ҷумҳурии Халқии Россия шинохта шуд. Комиссарҳои халқӣ инчунин дар муассисаҳои тобеи марказ ва маҳалҳо доир ба чораҳои ҳифзи сабтҳо ва бойғонии шӯбаҳои худ дастурҳо доданд. Дар моҳи декабри соли 1917 Комиссариати Халқии Адлия, дар навбати худ, ба тамоми кумитаҳои иҷроияи вилоятӣ дар бораи зарурати андешидани чораҳои қатъӣ барои наҷот, ҳифз ва ташкили бойғонии муассисаҳои музофотӣ ва ноҳиявӣ телеграммаҳо фиристод. Дар декрет дар бораи барҳам додани мулкҳо ва рутбаҳои шахрвандӣ, ки моҳи ноябри соли 1917 бароварда шуда буд, омадааст: «Ҳама мулкҳо, корхонаҳо, истеҳсолот ва бойгонӣ фавран ба тобеияти шахрҳои дахлдор ва земство худидоракунӣ дода мешаванд». Пас аз ин, мақомоти маҳаллии Ҳокимияти Шӯравӣ ба Комиссариати Халқии корҳои дохилӣ дар бораи ташкили худидоракунии маҳаллӣ як нусха фиристод. Дар ин давр қайд карда шуд, ки ҳамаи мақомоти пешини маҳаллии ҳокимият: вилоятҳо, ноҳияҳо, комиссарҳо ва кумитаҳои ташкилотҳои ҷамъиятӣ, шӯроҳои волостҳо ва ғ. бояд фавран барҳам дода шаванд ва ба онҳо уездҳои вилоятӣ, ноҳияҳои дахлдорро шӯроҳои волостии коргарон, деҳқонон ва вакилони коргарони хоҷагиҳо иваз кунанд. Дар натиҷа, бойғонии муассисаҳои амволи ғайриманқул - шӯроҳои тижоратӣ, хунармандӣ ва буржуазӣ, маҷлисҳои ашрофи парламентӣ ва ғайра, ки чанд муддат дар ихтиёри мақомоти худидоракунии шахрӣ ва земство буданд, ҳангоми барҳамдиҳии охири онҳо ҳамроҳи бойғонии худ ба Фонди бойғонии давлатӣ дохил карда шуданд.

Бо мусодира ва милликунонии корхонаҳои алоҳида дар охири соли 1917 - аввали соли 1918 дар як қатор ҳолатҳо махсус муқаррар карда шуда буд, то соҳибони собиқӣ ин корхонаҳо аз китобҳо, мукотиба ва ғайра ба тобеияти мақомоти дахлдори Ҳокимияти Шӯравӣ мусодира ва интиқол дода шаванд.

Таваҷҷӯҳи махсусе, ки буржуазия, заминдорон ва ҳама гуна спекулянтҳо ба ҳуҷҷатҳои тасдиқкунандаи ҳуқуқи соҳиби замин, фабрикаву заводҳо, хонаҳо ва ғайра зоҳир карданд, кӯшиши аз худ кардан ва пинҳон кардани ин ҳуҷҷатҳо аз мақомоти шӯравӣ ба умеди бекор кардани фармон “Дар бораи замин ” Комиссариатро маҷбур кард кишоварзии вилояти Маскав аз 16 майи соли 1918 фармони ҳатмӣ барорад, ки мувофиқи он идораҳои заминсозии маҳаллӣ вазифадор буданд, ки вобаста ба онҳо барои мусодира кардани тамоми китобҳо, санадҳо ва ҳуҷҷатҳои марбут ба амволи ғайриманқуле, ки мавод дар ихтиёри онҳост, гирифта, ба музофот супоранд. 11 июни соли 1918 Комиссариати Халқии Адлия бо як дастури махсус зарурати иҷрои фаврии ин қарори ҳатмии

Комиссариати Халқии Замиро тасдиқ кард ва ба ӯ ҳуқуқи мӯҳри бойгонии ҳамаи нотариусҳои пешини калон ва хурдро дод.

Чанде қабл - 1 апрели соли 1918, ба ҳимояи бойгонии сарҳадӣ, ки дар Кремл, дар бинои муассисаҳои собиқ ҷойгир буд, диққати махсус дода мешуд.

Комиссариати Халқии Зироат барои андешидани чораҳо оид ба ташкили ҳифзи махсуси котибҳо ва расмҳои бойгонии сарҳадӣ ба Раиси Кумитаи Умумироссиягии Марказӣ Я. Свердлов барои андешидани чораҳо оид ба ташкили ҳифзи махсуси котибҳо ва расмҳои бойгонии сарҳадӣ муроҷиат намуд. Дар айни замон, Комиссариати Халқии Кишоварзӣ таъкид кард, ки бойгонии саҳадӣ ҳуҷжатҳои хеле пурқимати милли барои ҳалли масъалаҳои замиро дар бар мегирад. Бо назардошти аҳамияти ин ҳуҷжатҳо барои ислоҳоти замин, зарур аст, ки посбонии бойгониро аз тасодуф дар шакли вуруди ашхоси бегона ва оташ задан муқаррар карда шавад. Охириро махсусан дар назар доштан лозим аст, зеро ҳуҷжатҳо ва нақшаҳо маводи хеле зуд оташгиранда мебошанд *. Аз ин рӯ, пешниҳод карда шуд, ки вазифаи посбон, ки дар назди бинои муассисаҳои собиқи судӣ буд, гузошта шавад, то мушоҳида карда шавад, ки шахсони бегона ба бойгонӣ ворид нашудаанд, бо оташ бодикқат сарувор мекунад, ҳуҷраҳо барои қабули шахсоне, ки ба онҳо аз бойгонӣ ниёз доранд, ҷудо карда шудаанд ва ғайраҳо.

Мувофиқи маълумоти кормандони бойгонии сарҳадӣ, соли 1919 М.Свердлов ва роҳбари Шӯрои Комиссарони Халқ В.Д.Бонч-Бруевич шахсан бо мундариҷа ва ҳолати бойгонӣ шинос шуда, оид ба ҳифзи эҳтиёткоронаи ин маҷмӯаи пурарзиши ҳуҷжатҳо оид ба таърихи заминдорӣ дар Русияи пеш аз инқилобӣ дастурҳои иловагӣ доданд. Зарурати ин дастурҳо нияти роҳбарони корхонаҳо барои истифодаи маводи бойгонии сарҳадӣ барои гармидиҳии баъзе корхонаҳо дар зимистони шадиди 1919 - 1920 ба миён овардааст. Тавре ки баъдтар В.Д. Бонч-Брауевич навишт, В.И. Ленин дар ин бора маълумот гирифта, идеяи ташкили комиссияи махсусро барои омӯختани ҳуҷжатҳои бойгонӣ изҳор кард ва пешниҳод кард, ки ҳеч касро ба бойгонӣ роҳ додан лозим нест, аммо рафиқоне, ки мехостанд ин ганҷи таърихро барои гарм кардани нерӯгоҳи мо бигиранд, ноумед шуданд ва гуфтанд, ки ин бойгонӣ хароб шуда наметавонад [1, с.225].

Барои ҳифзи бойгонии шахсии Николай 2, тамоми оилаи Романовҳо, атрофиёни онҳо ва инчунин баъзе бойгонии қаср, ки дар онҳо ҳуҷжатҳои марбут ба сулолаи Романовҳо мавҷуд буданд, тадбирҳо андешида шуданд. Маълум аст, ки Керенский вазири адлияи ҳукумати муваққатӣ ки дар ихтиёри ӯ бойгонии шахсии Николайи 2 монда буд аз он подшоҳ, ки дар Царское Село буд, бисёр нобуд кард. Барои ҳифз кардани ҳуҷжатҳои бойгонии подшоҳӣ аз нобудкунӣ ё дуздии минбаъда, Ҳукумати Шӯравӣ дар соли 1918 бойгонии махсусе ташкил намуд, то рӯзномаҳо ва мукотибаҳои боқимондаи Николайи 2 ва оилаи ӯ ва он ҳуҷжатҳои дар Царское Село, Винтер, Гатчина ва ғайраҳо нигоҳ доштамешуда нигоҳдорӣ карда шаванд. Архиви нав аз рӯи хусусияти ҳуҷжатҳои дар ин ҷо ҷамъовардашуда, гӯё як қисми фонди собиқ архиви кӯҳнаи давлатии Империяи Русия мебошад, ки онро ба таври шартӣ бойгонии сулолаи Романовҳо номидан мумкин аст. Дар асоси ин, бойгонии нав Новоромановский ном гирифт. Ин саривақтӣ анҷом дода шуд, зеро ба ҳуҷжатҳои Романовҳо на танҳо коллекторҳои гуногуни хусусӣ, балки инчунин баъзе дипломатҳо тавачҷӯҳи хосса зоҳирмекарданд. Бо шарофати тадбирҳои ҳифзи ин бойгонӣ оиди ҷойгиркунии маблағҳои он дар яке аз биноҳои Кремл ва таъини болшевики кӯҳансол, Адоратский, ки солҳои дароз дар бойгонӣ ва китобхонаҳои хориҷӣ кор кардааст, ҳама маҷмӯаҳои муҳимтарини ин бойгонӣ ҳифз карда шуданд.

Дар қатори дигар тадбирҳои Ҳукумати Шӯравӣ оид ба ҳифзи фондҳои бойгонӣ дар айни замон, фармони СНК аз 26 январи соли 1918 дар бораи муайян

кардани консентратсияи фондҳои бойгонии муассисаҳои давлатӣ ва ҷамъиятӣ, ки дар давоми Ҷанги якуми Ҷаҳонии 1914-1918 аз қаламрави Полша то ҳудуди музофотҳои марказии Русия эвакуатсия карда шудаанд, бояд махсусан бекор карда шаванд. Шӯрои Комиссарони халқӣ бо мақсади ҷимояи ин бойгонӣ, ки барои халқи поляк аҳамияти калон доранд, мутамарказ кардани онҳоро дар Маскав ва ба тобеияти Комиссариати қорҳои миллии Полша, ки он замон ташкил шуда буд, ба мақсад мувофиқ донист. Дар фармон аз масъулияти шадиди додгоҳӣ барои масъулони пинҳон кардани ин бойгонӣ хушдор дода шуд. [2, 138] Шахсони масъули ин бойгонӣ ва дигар ҳуҷҷатҳо, дар ҳолати ба Комиссариат оид ба қорҳои миллии Полша пешниҳод накардани ин гуна гузоришҳо, дар назди суди инқилобӣ масъуланд *. Худи ҳамин ғамхорӣ нисбати фондҳои бойгонии ҳукумати подшоҳӣ, ки таърихи робитаҳои Финляндия бо Русияи пешазинқилобиро инъикос мекарданд, зоҳир карда шуд.

Ҳукумати Шӯравӣ дар айни замон амалӣ намудани чорабиниҳо оид ба ҳифз ва ташкили бойгониро маҳдуд накард. Он аз худи рӯзҳои аввали Инқилоби Кабири Сотсиалистии Октябр, ба истифодаи материалҳои ҳуҷҷатӣ, ки ба салоҳияти он дохил шуданд, оғоз намуд.

нашри ҳуҷҷатҳои дипломатии марбут ба ҷанги якуми ҷаҳонӣ ва истифодаи архивҳои ҳукуматҳои подшоҳӣ ва муваққатӣ ба манфиати инқилоби сотсиалистӣ, дар ҷанги якуми ҷаҳонӣ аҳамияти махсус дошт. И.В.Ленин, болшевикон, ҳатто пеш аз ғалабаи Инқилоби Кабири Сотсиалистии Октябр, масъалаи наشري шартномаҳои махфӣ даррандаеро, ки ҳукумати подшоҳӣ баста ва онро Ҳукумати муваққатӣ тасдиқ кардааст, ба миён гузошанд.

В.И.Ленин оиди аввалин хабари инқилоби буржуазӣ-демократии феврал дар Русия, дар “Мактубҳо аз дур” барномаи сулҳро ба миён гузошта навиштааст: Ин барномаи ҷаҳонӣ, нодуруст хоҳад буд, ба монанди:

1. Шӯрои Умумироссиягии депутатҳои коргарон, солдатҳо ва деҳқонон феврал изҳор мекунад, ки вай бо ягон шартномаи на монархияи подшоҳӣ ва на ҳукуматҳои буржуазӣ вобаста нест Ленин идома дода навиштааст: “Ҳамаи ин шартномаҳоро феврал нашр хоҳад кард, то ҳадафҳои ғоратгаронаи ҳукумати подшоҳӣ ва ҳама ҳукуматҳои буржуазиро бидуни истисно бадном кунад”. Ленин дар очерки худ “Дар бораи вазифаҳои РСДРП дар инқилоби Русия” низ ҳамин чизро навиштааст. Даре нагузашта шиори наشري шартномаҳои махфӣ омма ба даст гирифт. Дар фармони ҳизби болшевикон ба вакилон ҳангоми интихоботи Советҳои депутатҳои коргарон ва солдатҳо, ки дар қорхонаҳо ва полкҳо баргузор мешуданд, гуфта мешуд: “Вакили мо бояд барои феврал интишор шудани созишномаҳои , ки собиқ подшоҳ Николай бо сармоядорони Фаронса ва Англия ва ғайраҳо баста буд даррандаи пинҳонӣ бошад ...”. 25 октябри (7 ноябри) 1917, Ленин дар гузоришаш дар як ҷаласаи Шӯрои Петроград, тасмими Ҳукумати Шӯравиро барои интишори созишномаҳои махфӣ тасдиқ кард.

“Барои мустаҳкам намудани ин боварии пролетариат феврал ҳамаи созишномаҳои махфӣ нашр кардан лозим аст” - гуфт ӯ. Дар съезди II Шӯрои Умумироссиягӣ Ленин бори дигар дар ин бора сухан ронда буд: Боз як нуктае ҳаст, ки шумо, рафиқон, бояд ба он диққати ҷиддӣ диҳед. Шартномаҳои махфӣ бояд нашр карда шаванд. Дар декрет дар бораи сулҳ гуфта мешуд: ҳукумат дипломатияи махфӣ бекор мекунад, зеро дар навбати худ нияти қатъӣ дошт, ки ҳама музокиротро дар назди тамоми мардум ошкоро анҷом диҳад ва феврал ба наشري пурраи шартномаҳои махфӣ аз ҷониби ҳукуматдорон ва капиталистон тасдиқшуда ё басташуда аз моҳи феврал то 25 октябри 1917 идома диҳад .

Дар худи рӯзҳои аввали ғалабаи Инқилоби Октябр комиссари ҳукумати Шӯравӣ ба архиви Петроградии Вазорати қорҳои хориҷӣ фиристода шуд, то бойгонии махфӣ вазири қорҳои хориҷиро, ки пас аз кӯчонидани тамоми

бойгонии Вазорати корҳои хориҷӣ, дар тобеяти Ҳокимияти Шӯравӣ дар Петроград боқӣ мондааст, фиридаст. Ин комиссар узви Шӯрои Петроград болшевик Н.Г. Маркин буд.

Бо вучуди таҳрибкори маъмурони кӯҳнаи шӯъбаи дипломатӣ, бойгонии Вазорати корҳои хориҷиро бо калидҳои сейфҳои махфӣ, ки дар онҳо ҳуҷҷатҳои муҳими дипломатӣ нигоҳ дошта мешуданд, бомуваффақият ба даст оварданд, Маркин бо кӯмаки баъзе кормандони собиқи бойгонӣ ва ҷалби кормандони ҷавони бойгонӣ фавран ба иҷрои дастури Ҳукумати Шӯравӣ дар бораи нашри шартномаҳои махфӣ шурӯъ кард. Дар як муддати хеле кӯтоҳ Маркин нашри силсилаи маҷмӯаҳои асноди махфиро аз бойгонии Вазорати собиқи корҳои хориҷӣ ташкил кард. Маҷмӯаҳо ҳуҷҷатҳои асосан ба тайёрии Ҷанги Якуми Ҷаҳонии 1914-1918 марбутро дар бар мегиранд.

Бори аввал ҳуҷҷатҳои давлатҳои империалистиро на аз ҷониби шахсони расмӣ дипломатӣ, ки дар ҳама гуна тақаллуби ҳуҷҷатҳо омӯзонида шудаанд, балки аз ҷониби намоёндагони синфи коргар барои ба оммаи меҳнаткашони тамоми ҷаҳон фаҳмондани он ки чӣ гуна империалистони ҳама кишварҳо пинҳонӣ аз мардум ҷанги якуми ҷаҳонии 1914-1918-ро тайёр мекарданд, ба ҷоп омода карданд. Дар маҷмӯъ, 7 маҷмӯаи ҳуҷҷатҳои дипломатӣ нашр шудаанд.

Қариб ҳамаи ин чорабиниҳо оид ба ҳифз ва истифодаи бойгонӣ то қабули фармон дар бораи азнавташкилдихӣ ва марказонидани бойгонӣ амалӣ карда шуданд. Онҳо таъсиси Фонди ягонаи бойгонии давлатиро ҳамчун маҷмӯи ҳама маводи ҳуҷҷатии муассисаҳои давлатӣ, ташкилотҳои ҷамъиятӣ ва мақомоти идоракунии хусусӣ аз ин маводҳои мустанад пешакӣ муайян карданд.

АВВАЛИН ЧОРАБИНИҲО ОИД БА НИГОҲДОРИИ ҲУҶҶАТҲО ВА ТАШКИЛИ БОЙГОНӢ

Дар мақола доир ба мавзӯи аввалин чорабиниҳо оид ба нигоҳдории ҳуҷҷатҳо ва ташкили бойгонӣ кайд мегардад. аввалин тадбирҳои Ҳукумати Шӯравӣ, ин дар ихтиёри худ гирифтани бойгонии Ҳукумати муваққатӣ подшоҳию буржуазӣ ва фириодани комиссарҳо ба калонтарин бойгонии идоравӣ ва таърихӣ буд. Комиссаронро пеш аз ҳама ба муҳимтарин бойгонии сиёсӣ - Бойгонии асосии Вазорати корҳои хориҷӣ, ки дар он маводи махфӣ ҳуҷҷатии Вазорати корҳои хориҷӣ ва сипас ба бойгонии Вазорати кишоварзӣ ва амволи давлатии Вазорати маорифи халқ раван кард. Комиссари корҳои хориҷии назди Шӯрои Москва барои ҳифзи бойгонии асосии Москваи Вазорати корҳои хориҷӣ, Шӯрои вакилони коргарон, деҳқонон ва сарбозони Москва ба бойгонии Вазорати адлияи шаҳр Москва шаходатнома дод, ки он ба Комиссариати Халқии Адлия супорида шуд ва бо назардошти аҳамияти махсуси он бойгонӣ ҳамчун макони нигоҳдории мероси пунарзиши илмӣ ва таърихӣи Ҷумҳурии Халқии Россия шинохта шуд.

Калидвожаҳо: Нигоҳдории ҳуҷҷатҳо, ташкили бойгонӣ, Ҳукумати Шӯравӣ, Москва, Комиссариати Халқии Адлия, бойгонии давлатӣ, бойгонии идоравӣ, комиссарҳо.

ПЕРВЫЕ МЕРЫ ПО ХРАНЕНИЮ ДОКУМЕНТОВ И ОРГАНИЗАЦИИ АРХИВОВ

В статье рассматриваются первые шаги в сохранении документов и организации архива. Первым действием Советского правительства был захват архивов Временного королевского и буржуазного правительства и отправка уполномоченных в крупнейшие административные и историко-архивные архивы. Комиссарова сначала направили в важнейший политический архив – Главный архив Министерства иностранных дел, в котором хранились секретные материалы Министерства иностранных дел, а затем – в архив Министерства сельского хозяйства и государственного имущества Министерства общественных дел. Уполномоченный по иностранным делам при Московском городском совете по охране Главного архива МИДа, Совета рабочих, крестьянских и солдатских депутатов выдал справку в архив Минюста Москвы, который был передан Наркомату юстиции был признан ценным научным и историческим достоянием Российской Народной Республики.

Ключевые слова: Хранение документов, архивная организация, Советское правительство, Москва, Наркомат юстиции, государственный архив, ведомственный архив, комиссары.

FIRST MEASURES FOR STORING DOCUMENTS AND ORGANIZING ARCHIVES

The article discusses the first steps in preserving documents and organizing an archive. The first action of the Soviet government was to keep the archives of the Provisional Royal and Bourgeois Government and send commissioners to the largest administrative and historical archives. The commissars were first sent to the most important political archive - the Main Archive of the Ministry of Foreign Affairs, which contained classified materials of the Ministry of Foreign Affairs, and then to the archive of the Ministry of Agriculture and State Property of the Ministry of Public Affairs. The Foreign Affairs Commissioner at the Moscow City Council for the Protection of the Main Archive of the Ministry of Foreign Affairs, the Council of Workers, Peasants and Soldiers' Deputies issued a certificate to the archives of the Ministry of Justice of Moscow, which was

transferred to the People's Commissariat of Justice and was recognized as a valuable scientific and historical heritage of the Russian People's Republic.

Keywords: Storage of documents, archival organization, Soviet government, Moscow, People's Commissariat of Justice, state archives, departmental archives, commissars.

Сведения об авторах: *Рахмонова Рамзия* – магистрант 2 -го курса специальности архивоведения исторического факультета Таджикского национального университета, Тел.: **880 88 44 08**

Ёрмухаммадов А. – кандидат исторических наук, доцент кафедры историографии и архивоведения исторического факультета ТНУ

Information about the authors: *Rakhmonova Ramziya* – 2nd year Master's student of the specialty of Archival Science of the Historical Faculty of the Tajik National University, Tel.: **880 88 44 08**
Yormukhammadov A. – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Department of Historiography and Archival Science of the Historical Faculty of Tajik National University

НАҚШИ БОЙГОНИИ МАРКАЗИИ ДАВЛАТИИ ТОҶИКИСТОН ДАР НАШРИ ХУЧЧАТҲОИ БОЙГОНИ

Сайидзода Ф.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Солҳои 20-30-юми асри ХХ соҳтмони кори архивии Тоҷикистон ба амал омад. Бо таъсиси Архивҳо дар баробари истифодаи хуччатҳо бо мақсади иҷрои талаботҳои иҷтимоӣ-ҳуқуқӣ омӯзиши хуччатҳо дар масъалаҳои муайяни таърихи Тоҷикистон ба амал меоянд.

Нахустин мақолаи дар асоси хуччатҳои архивӣ нашршуда, дар маҷаллаи «Архивное дело» (соли 1936, №3 (40). -С. 78-89) «К истории архивного строительства в Таджикской ССР» («Оиди таърихи соҳтмони архивӣ дар РСС Тоҷикистон») ба шумор меравад. Ин мақола аз тарафи мудири Управлінняи марказии архивии РСС Тоҷикистон Фанян Ҷ. С. ба таъб расонида шуда буд. Дар мақола дар асоси маводҳои хуччатӣ оиди ташкили кори архивӣ дар Тоҷикистон суҳанронӣ мешавад. Маводи нашр намудаи Фанян Ҷ.С. имконият дод, то чунин архившиносони машҳури шӯравӣ ба мисли Максаков В.В., Вяликов И.В., Козлитин И.П. ва дигарон таҳқиқи соҳтмони кори архивии Тоҷикистонро ба амал бароранд [1, с.23].

Рушди бемайлони Тоҷикистон дар роҳи соҳтмони ҷомеаи сотсиалистӣ талаботро нисбати омӯзиш ва истифодаи маводи архивӣ, махсусан таърихнигории таърихи халқи тоҷик тақозо менамуд.

Управлінняи архивии марказӣ (УАМ) ба кори илмӣ-таҳқиқотӣ дар соли 1936 оғоз карда, дар ин самт як қатор корҳоро ба анҷом расонд. Дар якҷоягӣ бо Институти таърихи Кумитаи Марказии Партияи Коммунисти Тоҷикистон, маҷмӯаи «Шӯриши соли 1916 дар Осиёи Миёна», ки қисмати зиёди хуччатҳо аз тарафи кормандони Идораи архиви марказӣ (ИАМ) аз ҳазинаи Идораи сардори политсӣ маҳалии уезди Хучанд дарёфт карда шуданд, барои нашр тайёр карда шуд. Бо Институти соҳтмони шӯравӣ ва ҳуқуқи Академияи илмҳои ИҶШС қарордод дар бораи дарёфти хуччатҳо, оиди таърихи Конституция ва Шӯроҳои ҶШС Тоҷикистон барои маҷмӯаи ҷашнии «20-солагии Октябр» корҳо ба анҷом расонида шуданд [1, с.25].

Як қатор нигораҳо барои намоишгоҳи хоҷагии халқи умумитифоқӣ тайёр карда шуд. Аз рӯи маводи архивӣ бо ширкати фаёли кормандони Идораи Архивии Марказӣ брошура оиди тақсмоти маъмурии Тоҷикистон нашр карда шуд. Дарёфт ва барои дар фаёлияти ҷорӣ истифода кардани як қатор хуччатҳо, оиди саноати тиллои ҶШС Тоҷикистон, ба Раёсати хоҷагии оби РСС Тоҷикистон супорида шуд. Барои маҷаллаи «Красный архив» мақолаҳо тайёр карда шуданд. Варақаи ҳазинаи республикавӣ тартиб дода шуд. Бо нависандагони Тоҷикистон ҳамкориҳои зич барқарор карда шуданд, ки вобаста ба он дар толори хониши

Идораи архивии марказии ҶШС Тоҷикистон ду нависанда дар мавзӯи «Шӯриши соли 1916 дар шаҳри Хучанд» таҳқиқот бурданд.

Дар соли 1940 нахустин маҷмӯаи хуччатӣ «К истории социалистическому строительству в Таджикистане (1920-1929 гг.)» («Аз таърихи сохтмони сотсиалистӣ дар Тоҷикистон: солҳои 1920-1929») қисми 1, дар муаллифии Фанян Ҷ.С. аз чоп мебарояд. Маҷмӯаи хуччатӣ маводи хуччатиро оиди сохтмони сохти сотсиалистӣ дар Тоҷикистон фаро гирифта, солҳои тӯлони ҳамчун маводи асосии рӯи мизи кори таърихчиёни тоҷик дар таҳқиқи таърихи давлати Тоҷикистони шӯравӣ ба шумор мерафт. [1, 27]

Ҳамчунин дар ин давра дар асоси маводи хуччатӣ монография бо номи «Артиши Шӯравӣ озодбахши халқи тоҷик» («Красная армия – освободительница таджикского народа») аз чоп мебарояд. Дар он муборизаи Артиши Сурх ва халқи тоҷик барои барқарор ва мустакам кардани Ҳокимияти шӯравӣ, таърихи мубориза барои торумори дастаҳои босмачигарӣ инъикос мешуданд [2].

Ҳамзамон дар асоси маводи архивӣ монография «Соли 1916 дар Тоҷикистон» тайёр карда мешавад. Дар рӯзномаи «Коммунист Таджикистана» мақолаи калон бо сарлавҳаи «Хуччатҳо оиди шӯриши Восеъ», чоп шуд, ки дар он таърихи яке аз калонтарин баромадҳои деҳқонони камбағали вилоятҳои кӯҳии Тоҷикистон ба муқобили истисморгарони амирӣ ва ҳукумати подшоҳӣ инъикос меёбад.

Соли 1961 роҳнамо ба хазинаҳои Архиви марказии давлатии ҶШС Тоҷикистон дар ҳаҷми 20 ҷаъдаи чопӣ нашр карда шуд. Бо мақсади пурракунии маводи хуччатӣ ба маҷмӯаи «Сохтмони маданият дар Тоҷикистон (1925-1941)» дарёфти иловагии хуччатҳо дар Архивҳои давлатии республика ва матбуоти даврӣ гузаронида шуданд. (В.13.)

Ба маҷмӯаҳои силсилавии «Сохтмони маданият дар Республикаи Туркистон» ва «Ҷанги гражданин дар Осиёи Миёна ва Қазоқистон» ҷустуҷӯ ва дарёфти хуччатҳо дар Архивҳои давлатии ҶШС Тоҷикистон ва инчунин дар Архиви давлатии вилояти Самарқанди ҶШС Ўзбекистон гузаронида шуданд [2].

Дар матбуоти республикавӣ 6 мақолаи кормандони Управлениаи архивӣ, 2 иттилоот дар маҷаллаи «Вопросы архивоведения» чоп шуд.

Тартиб додан ва муҳарририи археографии сарсухан, нишондоди ҷуғрофӣ, рӯйхати кӯтоҳ кардашуда ва луғати истилоҳҳои шарҳӣ ба маҷмӯаи «**Аз таърихи сохтмони маданият дар Тоҷикистон**» (Ҷ.1) ба амал бароварда шуд. Шӯрои илмӣ дар қорӣ қорқарди эродҳои гирифтаи муқарризон ва муҳарририи маҷмӯа иштирок кард. Ҷилди тайёр карда шуда, ба нашриёт супорида шуд.

Қорҳои оиди ба нашр тайёр кардани ҷилди 2 маҷмӯаи «Аз таърихи сохтмони маданият дар Тоҷикистон» ба амал бароварда шуданд, қорқардон дар қорӣ қорқарди ҷудоқунии хуччатҳо ба ҷилди 2 иштирок карда, хуччатҳои қорқардо нисбати фаслҳои «илм» ва «тандурустӣ» аз хазинаҳои Архиви марказии давлатии ҶШС Тоҷикистон ва архиви АИ ҶШС Тоҷикистон ширкат карданд. Ҳамагӣ 890 воҳиди ниғақдорӣ дида баромада шуд. Қорқарди археографии 1016 ҷаъдаҳои навишти мошинии хуччатҳо, муҳарририи ба амал бароварда нашудаи нишондодҳои ҷуғрофӣ, рӯйхати қорқардоҳои кӯтоҳшуда, луғати истилоҳҳои шарҳӣ ва шарҳ ба фаслҳои дар боло номбар қардида ба анҷом қаронида шуд. [2]

Барои маҷмӯаи «Таърихи саноатиқунонӣ дар Тоҷикистон» 12749 воҳиди ниғақдорӣ қаронидаҳои Архиви марказии давлатӣ, инчунин маҷаллаи «Коммунисти Тоҷикистон» нисбати соли 1929- июни соли 1941 дида баромада шуда, 8586 ҷаъдаҳои мавзӯи тартиб дода шуданд.

Қорқарди археографии 413 ҷаъдаҳои хуччатҳо ба маҷмӯаи «Съездҳои Шӯроҳои Тоҷикистон» дида баромада шуданд.

Дар соли 1963 аз тарафи қорқардонии шуъбаи нашр, нисбати фасли «Таърихи саноат» ба маҷмӯаи «Таърихи саноатиқунонӣ дар Тоҷикистон» ҷудоқуни ва

коркарди археографии 1363 варақ ба анҷом расонида шуд. Корман-дони шуъба бо адабиёт оиди мавзуъ шинос гардида, дар кори мулоқоти Ҳамоҳангсозони муҳарирро дар шаҳри Алма - Ато ширкат карданд. [1, 45]

Зоҳир кардани маводи ҳуҷҷатӣ ба маҷмӯаи «Сохтмони мадания дар РСС Тоҷикистон» (-Ҷ.3) дар Архивҳои АИ, Госплан, Шӯрои Вазирон ва Архиви марказии давлатии ҶШС Тоҷикистон ба амал бароварда шуда, 2530 воҳиди ниғаҳдорӣ аз назар гузаронида шуда, 230 варақаи мавзӯӣ тартиб дода шуд.

Зоҳир кардан ва тафтиши ҷиддии ҷадвали хронологии ҳодисаҳои муҳим дар ҳаёти сиёсӣ, хоҷагидорӣ ва маданияи республика барои китоби «Тақвими санаҳои таърихӣ ва ҷашнӣ» ба амал бароварда шуда, суратҳуҷҷатҳо ҷудо карда шуданд.

Барои тайёр кардани маҷмӯа «Мактубҳои одамони шуравӣ аз фронт ва ба фронт» 12 воҳиди ниғаҳдорӣ, матбуоти даврӣ барои солҳои 1941-1945 дида баромада шуд, ки аз он 95 мактуб зоҳир шуд. [2]

Дар толори хониши АМД 144 нафар тадқиқотчи машғули таҳқиқот буданд, ки онҳо 1875 маротиба ба толори хониш ташриф оварданд ва барои омӯзиши ба онҳо 10246 воҳиди ниғаҳдорӣ дода шуданд. Миқдори таҳқиқотчиён нисбати солҳои пеш 2 маротиба зиёд буд, ки аз онҳо 12 нафар омӯзгорон, 40 нафар донишҷӯён, 3 нафар иқтисодчи, 4 ҳуқуқшинос, 2 муҳандис ва ғайра буданд. 26 нафар маводро барои навиштани рисолаи номзадӣ ҷамъ карданд.

Соли 1964 қадами нахустин дар самти коркарди масъалаҳои назарияи архившиносӣ карда шуд. Барои конференсияи илмӣ-назариявии Умумиитифоқи ахборот «Комплект кардани архивҳои давлатии республика бо маводи ҳуҷҷатӣ оиди ирригатсия» тайёр шуд.

Дар соли 1964 ҷилди 2 маҷмӯаи «Ҷанги граждани дар Осиёи Миёна ва Қазоқистон», ки дар якҷоягӣ бо муассисаҳои архивӣ ва Академияи илмҳои республикаҳои Осиёи Миёна ва Қазоқистон тайёр карда шуда буд, аз ҷоп баромад.

Дар якҷоягӣ бо Китобхонаи ба номи А.Фирдавсӣ «Тақвими ҷашнҳои таърихии ҶШС Тоҷикистон дар соли 1964» дар ҳаҷми 10 варақи ҷопӣ (бо забони русӣ) тайёр ва нашр карда шуд. Ҳамзамон барои нашр «Тақвими ҷашнҳои таърихии ҶШС Тоҷикистон дар соли 1965» бо забонҳои тоҷикӣ ва русӣ, дар ҳаҷми 10 варақи ҷопӣ ҳар кадом тайёр карда шуданд.

Ба маҷмӯаи «Таърихи саноатикунонӣ дар Тоҷикистон» ҷудо кардани маводҳои ҳуҷҷатӣ асосан ба анҷом расонида шуд. Бо мақсади ташвиқу тарғиби ҳуҷҷатҳои архивӣ, ба воситаи матбуот, радио, телевизион ва бо роҳи ташкили ниғористонҳо корҳо нисбатан пурқувват карда шуданд. [1, 53]

Дар газетаҳои республикавӣ 22 мақола, аз ҷумла «Оиди нахустин ҷашнгирии инқилоби Октябр дар Шимоли Тоҷикистон», «Ҳуҷҷатҳо дар бораи ҷӣ нақл мекунанд» (Оиди нахустин асари В.И. Ленин, ки ба Тоҷикистон ба таври легалӣ ворид шуда буд), «Дар бораи иштироки ҷанговарони интернационалист дар мубориза бо босмачиён», «Оид ба нахустин комсомолони Тоҷикистон», «Оиди озодшавии занон дар Тоҷикистон» ва монанди ин, зоҳир кардани ҳуҷҷатҳои мансуб ба солҳои аввали республика ба амал бароварда шуд.

Дар рӯзномаҳои республикавӣ мақолаҳои «Аз ашк ба шодӣ» оиди тақдири занони тоҷик, «Аскарони инқилоб» оиди иштирокдори ҷанги шаҳрвандӣ, барпокунӣ ва мустақкам кардани Ҳокимияти Шӯравӣ дар Тоҷикистон Тимофей Шапкин, «Сурудҳои зинда оиди қаҳрамонон» доир ба иштирокчиёни ҷанги граждани дар Тоҷикистон ҷоп шуданд.

Мақола ва нашрия нисбати ба Тоҷикистон дар соли 1931 ташриф овардани бригадаи нависандагон бо сардории Бруно Ясенский, инчунин мақолаи академик Ферсман «Дар бораи имрӯза ва ояндаи зебои Тоҷикистон», ба воситаи радио мақолаи «Дар онҷо қуттиҳои почта набуданд» шунавонида шуд, студияи телевизион бошад, очерки телевизиониро оиди Архиви марказии давлатии ҶШС

Тоҷикистон намоиш дод. Дар толори хониши Архиви марказии давлатии Тоҷикистон 134 таҳқиқотчи аз қабилӣ муаррихон, ҳуқуқшиносон, иқтисодчиён, инчунин донишҷӯён машғули таҳқиқ буданд. Муассисаҳои архивии ҶШС Тоҷикистон дар соли 1965 диққати бештарро ба корҳои илмӣ-таҳқиқотӣ ва илмӣ-методӣ, истифодаи маводи ҳуҷҷатӣ доданд. Мутобиқи нақшаи соли 1965 ба нашр тайёр кардани маҷмӯаи ҳуҷҷатҳои оиди «Соҳтмони мадания дар Тоҷикистон», «Таърихи саноатикунонӣ дар Тоҷикистон», «Таърихи коллективонӣ дар Тоҷикистон» давом дода шуданд.

Аз тарафи филиали Архиви марказии давлатӣ дар шаҳри Ленинобод дар якҷоягӣ бо Институти педагогии ба номи С. М. Киров барои нашр брошураи «Совети депутатҳои коргарон, деҳқонон ва мусулмонони Хучанд дар солҳои 1917-1918» дар ҳаҷми беш аз 60 ҷаҳзаҳои чопи мошинӣ тайёр карда шуд.

Управлениаи архивӣ дар якҷоягӣ бо Китобхонаи давлатии ба номи А. Фирдавсӣ «Тақвими ҷашнҳо ва рӯзҳои таърихии ҶШС Тоҷикистон дар соли 1966»-ро нашр кард, ба он 66 сана ворид карда шуд. Ду очерки тақвим –дар бораи Осорхонаи Ленинобод (Суғд) ва ГЭС-и «Дӯстии халқҳо» аз тарафи филиали Архиви марказии давлатии ҶШС Тоҷикистон дар шаҳри Ленинобод (Хучанд)тайёр карда шуд. [2]

Управлениаи архивӣ ба забони тоҷикӣ «Низомнома оиди Фонди давлатии архивии ИҶШС»-ро тарҷума карда, ислоҳ ва иловаҳо ба «Номгуи маводи ҳуҷҷатии колхозҳои ҶШС Тоҷикистон бо нишон додани мӯҳлати нигоҳдорӣ» ва «Номгуи маводи ҳуҷҷатӣ оиди ҳайати шахсӣ» (нашри русии соли 1963) ба анҷом расонид.

Дар солҳои 70-ум 80-уми асри ХХ фаъолияти бойгонии давлатии ҶШС Тоҷикистон ба масъалаи тайёр ва нашр намудани маълумотномаҳои оиди таркиб ва мундариҷаи хазинаи дар бойгонии давлатӣ маҳфӯз буда, ба шумор мерафт. Дар ин замина пеш аз ҳама баррасии намудани қоидаҳои асосии тайёр кардани маълумотномаҳои бойгонӣ ба нашр ба маврид аст.

Вобаста ба талаботҳои муқаррар гардида амал карда, бойгонидорӣ тоҷик наشري маълумотномаҳои бойгониро ба амал баровардааст. Пеш аз ҳама қайд кардан зарур аст, нахустин маълумотномаи бойгонӣ дар намуди роҳнома аз тарафи бойгонидорӣ тоҷик ба чоп бароварда шуд.

Соли 1982 наشري «Архивҳои давлатии ҶШС Тоҷикистон. «Маълумотнома» аз нашр баромад. Маълумот-нома аз сарсухан иборат аст. Дар сарсухан таърихи кӯтоҳи қори архивии Тоҷикистон ба амал бароварда шуда, дар он қайд шудааст, ки «бинобар шароитҳои таърихӣ соҳтмони архивӣ дар Тоҷикистон нисбати дигар республикаҳои иттифоқӣ дертар тадбиқ шуд. Таъсиси аввалин архивҳо ба миёнаи солҳои 20-ум, вақте ки маҳфӯзҳои душанбегӣ ва архив дар назди қомитчиҳои уезди Хучанд ба фаъолият оғоз намуданд, мансуб аст». Ин маълумотнома ба таври пурра баррасии таркиби ҳуҷҷатҳои дар Архивҳои давлатии ҶШС Тоҷикистон маҳфӯз бударо фарогир буда, имконият медиҳад, то бо таркиби бевоситаи маводи дар архивҳои давлатии Тоҷикистон мавҷуд буда, шинос шуд.

Дар ҳамаи сол «Роҳномаи Архиви марказии давлатии ҳуҷҷатҳои кино, суратҳо ва сабти овозҳои РСС Тоҷикистон» низ нашр мешавад. Дар фарқият аз маълумотномаи Архивҳои давлатии ҶШС Тоҷикистон, роҳнома ба таври пурра таркиби ҳуҷҷатҳои дар бойгонӣ маҳфӯз бударо фарогир буда, вобаста ба соҳаҳои фаъолияти ҷомеа мураттаб гардонида шудааст.

Дар солҳои 80-уми асри ХХ ҳамаи Архивҳои давлатии ҶШС Тоҷикистон оиди мундариҷа ва таркиби ҳуҷҷатҳои худ, маълумотномаҳои бойгониро дар намудҳои роҳнома, маълумотнома, шарҳ ба таърих расониданд. [1, 46]

Хулас, дар замони сохти сотсиалистӣ, наشري хуччатҳои архивӣ вобаста ба талаботи ҷомеа ва илми таърих ба роҳ монда шуда буд.

АДАБИЁТ

1. Государственные архивы Таджикской ССР. Справочник. Душанбе, 1982. -
2. БМД Ҷумҳурии Тоҷикистон X-P882, p.15. п.7. вв.6, 15, 23, 32, 44, 54-55, 65, 77, 84, 94.

ФАЪОЛИЯТИ НАШРИЯВИИ АРХИВИ ДАВЛАТИИ ТОҶИКИСТОН ДАР СОЛҲОИ 1930-1990

Дар мақола доир ба фаъолияти нашриявии архиви давлатии Тоҷикистон дар солҳои 1930 - 1990 зикр меёбад. Нахустин мақолаи дар асоси хуччатҳои архивӣ нашршуда дар маҷалаи «Архивное дело» (соли 1936, №3 (40) сах. 78-89), «К истории архивного строительства в Таджикской ССР», («Оиди таърихи сохтмони архивӣ дар РСС Тоҷикистон») ба шумор меравад. Ин мақола аз тарафи мудирани Управлениаи марказии архивии ҶШС Тоҷикистон Фанян Ҷ.С. ба таъби расонида шуда буд. Дар мақола дар асоси маводҳои хуччатӣ оиди ташкили кори архив дар Тоҷикистон суханронӣ мешавад. Дар соли 1940 нахустин маҷмӯаи хуччатӣ «К истории социалистическому строильстве в Таджикистане (1920-1929гг)» («Аз таърихи сохтмони сотсиалистӣ дар Тоҷикистон: солҳои 1920-1929») қисми 1, дар муалифии Фанян Дж.С. аз ҷоп мебарояд. Маҷмӯаи хуччатӣ маводи хуччатиро оиди сохтмони сохти сотсиалистӣ дар Тоҷикистон фаро гирифта, солҳои тӯлони ҳамчун маводи асосии рӯи мизи кории таърихчиёни тоҷик дар таҳқиқи таърихи давлати Тоҷикистони шӯравӣ ба шумор мерафт. Дар солҳои 80-уми асри ХХ ҳамаи Архивҳои давлатии ҶШС Тоҷикистон оиди мундариҷа ва таркиби хуччатҳои худ, маълумотномаҳои бойгониро дар намудҳои раҳнамо, маълумотнома, шарҳ ба таъби расониданд.

Калидвожаҳо: кори архивӣ, архивҳо, маводи хуччатӣ, хуччати архивӣ, истифодабарӣ, наشري маводи архивӣ, Управлениаи архивӣ, Архиви марказии давлатӣ, сохтмони сотсиалистӣ, коллективонии хоҷагии қишлоқ, саноатикунонӣ, инқилоби маданӣ, хуччатҳои кино, сурат ва сабти овозҳо, маълумотнома, раҳнамо, кормандони Архиви Марказии давлатӣ.

РОЛЬ ГОСУДАРСТВЕННОГО АРХИВА ТАДЖИКИСТАНА В ПЕЧАТИ АРХИВНЫХ ДОКУМЕНТОВ

В статье упоминается издательская деятельность Государственного архива Таджикистана в 1930-1990 гг. Первая статья на основе архивных документов была опубликована в журнале «Архивное дело» (1936 г., №3 (40), стр. 78-89) «Об истории архивного строительства в Таджикской ССР» («К истории архивного строительства в Таджикской ССР»). Считается. Эту статью написал директор Центрального архива Таджикской ССР Фанян Я.С.. Статья основана на документальных материалах по организации архивной работы в Таджикистане. В 1940 г. вышел первый документальный сборник «Из истории социалистического строительства в Таджикистане (1920-1929)», часть 1, автором которого является Фанян Я.С.. Сборник документов охватывает строительство социалистического строя в Таджикистане и на протяжении многих лет является основным материалом на столах таджикских историков при изучении истории советского государства Таджикистан. В 80-е годы XX века все Государственные архивы Таджикской ССР издавали архивы в виде учебных пособий, справочников, комментариев к содержанию и структуре своих документов.

Ключевые слова: архивное дело, архивы, документальные материалы, архивный документ, публикация архивных материалов, Архивное управление, Центральный государственный архив, социалистическое строительство, коллективизация сельского хозяйства, индустриализация, культурная революция, кино-фото-фоно-документы, справочник, путеводитель, сотрудники ЦГА

PUBLISHING ACTIVITIES OF THE STATE ARCHIVE OF TAJIKISTAN

The article mentions the publishing activities of the State Archives of Tajikistan in 1930-1990. The first article based on archival documents was published in the journal "Archival business" (1936, No. 3 (40), pp. 78-89) "On the history of archival construction in the Tajik SSR" ("On the history of archival construction in the Tajik SSR"). It is considered. This article was written by the director of the Central Archives of the Tajik SSR, Fanyan Ya.S. was published. The article is based on documentary materials on the organization of archival work in Tajikistan. In 1940, the first documentary collection "From the history of socialist construction in Tajikistan (1920-1929)" ("From the history of socialist construction in Tajikistan: 1920-1929") was published, part 1, the author of which is Fanyan Ya.S. not published. The collection of documents covers the construction of the socialist system in Tajikistan and for many years has been the main material on the tables of Tajik historians in the study of the history of the Soviet state of Tajikistan. In the 80s of the XX century, all the State Archives of the Tajik SSR published archives in the form of textbooks, reference books, comments on the content and structure of their documents.

Keywords: Archive case, archives, documentary materials, archival document, publication of archival materials, archival management, Central state archive, socialist construction, collectivization of agriculture, industrialization, cultural revolution, documentary filmmaking, film, photo-film, film-photo-film.

Сведения об авторе: Сайидзода Файзали Азимбек – магистрант второго курса кафедры архивирования факультета истории Таджикского национального университета. Тел.: 919 56 56 87

Information about the author: Sayidzoda Fayzali Azimbek – second-year Master's student of the Department of Archiving of the Faculty of History of the Tajik National University. Phone: 919 56 56 87

ЧУҒРОФИЯИ ТАЪРИХИИ ОСИЁИ МИЁНА ДАР «САФОРАТНОМАИ ХОРАЗМ»-И РИЗОҚУЛИХОН ҲИДОЯТ

Салимов К. Р., Шарофуддинов С. С.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Хоразм ки ба номҳои Хуросмия ва Хуросмиё низ омадааст, номи ноҳияест, ки дар суфалои Ҷайхун қарор дошта, ва аз айёми бисёр қадим сарзамини қавми Ориё будааст. Ли Стронч дар чуғрофиёи таърихӣ худ дар бораи ин ноҳия чунин меоварад: Иёлоти Хоразм дар авоили қуруни Устоду курсӣ дошт. Яке дар ҷануби Бохтарӣ яъне ҷониби Ирони Руди Ҷайхун мавсун ба Ҷурҷония ё Урганҷ ва дигаре дар ҷониби Ховар яъне ҷониби Туркии он руд мавсун ба Кос ва ин курсӣ ахир дар қарни чоруми ҳиҷри аз Урганҷ ободтар шуд. Шаҳри Кос ҳанӯз ҳам мавҷуд аст. Вале зоҳиран Кос қуруни Усто шаҳри азим ва дар чанд моили ҷануби Ховарӣ Коси нав ҷой доштааст [1, с.66].

Дар авоили қарни чорум тугёни руди Ҷайхун қисмати аз Котро вайрон сохт. Паҳноӣ руд дар ин нуқта ба ду фарсах мерасад ва шаҳри ба фосилаи каме дар соҳили ростӣ Ҷайхун қанори наҳре мавсум ба ҷардур ки аз миёни шаҳр мегузашт қарор дошт. Бозори шаҳр ба тули як моил дар ду тарафи ин шаҳр воқеъ буд. Дар он замон қалъае дар Кот буда ки тугёни руди яксара онро ҳароб қарда ва масҷиди ҷомӣ ва зиндони пушти қуҳандиз ва ҳамчунин Қасри подшоҳи он иёлат мулақаб ба Хоразмшоҳро об бурд ба тавре ки дар замони ибни Ҳавқал асаре аз онҳо боки набуд ва мардум шаҳри ҷадиде дар ховари шаҳри қуҳна сохтанд ки бо Ҷайхун масофати зиёде дошт ва вусъати он ба андозаи Нишопур дар Хуросон буд. Масҷиди шаҳр дар васати шаҳр ҷой дошт. Ва ба қавли Муқаддаси мардуми Котро одат ба ин буд ки дар қуча қазои ҳочат қунанд ва бо пой олуи ба масҷид оянд вале бо ин ҳама Кот шаҳри пурсарват буд ва бозорҳои пур доду ситод дошт. Аммо бар асари тугёнҳои мутаадиди Ҷайхун ин шаҳр ру ба вайрони гузорид ва аз эътибор афтод. Муғулон ба ин шаҳр ҳароби ворид накарданд. Ва ҳатто ибни Батута ки аз ин шаҳр дидан қард онро шаҳраки зебӯе ёд мекунад. Темур гарчи ба он ҳароби расонд вале боз онро таъмир қард ва Шарофуддини Алии Язди низ аз Кот ёд қардааст.

Қурсии дувуми Хоразм, ки пас аз Ҷурҷония буд вале баъдаҳо бар асари тугёни руди Ҷайхун ин шаҳр аз байн рафт ҳароб шудани Кот муҳимтарин шаҳри он иёлат гардида Гурғонҷ аст ки аъроб онро Ҷурҷония ном додаанд ва баъдаҳо ба Урганҷ маъруф шуд. Собикан шаҳри мансур муқобили ва Урганҷ ҷои онро гирифт.

Ҷурҷония дар қарни чордаҳуми мелоди ҳарчанд дувумин қурсии иёлоти Хоразм буда вале Кот бозор ва маҳалли доду ситоди умдаи ин иёлат ва маркази таҷамуъи қорвонони буда ки аз билоди гуз меоманд ва аз он ҷо ба ақнофи Хуросон мерафтанд. Дар соли 616х.қ. каме қабл аз ҳуҷуми Чингиз бад он шаҳр ёқут Ҷурҷонияро дида ва онро Гурғонҷ хондааст. Вай гуяд: Шаҳре аз он муҳимтар ва пурсарваттар ва неқутар надидаам. Ин вазъ бо ҳуҷум ва ҳамлаи муғул ба он шаҳр ба он шаҳр якбора дигаргун шуд. Деворҳо ва биноҳои рудхона шиқофта шуд ва оби Ҷайхун аз маҷрои худ ба маҷрои ҷадид ворид гардид ки тамои дар зерӣ об рафт ва чун лашқарӣни муғул аз он ҷо рафтанд ба гуфтаи Ёқут асаре аз ободӣ дар он боки намонд ва ҳам у гуяд, муғулҳо тамои соқинони шаҳрро қуштанд бо ин ҳама пас аз чанд сол дар муҷовирати он шаҳри нуқтаи дигаре ру ба ободӣ ниҳод ва қурсии Хоразм гардид ва ба гуфтаи ибни Ясир дар соли 728х.қ. шаҳри нав дар муҷовирати Хоразми қуҳна эҷод шуд [1, с.76].

Тақрибан дар қарни ҳаштуми ҳиҷри шаҳр пас аз муҳосирае ки се моҳ тул қашид ба дасти лашқарӣни амир Темур ҳароб шудвале баъдаҳо амир Темур онро таҷдид иморат қард ва дар соли 790х.қ. бинои ҷадид он поён ёфт.

Пеш аз ҳамлаи муғул дар се фарсахи қурси қадими Хоразм шаҳре вучуд дошт мавсум ба Гурғонҷи қучак ки эронӣон онро Гурғонҷақ меноманд ва зоҳиран Хоразми ҷадид дар маҳали ҳамин Гурғонҷи қучак сохта шуд. Ба ҳар ҳол мудатте тул нақашид ки Хоразми нав марказ ва қурсии иёлат гардид ва ин Хоразм аст ки Ҳамидулло Муствафи ва ибни Батута дар қарни ҳаштуми ҳиҷри аз он гуфтугу қардаанд. Қазвини ки дар нимаи дувуми қарни ҳафтуми ҳиҷри қитоби ҳудро таълиф қардааст, мегуяд: Гурғонҷ (Гурғонҷи нав) аз қиҳати доштани оҳангарон ва наҷорони забардаст ва Қосаҳои оҷ ва обнӯз ва асбӯб ва лавозими дигар ки ба дасти ҳунармандони варзида сохта мешуд шуҳрати фаровон ёфтааст. Ҳамидулло Муствафи ки он шаҳрро ба номи маъмулии он Урганҷ ва Хоразми ҷадид номида

гуяд: Он шаҳр дар дах фарсахи Урганчи кӯҳна аст. Ибни Батута гуяд: Хоразм шаҳри некуст дорои боруи маҳкам ва кучаҳои васеъ ва чамъияти бисёр ва бозори бошукӯх мисли як корвонсаро ки наздики масҷиди чомиъ ва мадраса воқеъ аст. Хоразм дар замоне ки ибни Батута аз он ҷо убур карда як бемористони умумӣ дошта ки дар он пизишқе шоми мавсум ба Саҳюни ба муъолиҷаи беморон мепардохтааст.

Тақрибан дар қарни ҳаштуми ҳиҷри шаҳр пас аз муҳосирае ки се моҳ тул кашид ба дасти лашқариёни амир Темур хароб шудвале баъдаҳо амир Темур онро таҷдид иморат кард ва дар соли 790х.к. биноӣ қадид он поён ёфт.

Аввалин нахри бузурги Хоразм аз соҳили Ҷайхун яъне аз самти машрики он дар нуқтаи ру ба руи даргон ҷудо гардид ва онро Говҳора мегуфтанд. Руи ин нахр киштиҳо омаду рафт мекард ва ба таври қуллӣ шаҳрҳои Хоразм ҳамаги шӯъбае аз руди Ҷайхун доштаанд. Ҳамидуллои Муствафи мегуяд: Баъзе аз ин нахрҳо дар баҳираи Хоразм яъне дарёчаи Арал мунтаҳи мешавад ва умуман оби Ҷайхун аз Хоразм гузашта ваз укбаи хилм ки ба турки Гурдой гуянд фуру мерезад ва як фарсанг балки се фарсанг овозаш меравад ва баъд аз он ба баҳри Хазар меафтад. Сарзамине ки онро Ҳалҳол гуянд, содироти умдаи Хоразм дар қадим хорбор ва галот ва мева буд. Хоразм ноҳиятест аз ҳудуди Мовароуннаҳр ва Кос қусбаи Хоразм аст ва Туркистони Гур ва боргоҳи Туркистон ва Мовароуннаҳр аст ва ҷои бозаргонон аст. Подшоҳи вай аз мулуки атроф ва уро Хоразмшоҳ хонанд ва мардумони вай мардумони гозипеша ва чангианд ва шаҳри бо хостаи бисёр аст ва аз вай рӯй меҳада, қарбос, намад ва раҳбин хезад. (ҳудудул-олам). Хоразм, ки аз ҳар су биебон ба вай иҳота дорад ва осимаи у шаҳри Мансура буд ва онро Ҷайхун гарқ карда ва ба ҷои у Гургонҷро пайафқандад. У ба аввал деҳи буда, сипас шаҳре гашт ва бо номи Ҷурҷония хонда шуд. Баъд аз Ҷурҷония голибан қофилаҳо бад онҷо нузур карданд, ва ҷун Таттор ба вай даст ёфт роҳе аз Ҷайхун бадон қушоданд ва Ҷайхун бар у муствали гашт. Ва гарқ кард ҷунон, ки гуё набуд ва аз шаҳрҳои хоразм буд. У Ҳашмин ва Хева ва Ҳазорасп ва Қурдар ва ЗАмаҳшар ва аз он ҷо донишмани маъруфи Занаҳшари ва Шодқон ва Даргон ва ғайри золиқа ва гуянд амали Хоразм муштаммал ба шастазор қария буд (аз нуҳбаху даҳр) ва ин тухфаи табиירו ба тароз ва ба дарёдеҳ бошад, ки ба Хоразмаш дарё андозад.

Кӯҳнаурганч: Дар ин авқот ба эҳтимоми хони нави Хуюк, Муҳаммадаминхони Хоразмшоҳ рӯй ба ободи ниҳода аст, гумон ин аст ки зиёда маъмур шуд. Ва баъзе аз саворони Кузоқ ва Қароқулипоқ бо либоси ғариб ва қулоҳи аҷиб дар он ҷо дида шуд. Ва дар қадимулайём Гургонҷро Ҷурҷония меномиданд, тули «садла» араз «саб» доштава дар он ҳудуд қуро ва қулои маъруф ва ғайримаъруф бисёр аст.

Урганч. Дар навиштаҳои Чинӣ аз он ба сурати Улиги ёд шудааст. Ба навиштаи ҷуғрофинависони Исломи Хоразм ду марказ дошта. Яке Урганч ё Гургонҷ ва муъраби он Ҷурҷония ва дигар шаҳри Кос буда. Урганч ба номҳои дигар низ хонда шудааст. Ҷувайни гуяд: Хоразм номи ноҳия аст ва номи алии он Ҷурҷония аст ва арбоби онро Урганч хонанд (таърихи Ҷаҳонқушо) ва шумори аз муаррихон ва ҷуғрофидонон онро Гургонҷ ва Қурқонҷ навиштаанд, Соҳиби ҳудудулолам гуяд: Гургонҷ ду бахши андарун ва берунӣ доштааст. Қулқашандӣ меафзояд, ки яке аз он ду бахшро Ҷурҷониятул-қубро ва дигареро Ҷурҷониятул-суғро меномиданд. Урганч маркази Оли Маъмур буда, дар саддаи ҷаҳорум, ки Қот тавсия ёфт аз Урганчпеш гирифт ва аз ин рӯ маркази Хоразм шуд (донишномаи адаби форсӣ).

Гургонҷ ё ба сурати араби Ҷурҷония пас аз таҳҷуми муғулон пойтахти Хоразм буд. Дар қадим номҳои дигар дошт: Фил, Хоразм ва Мансура. Мансура дар асл дар канори шаркии Ҷайхун сохта шуда буд ва бар асари сел вайрон шуд. Гургонҷ-Гургонҷ шаҳри қчак дар муқобили Мансура буд дар соҳили ғарби, аҳолии Мансура ба он ҷо рафтанд ва ба обони пардохтанд ва дар он ҷо мустақар шуданд. Мансура ба қули вайрон ва аз миён рафт. (Муъҷамул балдон)

Қот: Аз нахрҳои Хоразм ва аз қулои ҳамсаи он буда собиқан ободии тамом дошта, акнун дар ҳади васат аст. Ва Меҳтарьяқуб писари Меҳтарюсуф вазири хавонини Хуюк аз он ҷост ва ҳуқумати он вилоят бо мансубони у мебошад. Муҳаммадраҳимхон дар он ҷоҳо иморатҳо бино карда ва аз иқлими панҷум ва мутаалиқ ба қавқаби савум аст [2, с.221].

Қот собиқан пойтахти Хоразм будааст. Ин шаҳр дар асл дар канораи шаркии Ҷайхун сохта шуда буд, аммо боло омадани об он ҷоро вайрон кард ва мардум шаҳри дигар бар болои як баланди сохтанд. Ин шаҳр дар гузашта дорои арқ ва масҷиди чомиъ буда ва кохи подшоҳони Хоразм дар канори масҷид ҷой доштааст.

Як наҳри кчак ба номи Чирдур аз миёни шаҳр мегузашт ва ба Чайхун мерехт, ва бозор дар ду тарафи он сохта шуда буд. Дар беруни аз Кот дар канораи шаркии Чайхун ҳеч русто ва қусба ва қалъае вучуд надорад. Чанд шахсият дар Кот мутавалид шудаанд мисли Қавомуддини Факеҳи Ҳанафи ва соҳиби китоби Марҷудироя, Ҳисомуддин соҳиби шарҳе дар бораи Исо Ғучи, Мавлоно Қамолуддин Ҳисайн ва ғайра.

Номи Кос-Кот дар нақшдаи қадими чин дар ҷануби ховари Хоразм омада ва чунин менамояд ин ҷо ҳамон Кот аз шаҳрҳои Хоразм аст. Лирч дар мақолааш навиштааст ки дар рузгори Истаҳри ва ибни Ҳавқал (садаи даҳуми мелоди/чоруми ҳичри) Кот ки он рузҳои пойтахти Хоразм буд бар канори шимоли Чайхун ҷой дошт. Дар солҳое ки Беруни осори худро таълиф мекард ин шаҳр ба канори ҷануби ин руд афтада буд. Ҳамон ҷо ки баробари нақшаҳои руси имруза шаҳри Кот вақеъ аст. Дар ҳудуди бистуду мили шимоли Хева. Ин шаҳр ки акнун дар дарвозаи милли Бохтари Чайхун афтада чунон ки Лирч далел сохта дар садаи ӯздаҳум бар канори ин руд буд. Муарихон аз ҷанги Темур дар Хоразм дар поёни садаи чаҳордаҳ аз ин шаҳр борҳо ӯд кардаанд. Ластрянҷ дар бораи Кот гуяд: Иёлат Хоразм дар аввали қуруни вустон ду курси дошт: яке дар ҷониби Бохтари яъне ҷониби Эронии руди Чайхун мавсум ба Қурҷония ё Урганҷ, ва дигаре дар ҷониби Ховари яъне ҷониби туркии он руд мавсум ба Кос ва ин курсии ахир дар садаи чоруми ҳичри аз Урганҷ ободтар ва мутаракитар шуд [3, с.400].

Ҳамуми афзояд: Кот ханӯз ҳам мавҷуд аст вале зоҳиран Коти қуруни вусто ки шаҳри азим буд дар чанд мили ҷануби ховари Коти нав доштааст. Дар аввали садаи чаҳорум тугёни руди Чайхун қисмате аз Котро вайрон сохт. Паҳнои руд дар ин нуқта ба ду фарсах мерасид ва шаҳр ба фосилаи каме дар соҳили ростии Чайхун канори наҳре мавсум ба Чардур ки аз миёни шаҳр мегузашт ҷой дошт. Тугёни Чайхун шаҳро чунон вайрон карди дар замони ибни Ҳавқал асаре аз он боки набуд ва мардум шаҳри ҷадида дар ховари шаҳри қуна сохтанд ки то Чайхун масофати зиёд дошт ва аз садамаи тугёни руд мафҳуз буд. (Қуғрофияи таърихи сарзаминҳои хилофати шарки)

Муқадаси гуяд: Кот-Косро шаҳристон номанд. Бар қарона аст дар самти Нишопур ки ховари наҳр аст. Ҷоми дар миёни бозорҳост бар сутунҳои аз санг ба баландии як қомат ва болои он нардаи чубин аст, кохи амирнишин дар миёни шаҳр аст. Наҳри қуҳандиз ишонро вайрон карда шаҳр ҷандин наҳр дорад. Донишмандон, адибон хайроти бозарғони дорад биноеи моҳир қориёне дорад ки дар хушовози ва дар суннатхондан ва хушруи ва дурустии ривоят дар Ироқ ҳаммонанд надорад. Ҳарчанд гоҳ рудхона бар аҳолии шаҳр меҳурушад ва мардум ночор акиб мени шинанд. Касифтар аз ардабил аст дар хиёбонҳои идрор мекунанд палидиҳоро дар гудол гирдовари қарда сипас ба киштзорҳои ҳавма мебаранд. (Аҳсанута Қосин)

Ба навиштаи Ёкут (Муъҷамулбалдон) қалимаи Кот/Кат ё Кас дар забони Хоразми ба маънои деворе аст ки дар хиёбон месозанд аммо ҳеч биное дар дохили он вучуд надорад. Имқон дорад ки дар қадим дар ин ҷо девори шабиҳ деворҳои қузулолон дар Гургон ва Бобулабвоби Шервон сохта шуда будааст. Дар садаи ҳафтум пеш аз ҳамлаи муғул рустои кчаке дар наздикии Гургонҷ вучуд дошта ки НузКот (Коти нав) ном доштааст.

Абул Қосим Маҳмуд ибни Умар мулақаб ба Қоруллоҳ ба сабаби иқомати тулони дар Макка. Муаллифи рисалоҳаи бисёр аст ки мавзӯи онҳо дастур, фикҳу луғат, вожаниғори маъони ва баёни фикҳ аст. У чанд китба шеър ҳам сурудааст ки маҷмуи онҳоро ба номи Шариф Абулҳасан Али ибни Ҳумра ибни Ҳовус амири Макка қардааст. Муҳимтарин ва маъруфтарин осораи иброат аз: Тафсирулқашоф ан Ҳақоиқу танзил, муқадимаи адаб асмо афъол, навиштааст [4, с.41].

АДАБИЁТ

1. Вамбери А. Саёҳати дарवेशи дурӯғин.– Техрон., 1387. С.66.
2. Арабаджян А.З. Иран: власть, реформы, революции (XIX-XX вв.) - М.: Наука, 1991. С.221.
3. Алғар Ҳамид. Дин ва давлат дар Эрон. Нақши уламо дар давраи Қочор. -Техрон, Тус.1355 ш.С. 400.
4. Богданов Л.Ф. Персия в географическом, религиозном, бытовом, торгово-промышленном и административном отношении. СПб., 1909.-С.41.

ҚУҒРОФИЯИ ТАЪРИХИИ ОСИЁИ МИЁНА ДАР «САФОРАТНОМАИ ХОРАЗМ» -И Р. ХИДОЯТ

Дар мақола доир ба Қуғрофияи таърихӣ Осиеи Миёна дар «Сафарномаи Хоразм»-и Р. Хидоят зикр меёбад. . Хоразм ки ба номҳои Хуросмия ва Хуросмие низ омадааст, номи ноҳияест,

ки дар: Иёлати Хоразм дар авоиلى куруни Устоду курсӣ дошт. Яке дар чануби Бохтарӣ суфалои Чайхун қарор дошта, ва аз айёми бисёр қадим сарзамини қавми Ориё будааст. Ли Стронҷ дар ҷуғрофӣ таърихи худ дар бораи ин ноҳия чунин меоварад яъне ҷониби Ирони Руди Чайхун мавсун ба Ҷурҷония ё Урганҷ ва дигаре дар ҷониби Ховар яъне ҷониби Туркии он руд мавсун ба Кос ва ин курсӣ ахир дар қарни чоруми ҳичри аз Урганҷ ободтар шуд.

Калидвожаҳо: «Сафоратномаи хоразм», Р.Хидоят, Темур, Осӣи Миёна, Хоразм, Урганҷ.

ИСТОРИЧЕСКАЯ ГЕОГРАФИЯ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ В ТРУДАХ РИЗОКУЛИХАНА ХИДОЯТА «ХОРЕЗМСКОМ ПОСОЛЬСТВЕ»

В статье подчеркивается об исторической географии Средней Азии в трудах Р. Хидоят «Путешествии по Хорезму» Хорезм, также известный как Хоросмия и Хорасмия, - это название района в Хорезмском государстве в ранний Устоду Курси. Один находится на юге Бактрии, на плато Джайхун, и с древних времен был землей ариев. Ли Строндж в своей исторической географии упоминает этот регион, то есть иранскую сторону реки Джайхун, впадающую в Грузию или Ургенч, и другую сторону востока, турецкую сторону этой реки, впадающую в Кос, и это место стало более процветающим в четвертом веке хиджры, чем Ургенч.

Ключевые слова: «Посольство Хорезма», Р. Хидоят, Темур, Средняя Азия, Хорезм, Ургенч.

HISTORICAL GEOGRAPHY OF CENTRAL ASIA IN THE WORKS OF R. HIDOYAT "KHOREZM EMBASSY"

The article emphasizes the historical geography of Central Asia in the writings of R. Khidoyat "Travels in Khorezm" Khorezm, also known as Khorosmia and Khorasmia, is the name of the region in the Khorezm state in the early Ustodu Kursi. One is located in the south of Bactria, on the Jaihun plateau, and has been the land of the Aryans since ancient times. Lee Strongge in his historical geography mentions this region, that is, the Iranian side of the Jayhun river flowing into Georgia or Urgench, and the other side of the east, the Turkish side of this river flowing into Kos, and this place became more prosperous in the fourth century AH than Urgench .

Keywords: "Embassy of Khorezm", R. Khidoyat, Temur, Central Asia, Khorezm, Urgench.

Сведения об авторе: *Салимов Кувватали Раджабович* – магистрант 1-го курса по специальности история исторического факультета ТНУ

Шарофуддинов С.С. – кандидат исторических наук, доцент кафедры историографии и архивоведения исторического факультета ТНУ

Information about the author: *Salimov Kuvvatoli Radzhabovich* – 1st-year master's student in the specialty History of the Historical Faculty of TNU

Sharofuddinov S. S. – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Department of Historiography and Archival Science of the Historical Faculty of TNU

ТАҶКИМИ ДИПЛОМАТИЯИ ФАРҶАНҒӢ ВА БАШАРДӢСТОНА ЧУН САМТИ АФЗАЛИЯТНОКИ СИЁСАТИ ХОРИҶИИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Нуриддинов Р.Ш., Тоирова П.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Асосҳои назарияву методологии дипломатияи фарҳангӣ-башардӯстона («неруи нарм»). Раванди босуръати ҷаҳонишавӣ муносибатҳои наздики миллатҳо ва давлатҳоро тавсеаи бесобиқа бахшида, дастрасӣ ба комёбиҳои навину арзишманди башарӣ ва баҳрабардорӣ аз дастовардҳои тафаккури созандаи инсониро барои аҳли башар муяссар мегардонад. Дар баробари ин, мушкилоти моддиву маънавӣ ва ахлоқии башар низ хислати ҷаҳонӣ касб карда, ин амр боиси торафт афзудани фишор ба сохторҳо ва арзишҳои миллӣ ва фарҳангии халқҳо ва ангишти бархӯрди тамаддунҳо мегардад. Дар ин шароит яке аз авлавиятҳои сиёсати хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон роҳандозии чунин дипломатияи фарҳангӣ ва башардӯстона аст, ки он бо дарназардошти тамоюлҳои мусбат ва манфии раванди ҷаҳонишавӣ ба таъмини ҳастии маънавӣ ва ҳифзу ҳимояи арзишҳои асили миллии фарҳангиву ахлоқии халқи тоҷик, муаррифии шоистаи Ҷумҳурии Тоҷикистон дар арсаи ҷаҳонӣ ҳамчун кишвари дорои фарҳангу тамаддуни қадима ва давлати муосири демокративу ҳуқуқбунёд, тавсеаи ҳамкориҳои самарабахши фарҳангӣ башардӯстона бо кишварҳои олам бо мақсади таҷкими шинохти мусбати Тоҷикистон ва мардуми он мусоидат намояд [8].

Расидан ба ҳадафҳои мазкури дипломатияи фарҳангӣ ва башардӯстонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон аз сиёсати хориҷии кишвар иҷрои вазифаҳои зеринро тақозо мекунад:

- таҳкими пояҳои шартномавӣ ҳуқуқи робитаҳои фарҳангӣ ва башардӯстона бо кишварҳои хориҷӣ ва созмонҳои байналмилалӣ минтақавӣ;
- ҳимояи ғаболонаи ҳуқуқ, манфиатҳо ва эътибори шаҳрвандон, аз ҷумла муҳоҷирони меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон дар хориҷа тавассути эҷоди заминаҳои фароғири ҳуқуқӣ ва тавсеаи ҳузури консулии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар минтақаҳои иқомати шаҳрвандони кишвар дар хориҷа;
- дастгирии ҳуқуқӣ ва фарҳангии маърифатии ҳамватанони бурунмарзӣ дар асоси санадҳои ҳуқуқӣ байналмилалӣ ва шартномаҳои байналмилалӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон, мусоидат ба иттиҳоди ҳамватанони бурунмарзӣ ва ҳифзи вежаҳои этнофарҳангӣ, аз ҷумла забони модарӣ дар чаҳорҷубаи қонунҳои кишварҳои будубоши онҳо;
- мусоидат ба ғаболияти созандаи Анҷумани тоҷикон ва форсизабонони чаҳон ҷиҳати таҳкими робитаҳои кишвар бо ҳамватанони бурунмарзӣ, ҷалби зарфиятҳои онҳо барои рушди ҳамкорӣҳои сиёсӣ иқтисодӣ ва маънавияву фарҳангӣ, эҷоди ҳусни тавачҷуҳ ва муносибати хайрхоҳона ба Тоҷикистон ва мардуми он аз ҷониби ҷомеаи чаҳонӣ ва доираҳои сиёсӣ байналмилалӣ;
- мусоидат ба фароҳам овардани шароити фароғири муносиб барои будубош ва сафарҳои шаҳрвандони хориҷӣ ба Тоҷикистон ҷиҳати рушди туризми байналмилалӣ ва ҷалби сайёҳон ба мамлакат;
- мусоидат ба роҳандозии муқолаҳои байни тамаддунҳо ва динҳо бо таъриба ва саҳми таърихӣ тоҷикон дар ташаккули таҳаммулгароии динӣ ва тамаддунӣ [8].

Дар робита ба пайдоиши истилоҳи «неруи нарм» бояд хотиррасон намуд, ки он бо номи сиёсатшиноси америкӣ, профессори Мактаби оммавии маъмурии ба номи Кеннеди Донишгоҳи Гарвард Чозеф Най алоқаманд аст, ки воситаҳои сиёсати хориҷиро ба ду гурӯҳ: «неруи сахт» ва «неруи нарм» ҷудо мекунад. Ба гурӯҳи аввал ӯ усулҳои маҷбурқунӣ амалишаванда тавассути қудрати ҳарбӣ ва иқтисодии кишвар (тарсонидан бо қудрати ҳарбӣ, истифодаи мучозот, муҳоҷираи иқтисодӣ) дохил мекунад. Аммо «неруи нарм» қобилияти бо фарҳанг, идеалҳои сиёсӣ ва барномаҳо ҷалб кардан мебошад. «Неруи сахт» ҳанӯз аҳамияти ҳудро дар чаҳон аз даст наводааст, ки давлатҳо талош мекунанд истиқлоли ҳудро нигоҳдоранд. Вале «неруи нарм» беш аз пеш аҳамият пайдо карда, ба алтернативаи ҷиддӣ «неруи сахт» табдил ёфтааст ва барои иттиҳодҳои нави асосёфта на танҳо ба салоҳияту мулоҳизоти сиёсӣ иқтисодӣ, балки асосёфта ба арзишҳои умумии маънавий, зеҳнӣ имкониятро фароҳам меоварад [2].

Ба ақидаи Ч. Най, «неруи нарм»-и давлатҳо бо се меъёри асосӣ арзёбӣ мешавад – фарҳанг, арзишҳои сиёсӣ (идеологӣ) ва сиёсати хориҷӣ [2].

Ниҳоди мустақили идорақунӣ Англия ва маҷаллаи таҳлилии «Monocle» зимни тартиб додани рейтингҳои байналмилалӣ омили «неруи нарм» 5 меъёрро ба асос гирифтаанд ва ба се пешниҳоди профессор Ч. Най боз – маълумот ва бизнес инноватсияро илова кардаанд [3].

Мутобиқи рейтинг, Иёлоти Муттаҳидаи Америка дар байни 30 кишвари таҳқиқшаванда ҷойи аввалро ишғол мекунад [15]. Дар айни замон, бояд таъкид кард, ки ҳангоми тартиб додани рейтинг маълумоти ҷунин созмонҳо, монанди Созмони Милалӣ Муттаҳид, ЮНЕСКО, Бонки умумиҷаҳонӣ истифода бурда шудаанд, ҳамчунин, нишондиҳандаҳои Шохиси (Индекси) рақобатпазирии глобалӣ [1], Шохиси байналмилалӣ транспарентӣ [4], ҳузур дар шабақаҳои Интернет ва ғайра дар назар гирифта шудааст.

Яъне ҳангоми арзёбии «неруи нарм»-и давлатҳо маҷмӯи ғаболнокии иқтисодӣ, фарҳангӣ ва сиёсати хориҷӣ ба назар гирифта мешавад. Дар айни замон, ин ғаболнокӣ набояд ба муқобили давлати дигар равона шуда бошад. Бадин тартиб, амалӣ намудани «неруи нарм» аз нигоҳи геосиёсӣ ва геоиқтисодӣ – тамоюли давлат ба ташаккули ҳайсиати мусбат ҷун воситаи таъсиррасонӣ ба арсаи байналмилалӣ на бо роҳи ихтилоф, балки ба воситаи истифодаи воситаҳои фарҳангӣ, башардӯстона, дипломатӣ ва иқтисодӣ мебошад.

Дар ин иртибот дар бораи ҳайсиати давлат, ба ақидаи олими рус ва қоршиноси соҳаи «неруи нарм» К. Косачёв, метавон дар бораи маҷмӯи нуктаҳои зерин сухан гуфт:

- «мачмӯи тасаввуроти мушоҳидони хоричӣ дар бораи эътиборнокии ташаккулёфта таҳти таъсири қолабҳои устувор (миллӣ, динӣ, таърихӣ, сиёсӣ) ва иттилоот аз миёнаравон (воситаҳои ахбори омма, рейтинг, ҳулосаи коршиносон ва ғайра);
- қолаби дақиқи воқеияти объективӣ, яъне воқеияте, ки мавҷудияташро ҳангоми шиносоии шахсӣ дар амал мебинед, воқеияте, ки дар шароити давлатӣ боз имкон медиҳад, ки тасаввуроти зиёдати манфӣ ё баръакс, тасаввуроти беасоси мусбат ислоҳ шаванд;
- бренд дар бораи ҳамаи он чи ки кишварро аз нигоҳи мусбат муаррифӣ менамоянд;
- зиддиренд, яъне таблиғоти иттилоотии симое, ки (аксаран, симои манфӣ) бошуурона ё қасдан дар шуури одамон нисбат ба ин ё он давлат ё халқӣ рақиб ё муҳолиф шакл дода мешавад. Дар воқеияти имрӯзӣ мурочиати мустақим ба воситаҳои «неруи саҳт» ба симои давлате, ки онро истифода мебарад, таъсири манфӣ мерасонад, бинобар ин, зиддиренд, ки сиёсати дохилӣ ва хоричӣ, иқтисод, таърих, фарҳанг, маориф ва ғайраи онро бад нишон медиҳад, воситаи муассири сиёсати давлатӣ мегардад» [9].

Дипломатияи фарҳангӣ. Дар шароити муосири ҷаҳонишавӣ дар баробари воситаҳои анъанавии сиёсати хоричӣ, мисли ҷарбӣ, иқтисодӣ, сиёсӣ, беш аз пеш ҷанбаи фарҳангии сиёсати хоричии давлат низ аҳаммияти зиёдтарро касб мекунад. Эътибору обрӯи ҷар як давлат на танҳо бо нуфузи сиёсӣ ва иқтисодии он, балки бо тавонмандии фарҳангӣ низ муайян карда мешавад. Аксари давлатҳо таблиғу муаррифӣи арзишҳои фарҳангии худро ҳамчун воситаи густариши таъсири нуфузи худ баррасӣ менамоянд. Бадин тартиб, хусусияти муносибатҳои байналмилалӣ марҳалаи кунунӣ аз афзуншавии нақши фарҳанг дар фаъолияти сиёсати хоричии давлат иборат аст. Ба ақидаи муҳаққиқи рус А. В. Голубев, дипломатияи фарҳангӣ — «истифодаи иртиботи мавҷуда ё махсус муқарраршудаи фарҳангӣ, ҷамъияти ва илмӣ барои дастрасӣ ба ҳадафҳои сиёсӣ, дипломатӣ ва таблиғотӣ мебошад» [6]. **Дар илми муосири сиёсӣ сиёсати хоричии фарҳангӣ се ҳадафи бо ҳам алоқамандро пайгирӣ менамояд:**

- «пешбурд, муаррифӣ, содироти фарҳанги миллӣ ва забон, таблиғоти дастовардҳои худии фарҳангӣ дар хорича;
- ташаккули симои мусбати давлат дар хорича, ки барои ин ба сифати воситаи махсус фарҳанг, арзишҳои фарҳангӣ ва робитаҳои фарҳангӣ истифода бурда мешаванд;
- фароҳам овардани шароити мусоид барои амалӣ намудани вазифаҳои сиёсӣ ва иқтисодии давлат дар арсаи байналмилалӣ» [5].

Пас, умуман, сиёсати хоричии фарҳангиро метавон чун маҷмӯи тадбирҳои тарҳрезӣшуда ва амалишаванда аз тарафи давлат дар сатҳи олӣ баррасӣ кард, ки **якум**, барои пешбурди фарҳанги миллӣ ва забон дар хорича ва **дувум**, барои фароҳам овардани конъюнктураи мусоиди сиёсати хоричии мусоидатрасон ба амалисозии муассири сиёсати хоричӣ ба кор бурда мешавад. Бо кумаки дипломатияи фарҳангии дуруст амалишаванда метавон симои мусбати давлатро дар доираи ин ё он фазои тамаддунӣ сохт.

Бадин тартиб, сиёсати фарҳангии хоричӣ – яке аз ҷузъҳои калидии «неруи нарм» мебошад. Дар айни замон, амалисозии муассири стратегияи сиёсати фарҳангии хоричӣ набояд фақат бо муаррифӣи мероси худии фарҳангӣ — таърихӣ маҳдуд шуда, ба намоиши фарҳанги худ чун қисмати таркибии раванди ҷаҳонии фарҳангӣ ва зеҳнӣ нигаронида шуда бошад. Байни воситаҳои амалисозии чунин стратегия баргузор намудани иқдомҳои гуногуни фарҳангии равонашуда ба намоишдиҳии ҳам хусусиятҳои фарҳанги миллӣ ва ҳам огоҳсозӣ аз дастовардҳои иқтисодӣ ва сиёсии марҳалаи кунунӣ ҷойгоҳи махсус дорад [7].

Имрӯз дар бораи сиёсати башардӯстона ҳамчун масъалаи махсуси назариявӣ ва методологӣ метавон аз мавқеи таърихӣ, иҷтимоӣ, фалсафӣ, фарҳангӣ, иҷтимоию иқтисодӣ, сиёсӣ ва ғайра сухан гуфт. Ҷар гуна масъалаи ба вучудодама дар соҳаи таҳқиқи падидаи сиёсати башариро наметавон бе арзёбии умумии таҷрибаи шаклгирифта, анъанаҳои таърихӣ ва илмӣ баррасӣ кард.

Таҳлили таҳқиқоти анҷомгирифтаи хориҷӣ имкон медиҳад, ки чанд самти асосҳои назариявӣ ва методологӣ ва таърифи падидаи сиёсати башардӯстона чун карда шаванд.

1. Сиёсати башардӯстона чун намуди ҳамкориҳои мутақобилаи иҷтимоӣ бо сиёсии вобаста ба омилҳои номуайяни байналмилалӣ ва хатари ҷаҳонӣ, ки мавриди андозагирӣ қарор намегиранд, яъне баргараф шуда наметавонанд.

Ин махсусияти сиёсати башардӯстона, самтгирии сиёсати хориҷии он ва талабгори баланди ҷомеа будани онро шарҳ медиҳад: номуайяни дар ҷунин маврид чун соҳаи озодии интиҳоб ва озодии амал эзоҳ дода мешавад. Аз ин нигоҳ сиёсати башардӯстона чун натиҷаи ғанисозии дастовардҳои гуногуни ҷомеа ва давлати мубтакири сиёсати башардӯстона таъбир мешавад, ки дар он арзиши асосиро сармояи инсонӣ ва рушди он ташкил медиҳад.

2. Сиёсати башардӯстона чун сиёсати алоқаманд бо амалӣ намудани мавқеи ҳокимияти шакли муайян (таъминкунандаи тавозуни нисбии иҷтимоӣ) ё воситаи ҳалли масъалаҳои башарии ҷанбаи умумӣ ва низомидошта фаҳмида мешавад.

Сиёсати башардӯстона дар мавриди мазкур дар доираи ба ном намунаи ниҳодӣ чун воситаи таъмини амнияти муассир ва устувориҳои низоми мавҷуда таъбир карда мешавад.

3. Сиёсати башардӯстона чун ҳамалоқамандии таъминкунандаи сатҳи зарурӣ ва кофӣ мутобикати иштирокчиёни иҷтимоӣ ба муҳити гуногуннавьӣ иҷтимоӣ ва таҳдидҳо аз ҳисоби нигоҳдории режими муносиби фаъолияти онҳо муайян карда мешавад (яъне равиши функционалӣ).

Ин ҷо масъалаҳои ҳамкориҳои мултифарҳангии башардӯстона зимни нигоҳдории ваҳдати минтақавӣ геосиёсӣ, айнияти иҷтимоӣ ва режими муносиби иртиботи байнифарҳангӣ дар радиҳои аввал қарор мегирад. Функционали мураккаби ҳамкориҳои башардӯстона ба сифати захираи баробаркунии сатҳи рушди субъектҳои иҷтимоӣ ҳамалоқаманд ва коҳиши рақобатпазирии онҳо баррасӣ карда мешавад.

4. Сиёсати башарии инструментарио дар ин маврид метавон чун таъсиррасонии равонашуда ба нигоҳдории тавозуни қувва дар ҷомеа бо кумаки технологияи башарии нигоҳдорандаи сохторҳои мавҷудаи ҳокимият ва табақабандии тобеият баррасӣ кард (яъне ба ном равиши бонуфуз).

Вазифаи асосии сиёсати башардӯстона дар ин маврид табдили ҷаҳонбинии нисбатан гомогенӣ ва ташаккули талабҳои нави ҷаҳонии шахсиятро дар назар дорад. Технологияи башардӯстона дар ин ҳолат чун воситаи баробаркунии ихтилофоти иҷтимоӣ, воситаи баланд бардоштани идоракунии фарҳанги фаръӣ, воситаи табдили тарзи муайян ва услуби зиндагӣ зимни нигоҳдории тамоми сохторҳои ҳокимият ба кор бурда мешавад.

5. Сиёсати башардӯстона чун навъи махсуси ҳамалоқамандии иҷтимоӣ равонашуда ба нигоҳдории низоми иҷтимоӣ тартибот тавассути густариши амалияи идоракунии муосир ва тафсири фарҳангӣ — рамзии бавучудоварандаи вазифаҳои мубрами иҷтимоӣ идеалҳо (*ормонҳо*), меъёрҳо ва табақабандии арзишҳо шарҳ дода мешавад (ба ном равиши манбай).

Дар ин ҳолат тавозуни сатҳи иҷтимоӣ, дастаҷамъӣ ва инфиродии сиёсати башардӯстона, ҳамчунин, масъалаи пешсафии иҷтимоӣ ва байналмилалӣ ҳалшаванда бо кумаки вариантҳои баргарафти иҷтимоӣ сиёсӣ аҳамияти махсус касб мекунад.

6. Сиёсати башардӯстона ба сифати воситаи муассири равонашуда ба дастрасии худсозмондиҳӣ дар соҳаи иҷтимоӣ, ба ташаккули сохторҳои муассири боз, муҳити иҷтимоӣ гуногунсоҳаи ҳамкориҳои мутақобила баррасӣ мешавад (ба ном равиши конструктивӣ).

Ин бояд ҳислати нави муносибатҳо байни иерархияи (сохтори) иҷтимоӣ сиёсӣ ва шахсиятро чун таркиби ҷудонопазир таъмин намояд.

7. Сиёсати башардӯстона чун шакли иртиботи байнифарҳангии равонашуда ба тавлиди семиозиси нав муайян карда мешавад (ба ном намунаи иҷтимоӣ фарҳангӣ).

Ин чо ҳадафи муайянкунанда табодули мутақобилаи маъниҳо, ҳадафҳо, дониш, арзишҳо, идеяҳо ва ғайра дар фазои субъектҳои иҷтимоии иртиботдошта мегардад. Сиёсати башардӯстона дар чунин маврид чун интиқолдиҳанда ва танзимкунандаи таъсироти фарҳангӣ баромад мекунад. Бо кумаки он техникаи интерпретативии равонашуда ба баланд бардоштани салоҳияти фарҳангии субъектҳои иҷтимоӣ ташаккул меёбад.

То ҳоло ҳеч гуна назарияи иҷтимоӣ ва сиёсӣ (ё ягон назарияи дигар) вучуд надорад, ки сиёсати башарино чун падидаи системӣ тавсиф намуда бошад ва аз якҷонба будани назарияҳои пешина парҳез карда бошад.

Имрӯз теъдоди ҳарчи бештари мутахассисон ба он ҷалби таваҷҷуҳ мекунанд, ки сиёсати башардӯстона умуман ҳамон тавре ки интизор буд, амалӣ намешавад:
- на тамоюлоти иҷтимоиву сиёсӣ ва яқсоншавии фарҳангӣ ва наздикшавии байналмилалӣ, балки равандҳои гуногунноқшавии тамоюлоти рушди иҷтимоиву сиёсӣ меафзояд.

Ҷаҳонишавии иқтисодӣ ва фарҳангӣ бешак, ба рафъи зудии тафовути иҷтимоию фарҳангӣ байни кишварҳо ва халқҳо, ки дармеҳвари ҷаҳонишавӣ қарор гирифтаанд, мусоидат кард, аммо дар бораи яқсоншавии фарҳангии сиёсӣ сухан намеравад. Дар чунин шароит фарҳангии башардӯстона тавони ҷуброни рисқи вобаста ба муборизаталабии онро надоштааст.

Густариши сиёсати башардӯстона на танҳо бо тамоюлоти умумиҷаҳонӣ ва қонунмандии рушди муносибатҳои байналмилалӣ дар шароити ҷаҳонишавӣ алоқаманд мебошад. Он ҳамчунин бо таҷрибаи таърихӣ ҳамкориҳои мутақобилаи субъектҳои иҷтимоӣ, хусусиятҳои хоси тавсифи иҷтимоиву равонии онҳо, бо тарзи маъмулии ҳалли мушкилоти иҷтимоию сиёсӣ ва авлавиятҳои ҷаҳонбинии онҳо алоқаманд аст.

Зимни таъкиди хислати мушаххаси таърихӣ ва вобастагии таърихӣ, бояд мавҷудияти сабабияти дохилӣ, ҳамалоқамандии дохилӣ ва хоричӣ, омилҳои объективӣ ва субъективӣ ва зиддиятҳои вобаста ба сиёсати башардӯстона дар шароити муосирро низ набояд аз ёд бурд.

Бинобар ин, ҳангоми омӯзиши сиёсати башардӯстона равшан шудани масъала дар бораи таъсироти ҳар як омилҳои ошкоршуда ба натиҷаи ҳамкориҳои мутақобила дар соҳаи башардӯстона аҳамияти хосро касб мекунад. Дар ҳар як марҳалаи рушд зимни нигоҳдории сабабияти факторӣ, ҳуди табақабандии омилҳои муҳим метавонад тағйир ёбад, ки ногузир ба хислат ва нишондиҳандаҳои ниҳонии амалӣ намудани сиёсати башардӯстона таъсир мерасонад.

Аз ҷониби дигар, хусусияти сиёсати башардӯстона ҳамчунин бо таърих ва хусусиятҳои хоси муносибатҳои байналмилалӣ, ки бо субъектҳои иҷтимоӣ амалӣ мешаванд, бо хислат ва манфиатҳои миллӣ, усули ҷимояи манфиатҳои мазкур ва ҳадафҳои он муайян карда мешавад.

Бадин тартиб, бояд дар назар дошт, ки дар ҳар як лаҳзаи мушаххаси замони сиёсати башардӯстона бо тавозуни омилҳои таъсиррасон ва таъйинкунандаи он, тавозуни ҷузъҳои тағйирёфтаи стода, инноватсионӣ ва анъанавӣ, ки дар он хусусиятҳои фарҳангии миллӣ ва умуман, хусусиятҳои низомии иҷтимоиву сиёсӣ инъикос ёфтаанд, муайян карда мешавад.

Маълум аст, ки ба хислати сиёсати башардӯстона, интихоби шакли усулҳои амалисозии он табақабандии бисёри тағйирёбанда таъсир мерасонанд, ки имкон медиҳанд на танҳо табиати алоқаҳои байналмилалӣ дар соҳаи башардӯстона амиқан ва ҳамҷониба дарк карда шавад, балки намунаи ҳамкориҳои байналмилалӣ дар шароити ҷаҳонишавӣ ба таври эътимоднок пешгӯӣ карда шавад.

Ба чунин табақабандӣ ба ақидаи мо, метавон нуктаҳои зеринро дохил кард.

- маҷмӯи тавсифҳои нисбатан устувори замонии иҷтимоию фарҳангии ҷомеа, монанди арзишҳои бунёдии умуминсонӣ ва миллӣ, раҳнамудҳои ҳаёти, меъри ахлоқу рафтор ва дигар лаҳзаҳои зикршуда дар одатҳо, анъанаҳо, қолабҳои рафторӣ ва қонунҳои танзимкунандаи ҳаёти иҷтимоии ҷомеа ва фаъолияти одамон дар соҳаи сиёсӣ;

- маҷмӯи унсурҳои тағйирёбанда, монанди фазои иҷтимоиву равонӣ ва рӯҳияи ҷамъиятӣ, самтгирии сиёсӣ ва муқаррароти гурӯҳҳои иҷтимоӣ;

- тавсифи режими ҳукмрон, ҳизбҳо, низомии иртиботи сиёсӣ;

- хислати сохти иқтисодӣ, сатҳ ва устувории рушди иқтисодӣ ва технологӣ;
- шароити сиёсати хоричӣ;
- вазъияти таъсиррасон ба ҷаҳонбинӣ ва ҷаҳондарккунии омма, элита ва сохторҳои ҳокимият;
- сохтори иҷтимоии ҷомеа ва омилҳои, ки боиси тағйири он мешаванд;
- сатҳи некуаҳволии миллат, сифат, тарз ва усули зиндагӣ.

Ба ибораи дигар, сиёсати башардӯстона чун натиҷа ва чун динамикаи сиёсӣ, иҷтимоиву иқтисодӣ ва фарҳангии ҷомеаи муосир дар шароити ҷаҳонишавӣ баррасӣ мешавад. Бо чунин равиш ҳадафҳои сиёсати башардӯстона метавонанд ҳам дар ояндаи маҳдуд ва ҳам дар ояндаи васеъ муайян карда шаванд.

Ҳангоми равиши маҳдуд ҳадафи асосии сиёсати башардӯстона амалисозии барномаҳои фарҳангӣ ба асоси мубодилаи ҷамаҷонибаи арзишҳо эълон карда мешавад.

Ҳангоми равиши васеи сиёсати башардӯстона нуктаҳои зерин баррасӣ мешаванд.

- чун воситаи таъмини таҳаввулот дар соҳаи рушди иқтисодӣ (андозагирии иҷтимоию иқтисодӣ);
- чун василаи дигаргуншавии муҳимтарин хислатҳои низоми сиёсӣ ва фарҳанги сиёсӣ (андозагирии сиёсӣ);
- чун воситаи таъмини асолати миллӣ (андозагирии этнофарҳангӣ).

Дурнамои рушди дипломатияи фарҳангии Ҷумҳурии Тоҷикистон. Дар давраи истиқлоли давлатӣ саҳми робитаи башардӯстона дар ҳаҷми умумии иртиботи байналмилалӣ хеле афзудааст, ки дар натиҷа, дар ташаккули ҳайсиати мусбати Тоҷикистон сиёсати фарҳангӣ ё *дипломатияи фарҳангӣ* васеъ истифода бурда мешавад. Дар бораи тақвияти ҳадафмандонаи ҷанбаи башардӯстона дар фаъолияти сиёсати хоричии давлат таъкиди ин далел дар суҳанрониҳои Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон ва фаъолияти Тоҷикистон дар чунин созмонҳо, монанди ЮНЕСКО, Шӯрои Европа, Фонди ҳамкориҳои башарии кишварҳои Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил шаҳодат медиҳад. Давлат дар хорича пайваста маҷмӯи тадбирҳои равонашуда ба муаррифии таъриху фарҳанги миллӣ ва мусоидаткунанда ба эҷоди симои мусбати кишвар ва фазои эътимоди сиёсати хоричиро анҷом медиҳад. Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон дар ин иртибот таъкид намудаанд: «Дар марҳалаи кунунӣ сиёсати фарҳангии давлати соҳибистиқлоли Тоҷикистон ба таъмини амнияти фарҳангии кишвар, таҳкими рукнҳои маънавии давлатдорӣ, тавсеаи тафаккури созандаву бунёдгара, болоравии ифтихори миллӣ ва эҳсоси ватандорӣ сокинони мамлакат, яъне ба тақвияти ҳувияти миллӣ нигаронида шудааст, ки дар ин раванд нақши зиёиён бояд назаррас бошад»[16].

Бо дарназардошти ин, пешниҳод мешавад, ки дар пойтахтҳои давлатҳои ҷаҳон фарҳанг, таърих, ҷунари Тоҷикистон таблиғу муаррифӣ гардад. Ин соҳа бояд ҳатман дар маркази тавачҷуҳ қарор гирад. Фарҳанг, таърих, ҷунари қадимӣ ва ғанини мо сарвати миллии мо мебошад. Мо бояд ин сарватро таблиғ намоем ва барои ҷаҳонӣён муаррифӣ кунем.

Ҳифз ва интиқоли таърих, забони тоҷикӣ, адабиёти тоҷик — мероси маънавӣ ва фарҳангии Тоҷикистон ба насли нав хеле муҳим мебошад.

Дар амалисозии дипломатияи фарҳангӣ ташкилотҳои ғайриҳукумати бо роҳи фаъолияти ғайрирасмӣ сиёсати хоричии равонашуда ба инкишоф ва беҳбуди робитаҳои байнидавлатӣ нақши муҳим бозӣ мекунанд.

Хулоса, дар амалӣ намудани дипломатияи фарҳангии Тоҷикистон ҳам мақомотҳои давлатӣ, ҳам созмонҳои ғайридавлатӣ ва муассисаҳои таълимӣ иштирок мекунанд. Вазифаи асосии дипломатияи фарҳангӣ муаррифӣ ва таблиғи фарҳанг ва таърихи тоҷик, нашри иттилооти воқеъбинона дар бораи Тоҷикистон, роҳандозӣ ва рушди робитаҳои башардӯстона бо дигар давлатҳо ва созмонҳои байналмилалӣ мебошад.

Бадин тартиб, дар давраи истиқлоли давлатӣ дар сиёсати хоричии Тоҷикистон истифодаи воситаи «неруи нарм» ба мақсади ташаккули симои мусбати Тоҷикистон ҳамчун воситаи таъсиррасонӣ ба саҳнаи байналмилалӣ ба мушоҳида мерасад:

- дар ҳиссаи умумии робитаҳои дипломатӣ дар ин давра афзоиши самти башардӯстона ба мушоҳида мерасад ва ҷанбаи фарҳангӣ дар дипломатияи тоҷик ҷойгоҳи махсусро ишғол мекунад.

- таҳия ва баргузории тарҳу барномаҳои равонашуда ба ташаққули ҳайсиати мусбати Тоҷикистон дар арсаи байналмилалӣ мушоҳида мешавад.

- кори ҳадафманд бо тоҷикони муқими хориҷа (диаспора) фаъол шудааст, ки ҳамчун манбаи сиёсати хориҷӣ барои ҷимояи манфиатҳои миллӣ баррасӣ мешаванд. Усулҳои, ки тоҷикони муқими хориҷа барои дастбӣ ба ҳадафҳои гузашташуда истифода мебаранд, имкон медиҳанд, ки онҳо чун иштирокчиҳои дипломатияи оммавӣ шинохта шаванд.

Дар натиҷаи анҷоми таҳқиқот метавон натиҷагирӣ кард, ки бо дарназардошти имконияти рӯзафзуни иқтисодии Тоҷикистон, тақвияти омилҳои иттилоотии «неруи нарм», яъне таъсиси воситаҳои ахбори оммаи худии дорони аҳаммияти глобалии ҷавобгӯи симои нави Тоҷикистон ҳамчун давлати пешбари минтақа, аз авлавият бархӯрдор аст.

Бо дарназардошти нақши рӯзафзуни «неруи нарм» дар сиёсати хориҷии Тоҷикистон зарурати таҳияи стратегияи ягонаи давлатӣ ва таъсиси низоми (мақоми) ҳамоҳангкунанда бо истифодаи таҷрибаи ҷаҳонии фарогири маҷмӯи тадбирҳо дар доираи стратегияи «неруи нарм» ба вуҷуд омадааст.

АДАБИЁТ

1. Global Competitiveness Report 2011—2012 // World Economic Forum. URL: <http://www.weforum.org/reports/global-competitiveness-report> - 2011 - 2012
2. Joseph S. Nye Jr . Soft Power: The Means To Success In World Politics – США, 2004. P. 191.
3. McClory Jonathan. A 2011 Global Ranking of Soft Power // The Institute for Government [манбаи электронӣ] URL: <http://www.instituteforgovernment.org.uk/sites/default/files/publications/The%20New%20Persuaders%200.pdf> (санаи мурочиат: 5.11.2020).
4. Transparency International Corruption Perceptions Index // Transparency International org. URL: <http://www.transparency.org/>
5. Боголюбова Н. М., Николаева Ю. В. Выработка определения внешней культурной политики в современном научном дискурсе [Текст] / Н. М. Боголюбова // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. — Тамбов: Грамот, 2016. С. 42-50.
6. Голубев А. В. "...Взгляд на землю обетованную": из истории советской культурной дипломатии 1920—1930 годов [Текст] / А. В. Голубев. М.: Инт российской истории РАН, 2004. С. 274.
7. Каримова Г. Возможности применения стратегии «мягкой силы» в рамках азиатских цивилизационных пространств [Текст] / Г. Каримова. // CPS – Center for Political Studies – 2009 – 20 августа.
8. Консепсияи сиёсати хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон. Бо Фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 27 январи соли 2015, № 332 тасдиқ шудааст [манбаи электронӣ] URL: <https://www.mfa.tj/main/view/4255/konsepsiyai-sijosati-khorijii-jumhurii-tojikiston> (санаи мурочиат: 12.12.2020).
9. Косачев К.И. Не рыбу, а удочку. В чём состоит особенность «мягкой силы» России [Текст] / К. И. Косачев // Россия в глобальной политике. – 2012, 4—ое сентября. С. 17-29.
10. Нуриддинов Р. Ш. Дипломатия. Китоби дарсӣ [Матн] / Р. Ш. Нуриддинов, П. Р. Нуриддинов. — Душанбе: «ЭР-граф», 2017. - 576 с.
11. Нуриддинов Р. Ш. Дипломатияи иқтисодӣ. Китоби дарсӣ [Матн] / Р. Ш. Нуриддинов, П. Р. Нуриддин. — Душанбе, 2020. - 258 с.
12. Нуриддинов Р.Ш. Назарияи муносибатҳои байналхалқӣ. Китоби дарсӣ [Матн] / Р. Ш. Нуриддинов, П. Р. Нуриддин. - Душанбе: «ЭР-граф», 2018. - 340 с.
13. Нуриддинов Р.Ш. Сиёсати ҷаҳонӣ. Китоби дарсӣ [Матн] / Р. Ш. Нуриддинов, П. Р. Нуриддинов. — Душанбе : «ЭР-граф», 2016. – 352 с.
14. Нуриддинов Р.Ш. Хадамоти дипломатии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва давлатҳои хориҷӣ. Китоби дарсӣ [Матн] / Р. Ш. Нуриддинов, П. Р. Нуриддинов. - Душанбе: «ЭР-граф», 2018. 388 с.
15. Смирнов А.И., Кохтюлина И.Н. Глобальная безопасность и «мягкая сила 2.0»: вызовы и возможности для России [Текст] / А. И. Смирнов, И.Н. Кохтюлина. – М.: ВНИИгеосистем, 2012.— 276 с.
16. Суханронӣ дар мулоқот бо зиёиёни мамлакат. [манбаи электронӣ] URL: <http://www.president.tj/node/14817> (санаи мурочиат: 8.11.2020).
17. Эмомалӣ Раҳмон. Уфӯқҳои Истиқлол. [Матн] / Эмомалӣ Раҳмон. – Душанбе: «Ганҷ-нашриёт», 2018. С. 285.

ТАҲКИМИ ДИПЛОМАТИЯИ ФАРҲАНГӢ ВА БАШАРДӢСТОНА ЧУН САМТИ АФЗАЛИЯТНОКИ СИЁСАТИ ХОРИҶИИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Дар давраи истиқлоли давлатӣ саҳми робитаи башардӯстона дар ҳаҷми умумии иртиботи байналмилалӣ хеле афзудааст, ки дар натиҷа, дар ташаққули ҳайсиати мусбати Тоҷикистон сиёсати фарҳангӣ ё *дипломатияи фарҳангӣ* васеъ истифода бурда мешавад. Дар бораи тақвияти ҳадафмандонаи ҷанбаи башардӯстона дар фаъолияти сиёсати хориҷии давлат таъкиди ин далел дар суҳанрониҳои Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон ва фаъолияти Тоҷикистон дар ҷунин сомонҳо,

монанди ЮНЕСКО, Шӯрои Европа, Фонди ҳамкориҳои башарии кишварҳои Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил шаҳодат медиҳад. Давлат дар ҳориҷа пайвасти маҷмуи тадбирҳои раванашуда ба муаррифии таърихи фарҳанги миллӣ ва мусоидаткунанда ба эҷоди симои мусбати кишвар ва фазои эътимоди сиёсати хориҷиро анҷом медиҳад. Ҳамзамон, дар амали намудани дипломатияи фарҳангии Тоҷикистон ҳам мақомотҳои давлатӣ, ҳам созмонҳои ғайридавлатӣ ва муассисаҳои таълимӣ иштирок мекунанд. Вазифаи асосии дипломатияи фарҳангӣ муаррифӣ ва таблиғи фарҳанг ва таърихи тоҷик, нашри иттилооти воқеъбинона дар бораи Тоҷикистон, роҳандозӣ ва рушди робитаҳои башардӯстона бо дигар давлатҳо ва созмонҳои байналмилалӣ мебошад.

Калидвожаъо: дипломатия, фарҳанг, сиёсати хориҷӣ, Тоҷикистон, башардӯстона, истиқлол, Президент.

УКРЕПЛЕНИЕ КУЛЬТУРНО-ГУМАНИТАРНОЙ ДИПЛОМАТИИ КАК ПРИОРИТЕТНОЕ НАПРАВЛЕНИЕ ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКИ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН

В период государственной независимости значительно возрос весомый вклад гуманитарных связей в общий объем международных отношений, в результате чего культурная политика или культурная дипломатия широко используются в формировании положительного имиджа Таджикистана. О целевом усилении гуманитарного измерения во внешней политике государства, отмечался этот факт в выступлениях Президента Республики Таджикистан Эмомали Рахмона и деятельность Таджикистана в таких организациях, как ЮНЕСКО, фонд Совета Европы по гуманитарному сотрудничеству, Содружества Независимых Государств. Государство за рубежом постоянно реализует комплекс мер, направленных на представление национальной истории и культуры, способствующих созданию положительного имиджа страны и атмосферы доверия во внешней политике. Одновременно, в реализации культурной дипломатии в Таджикистане принимают участие как государственные органы, так и неправительственные организации и образовательные учреждения. Основной задачей культурной дипломатии является представление и популяризация таджикской культуры и истории, публикация объективной информации о Таджикистане, установление и развитие гуманитарных связей с другими государствами и международными организациями.

Ключевые слова: дипломатия, культура, внешняя политика, Таджикистан, гуманитарная, независимость, Президент.

STRENGTHENING CULTURAL AND HUMANITARIAN DIPLOMACY AS A PRIORITY DIRECTION OF THE FOREIGN POLICY OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

During the period of state independence, the significant contribution of humanitarian ties to the overall volume of international relations has significantly increased, as a result of which cultural policy or cultural diplomacy is widely used in forming a positive image of Tajikistan. About the targeted strengthening of the humanitarian dimension in the foreign policy of the state, this fact was noted in the speeches of the President of the Republic of Tajikistan Emomali Rahmon and the activities of Tajikistan in such organizations as UNESCO, the Council of Europe Foundation for Humanitarian Cooperation, the Commonwealth of Independent States. The state abroad constantly implements a set of measures aimed at presenting the national history and culture, contributing to the creation of a positive image of the country and an atmosphere of trust in foreign policy. At the same time, both State bodies and non-governmental organizations and educational institutions participate in the implementation of cultural diplomacy in Tajikistan. The main task of cultural diplomacy is to present and popularize Tajik culture and history, publish objective information about Tajikistan, establish and develop humanitarian ties with other states and international organizations.

Keywords: diplomacy, culture, foreign policy, Tajikistan, humanitarian, independence, President.

Сведения об авторах: *Нуриддинов Рахимали Шахбозович* – Таджикский национальный университет, заведующий кафедрой международных отношений, доктор политических наук, профессор. **Адрес:** 734025, Таджикистан, Душанбе, пр. Рудаки 17. E-mail: rshn1995@mail.ru;

Тоирова Парвина – Таджикский национальный университет, магистрант кафедры международных отношений. **Адрес:** 734025, Таджикистан, Душанбе, пр. Рудаки 17. E-mail: parishajan97@mail.ru

Information about the authors: *Nuriddinov Rahimali Shahbozovich* – Tajik National University, Head of the Department of International Relations, Dr. of Science (Political Science), Professor. **Address:** 734025, Tajikistan, 17, Dushanbe, Rudaki Ave. E-mail: rshn1995@mail.ru;

Toirova Parvina – Tajik National University, Master's degree of the Department of International Relations. **Address:** 734025, Tajikistan 17, Dushanbe, Rudaki Ave. E-mail: parishajan97@mail.ru

ХУШУНАТИ ХОНАВОДАГӢ НИСБАТИ ЗАНОН ДАР ОИЛА

Зарובה М. О.

Донишгоҳи Миллии Тоҷикистон

Масъалаи муносибати байниҳамдигарии зану шавҳар ва дигар аъзоёни оила ба кулли аз сохти ҷамъият, аз ҷанбаҳои сиёсӣ ва иқтисодии он вобаста аст. Аз ин рӯ, оила ҳамчун рукни ибтидоии ҷамъият моҳиятан коллективи оддитарини одамон, воҳиди ҷамъияте мебошад, ки ба никоҳ(яъне, занушӯӣ) ва ҳешии хунӣ(яъне, муносибатҳои байни зану шавҳар, волидону кӯдакон, бародарону хоҳарон) асос ёфтааст. Умуман, дар оила муносибатҳои ҳеле гуногуни одамон омезиш меёбанд: муносибатҳои физиологӣ, муносибатҳои молумулқӣ, рузғордорӣ, ҳуқуқӣ (масалан, қайди давлатии никоҳ), муносибати ахлоқӣ ва эстетикӣ(ҳисси муҳаббат, дилбастагӣ байни волидон ва фарзандон ва ғайраҳо) [3, с.2].

Бо вучуди ин метавон гуфт, ки дар байни як қатор муносибатҳо, дар муҳити хонавода боз дигар намуди муносибатҳоро низ метавон мушоҳида намуд, ки аз ҷониби яке аз аъзоёни оила ба роҳ монда мешаванд, ки боиси як қатор мушкilotҳо шуда метавонанд.

Муносибати бераҳмона дар оила, хушунат нисбати занон ва дигар аъзоёни оила, яке аз мушкilotи асосии баъзе аз оилаҳои муосир ба шумор меравад. Зеро, дар бисёри ҳолатҳо дар муҳити хонавода, объекти хушунати хонаводагӣ, занон ва кӯдакони оила мегарданд. Занон ва кӯдакон ба категорияи махсуси мизочони машварати психологӣ дохил мешаванд, зеро вобаста ба шароитҳои объективӣ ва анъанавӣ, ҳолати физиологӣ ва иҷтимоӣ ба онҳо хатарҳои раванӣ бештар таҳдид менамоянд. Занон ва кӯдаконе, ки мавриди хушунат қарор гирифтаанд аз тарс, изтироб, аз сабаби нофаҳмиҳо, анъанаҳои қабулшудаи оилавӣ ва дигар сабабҳои объективӣ, ба таври ошкоро доир ба ҳолати мавҷуда иброз андеша карда наметавонанд. Чунин намуди рафтор дар оила аксар вақт аз ҷаҳми атрофиён пинҳон менамояд, ё осори онҳо тез аз байн меравад.

Доир ба зуроварӣ дар оила як қатор саналҳои меърию ҳуқуқие қабул гардида шудааст. Дар Маҷлиси Миллии Тоҷикистон, соли 2013 Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи пешгирии зуроварӣ дар оила» аз 19.03.2013, таҳти № 954 қабул намудааст [7]. Ҷимояи ҳуқуқии оила ҳамчун асоси ҷамъият, танзими ҳуқуқии муносибатҳои вобаста ба пешгирии зуроварӣ дар оила, мусоидат намудан ба татбиқи сиёсати давлатӣ оид ба пешгирии хушунат дар оила, ташаккули вазъи тоқатнопазирии ҷомеа нисбат ба хушунат дар оила, ошкор, пешгирӣ ва бартарафсозии сабаб ва шароити ба зуроварӣ дар оила мусоидаткунанда, мусоидат ба баланд бардоштани масъулияти падару модар дар таълиму тарбияи фарзанд муҳимтарин асосҳои ҳуқуқии ин конун мебошад, ки нисбат ба шаҳрвандони Тоҷикистон, шаҳрвандони хориҷӣ ва шахсони бешаҳрванд, ки дар Тоҷикистон истиқомат дошта, дар ақди никоҳ мебошанд ва аъзои оилаи онҳо, ҳамчунин нисбат ба шахсоне, ки бо пешбурди хоҷагии умумӣ якҷоя зиндагӣ мекунанд, мавриди иҷро қарор мегардад.

Ҳуқумати Тоҷикистон барои баланд бардоштани мақоми занон дар сатҳи давлатӣ тадбирҳои заруриро меандешад. Пешвои муаззами миллат, Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ, ҷаноби оли Эмомалии Раҳмон дар Пайёми худ ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон чунин иброз андеша намудаанд: “Доир ба масъалаҳои вобаста ба дастгирии ҷамъонибаи ташаббусу ибтикороти занон, ки аз ҷониби давлат ва Ҳуқумати Тоҷикистон амалӣ мегардад, инчунин ҷиҳати боз ҳам бештар намудани вазъи иҷтимоӣ ва нақшу мақоми занон дар ҷомеа, боз ҳам гувоҳи он аст, ки занон доимо зерӣ ҷимояю дастгирии ҷамъонибаи сарвари давлат қарор доранд ва қарор хоҳанд гирифт. Дар ин раванд ба масъалаи аз байни ҷавнон ва занону духтарони лаёқатманду соҳибмаърифат интиҳоб қардан ва ба вазифаҳои роҳбарикунандаву масъул пешбарӣ намудани онҳо эътибори ҷиддӣ бояд дода шавад” Хотирнишон месозам, ки иҷрои саривақтии онҳо боиси боз ҳам фаъол гардидани занону бонувони мо дар ҳаёти ҷамъиятӣ, пешрафти ҷомеа ва афзудани сахми онҳо дар раванди ободкориҳои кишварамон мегардад”.

Бо вучуди ин метавон гуфт, ки новобаста аз вазъияти фазои оилавӣ ва муносибати тарафайни аъзоёни оила, оила ҳамчун рукни ибтидоӣ ҷамъияти доимо зерӣ ғамхорӣ давлат қарор дорад. Аз ин рӯ зарур аст, ки аъзоёни он оид ба ҳуқуқҳои худ ҳангоми хушунати хонаводагӣ маълумоти кофӣ дошта бошанд.

Хушунати хонаводагӣ – ин амал ё ин ки бефаъолиятии яке аз аъзоёни оила мебошад, ки ба дигар аъзоёни оила равона карда шудааст ва бо истифодаи бартарии қувва ва ё иқтидори вучуддошта ё ки вобаста ба шароит пайдо шуда, содир шудааст, ки ҳуқуқҳо ва озодиҳои шахсии дигар оиларо поймол менамояд, ба

хаёт ва саломатии онҳо (чисмӣ ва ё рӯхӣ) хатар дорад, онҳоро дар азоб мемунад ва ба онҳо зарар мерасонад [2, с 17].

Хушунат дар оила як қатор ҳуқуқҳои инсонро вайрон мекунад – аз он ҷумла ҳуқуқи ҳар як нафар барои ҳифзи баробар дар назди қонун ва ҳифзи аз ҳуқуқвайронкунии аз рӯи аломатҳои ҷинсӣ, ҳуқуқи гирифтӣ нашудан ба муносибати бераҳмона, ҳуқуқ ба ҳаёт ва дахлнопазирии ҷисмонӣ, ҳуқуқ ба меъёрҳои олии саломатии ҷисмонӣ ва психикӣ.

Ҳолатҳои зарурӣ барои ҳифзи ҳуқуқи аз хушунати хонаводагӣ дар ҳуҷҷатҳои байналмиллалӣ оварда шудаанд, мисли Декларатсияи умумичаҳонии ҳуқуқи башар, Декларатсияи ҳуқуқи кӯдак, Конвенсия оиди бартараф намудани ҳамаи шаклҳои ҳуқуқпоймолкунӣ нисбати занон, Декларатсия оиди решакан кардани зӯроварӣ нисбати занон, Конвенсия оиди муқофидани баробари занону мардон барои меҳнати арзиши яқхеладошта, Конвенсия оиди нигоҳбонии модарон, Конвенсия оиди муносибатҳои баробар ва имкониятҳои баробар занон ва мардонро ғайри фаъол ва ғайра.

Барои бо муваффақ бартараф кардани хушунат дар оила, натавонанд онро маълум сохтан, балки сабабҳои онро низ муайян кардан зарур аст. Хушунат дар оила зуҳуроти мураккаб буда, омӯзиши он бо мушкилиҳои зиёд пайваст аст:

- Муносибатҳои байни одамон як соҳаи махсуси душвори омӯхташаванда буда, ба танзим даровардани ҳаёти оилавӣ ҳамеша масъалаи душвор буд;

- Робитаҳои байни аъзоёни оиларо аз берун ба танзим даровардан мушкил аст;

- Хушунат дар оила яқхела набуда, шаклҳои зиёди зуҳуршавӣ дорад.

Ҳама намуди хушунат яъне, зуроварӣ (зуроварии ҷисмонӣ, психологӣ ва шахвонӣ), ки нисбати занон дар асоси нишонаҳои ҷинсӣ аз ҷониби шахс ва ё шахсоне, ки бо ҳам муносибатҳои наздики хешутаборӣ доранд, ба роҳ монда шудааст, зуроварӣ ҳисобида мешаванд. Аз ҷумла таҳқиру таҳдид, лату кубӣ вазнини ҷисмонӣ, дуздӣ, тарсонидан, маҷбурсозӣ, таъқиб кардан, ба таври зурӣ ва ғайриқонуни ворид шудан ба манзил, нобуд сохтани молиқият, таҷовуз ба номус дар оила, истисмори аъзоёни оила ва амалҳои ба ин монандро ҳамчун зӯроварӣ дар ҳисобидан мумкин аст.

Зулму зӯроварӣ дар оила барои қисми зиёди аҳоли ҷоғеа буда, устуворӣ ва бехатарии ҷомеаро халалдор месозад. Дар натиҷаи муносибатҳои носолим дар оила, одатан, зарари асосиро кӯдакон, занон ва диғ аъзоёни оила мебинанд, ки худро ҳифзи карда наметавонанд. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи пешгирии зӯроварӣ дар оила» муносибатҳои ҷамъиятиро вобаста ба пешгирии хушунат дар хонавода танзим намуда, вазифаҳои субъектҳои пешгирикунандаи хушунат дар оиларо доир ба ошкор, пешгирӣ ва бартарафсозии сабаб ва шароитҳои ба он мусоидаткунандаро муайян менамояд. Қабул шудани қонуни мазкурро дар Тоҷикистон қадами устуворе дар роҳи ҳифзи шаъну шараф ва ҳуқуқи бонувони тоҷик дар оила ва ҷомеа метавон маънидод кард. Қонуни мазкур хусусияти иҷтимоӣ- профилактикӣ дошта, дар таҳкими пойдевори оилаҳо, ки як қисми ҷудопозири ҷомеа ва давлат маҳсуб меёбанд, нақши муассир мебозад.

Дар моддаи 1-уми Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи кафолати давлатии баробарҳуқуқии мардонро занон ва имконоти баробари барои амалӣ кардани онҳо»[6, с.2] хушунати оилавӣ маҳкум мешавад. Яке аз сабабҳои зӯроварии оилавӣ дар нақшҳои иҷтимоии байни зану мард ифодаи худро меёбанд. Нақш ин амали аз инсон ҷашмдоштест, ки рафтори ӯро муайян менамояд. «Нақшҳои иҷтимоӣ имконият медиҳанд, ки маҷмӯи амсилаҳои рафтор идора карда шаванд» [1, с.56].

То солҳои наздик дар илм ҷунин ақида ҳуқуқфармо буд, ки фарқиятҳои биологӣ сабабгори нақшу рафторҳои иҷтимоӣ марду зан мегарданд, зеро пас аз балоғат расидан фарқиятҳои ҷинсии занону мардон торафт равшантар айён мешаванд. Яъне «тақдир»- и зану мардро ҷинси биологӣ мӯйян менамояд. Табиатан, мардҳо барои кори берун аз хона ва рушди тамаддун ва занон барои кори хона, тавлид ва тарбияи кӯдакон офарида шудаанд. Дар ду асри охир ин андеша бартарияти худро торафт аз даст медиҳад. Ҷонибдорони ҳаракатҳои феминистӣ ба ин ақидаанд, ки тафовути нақши ҷинсҳо на заминаи табиӣ, балки натиҷаи иҷтимоӣшавии шахс ва муносибатҳои иҷтимоӣ мебошад. Муборизаи занонро барои баробари мардон доштани ҳуқуқу озодиҳо, озод шудани онҳо (эмансипатсия) феминизм меноманд. Феминизм идеологияест, ки ҳаракату талошҳои занонро баҳри озод шудан аз хушунати оилавӣ, имконияти васеи ворид шудан ба фаъолияти иқтисодӣ сиёсӣ ва ба даст овардани ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шахрванд ифода менамояд[8].

Дар шароити маданияти мо аксаран вақт занон оиларо интиҳоб мекунад, зеро надоштани шавҳар ва фарзанд барои зани тоҷик тамғаи нангинест. Робита ва муносибатҳои иҷтимоӣ зани хонанишин маҳдуд буда, якрангии зиндагӣ шавқу ҳаваси онҳоро гум менамояд ва аксаран ба таназзули фикрӣ оварда мерасонад. Баъдан, интиҳоби фаъолияти касбӣ ба зан сабуқие намеорад, зеро на ҳама занҳо дар ин самт бо сабабҳои дар боло номбаршуда ба муваффақиятҳо ноил мегарданд. Мардҳо асосан ба корҳои сердаромад ва занон ба корҳои барояшон мувофиқ, ки камтар ба корҳои оилавиашон халал расонад, майл менамоянд. Дар баробари ин аксарияти корфармоён кӯшиш менамоянд, ки занону духтаронро камтар ба кор гиранд. Барои он ки занон эҳтимолияти шавҳардор (агар шавҳардор набошад) ва ҳомиладор шудан ва ба руҳсатии таваллуд баромаданашон бештар аст. Ҳангоми ихтисори ҷойи кори ё зарурати аз кор дур андохтан

ба сифати объект нахуст занон қарор мегиранд, зеро мувофиқи анъанаҳои қолибӣ ба ҷойи қор дар навбати аввал бояд саробони хона, яъне мардҳо таъмин шаванд. Занҳоро бошад мардони хона ва ё шавҳарояшон аз ҷиҳати иқтисодӣ таъмин мекунад. Дар ҷомеаи имрӯзаӣ мо вақте бекорӣ мегӯянд, асосан бекорӣ мардонро дар назар доранд, дар бораи бекорӣ занону духтарон қариб ҳеҷ кас фикр намекунад.

Дар замони муосир ҷаҳолияти қонунгузорӣ барои таъмин намудани ҳуқуқҳои ва имкониятҳои баробари занону мардон ба он асос ёфтааст, ки ҳуқуқи занон қисмати ҷудонопазири ҳуқуқи инсон ба ҳисоб меравад[6]. Баробарҳуқуқӣ ва имкониятҳои баробарӣ занону мардон дар як қатор санадҳои меъерӣ – ҳуқуқии байналмилалӣ ва миллий эътироф ва қафолат дода шудаанд.

Тағйиротҳои кулли иҷтимоӣ-иқтисодӣ дар ҷумҳурӣ, гузариш ба иқтисоди бозоргонӣ, шиддат гирифтани зӯрварии хонагӣ, дур мондани занон аз ҷаҳолияти сиёсӣ, паст рафтани сатҳи ҳифзи саломатӣ ва бехатарии занон, зарурати ба ҳимояи махсус доштани занон ва аз ҳама муҳим бо сабабҳои физиологӣ имконияти баробар надоштан бо мардон барои малисозии ҳуқуқу озодаҳои худ мақомоти қонунгузорӣ ва дигар шахсонӣ масъуло водор месозад, ки ба занон тавачҷӯҳи махсус зоҳир намоянд. Яъне барои ҳифзи ҳуқуқи занон бояд санадҳои алоҳидаи ҳуқуқӣ қабул карда шаванд. Аз ҷониби мақомоти қонунгузорӣ ҷумҳуриямон як қатор санадҳои меъерӣ - ҳуқуқие таҳия ва қабул гардидаанд, ки ҳуқуқи занонро дар соҳаҳои гуногуни ҷаҳолият ҳифз менамоянд. Масалан, дар модаи 17-уми Сарқонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон баробарҳуқуқии занону мардон мустақкам гардидааст. Дар соли 1998 Ҳуқумати Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи тасдиқ намудани Барномаи миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои баланд бардоштани мақоми зан барои солҳои 1998- 2005» қарор қабул намуд. Барномаи миллии мазкур асосан бехтар намудани саломатии занон, таъмини имконоти дастбӣ ба таҳсилот, баланд бардоштани саводнокии иқтисодӣ, ҳуқуқӣ ва сатҳи зиндагӣ, таъмин намудани ҳуқуқ ва имконоти баробар дар ҳамаи соҳаҳои ҳаёти иҷтимоӣ, барҳам додани ҳаргуна шакли зӯрварӣ, паст кардани омилҳои номусоиди муҳити зист ба саломатии занон ва ғ. равон карда шудааст [10, с.67].

Ҷиҳати ҷилавгирии хушунати хонаводагӣ дар Вазорати қорҳои доҳилии кишвар /ВҚД/ воҳидҳои иловагӣ созмон дода шуда, вазифаи штатии нозирони пешгирии зӯрварӣ дар оила ҷаҳолият мекунад, пешгирии зӯрварӣ дар оила вазифаи муқаддаси аҳли ҷомеа буда, тамоми кишварҳо ва ҷомеаи байналмилалӣ саъй менамоянд, ки ҷиҳати ҷилавгирӣ аз ин зуҳуроти номатлуб мубориза баранд. Бояд тазаккур дод, ки хушунати хонаводагӣ зуҳуроти нангин ва номатлуб буда, он ҳуқуқи инсонро поймол менамояд ва ба саломатии ҷисмонӣ равонӣ, арзишҳои ахлоқӣ ва инкишофи маънавии инсон таъсири манфӣ мерасонад. Қабули қонуни мазкур барои устувории оилаҳо, тақвияти оиладорӣ ва рушди минбаъдаи насли наврас мусоидат менамояд [9].

Дар ҷомеаи имрӯзаӣ мартабаи хеле болошуморида мешавад, зеро мувофиқи қонунҳои амалкунандаи Ҷумҳурии Тоҷикистон зан дар радифи мард аз ҳамаи ҳуқуқҳо бархурдор буда, қомилҳуқуқу озон аст. Вале ин ҳама зоҳиран асту танго дар суҳан. Чун амиқтар ба умқи рӯзгори мардум назар кунем, манзараи амалияи зиндагӣ тамоман дигар аст. Ҳақиқату асл он аст, ки аксари қонони маҳаллӣ зери хушунатҳои хонаводагӣ қарор доранд. Муносибати бераҳмона ва безъиноӣ нисбати шавқу ҳаваси кӯдакон натахҳо ба саломатии онҳо зарари ҷиддӣ мерасонад, балки натиҷаҳои вазини иҷтимоӣ низ дорад. Кӯдаконе, ки мавриди зӯрварӣ гирифтдор ҳастанд, саводашон паст аст, суст мехонанд, ба дарсҳо намеоянд, дӯстони қам доранд, зуд инкишоф намеёбанд, аксар вақт лоғару дардманд ҳастанд, аз ҳад зиёд тарсонҷак ва шармгин мебошанд.

Мутаассифона, имрӯзҳо чунин ҳодисаҳо даст ба худкушӣ задан ва ё сӯиқасд ба қони худ аз тарафи шаҳрвандон дар ҳаёти рӯзмарраи мардум ба мушоҳида мерасанд. Бояд ҳаминро ҳам гӯем, ки дар бисёри ин гуна ҳолатҳо парвандаҳо нисбати сабабгори ин қабил ҷиноят то суд намерасанд, яъне гунаҳкорон ҷазо намегиранд. Агар дақиқтар бигӯем, дар бештари вақт ҳолати сабабҳои ба худкушӣ даст задани шаҳрвандон пӯшида мемонад. Чун ин гуна ҳодисаҳо бештар дар доираи оила ва қангу қанҷолҳои оилави рух медиҳанд, аҳли оила ва гоҳо худӣ қабрдида ҳам аз қарда пушаймон шуда, намеҳаҳад, ки «сирри оилави» аз остонаи дарашон берун равад. Дар чунин ҳол пайдо намудани ҷавобгарон ва ифшои худӣ ҷиноят душвор мегардад.

Аксари қоршиносон зуҳури ин ҳодиса, яъне худкушӣ сӯиқасд ба қони худро дар пастравии ахлоқ ва маънавиёти ҷомеа мебинанд. Бархе қамбизоативу сатҳи пасти иҷтимоиро дар ин рӯйдодҳо баҳона пеш меоранд. Қол он ки сатҳи зиндагӣ дар кишварамон тайи солҳои охир андаке ҳам бошад, рӯ ба бехудӣ ниҳодааст. Вале ба ин нигоҳ нақарда, ба мушоҳида мерасад, ки вақтҳои охир аз тарафи яке аз аъзоёни оила нисбат ба дигарон муносибати золимона раво дида шуда, он ба оқибатҳои басо нохуш ва ҳатто худкушӣ яке аз аъзоёни дигари заифи оила оварда мерасонад.

Илова бар ин, солҳои зиёд хушунати падар нисбати модар аллақай дар мафкураи фарзандон нақши худро гузоштааст. Мутаассифона, дар самти пешгирии чунин ҳолатҳо, агар аз як тараф назорат, қорачӯӣ ва қор бо чунин оилаҳои носолим аз ҷониби ҳуқумати маҳаллӣ ва нозирони минтақавӣ қариб, ки ба назар намерасад, аз сӯи дигар бепарвоиву бетафовутии ҳамсоғон ва ҳешу ақрабон ин гуна оилаҳо сабабгори сар задани фочиаҳо мегарданд ва ин ҳол боиси нигаронист.

Зӯроварӣ аз тарафи шахси наздик нисбат ба зӯроварӣ аз тарафи шахси бегона содиршуда ҳамавақт зарари бештари ҷисмонӣ ва рӯҳи меорад. Чунки аз тарафи шахси наздик мо ҳамеша дастгирӣ, якдигарфаҳмӣ ва ҳисси ҳамдилиро интизорем. Дар ҳолати содир шудани зӯроварӣ дар оила принсипи асосии он – бехатарии мавҷудияти ҳар як аъзои оила вайрон мешавад. Барои бартараф намудани зӯроварӣ дар оила танҳо як чораҳои ҷазодихӣ басанда набуда, кори ҷиддӣ дар соҳаи пешгирикунӣ ва тарбия гузаронидан зарур аст.

Хулоса, масъалаи зӯроварӣ падидаи нав набуда, он дар ҳамаи ҷомеаҳо вучуд дошт ва дорад, аммо дарки он ҳамчун мушкилоти иҷтимоӣ то ҳол сурат нагирифтааст. “Мушоҳида ва тадқиқотҳо нишон доданд, ки дар хонавода пеш аз ҳама хушунат нисбат ба зан сурат мегирад ва аз ин хотир зӯҳуроти хушунати хонаводгӣ ба миён меояд. Хушунат алайҳи занон решаҳои қадима дошта, он ба унвони “мардсолорӣ” зуҳур карда буд... Дар кишварҳои Ғарб ин масъала тақрибан 37 сол пеш бо номи падидаи иҷтимоӣ баррасӣ мешуд”[4, с.87]. Агар дар баъзе оилаҳо муҳити ором ва хайрхоҳона ҳукмрон бошад, он гоҳ дар оилаҳои дигар ҳаёт ба як силсилаи баҳсу мунозираҳои доимӣ мубаддал мегардад. Ин баҳсҳо як қисми таркибии ҳаёти оилавӣ шуда мемонанд. Аъзоёни оила ба василаи баҳсу мунозираҳои мунтазам якдигарашонро ниҳоят хаста намуда, беҳолу бемадор мегардонанд, гирифтори ғаму андӯх гашта ва ҳатто аз назари равонӣ бемор ҳам мешаванд. Агар зӯроварии оилавӣ ҳалли худро наёбанд, он гоҳ ҳар рӯз такрор мешаванд ва барои баъзе аъзоёни худпарастии оила шакли ягонаи мавҷудият шуда мемонанд, ҳаёти афроди оиларо талх мегардонад.

АДАБИЁТ

1. Волков Ю. Г. Социология./Ю.Г.Волков – М., 2007. С. 56.
2. Давлатов М. Роҳнамои ёрии психологӣ ба ҷабрдидагонии зӯроварии хонаводагӣ (Дастури таълимӣ-методӣ)/М. Давлатов. Душанбе, 2011.
3. Давлатов М., Муминова С. Психологияи зӯровари дар оила. «Матбуот», Душанбе -2006, 60с.
4. Давлатов М. Оила ва рушди шахсияти фарзандон.-Душанбе: “Ирфон”, 2014. С. 87.
5. Закирова В.М. Развод и насилие в семье – феномент семейного неблагополучия//В.М.Закирова, Сорес. 2002.№12.
6. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи кафолати давлатии баробарҳуқуқии мардону занон ва имконоти баробари барои амалигардонии қардани онҳо», аз 1 мартӣ соли 2005, №89.
7. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи пешгирии зӯроварӣ дар оила» аз 19 мартӣ соли 2013, № 954, Душанбе 2020.
8. Назарияи гендерӣ дар илмҳои гуманитарӣ (Маҷмӯи мақолаҳо).- Душанбе, 2005.
9. Роҳҳои ҷилавгирӣ аз хушунат дар хонавода/<http://khovar.tj/society/28166-ro12031203oi-1207ilavgir1251-az-hushunat-dar-honavoda.html>. 27. 04. 2014.
10. Хизматчиёни давлатӣ ва гендер: маводҳо барои истифодабарӣ дар кори амалӣ. Душанбе, 2006. С. 67
11. Шоисматуллоев Ш. Насилие в отношении женщин: настоящее и прошлое./Ш.Шоисматуллоев – Душанбе, 2005.

ХУШУНАТИ ХОНАВОДАГӢ НИСБАТИ ЗАНОН ДАР ОИЛА

Дар мақолаи мазкур муаллиф кӯшиш намудааст, ки масъалаи хушунати хонаводагиро нисбатани занон дар оила мавриди омӯзиш қарор дода, сабабҳо, намудҳо ва нақши занро дар муҳити хонавода дида барояд. Дар рафти омӯзиши назариявии сарчашмаҳои гуногуни илмӣ, мафҳуми хушунати хонаводагӣ, мушкилотҳои асосии занон дар рафти муносибати тарафайн дар оила ва намудҳои зӯровариро, аз нигоҳи илмӣ хеле хуб таҳлил намудааст. Инчунин муаллифи мақола бештар нақши занонро аз нигоҳи қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон, санадҳои меъёрию ҳуқуқ мавриди баррасӣ қарор додааст. Муаллиф як қатор мушкилотҳои назаррасро дар оила нисбати занон пешниҳод намудааст, ки ба инобат гирифтани онҳо аз ҷониби аъзоёни оила хеле бомаврид аст.Ҳаминро бояд гуфт, ки муаллиф оид ба муносибати бераҳмона нисбати занон ва кӯдакон дар оила, баробарҳуқуқии занон дар баробари мардонро мувофиқи қонунгузорӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон ва нақши занонро дар пешрафти ҷомеаи муосир дида барномадааст.

Калидвожаҳо: хушунат, хонавода, зан, оила, муносибат, қонунгузорӣ, баробарҳуқуқӣ, зану шавҳар, кӯдакон, мушкилот, нақш.

ДОМАШНЕЕ НАСИЛИЕ В ОТНОШЕНИИ ЖЕНЩИН В СЕМЬЕ

В данной статье автор стремится исследовать проблему домашнего насилия в отношении женщин в семье и исследовать причины, типы и роль женщин в домашнем хозяйстве. В ходе теоретического изучения различных научных источников очень хорошо анализируются понятие домашнего насилия, основные проблемы женщин в процессе взаимодействия в семье и виды насилия с научной точки зрения. Автор статьи также рассматривает роль женщин с точки зрения законодательства Республики Таджикистан, нормативных актов. Автор предлагает ряд существенных проблем в семье для женщин, которые должны быть приняты во внимание членами семьи. Следует отметить, что автор рассматривает жестокое обращение с женщинами и детьми в семье, равноправие женщин с мужчинами в соответствии с законодательством Республики Таджикистан и роль женщин в развитии современного общества.

Ключевые слова: насилие, семья, женщина, отношения, законодательство, равенство, супруги, дети, проблема, роль.

DOMESTIC VIOLENCE AGAINST WOMEN IN THE FAMILY

In this article, the author seeks to investigate the problem of domestic violence against women in the family and to investigate the causes, types and role of women in the household. In the course of the theoretical study of various scientific sources, the concept of domestic violence, the main problems of women in the process of interaction in the family and types of violence from a scientific point of view are very well analyzed. The author of the article also considers the role of women from the point of view of the legislation of the Republic of Tajikistan, normative acts. The author proposes a number of significant family problems for women to be taken into account by family members. It should be noted that the author considers the abuse of women and children in the family, the equality of women with men in accordance with the legislation of the Republic of Tajikistan and the role of women in the development of modern society.

Keywords: violence, family, woman, relationships, legislation, equality, spouses, children, problem, role.

Сведения об авторе: *Заробова Марджона Олимовна* – Таджикский Национальный Университет, магистр кафедры психологии, факультета философии Таджикского Национального Университета. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, пр. Рудаки, 17. **Телефон:** +992 917 93 8287.

Information about the author: *Zarobova Marjona Olimovna* – Tajik National University, Psychological department master, Philosophy faculty, Tajik National University. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe city, Rudaki Avenue, 17. **Telephone:** +992 917 93 82 87.

ТАШАККУЛ ВА ИНКИШОФИ ЧАРАЁНИ ПОЗИТИВИЗМ

Масъумова Н.Х.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Позитивизм яке аз маъруфтарин ва собиқадортарин равияҳои фалсафа ва сотсиологияи муосир ба ҳисоб меравад. Он ҳамчун чараёни фалсафӣ-ичтимоӣ дар нимаи аввали асри XIX ба вуҷуд омада, то ин замон чандин маротиба тағйир сурат кардааст. Пайдоиши позитивизм маншаъҳои таърихӣ ва маърифатӣ дорад. Ин чараёни фалсафӣ-ичтимоӣ замоне ба зухур омад, ки ҷомеаи сармоядорӣ акнун дар Аврупо нуфуз пайдо карда, мавқеи худро ҳарҷониба устувор менамуд. Решаи маърифатии пайдоиши позитивизм бошад, ба ташаққули рушди тафаккури илмӣ-назаравии он замон саҳт алоқаманд буд.

Тараққиёти тадриҷии табиатшиносӣ дар нимаи аввали асри XIX масъалаи муносибати фалсафа ба илмҳои мушаххасро ба миён гузошта буд. Нимаи аввали асри XIX давраи камолоти табиатшиносӣ мебошад. Дар ин давра физика нашъунамо мекард, химия ва биология ҳамчун илмҳои бунёди ташаққул ёфта, геология ва астрономия акнун қомат рост мекардагӣ шуданд. Ҷамаи ин дар маҷмӯъ бинои мухташами «метафизикаи натурфалсафа»-ро, ки илми илмҳо ба ҳисоб мерафт, хароб мекард.

Чуноне ки Ф.Энгелс қайд мекунад: «Ҷамин ки зарурати муайян кардани мавқеи хоси ҳар як илми ҷудоғона доир ба робитаи муштараки ашё ва донишҳои оид ба онҳо ба амал омад, ба ягон илми махсус, ки ба ин робитаи муштарак сару қор дошта бошад, эҳтиёҷ намононад» [10, с.21].

Дар чунин шароит фалсафа мебоист мазмуну мавзӯи худро тағйир медод. Фақат дар ҷамин сурат фалсафа нақши худро дар табиатшиносӣ бо сифати ҷаҳонбинӣ ва методология иҷро карда истодагӣ шуд. Материализми метафизикӣ барои ҳалли ин масъала ноқис ва очиз буд. Материализми диалектикӣ ва таърихӣ ҳанӯз ташаққул наёфта буд. Ҳол он ки табиатшиносӣ маҳз диалектикаро тақозо мекард. Акнун дар ҷамин айём позитивизм дар арсаи афкори фалсафӣ ба вуҷуд омад.

Позитивизм шароити мусоиди таърихӣ ва талаботи муносиби замони навро ба ҳисоб гирифта, ба муқобили боқимондаҳои метафизика ва тамоюлоти тафаккури натурфалсафӣ бархоста, роҳи ислоҳоти куллии фалсафаро пеш гирифт.

Позитивизм дар тӯли таърихи мавҷудияти зиёда аз як садӯ панҷоҳсолаи худ ҳарҷи бештар ба тарафи идеализми субъективӣ майл намуда, яқрангӣ ва шабоҳати хешро нисбат ба ин таълимоти фалсафӣ, яъне идеализми субъективӣ ҳувайдо мекардагӣ шуд.

Маълум аст, ки Замони Эҳё –давраи таҷдиди умумии тамаддуни инсонӣ буд. Илми муосир солшумории худро аз рӯзи интишори назарияи гелиосентрикии Коперник оғоз мекунад. Он замон як қатор масъалаҳои нозуку мураккаби маърифатро ба миён овард, ки бо онҳо тафаккури фалсафӣ аз ин пеш дучор нашуда буд. Вале на фалсафаи асримиёнагии схоластикӣ, на материализми метафизикии асри ХУ111 ва ҳатто фалсафаи класикии немис ҳам аз уҳдаи ҳалли онҳо ба таври бояд шояд баромада наметавонистанд.

Ана дар ҳамин айём, дар сурате, ки фалсафаи куҳан дар ҳалли вазифаи таъхирнопазири таърихӣ очизӣ мекашиду фалсафаи нави материалистӣ (материализми диалектикӣ) ҳанӯз ташаккул наёфта буд, чараёни нави фалсафие бо номи «фалсафаи эҷодӣ» ба арсаи афкор баромад.

Мувофиқи ақидаи муассиси равияи фалсафӣ-ичтимоии позитивии Огюст Конт, тамоми таърихи инкишофи ақлии одамиро дар соҳаҳои мухталифи фаъолияти вай -аз нахустин ва содатарин зухуроташ то имрӯз омӯхта, қонуни умда ва асосиеро кашф кардем.

Моҳияти ин қонун дар он аст, ки яке аз ғояҳои асосии ҳар яке аз соҳаҳои дониши мо, паси ҳам се зинаи мухталифи назарино аз сар мегузаронад: ҳолати раббонӣ ё тасаввуфӣ; ҳолати фалсафӣ ё метафизикӣ; ҳолати илмӣ ё эҷодӣ. Зоҳиран, ҳар яке аз ин равияҳои тафаккури одамӣ услуби хоси худро дорост ва мувофиқан системаҳои худро роҷеъ ба маҷмӯи ҳодисот мурағаб месозад.

Огюст Конт ин се зинаи тафаккури одамиро зинаҳои бачагӣ (илоҳӣ), ҷавонӣ (фалсафа) ва балоғат (физика) меномад.

Дар марҳилаи якум инсоният ҳодисаҳои табиатро ба иродаи қодиртар аз иродаи худ, яъне Худо вобаста мекунад.

Дар марҳилаи дуюм инсоният ба ҷои Худо табиат ва ба ҷои иродаи Худо қувваи табиатро ба миён мегузорад. Дар ин давра инсоният моҳияти мутлақи ашё субстансия (ҷавҳар)-и нахустинро ҷустуҷӯ мекунад.

Дар давраи сеюм, инсоният ҳодисаҳоро ба воситаи ҳуди ҳодисаҳо шарҳ медиҳад, яъне сабаби ҳодисаи табиатро дар ҳодисаи дигари табиӣ меҷӯяд. Дар ин сурат инсон пай мебарад, ки моҳияти мутлақи ашё дастнорас аст. Пас, инсон аз шинохти моҳияти ҳодиса ва сабаби нахустини он сарфи назар мекунад.

Ин зинаҳои сохтакоронаи Огюст Контро Н.Г.Чернишевский саҳт зери танқид гирифта буд. Ба ақидаи Н. Чернишевский, табиат инсонро зери ҳокимияти ду ҳокими бузург - ранҷ ва қаноатмандӣ воғузур намудааст. Танҳо онҳо муайян карда метавонанд, ки мо чи қореро ба анҷом расонида метавонем, меёрҳои адолат ва қаролати аз як тараф, занҷири сабабу натиҷагӣ, аз ҷониби дигар, ба зери иқтидори ин ду қувваи бузург қарор гирифташон мебошад.

Позитивизм ва принсҳои он ба қаноатмандӣ тақя менамояд. Талаботу хошиҳои инсон худ муайян мекунад, ки чи барои инсон муфид асту қадом воқеият барои хушбахтии ӯ монез мешавад. Позитивизм ин хусусияти табиӣ иҷтимоии одамро ба инбат гирифта, принсипи мусбиятро қор қарда мебарояд. Позитивизм чараёни муосири Аврупоӣ бузургтарин мутафаккиронро фаро гирифта буд. Мақони пайдоиши ин равияи фалсафӣ Франция набошад ҳам, асосгузори он Огюст Конт эътироф шудааст.

Конт худ мутафаккири барҷаста, сиёсатмадор ва файласуф, сотсиологи сатҳи ҷаҳонӣ буд. Ӯ бо яке аз утопистони ҳаёлии Фаронса Сен-Симон ҳамқории зичи эҷодӣ доштааст. Ӯ дар таълимоти фалсафӣ сотсиологии худ аз ақидаву идеяҳои Сен-Симон васеъ истифода намудааст. Ба андешаи Огюст Конт он чизе, ки барои инсон манфиат меорад, позитивизм буда, ҳамаи илмҳо барои хушбахтӣ ва нақуаҳолии халқ, равона шудаанд, зуд манфиат оварда метавонанд ва онҳо илмҳои позитивӣ маҳсуб мешаванд. Конт фалсафаро аз мақоми илмӣ ва позитивӣ поён фароварда маҳрум месозад. Заминаҳои иҷтимоӣ - фалсафӣ ва назариявии пайдоиши позитивизм фалсафаи М. Авенариус, Давид Юм, Иммануел Кант ва дигар файласуфони бузург мебошад. Позитивизм дар тӯли инкишофи худ фарозию нишебиҳои зиёдеро тай намуда, гоҳе ба авҷи инкишофи худ мерасид ҳатто аз мавҷудияти худ низ дарак дода наметавонист. Минбаъд позитивизм аз Франция ба Англия гузашта ва дар тамоми Аврупо паҳн мешавад. Инкишофи минбаъдаи позитивизм ба фаъолияти илмии файласуфон - Спенсер, Милл, Бентон, Даламбер,

Кондьяк, ва дигарон сахт марбут мебошад. Махсусан Спенсер ва Бентон бо асарҳои барҷастаашон- «Тачрибаи илмӣ, сиёсӣ - фалсафӣ» ва «Муқаддимаи ахлоқ ва қонунгузорӣ» позитивизмро машҳури ҷаҳон гардониданд.

Позитивизм ҳамчун равияи фалсафӣ-иҷтимоӣ солҳои 30-уми асри XIX дар Аврупо- нахуст дар Франция ва баъдтар дар Англия пайдо шудааст, минбаъд ба яке аз равияҳои машҳури фалсафӣ-иҷтимоӣ Аврупо табдил ёфта, то ҳол аҳамияти худро аз даст наводааст. Асосгузори позитивизм файласуф ва сотсиолог маъруфи франсавӣ Огюст Конт (1798- 1857) мебошад. Инкишофу паҳншавии позитивизми ибтидоӣ ҳамчунин ба фаъолияти илмии Милл ва Спенсер низ вобастагии калон дорад. Равияи мазкур аз идеяҳои агностикии Давид Юм (асараш «Рисола дар бораи табиати инсон» (1739), Даламбер (асараш «Мақолаи хотимаӣ» (1751), Э. Кондьяк асараш «Доиратулмаориф» (1755), Кенэ, Тюрго ва дигарон сарчашма мегирад. Мувофиқи позитивизм, инсон бояд аз андешаҳои «нолозими фалсафӣ» даст кашад, ба фактҳои воқеиву реалӣ ва позитивӣ рӯ биёрад. Фалсафа «илми-илмҳо» «падарӣ илмҳо» нест, умуман фалсафаро ба сифати илм қабул кардан ҳаттогии маҳз аст. Зеро то ҳол предметҳои омӯзиши ин илм ба ҳеҷ кас аниқ ва дақиқ маълум нашудааст. Ҳеҷ кас ба дилпурӣ гуфта наметавонад, ки фалсафа меомӯзад. Муҳокимаҳои фалсафӣ муҳокимаҳои абстрактӣ буда, барои ҳастии воқеии иҷтимоӣ ҳеҷ манфиате намеорад. Вақти он расидааст, ки илмҳои позитивӣ (математика, биология, физика, химия, сотсиология ва ғ.) фалсафаро пурра иваз кунанд. Инсоният аз назарияи фалсафии «бемаъно» ва фаҳмишу «мушқил» даст кашад.

Позитивизм аз калимаи *Positivus* гирифта шуда, ба маънои мусбӣ ва манфиатовар омадааст.

Дар давраи шӯравӣ идеологҳо, сотсиологҳо ва файласуфон позитивизмро мавриди баҳси ҷиддӣ қарор дода, онро равияи фалсафаи идеалистии (характери буржуазидошта) меномиданд. Дар китоби энциклопедии фалсафии «Антологияи ҷаҳонии фалсафии» оид ба ин равия ба чунин мулоҳиза дучор меояд.

Равияи ҷаҳиди сотсиологӣ-фалсафӣ бо номи позитивизм, пеш аз ҳама, шакли никобпӯшидан фалсафаи идеалистӣ аст, ки бар зидди материализм нигаронида шуда, меҳодад воқеияти моддӣ ва воқеиро инкор намояд. Пайравони он бо ин роҳ меҳодад идеализмро ба илм ворид созанд ва фалсафаро ҳамчун илм инкор карда фактҳои позитивиро бошад дар партави идеалистӣ таҳлил намоянд. Дар зери мафҳуми «донишҳои мусбӣ», қабл аз ҳама, назарияи пӯсидаи идеалистӣ ва агностикии Давид Юм, Беркли ва дигарон ниҳон аст. Хусусияти хоси позитивизм аз он иборат мебошад, ки онҳо илм ва таҷрибаро ба эҳсосоти субъективӣ вобаста дониста, қонунҳои объективӣ табиат ва ҷамъиятро рад менамоянд. Ин идея дар агностисизм ва сенсуализми Давид Юм хеле хуб ба назар мерасад. Ба ақидаи Давид Юм, донишҳои мо бо василаи эҳсосот дасрас мегарданд. Он чизе ҳиссиёти мо нишон медиҳад, ҳақиқат аст. Ақл дар маърифати олам пас аз эҳсосот ва узвҳои ҳис меистад. Воқеият онест, ки инсон онро ба воситаи ҳиссиёт маърифат кардааст. Ин андешаҳои позитивистиро В.И.Лелин дар асараш «Материализм эмпириокритсизм» сафсатаи хушқу холии фалсафӣ номидааст. Позитивизм ҳамчун равияи фалсафӣ, идеалистӣ очизии худро пай бурда, бо илм муросо кардан меҳодад [1, с. 548-549].

Таҳқири беамони позитивизм дар давраи шӯравӣ сабабҳои худро дошт. Нахуст ба идеологияи шӯравӣ принципҳои фалсафии позитивизм мувофиқат наменамуд. Зеро онҳо воқеияти иҷтимоиро вобаста ба нобаробарии иҷтимоӣ ва индивидуализм таҳлил карда буданд. Баъдан поягузoron позитивизм аз ҷомеаи капиталистӣ буданд ва табиист, ки онҳо манфиати ҳамин низомро дифоъ мекарданд. Пурра рад намудани позитивизм як амали беинсофонаи файласуфони шӯравӣ аст, зеро онҳо бисёре аз ҳодисаҳои иҷтимоиро таҳлили воқеӣ намуда, боиси пайдоиши ҷаҳонбинии нави фалсафа гаштаанд. Огюст Конт дар асараш «Курси фалсафаи позитивӣ ва Пирсу Спенсер дар асарашояшон Граматикаи илм» ва «Асосҳои сотсиология» муқаддимаи позитивизмро тарғиб карда, «дар заминаи ақли солим» ва «мавқеи позитивӣ» таҳлил кардани воқеияти иҷтимоиро пешниҳод кардаанд. Моҳияти позитивизм аз он иборат аст, ки илм бояд ба хушбахтии инсоният кӯмак расонад, воқеияти мавҷударо инъикос намояд ва инсонро аз банди устураю ҳаёлот раҳо сохта ба зудӣ ба башарият манфиат оварда ва дар ҳастии инсон мавқеи мусбиро ишғол карда тавонад. Фалсафа аз низоми назарияҳо ва андешаҳои назарӣ иборат аст, ки барои беҳбудии ҳаёти моддӣ ва амалияи зиндагии ӯ хизмат карда наметавонад. Одамон фалсафаро ба амалияи зиндагиашон татбиқ накардаанд, барои ҳамин фалсафа статуси илмӣ надорад. Ба

андешаи Пирс, «илми позитивӣ бояд ҷои фалсафаро иваз намояд». Он илмҳое бояд инкишоф дода шаванд, ки айни замон дар зиндагии рӯзмарра мусбӣ ва манфиатовар аст. Воқеан дар мулоҳизаҳои позитивистон ҳақиқат ҷой дорад, аммо инкори фалсафа ба сифати илм маҳдудияти асосии ғояҳои онҳо маҳсуб меёбад.

Охири асрҳои XIX фалсафаи позитивизм дар Полша, Россия, Туркия, Япония, Хитой, Бразилия, Амрико ва дигар давлатҳои мутараққии ҷаҳон васеъ паҳн шуда, идеяҳои Конт, Спенсер, Кенэ ва дигар ҷонибдорони онҳо дар гузариши муҳокимарониҳои мантиқӣ, таҳлили дин, ахлоқ, сотсиология ва ғ. нақши босазоро бозидааст. Масалан дар заминаи позитивизм Сеченов, Гексли, Дантек, Рассел, Карнап, Айер, Витгенштейн, Остин ва дигарон низоми фалсафа ва назарияи маърифати худро қор қарда баромаданд, ки бо номи «неопозитивизм» ё «позитивизми ҷадид» маъруф мебошад. Дар заминаи позитивизм ва неопозитивизм ҷараёнҳои фалсафии «сотсиологияи позитивистӣ», «позитивизми мантиқӣ», «фалсафаи семантикӣ», «реализми танқидӣ» «мантиқи реалистӣ» ва ғ. ба вуҷуд омадаанд, ки дар таҳлили масъалаҳои асосии фалсафа нақши бузургро бозиданд.

Маҳсусан позитивизм дар сотсиологияи Ғарб хеле васеъ доман паҳн қардааст. Онҳо дар ин замина қонунҳои ҷомеа, табақабандии низоъҳои иҷтимоӣ, ниҳоду ташкилотҳои ҷамъиятӣ ва дигар падидаҳои ҳаёти иҷтимоӣ одамонро шарҳ додаанд. Позитивист ва сотсиологӣ асри XIX –и Амрикои Джон Дрегер дар асараш «Таърихи инкишофи ақлонии Аврупо» идеяҳои позитивизми сотсиологиро тавзеҳ медиҳад. Позитивисти олмонӣ Мюллер Лиер дар ин асос омилҳои пайдоиши таърих ва роҳи инкишофи онро муайян мекунад. Сотсиологҳо ва позитивистҳои муосири амрикоӣ Берднорд, Анжел, Огборн ва дигарон омилҳои пайдоиши нобаробариҳои иҷтимоӣ, ва асосҳои психологии он, тартибот ва динамикаи молия ва қарз, пешгирии истифодаи нерӯҳои атом ва ғ.-ро таҳқиқ қарда баромадаанд.

Ҳамин тариқ, дар дохили позитивизм ҷараёну равияҳои зиёде пайдо шуда фикру ақидаҳои намоёндагони онҳо низ ба ҳамдигар мувофиқат намекунанд. Онҳо мувофиқати табиӣ ва фалсафиро гуногун шарҳ дода, аммо аз рӯи принципи мусбӣ ба ҳам муттаҳид шудаанд. Огюст Конт назарияи статика ва динамикаи иҷтимоӣ «табақабандии илмҳо» Спенсер назарияи эволюционизми иҷтимоӣ ва сотсиологияи натуралистӣ, Рассел «атомизми иҷтимоӣ» монизми нейтронӣ» ва позитивизми мантиқиро ба позитивизм алоқаманд гардониданд. Тамоми намоёндагони позитивизм ба ин андешаанд, ки вақти он расидааст, ки мо аз андешаҳои номафҳум, ғайрипозитивӣ, мучаррад ва нолозим даст кашем. Барои ошкор намудани мӯъҷизаҳои олам камари ҳиммат баста, қонунҳои табиӣро маҷбур созем ба манфиати одамон хизмат намоёнд, ва оҷизиву нотавонӣ, тарсу ҳарос ва тамаллуқи одамонро барҳам диҳем. Позитивизм ҳақиқати объективиро инкор нақарда пешниҳод намоёнд, ки чизе ба одамон манфиатовар мебошад, ҳақиқат он аст. Онҳо аҳли илмро боварӣ қонуниданӣ мешуданд, вақти он расидааст, ки мо мафҳумҳои материализму идеализмро истифода набарем, зеро онҳо ифодагари хусусиятҳои алоҳидаи як раванд мебошанд. Онҳо мехостанд ба муборизаи байни равияҳои бузурги материализм ва идеализмро хотима бахшанд ва ин равияҳои ба ҳам муқобилро ошти диҳанд.

Дар асри XX позитивизм ба шаклу моҳияти нав зуҳур намуда, ба худ унвони неопозитивизмро мегирад. Неопозитивизм дар солҳои 20- 30-юми асри XX пайдо шуда, дар давлатҳои англисзабон зуд паҳн мегардад. Намоёндагони маъруфи неопозитивизми асри XX Р. Карнап, Б. Рассел, Витгенштейн ва дигарон буданд. Неопозитивизм масъалаҳои гуногуни фалсафӣ-иҷтимоӣ, мисли масъалаи инсон ва табиати он, ахлоқ, озодӣ инсон, мантиқ, назарияи маърифат, лингвистика ва структурализмро мавриди таҳлил қарор медиҳанд. Машҳуртарин назарияҳои позитивизм назариёти позитивизми мантиқӣ, эмпиризми мантиқӣ, атомизми мантиқӣ, фалсафӣ, неопозитивизми сотсиологӣ, неореализм ва ғ. мебошанд. Масъалаҳои марказии омӯзиши неопозитивизм бештар ба мантиқ, маърифатпазирии олам, нақши таҷриба дар маърифати инсонӣ, иродаҳои фалсафӣ, масъалаи ҳақиқат, меъёрҳои ҳақиқат, номӯътамадии донишҳои илмӣ, ратсионализм ва ғ. равона шудааст.

Мухтасаран баёни масъалаҳои боло далолат бар он мекунанд, ки омӯзиши ҳарҷонибаи равияи позитивизм ва собит қонунидани нақши он ба илми минбаъда аз манфиат холи нахоҳад буд.

Аз ин рӯ, омӯзиши ҳамин масъаларо мо ба сифати мавзӯи рисолаи дипломии худ қарор додаем. Барои амалӣ гардонидани ҳамин мақсад ҳалли вазифаҳои

зеринро ба ӯҳда гирифтаем: пайдоиш ва инкишофи ҷараёни фалсафии позитивизм; Огюст Конт асосгузори равияи фалсафии позитивизм; неопозитивизм ва равияҳои он; Позитивизми мантиқӣ; Реализми Бертран Рассел; Ратсионализми танқидии Карл Поппер ва ғ.

АДАБИЁТ

1. Антология мировой философии. Т.3.-М., 1971.
2. Конт О. Сотсиология Конта в изложении Риолажа. СПб., 1998
3. Конт О. Сотсиология Конта в изложении Риолажа. СПб., 1998
4. Конт О. Дух позитивный философии. СПб., 1910
5. Спиркин А.Г. Философия. М., 2004
6. Сотсиология О. Конта в изложении Риолажа. СПб., 1898; СПб., 1996
7. Современная буржуазная философия. М., 1972
8. Фалсафа. Иборат аз 2 қисм. Қисми 2. Душанбе, 1997
9. Хайдеггер Мартин. Бытия и время. М., 1997
10. Энгелс Ф. Анти-Дюринг. Душанбе, «Ирфон», 1965

ТАШАККУЛ ВА ИНКИШОФИ ҶАРАЁНИ ПОЗИТИВИЗМ

Дар моқола моҳият ва хусусиятҳои хосси ҷараёни позитивизм ҳамчун равияи фалсафӣю иҷтимоӣ мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. Инчунин нақш ва таъсири позитивизм дар сотсиология нишон дода шудааст. Муаллиф дар мақолаи мазкур диққати асосиро ба мавқеъ ва моҳияти позитивизм равона намуда муҳимияти онро дар шароити муосир махсусан муҳим арзёбӣ намудааст. Машхуртарин назарияҳои позитивизм назариёти позитивизми мантиқӣ, эмпиризми мантиқӣ, атомизми мантиқӣ, фалсафӣ, неопозитивизми сотсиологӣ, неореализм ва ғ. мебошанд. Масъалаҳои марказии омӯзиши неопозитивизм бештар ба мантик, маърифатпазирии олам, нақши таҷриба дар маърифати инсонӣ, иродаҳои фалсафӣ, масъалаи ҳақиқат, меъёрҳои ҳақиқат, номӯътамади донишҳои илмӣ, ратсионализм ва ғ. равона шудааст.

Калидвожаҳо: позитивизм, донишҳои мусбӣ, неопозитивизм, сотсиологияи позитивизм, позитивизми мантиқӣ.

ФОРМИРОВАНИЕ И РАЗВИТИЕ ПРОЦЕССА ПОЗИТИВИЗМА

В статье анализируется позитивизм как социально-философский феномен. Также, просматривается особенность и роль позитивизма в социологии. Кроме этого автор уделяет особое внимание различным аспектам позитивизма в условиях современности. В статье автор акцентирует внимание на положении и сущности позитивизма и подчеркивает его важность в современных условиях. Наиболее популярные теории позитивизма – теория логического позитивизма, логического эмпиризма, логического атомизма, философии, социологического неопозитивизма, неореализма и другие. Центральными проблемами в изучении неопозитивизма являются в основном логика, просвещение мира, роль опыта в просвещении человека, философская воля, вопрос истины, нормы истины, ненадежность научного знания, рационализм и т. д.

Ключевые слова: позитивизм, позитивные знания, неопозитивизм, социология позитивизма, логический позитивизм.

FORMATION AND DEVELOPMENT OF THE PROCESS OF POSITIVISM

The article analyzes positivism as a socio-philosophical phenomenon. Also, the features and role of positivism in sociology are viewed. In addition, the author pays special attention to various aspects of positivism in the context of modernity. In the article, the author focuses on the position and essence of positivism and emphasizes its importance in modern conditions. The most popular theories of positivism are the theory of logical positivism, logical empiricism, logical atomism, philosophy, sociological neo-positivism, neorealism, and others. Central problems in the study of neopositivism are mostly logic, education world, the role of experience in the education of man, philosophy will, the question of truth, the rules of truth, the unreliability of scientific knowledge, rationalism, etc.

Keywords: positivism, positive knowledge, neopositivism, sociology positivism, logical positivism.

Сведения об авторе: *Мастонова Наджмия Хозиршоевна* – Таджикский национальный университет, магистр кафедры социологии философского факультета

Information about the author: *Mastonova Najmiya Hozirshoevna* – Tajik National University, master of the Department of sociology, faculty of philosophy.

МАФҲУМ ВА МОҲИЯТИ БАДНОМКУНИИ СИЁСӢ (КОМПРОМАТ)

Рахмоналиев Б.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Муборизаи сиёсӣ – ин атрибути ҷудонашавандаи ҷомеаи имрӯза, махсусан дар системаҳои сиёсӣ мебошад, ки бар асоси мавҷудият ва амалқарди онҳо принципҳои интихоботӣ ва мутаносибан мусобиқаи фаҳмида мешавад. Барои боз ҳам ҷолибтар гузаштани маърақаҳои ақсултарғиботии иттилоотӣ кам нестанд ҳолатҳои, ки аз компромат истифода шаванд. Компромат (маводҳои

бадномкунанда) – ин маълумоти пастзанандаи шаъну шараф ва инсон ҳамчун арзиши умумибашарӣ бо ёрии ин ё он арқому далелҳое мебошад, ки ба қонуншиканӣ роҳ додан ва сарфи назар кардани меъёрҳои ахлоқии инсонро исбот мекунад. Ибораи «компромат» бо роҳи якҷоя намудани ду истилоҳ «мавод» ва «бадномкунанда» ба вучуд омадааст. Аслан, истилоҳи мазкур аз забони фаронсавӣ гирифта шудааст, ки дар маънои резонидани обрӯ ва эътибор, бадном сохтани номи неки касе, эълон намудани маълумоти беобрӯсозанда нисбат ба касе, аз байн бурдани боварӣ дар коллектив ва ҷомеа ва паҳн намудани овозаҳои бадномкунанда фаҳмида мешавад.

Чӣ метавонад ҳамчун бадномкунии сиёсӣ истифода гардад? Агар инсон қонуншиканӣ карду онро пинҳон дошт, пас дар ин сурат метавон ин маълумотро ба ҳайси бадномкунӣ ё худ компромат истифода намуд. Аз ин ҷиддитар масъалаи поймолсозии меъёри ахлоқ мебошад. Маълум аст, ки ҳангоми ба инобат нагирифтани баъзе аз меъёрҳои ахлоқ мардум хунсардона рафтор менамоянд, вале ба инобат нагирифтани баъзе аз меъёрҳои ахлоқии дигар норозигии оммаи мардумро бармеангезад. Возеҳу аниқ ва ба таври қатъӣ муайян сохтани ин ё он меъёр ғайриимкон аст. Аввал ин ки меъёрҳои ахлоқ зудтағйирёбандаанд ва онҳо бо мурури замон тағйир меёбанд. Дуввуман фарҳанги ҳар як халқият дар одамон муайянгари тасаввуроташон дар бораи одобу ахлоқи онҳо мебошад. Масалан, «фаронсавиҳо амалан ба кашмакашҳои рабтошта ба шахват комилан бепарвоанд, ё ҳадди ақал онҳо қудрати ба таври қатъӣ таъсир расонидан ба дарки хосиятҳои онро надоранд».

Дар амалия бошад одатан ба сифати бадномкунӣ аз иттилоот ва маълумотҳо истифода мебаранд. Масалан иттилоот дар бораи амалҳои манфур ба статуси ходими давлатӣ, депутат, сардори ҳизб ва ба монанди инҳо. Доираи чунин амалҳо ба қадри кофӣ фарроҳ аст: сар карда аз айбдорнамоӣ дар ришвадихӣ ё ришвахӯрӣ, фасод, то айбдор кардан дар ба боди фано додани низоми давлатӣ, дар мусолиҳакорӣ ба қувваҳои мочароҷӯна ё террористӣ, рафторҳои ношоёми сиёсатмадор дар гузашта, дар ҷавонӣ иштирок доштан дар гурӯҳҳои ҷиноятӣ, оиди содир намудани ҷиноят, оиди аз ҷониби сиёсатмадор поймол гардидани меъёрҳои ахлоқӣ ва ғайра. Ҷамъовариҳои чунин иттилоот бояд дар сатҳи баланди дониш сурат бигирад то мардумро ба ҳолати «шок» оварад. Ҷустуҷӯи компромат вақт ва хароҷоти бисёрро талаб менамояд. Дар баъзе ҳолатҳо сиёсатмадорро ба кирдорҳои бадахлоқона ва зиддиҳуқуқӣ таҳриқ менамоянд ва дар сурате, ки таҳриқ (провокасия) корсоз буд, дар ин ҳолат маводҳои бадастомада, ба мисли видеокассета, сабтҳои магнитофонӣ, ё худ ягон ҳуҷҷати молиявӣ ба минаяҳои охистаамалкунандае мубаддал мегарданд, ки дар лаҳзаҳои ҳассостарини кашмакашҳои сиёсӣ ба таркиш меоянд. Истифодаи компромат ва пешнишоиди он ба доираҳои умумии аҳоли боҳузурӣ бошууронаро талаб мекунад. Зиёданд ҳолатҳое, ки компромат аслан корсоз намегардад. Вай натавонад ба натиҷаи дилхоҳ оиди бадном намудан ва нафрати мардумро бар зидди ҳарифи сиёсӣ бурда намерасонад, балки тамоман таъсири манфӣ муқобилро ба амал меорад. Дар кадом ҳолатҳо ин руҳ меदिҳад?

Аввалан, агар компромат бар зидди сиёсатмадоре, ки аз ҷониби шумораи зиёди аҳоли хуш пазируфта шудааст барангехта шавад. Дар вазъияте, ки мардум бовар доранд, ки сиёсатмадоре, ки аз ҷониби ҳарифон таҳти ҳамла қарор гирифтааст дар асл инсонӣ дуруст, ростқавл ва муборизи фаъол ба хоҳири манфиатҳои мардуми одӣ мебошад, ҳар як маълумоте, ки бар зидди эътиқодоти мардум мебошад аз ҷониби онҳо ҳамчун таҳриқ ё худ провокасия ба муқобили инсонӣ арзанда пазируфта мешавад. Ё ба таври дигар гӯем иттилооти бадномкунанда ночурӣ ё худ диссонанси когнитивиро ба вучуд меорад ва ин ба он бурда мерасонад, ки мардум ба эътиқоди доштаи худ боз ҳам эътиқодмандтар гарданд.

Барои мисол метавон ширкатеро, ки аз ҷониби роҳбарияти КПСС дар солҳои 80- 90- ум ба хоҳири бадном кардани Б. Елтсин таъсис дода шуда буд номбар кард. Иттилоот оиди рафторҳои ношоистаи Б. Елтсин ҷамъовари гардида маводҳои мухталифи айбдоркунанда дар расонаҳо ба таъсир расонида шуда буданд. Аммо қисми зиёди аҳоли на танҳо иттилооти айбдоркунандаро инкор кард, балки боз

хам хусни тавачҷӯҳи бештаре ба ин нафар нишон меод. Вайрон сохтани образи мусбии ходими сиёсӣ кори дурудароз ва ҳақиқатан нафисро талаб менамояд, ки ба ҳеҷ унвон наметавонад иттилооти айбдоркунандаро дар пешниҳод ба доираи шунавандагон дар иқдомҳои якқарата гузаронида шавад.

Дувуман, компромат метавонад нақши рекламаи ройгонро бозӣ кунад. Ногуфта намонад, ки рӯзноманигорон ба ҳар як хабари ҳангомаомез хеле ҳассос муносибат мекунанд, ва компромат – ин худ ҳангомаи тапатайёр аст. Ва агар ВАО-и мухталиф дар бораи нафаре, ки дар ҳоли муносибат ё худ алоқа бо духтарони сабукпо, дар робитаи шахвонӣ бо ҳамкори худ мушоҳида шудааст ба гуфтан оғоз намоянд, дар ин ҳолат тамоми диққати аудитория ба ин нафар равона мегардад. Ҳамин тавр баъди дар телевизион намоиш додани кассета бо акси нафаре «монанд ба Скуратов» дар натиҷаи ҷанҷолҳои баамаломеда, шӯҳрати ин маъмури давлатӣ якбора боло рафт ва дар он вақт шумораи касоне, ки истодани ӯро дар вазифаи прокурори генералӣ мехостанд ду баробар афзуд.

Гуфтан ба маврид аст, ки чунин махсусияти компромат аз ҷониби сиёсатмадорони на он қадар машҳур барои машҳур гардонидани худ истифода мекунанд. Аз атрофиёни чунин сиёсатмадорон ба ВАО ягон хел воқеаи бахсбарангез меафтад, ки ҳамчун сабаби иттилоот истифода мегардад. Ҳангоми истифодаи чунин усул таъсири аввалиятро бояд дар хотир дошт, бояд донист, ки иттилооти ибтидоӣ дар бораи инсон метавонад ба қабули образи минбаъдаи ӯ таъсири амиқ гузорад. Бинобар ин зарур аст ҳосиятҳои маводи бадномкунанда бо имҷи сиёсатмадор муқоиса карда шаванд ва барои ҷанҷоли сиёсӣ (скандал) иттилооте интиҳоб карда шавад, ки дар ин вазъият сифатҳои олии сиёсатмадор ё ходими давлатиро дар ҷашмони мардум зери суол барад. Сеюм, бояд донист, ки ҳангоми бадном намудани ҳарифи сиёсии худ, аз ҷониби ӯ метавон зарбаи ҷавобӣ гирифт. Содалавҳонааст, умед бастан бар ни, ки ҳарифон дар рафти муборизаи шадиди сиёсӣ бар зидди якдигар далел намеоранд. Ва ғайримансон нест, ки агар шумо ҳарифро барои зарбаи ҷавобӣ таҳриқ кунед, аз ҷониби ӯ бар зидди шумо компромати боқувваттар партофта нашавад. Амалан дар ҳар як маъракаи интиҳоботии Русия вучуд доштани «ҷанги компроматҳо» чизе нест ҷуз мубодилаи зарбаҳо, одатан бидуни дар назар гирифтани оқибатҳо вай. Оқибатҳо бошанд ингунаанд, ки интиҳобкунандагон ё аз иштирок дар интиҳобот даст мекашанд, ё ин ки бар зидди ҳама номзадҳо овоз медиҳанд. Дар навбати аввал ҳолатҳое, ки хатари барҳам хӯрдани интиҳобот пеш меояд хеле зиёд ба назар мерасад.

Истифодаи компромат дар мубориза бо ҳарифон таҳлили бодидқатонаи вазъият ва ба назар гирифтани эҳтимолияти воқуниши аҳолиро тақозо менамояд. Арзиши компроматро зиёд боло бурдан лозим нест. Муҳим, бояд донист, ки тарафдорони эҳтиқодманди ин ё он сиёсатмадорро бо ёрии компромат наметавон аз роҳ зад ва ба ононе, ки мавқеи амиқ ва устувор надоранд, компромат метавонад ҳиссиёти нобовариро нисбат ба ҳама сиёсатмадорон ба вучуд оварад.

Бештар аз ни, дар Русия тамоюли ҷонибии ин падида пайдо гардидааст: дар муборизаи сиёсӣ ҳар қадар, ки компромат зиёд бошад, ҳамон қадар аҳоли ба он кам тавачҷӯҳ мекунанд. Зоҳиран ин ҳолат аз се ҷиҳат фаҳмида мешавад.

Якум, одамон аз компромат хаста шудаанд. Вақтҳои охир иттилооти бадномкунанда, амалан дар бораи ҳама нафароне, ки дар майдони сиёсатанд, аз ҳад зиёд бар сарашон фуру рехтааст ва ин хастагӣ ҳассосияти мардумро нисбат ба далелҳое, ки рафтори бади ин ё он сиёсатмадорро исбот мекунанд, зуд паст менамояд.

Дувум, кам нестанд нафароне, ки чунин меҳисобанд, ки сиёсат – ин он қадар кори ифлос аст, ки интишор кардани факту далелҳо ҳамчун буриши кӯчаки мубориза барои ҳокимият, барои мавқеи таъсиррасонӣ, барои захираҳо ва ғайра тасаввур карда мешавад. Барои ҳамин компромат ба онҳо таассуроти мамӣро ба амал намеоварад.

Савум, бархе аз шахрвандон ба таври одӣ баъзе аз фактҳои исботгардидаро ҳамчун бадномкунӣ қабул надоранд: хайр чи шудааст, ки ким кадом сиёсатмадор бо духтарони сабукпо робита доштааст, охир бисерихо баъд аз рӯзи саҳти қорӣ ба худ иҷозати бо чунин тарз истироҳат карданро медиҳанд. Бархеҳо ҳатто ба факти вучуд доштани коррупсия парвое надоранд: охир дар Русия доимо маъмурони

давлатӣ медуздиданд, бадмастӣ бошад – ин кам аз кам ба хислати миллии халқи рус мубаддал гаштааст.

Агар таъсирпазирии омма нисбат ба компромат на он қадар болост, пас чаро шавқу рағбат ба тактикаи партофти компромат аз ҷониби ташаббускорони маърақаҳои мухталифи сиёсӣ ҳамон андоза бузург аст? Мо аллакай гуфтем, ки дар Русия тақрибан ҳеҷ гуна интихобот бидуни компромат намегузарад. Албатта қисме аз маводҳои бадномкунандаро, ки дар арафаи муборизаи пешазинтихоботӣ андохташударо метавон ба сатҳи пасти касбияти менечерони маърақаҳои интихоботӣ рабт дод, ки бидуни тавоноӣ ва малакаи бурдани маърақаҳои босамар, тақия асосиро ба компромат мекунад, бо умеди он, ки вай барои бадном кардани ҳариф дар чашми мардум кӯмак мерасонад. Аммо сабаби маъмултари партофти компромат ин кӯшиши ворид намудани зарба ба ҳуди ҳариф ба шумор меравад. Исбот гардидааст, ки таъсири аз ҳама зиёди компромат ба ҳуди сиёсатмадор ва командаи ӯ мерасад. Вай ба асабонӣ шудан оғоз мекунад, худро ҳақ бароварданӣ мешавад. Команда саросемавор иқдом ба сафед кардани роҳбари худ мекунад, ба стратегияи маъракаи интихоботӣ тағйирот ворид мегардад, графикаи вай вайрон мешавад. Дар натиҷа қадамҳои нодуруст бардошта мешаванд, ки бо сабабҳои ногузири худ ба мағлубият бурда мерасонанд.

Ж. Сегала дар бораи воқеаи аҷиб аз маъракаи интихоботии Александр Квасневский вақте, ки компромати аз ҷониби ҳарифи ӯ партофташуда қариб буд мучиби шикаст хӯрданаш мегардид, нақл мекунад. Вақте, ки дар соли 1995 ҳангоми муборизаи пешазинтихоботӣ барои мақоми президенти Лаҳистон Квасневский бо пурсиши афкори ҷамъиятӣ аз ҳарифи асосии худ Л. Валенсу пеш гузашт, фавран ба ҷониби ӯ зарба ворид гардид. Изҳорот дар бораи аз андоз саркашӣ кардани ҳамсари Квасневский ба таъб расид. Ва фавран дар ҳама васоити ахбори омма масъалаи аз андоз саркашӣ кардани ҳамсари номзад ба мақоми президент зери муҳокима қарор гирифт.

Сегала вазъи Квасневский ва командаи ӯро чунин тавсиф мекунад: «Вақте, ки ман дар Париж қарор доштам, Александр ба ман занг зад. Ӯ дар ҳолати нобоварӣ ва стресс қарор дошт. Ӯ изҳор дошт, ки қасди даст кашидан аз муборизаро дорад ва намехоҳад, ки дар рафти ин мубориза обрӯи ҳамсараш доғдор карда шавад. Ман эҳсос намудам, ки вай аз таҳти дил ноумед гаштааст... Ман аз ӯ хоҳиш намудам, ки ба саросемагӣ роҳ надиҳад ва гуфтам, ки фавран худамро ба он ҷо мерасонам. Ман дарҳол аз ротақсӣ киро намуда ба Варшава парвоз кардам. Шаб омада расидам, фазои штаб – квартираи кампания фалокатбор буд. Команда бо боварӣ ба бохти худ дунболи дари баромад барои лидери сиёҳбаҳти худ мегашт. Ман бори аввал Александрро чунин рӯҳафтадаву маъюс мушоҳида кардам. Хастагӣ, фишор, ҳиссиёти бад ӯро ихота намуда буданд. Ӯро шинохта намешуд».

Дар воқеаи зикргардида, ҳолати бӯҳронии маърақаҳои сиёсӣ ба хубӣ нишон дода шудааст. Қайд менамоем, ки дар вазъити ҷидди мазкур роҳи чораи арзандае пайдо карда шуд ва Квасневский дар интихобот ғолибият ба даст овард. Аммо барои баровардани кризис аз бӯҳрони сиёсӣ, менечерони сиёсиро мебоҷад оиди он ки бӯҳрон метавонад таҳрик намояд, ҳолати бӯҳронӣ чи гуна метавонад инкишоф ёбад ва чи гуна метавон оқибатҳои бӯҳронро паси сар намуд, тасаввуроти амиқ дошта бошанд.

Маълум аст, ки компромат дар сиёсати имрӯза гуногунтаркиб буда, дар робита бо чунин ҷанбаҳо хусусиятҳои хоси худро метавонад дошта бошад: субъекти иттилоот, объекти иттилоот, аудиторияи мақсаднок, шаклҳои бадномкунӣ, жанр ва сабки додани иттилоот, шабақаҳои расонидани иттилоот, замони расонидани компромат, вазъи сиёсӣ. Компроматро метавон аз рӯи мақсад, вазифа ва албатта аз рӯи таъсирнокиаш фарқ намуд.

АДАБИЁТ

1. Лептенок А. Искусство информации. Выборы: работа с общественностью. – Минск: Радуга, 2005. – 226с.
2. Мухин А. А. Российская организованная преступность и власть. – М.: Центр политической информации, 2003. – 192с.
3. Демичев П, Компромат с доставкой на дом // Российская газета. 2 июня 2000.
4. Музыкант В. Л. Теория и практика современной рекламы. М., 2002.

5. Комаровский В. С. СМИ как институт современной демократии // Российская политическая наука: М., 2008.

МАФҲУМ ВА МОҲИЯТИ БАДНОМКУНИИ СИЁСӢ (КОМПРОМАТ)

Мақолаи мазкур бо масъалаи бадномкунии сиёсӣ робита дошта муаллиф кӯшиш намудааст, ки дар доираи фаҳми сиёсӣ мафҳум ва моҳияти категорияи мазкурро ошкор созад. Муаллиф хусусиятҳои бадномкунии сиёсиро дар асоси истифодаи он дар таҷрибаи кишварҳои мутамаддин таҳлил мекунад. Андешаҳои худро оид ба бадномкунии сиёсӣ ва раванди истифодабарии он аз ҷониби субъектҳои мухталифи сиёсӣ инъикос менамояд. Муаллиф оид ба бадномкунии сиёсӣ чун шакли муборизаи сиёсӣ баҳо дода, сатҳи пешқадами ҷомеаи демократиро ошкор месозад. Ҳолатҳои асосии истифодаи бадномкунии сиёсӣ бо раванди қабули ислохотҳои сиёсӣ, дараҷаи муташаккили ҳокимияти давлатӣ, дараҷаи инкишофи иҷтимоӣ-иқтисодӣ, муносибатҳои ҳоси баробарӣ ва нобаробарӣ, таъсири берунӣ ба низоми сиёсӣ, мавҷудияти ҳосиятҳои боваринамоӣ ба сарварони сиёсӣ алоқаманд мебошанд. Муаллиф самаранокии истифодаи босамари бадномкунии сиёсиро дар раванди ҳокимиятдорӣ ва интиҳобот зарур дониста, ҳамчун воситаи эътирофсозии элитаи рақобатпазир, ҳокимияти иҷроияи кудратманд, низоми муттаҳидкунандаи ҳизбӣ, марказҳои худидорақунӣ дар маҳалҳо медонад. Дар натиҷаи хулосагирӣ андешаи муаллиф оид ба мафҳум ва моҳияти бадномкунии сиёсӣ чун кори мустақили назариявӣ эҷод мегардад, ки дорои таҳлили махсуси мантикии сиёсӣ буда, инъикоси равандҳои демократӣ ва муборизаи сиёсиро дар ҷомеа маълум месозад.

Калидвожаҳо: бадномкунии сиёсӣ, компромат, ахлоқ, интиҳобот, маводҳои бадномкунанда, ҷанҷоли сиёсӣ, ҷанги компроматҳо, коррупсия, демократия, таҳрик.

СУЩНОСТЬ И ПОНЯТИЯ ПОЛИТИЧЕСКОГО КОМПРОМАТА

Данная статья связана с проблемами политического компромата. В нём автор старался выяснить сущность и явление данной категории в рамках политического понятия. Автор анализировал всех характеристик политического компромата в основе его использования в опытах цивилизованных стран. Автор высказывает свое мнение по поводу политической компрометации в процессах его использования со стороны различных политических субъектов. Автор, оценив политический компромат как способ политической борьбы, пытался выяснить высокоуровневый уровень демократического сообщества. Основных положений использования политического компромата в процессе принятия политических реформ, связанных со степенью формирования государственного управления, степенью социально-экономического развития, присущее отношение в связи с равенством и неравенством, внешнее влияние на политическую систему, особенность доверия к политическим руководителям. По итоговым результатам, мнение автора относящееся к сущности и понятию политического компромата является самостоятельной теоритической работой, выясняющей отражение демократических процессов и политическую борьбу в обществе.

Ключевые слова: политический компромат, компромат, мораль, выборов, компрометирующие материалы, политический скандал, война компроматов, коррупция, демократия, провокация.

ESSENCE AND NOTIONS OF THE POLITICAL COMPROMATE

This article is related to the problems of political compromising. In it, the author tried to clarify the essence and phenomenon of this category within the framework of the political concept. The author analyzed all the characteristics of political compromising material based on its use in the experiments of civilized countries. The author expresses his opinion about the political compromise in the processes of its use by various political actors. The author, assessing political dirt as a way of political struggle, tried to find out the highly developed level of the democratic community. The main provisions of the use of political compromising materials in the process of adopting political reforms related to the degree of formation of public administration, the degree of socio-economic development, the inherent attitude in relation to equality and inequality, external influence on the political system, the peculiarity of trust in political leaders. According to the final results, the author's opinion concerning the essence and concept of political compromising is an independent theoretical work that clarifies the reflection of democratic processes and political struggle in society.

Keywords: political compromate, compromate, the moral, choice, compromising material, political scandal, war compromates, corruption, democracy, provocation.

Сведения об авторе: *Рахмоналиев Б.* – магистр 2 курса, специальности Политика и государственное управление Таджикского Национального Университета. **Адрес:** Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки 17. E-mail: Телефон: **985 49 90 69**

Information about the author: *B. Rakhmonaliev* – 2nd year Master's degree in Politics and Public Administration of the Tajik National University. Address: 17 Rudaki Avenue, Dushanbe, Tajikistan. E-mail: Phone: **985 49 90 69**

ОСОБЕННОСТИ МУСУЛЬМАНСКОГО ПРАВА В СОВРЕМЕННОМ МИРЕ

Гулов А.

Таджикский национальный университет

Мусульманское право – сложное социальное явление, оказавшее глубокое влияние на историю развития государства и права целого ряда стран Востока. Ислам, являясь одной из трех (наряду с буддизмом и христианством) мировых религий, имеющей своих приверженцев практически на всех континентах и в большинстве стран мира, пожалуй, наиболее близко соприкасается с государством и правом. Связующим звеном здесь выступают мусульманское право и исламская правовая идеология, оказывающая значительное влияние на международную политику. Выделяя государственный характер ислама, мусульманское право всегда находилось в центре его учения и, будучи системой норм, воспринималось еще и как универсальная политико-правовая доктрина. Изучение мусульманского права, как самостоятельной правовой системы, представляет не только исторический, общетеоретический, но и практический интерес. Роль, которая в настоящее время отводится мусульманскому праву в правовом развитии, политике и идеологии стран Востока, наглядно подтверждает, что оно сохранило еще достаточно широкие возможности активно действовать в новой исторической обстановке.

Особую актуальность приобретает анализ того места, которое занимает мусульманское право в правовом развитии зарубежного Востока, а это в свою очередь предполагает изучение его теоретических основ, выявление особенностей его структуры и влияния на современное законодательство. Актуальность данной проблемы также заключена в межгосударственных и межнациональных вопросах.

Актуальность темы, заключается в том что в последнее время взаимоотношения мира мусульманского и немусульманского довольно обострились. На сегодняшний день, более восьмисот миллионов мусульман, проживая в разных частях света, соблюдают не только законы своей страны, но и нормы Шариата. Сегодня у большинства людей существуют неправильно сложившиеся стереотипы об исламе, что порождает конфликты, как на бытовом, так и мировом уровне. И чтобы эти конфликты реже переходили в стадию столкновения, нужно знать те правовые основы, обычаи и религиозные тонкости, на которых основывается миропонимание мусульманского человека.

Историками написано немало трудов, посвященных изучению различных сторон происхождения, исторической эволюции и современной роли ислама. Среди них можно выделить работы В. В. Бартольда "Работы по истории ислама и Арабского Халифата", З. И. Левина "Зарубежный Восток: религиозные традиции и современность", И. П. Петрушевского "Ислам в Иране в VII- XV веках" и других. Однако, большинство авторов таких работ рассматривали мусульманское право не как юридический феномен, не как право, со всеми присущими ему чертами, а в качестве неотъемлемого элемента мусульманской религии. В конечном итоге мусульманское право отождествлялось с шариатом или даже сводилось только к предписаниям Корана, на него распространялась характеристика, которая дается исламу в целом, а его особенности как юридического регулятора оставались в тени. Конечно, такой подход не позволял в полной мере раскрыть специфику мусульманского права как юридического явления. Более того, с течением веков обособление юридических норм от прочих, не правовых, исламских регуляторов становилось все более отчетливым.

Особенности мусульманского права как юридического явления, раскрытые с позиций общей теории права исследовали в своих трудах А.С. Боголюбов, А. Л. Могилевский, М. С. Хайдарова и др. Большое число работ по мусульманскому праву издается в исламских странах. Однако специфика этих трудов заключается в том, что их авторы недостаточно критично излагают традиционные мусульманско-правовые концепции. Конечно, такой подход создает достаточно много препятствий для того, чтобы объективно анализировать мусульманское право и выявить его роль в современном правовом развитии стран Востока. Это говорит о том, что изучение мусульманского мира и в частности права носит актуальный характер как сегодня так и в прошлых веках.

Предметом исследования является особенности и специфика мусульманского права. Объектом исследования мусульманское право.

Целью данной работы является изучение особенностей мусульманского права. Для достижения цели работы, были определены следующие задачи:

1. Рассмотрение особенности становление и развития мусульманского права.
2. Анализ основных источников мусульманского права
3. Изучение особенности мусульманского права в современном мире.

Мусульманское право – это система норм, выраженных в религиозной форме и основанных на мусульманской религии – ислам. Ислам исходит из того, что существующее право произошло от Аллаха, который в определенный момент истории открыл его человеку через своего пророка Мухаммеда. Оно охватывает все сферы социальной жизни, а не только те, которые подлежат правовому регулированию. Право Аллаха дано человеку раз и навсегда, но божественные открытия нуждаются в разъяснениях и толкованиях.

Ислам – самая молодая из трех мировых религий, но имеет очень широкое распространение. Эта религия содержит теологию, которая устанавливает догмы и уточняет, во что мусульманин должен верить; шар, или шариат, т.е. предписания верующим: что они должны делать и чего не должны. Шариат означает в переводе на русский язык "путь следования" и составляет то, что называется мусульманским правом. Это право указывает, как мусульманин должен вести себя, не различая, обязательств по отношению к себе подобным и по отношению к Богу. Иными словами, шариат основан на идее обязанностей, возложенных на человека, а не на правах, которые он может иметь. Последствием невыполнения обязанностей является грех того, кто их нарушает, поэтому мусульманское право не уделяет много внимания санкциям, установленными самими нормами. Оно регулирует отношения только между мусульманами. В исламе государство играет роль служителя религии. Ислам по своей сущности, как и иудаизм, - это религия закона.

Мусульманское право имеет четыре источника:

1. Священная книга Коран в переводе с арабского языка - «чтение вслух» - священная книга мусульман. Согласно исламу, он представляет собой свод откровений, произнесенных от имени Аллаха пророком Мухаммедом. Передача Корана была осуществлена через ангела Джабраила и длилась без малого около 22 лет [1, с.211]. Во всех исламских странах, он вместе с Сунной служит основой законодательства, как религиозного, так гражданского и уголовного. В ней собраны различные проповеди, обрядовые и юридические установления, молитвы, всякого рода назидательные рассказы и притчи, произнесенные Мухаммедом в Мекке и Медине.

2. Сунна – еще одним авторитетным и обязательным для всех мусульман источником права была Сунна ("священное предание"). Она состояла из многочисленных рассказов о суждениях и поступках самого Мухаммеда. В них можно встретить правовые напластования, отражающие развитие социальных отношений в арабском обществе. Полное редактирование хадисов было осуществлено в IX веке. Тогда же были составлены шесть ортодоксальных сборников сунны [3, с.193]. Из них также выводятся нормы брачного и наследственного, доказательственного и судебного права, правила о рабах. Несмотря на их обработку, хадисы, содержали много противоречащих друг другу положений, и выбор наиболее правильного из них всецело относился к усмотрению богословов-правоведов и судей. Имели силу лишь те хадисы, которые были пересказаны сподвижниками Мухаммеда, причем, в отличие от суннитов, шииты признавали действительными лишь те хадисы, которые восходили к халифу Али и к его сторонникам.

В Шариате слово сунна имеет различные определения. Ее важность во многом обусловлена тем, что пророк Мухаммад сам тщательно соблюдал ниспосланные Аллахом предписания. Он не ставил себя выше закона и явил собой образец для подражания.

4. Иджма – можно сказать, что на третьем месте в иерархии источников мусульманского права находится иджма, которая рассматривалась как " общее мнение авторитетных правоведов ислама". Наряду с Кораном и Сунной она относится к группе авторитетных источников шариата. Иджма складывалась из разных совпадающих мнений по религиозным и правовым вопросам, которые были высказаны сторонниками Мухаммеда или впоследствии наиболее влиятельными мусульманскими теологами-правоведами. Интерпретация текста Корана или Сунны - это примерный состав третьего источника. Но она могла создаваться также путем формирования новых норм, которые уже не связывались с Мухаммедом. Иджмы предусматривали

самостоятельные правила поведения и становились обязательными к исполнению. Ее правомерность как одного из основных источников шариата выводилась из указания Мухаммеда.

5. Кияс – это источник мусульманского права, которому можно дать следующее определение: это суждение по аналогии в положениях, относительно которых нет прямых текстов шариата, с положениями, относительно которых такие тексты есть. Доказательством правомерности использования кияса являются более авторитетные источники, такие как Коран, Сунна и единогласное мнение сподвижников пророка, которые его практиковали.

Учёные выделяют четыре основных пункта [2, с.120], к которым привязывают шариатские условия:

- 1) асль – положение, с которым проводится аналогия;
- 2) фар – положение, на которое проводится аналогия;
- 3) хукм – правовая норма первого положения, которая распространяется на второе;
- 4) илля – общая основа двух положений, связывающая их, являющаяся причиной предписания шариатом данной правовой нормы.

Тем самым мусульманские юристы смогли «сочетать откровение с разумом человека». Как говорит кияс: правило, установленное в Коране, Сунне или иджме, может быть применено к делу, которое прямо не предусмотрено в этих источниках права. Несмотря на то, что мусульманское право основано на принципе авторитета, благодаря наличию рассуждения по аналогии, создана возможность рационального толкования источников мусульманского права; но таким образом нельзя создать фундаментальные нормы.

При таком сопоставлении основное предписание остается в силе, и для второго вопроса аргументацией служит сходство между основными и косвенными предписаниями. Все аргументы относительно суждения по аналогии предполагает соответствующие условия.

К чертам мусульманского права относятся: архаичность ряда институтов, казуистичность и отсутствие систематизации. Это право церкви, право общины верующих. Обычаи не входят в мусульманское право и никогда не рассматривались как его источник.

В правовой действительности широко используются соглашения, которые могут вносить существенные изменения в нормы мусульманского права, но не считаются обязательными. Развитие этой системы права прекратилось в X в. н.э., когда отпала возможность его толкования.

Основное содержание мусульманского права - вытекающие из ислама правила поведения верующих и наказания (обычно религиозного толка) за невыполнение данных предписаний. Мусульманское право - это система норм, выраженных в религиозной форме и основанных на мусульманской религии - исламе. Ислам исходит из того, что существующее право произошло от Аллаха, который в определенный момент истории открыл его человеку через своего пророка Мухаммеда. Оно охватывает все сферы социальной жизни, а не только те, которые подлежат правовому регулированию. Право Аллаха дано человеку раз и навсегда, но божественные открытия нуждаются в разъяснениях и толкованиях. Ислам – самая молодая из трех мировых религий, но имеет очень широкое распространение. Эта религия содержит теологию, которая устанавливает догмы и уточняет, во что мусульманин должен верить; шар, или шариат, т.е. предписания верующим: что они должны делать и чего не должны. Шариат означает в переводе на русский язык "путь следования" и составляет то, что называется мусульманским правом. Это право указывает, как мусульманин должен вести себя, не различая, обязательств по отношению к себе подобным и по отношению к Богу. Иными словами, шариат основан на идее обязанностей, возложенных на человека, а не на правах, которые он может иметь. Последствием невыполнения обязанностей является грех того, кто их нарушает, поэтому мусульманское право не уделяет много внимания санкциям, установленными самими нормами. Оно регулирует отношения только между мусульманами. В исламе государство выполняет роль служителя религии. Ислам по своей сущности, как и иудаизм, - это религия закона.

Основное содержание мусульманского права – вытекающие из ислама правила поведения верующих и наказания (обычно религиозного толка) за невыполнение

данных предписаний. Для приспособления мусульманского права к современной действительности используются способы, находящиеся как бы вне мусульманского права, - соглашения, законодательство, обычаи, не противоречащие ему. В странах мусульманского права существовал и существует дуализм судебной организации: наряду со специальными религиозными судами (кади) всегда функционировали и другие типы судов, применявшие примитивные обычаи или законодательные акты (регламенты) власти. Мусульманское право распространяется только на мусульман. Но все равно, даже в тех странах, где мусульмане основная часть населения, оно дополняется законами и обычаями, кодифицируется и модифицируется в связи с возникающими новыми общественными отношениями. Вследствие этого выполняется религиозное мусульманское право и право мусульманских государств. В 1869-1877 гг. в качестве гражданского кодекса Османской империи была издана Аль-Маджала. Она также действовала на территории Турции до 1926 г., Ливана до 1932 г., Сирии до 1949., Ирака до 1951 г. Сейчас ее действие частично сохранилось в Иордании, Израиле, на Кипре. Во второй половине XIX века в мусульманских странах были применяемы уголовные, торговые, процессуальные и другие законодательства, частично на основе рецепции права западноевропейских стран. Мусульманское право играло роль регулятора семейных, наследственных и некоторых других отношений.

В странах с мусульманским правом конституция не считается основным законом, а эту роль играет Коран, Сунна, принципы консенсуса (Иджма) и аналогии (Кияс). Мусульманские юристы и богословы считают, что регулированию норм Корана и шариата подлежат как религиозная, так и этическая стороны общественной жизни, отношения граждан как между собой, так и с государством. Они также утверждают, что эти нормы, освещенные волей Аллаха, гораздо сильнее по своему действию, чем конституционные нормы, написанные человеком. С этим как раз и связано то, что в Саудовской Аравии нет писаной конституции, а ее место занимает Коран.

Во многих государствах мусульманское право конституционно считается основой законодательства. Оно применяется по многим вопросам, но особенно в гражданских отношениях, до сих пор сохраняются шариатские суды. В некоторых странах Центральной и Восточной Африки мусульманское право используется как обычное право. Хотя мусульманское право и оказывает огромное влияние на правовые системы мусульманских государств, но все равно сейчас наблюдается тенденция к применению таких источников права как правовой обычай и нормативно-правовой акт или законодательство. Практически во всех мусульманских странах влияние мусульманского права ограничивается брачно-семейными и примыкающими к ним отношениями, то есть теми, которые входят в понятие "личный статус". В качестве примера можно еще привести Саудовскую Аравию, которая считается страной традиционного ислама. Даже здесь все больше применяются в судопроизводстве и законодательстве "двойные стандарты", а в коммерческом праве приоритет уже отдается "англо-американскому" праву.

В настоящее время мусульманское право не является единственным действующим правом. Но в то же время ни в одной мусульманской стране оно не потеряло своих позиций в качестве системы действующих правовых норм. Исключение составляет лишь Турция, где в 20 годы мусульманское право во всех отраслях было заменено законодательством буржуазного типа, составленным на основе заимствованных с западно-европейских моделей. В конечном счете, направление и глубина воздействия мусульманского права на современные правовые системы той или иной страны обусловлены достигнутым ею уровнем экономического и культурного развития. Взяв за основу масштабы применения норм мусульманского права и степень их влияния на действующие законодательства, можно предложить следующую классификацию современных правовых систем стран Востока. Первую группу составляет правовые системы Саудовской Аравии и Ирана, где мусульманское право продолжает применяться максимально широко. Прежде всего, его нормы и принципы оказывают глубокое влияние на конституционное законодательство и сложившуюся здесь форму правления. Конституция Ирана, например, закрепляет положение об обязательном соответствии шариату всех принимаемых законов [7]. Во исполнение данного положения здесь изданы законы, ориентирующиеся на закрепление в своих статьях общих принципов и конкретных норм той или иной школы мусульманского права: ханбалистской в Саудовской Аравии и джафаритской в Иране.

Если в Саудовской Аравии мусульманское право никогда не уступало своей роли явно преобладающего источника права, то в Иране оно вновь заняло ведущее место

только после свержения шахского режима, в результате проводимого руководством исламской республики, курса на исламизацию всех сторон общественно-политической, экономической и государственной жизни страны и даже сферы личных интересов граждан. В подтверждение этого можно указать на введение системы строгих, а порой жестоких наказаний за малейшее нарушение не только юридических, но и моральных норм, относящихся в частности к одежде и формам проведения досуга мусульман. Действующие в стране мусульманские суды, вопреки элементарным требованиям справедливости и демократической законности, строго придерживаясь мусульманских норм при рассмотрении дел, нередко допускают явные нарушения и творят произвол. В Иране и Саудовской Аравии функционируют специальные учреждения мусульманского контроля и инспекции (хисба), которые без суда и следствия могут наложить мусульманское наказание за отклонение от правил торговли, общественного порядка или норм морали. Вторую группу составляют правовые системы Ливии, Пакистана, Судана. Хотя сфера действия мусульманского права не является здесь столь всеобъемлющей как в первой группе, но все же остается весьма существенной, в последние десятилетия даже обнаруживают тенденцию к расширению. Прежде всего, принципы и нормы мусульманского права, оказывают заметное влияние на основные акты конституционного характера и деятельность государственного механизма этих стран. Так военный режим Пакистана оправдывал отказ от всеобщих выборов тем, что они якобы "не отвечают принципам ислама". В Ливии в 1977 году Коран вообще был объявлен "законом общества", заменяющим обычную конституцию. Во всех перечисленных странах второй группы, мусульманское право без каких-либо изъятий продолжает регулировать отношения личного статуса, сохраняются мусульманские суды. Не смотря на то, что мусульманское право имеет множество религиозных источников, граждане умеют разграничивать и распределять по значимости все предписания, указания и законы. Нужно отметить, что в настоящее время происходит формирование «современного» мусульманского права, отличного от устоявшегося.

Мусульманское право - живое, универсальное учение, характеризующееся гибкостью и требующее всестороннего рассмотрения любой возникающей проблемы. Глубокие познания в области правоведения позволяют улемам грамотно расставлять приоритеты, последовательно решать сложные задачи, отстаивать принципы веры там, где это необходимо, и облегчать религиозную практику там, где это допустимо. Однако, в целом, мусульманское право и его идеология еще могут сыграть положительную роль на этапе радикальных общественных преобразований. По всем вышеупомянутым причинам изучение мусульманского права сохраняет и надолго сохранит свой интерес с социальной, политической, международной точек зрения.

Подводя итоги проделанной работы, обобщу: раскрыта природа мусульманского права, структура и основные источники мусульманского права, представлена общая характеристика шариата, а так же рассмотрены возможные пути приспособления мусульманского права к условиям современного общества.

ЛИТЕРАТУРА

1. Абу Хамид аль-Газали Весы деяний / Хамид аль-Газали Абу. – М. : Изд. дом "Ансар", 2007. – С. 211.
- 15 Аляутдинов Ш. Все увидят Ад / Ш. Аляутдинов. – СПб. : Диля, 2008. – С. 68.
2. Васильев Л. С. История религий Востока : в 2 т. / Л. С. Васильев. – М. : Ун-т Ростов н/Д. : Республика, 1999. – С. 120.
3. Грязневич П. А. Ислам и государство (К истории государственно-политической идеологии раннего ислама) // Ислам: Религия, общество, государство. – М., 1984. – С. 193.
4. Игнатенко А. А. Средневековые "поучения владыкам" и проблематика власти // Социальнополитические представления в исламе. История и современность. – М., 1987. – С. 42.
5. История государства и права зарубежных стран. Том 1. Учебник для вузов. Под ред. проф. Крашенинниковой Н.А и проф. Жидкова О. А.- М.- Издательство НОРМА, 2006. – 719 с.
6. Лазарев В.В. Общая теория государства и права: Учебник./ Под редакцией В.В.Лазарева. М.:Юрист,1996. – 520 с.
7. Сюкияйнен А.Р. " Мусульманское право". 1986 г.

ОСОБЕННОСТИ МУСУЛЬМАНСКОГО ПРАВА В СОВРЕМЕННОМ МИРЕ

В данной статье рассматриваются основные особенности становления и развития мусульманского права, источники мусульманского права, основные отрасли и институты мусульманского права, мусульманское право в современном обществе, мусульманское право в международных отношениях и региональной политике, мусульманское гражданское право и современное семейное законодательство. Автор раскрывает природу мусульманского права, структуру и основные источники мусульманского права, общую характеристику шариата, а так же рассматривает возможные пути приспособления мусульманского права к условиям современного общества.

Ключевые слова: особенности мусульманского права, выявление особенности мусульманской правовой системы, нормы Шариата, Ислам, анализ источников мусульманского права, выявление роли мусульманского права и его приспособления к современному обществу, основные направления и течения в исламе, природа мусульманского права.

ХУСУСИЯТҲОИ ҚОНУНГУЗОРИИ МУСАЛМОНОН ДАР ҶАҲОНИ МУОСИР

Мақолаи мазкур хусусиятҳои асосии ташаккул ва рушди қонунҳои мусулмонӣ, манбаҳои ҳуқуқи мусалмонӣ, шохаҳо ва институтҳои асосии ҳуқуқи мусалмонӣ, ҳуқуқи мусалмонон дар ҷомеаи муосир, ҳуқуқи мусалмонон дар муносибатҳои байналмилалӣ ва сиёсати минтақавӣ, ҳуқуқи шаҳрвандии мусулмонон ва оилаи муосирро таҳқиқ мекунад қонун Муаллиф моҳияти қонунҳои мусулмонӣ, сохтор ва сарчашмаҳои асосии шариати ислом, хусусиятҳои умумии шариатро ифшо намуда, инчунин роҳҳои имконпазири мутобиқ кардани ҳуқуқи мусалмононро ба шароити ҷомеаи муосир баррасӣ кардааст.

Калидвожаҳо: хусусиятҳои ҳуқуқи мусулмонӣ, муайян кардани хусусиятҳои низоми ҳуқуқи мусалмонон, меъёрҳои шариат, ислом, таҳлили манбаҳои ҳуқуқи ислом, муайян кардани нақши ҳуқуқи мусалмон ва мутобиқати он ба ҷомеаи муосир, тамоюлҳо ва тамоюлҳои асосӣ Ислом, табиати ҳуқуқи мусалмонон.

FEATURES OF MUSLIM LAW IN THE MODERN WORLD

This article examines the main features of the formation and development of Muslim law, the sources of Muslim law, the main branches and institutions of Muslim law, Muslim law in modern society, Muslim law in international relations and regional politics, Muslim civil law and modern family law. The author reveals the nature of Muslim law, the structure and main sources of Muslim law, the general characteristics of Sharia, and also considers possible ways of adapting Muslim law to the conditions of modern society.

Keywords: features of Muslim law, identification of the features of the Muslim legal system, Sharia law, Islam, analysis of the sources of Muslim law, identification of the role of Muslim law and its adaptation to modern society, the main trends and trends in Islam, the nature of Muslim law.

Сведения об авторе: *Гулов Абутолиб* – магистрант 1-го курса очного отделения юридического факультета Таджикского национального университета, Республика Таджикистан, тел: **502-00-56-56**.

Information about the author: *Gulov Abutolib* – 1st year Master's student of the full-time Department of the Faculty of Law of the Tajik National University, Republic of Tajikistan, tel: **502-00-56-56**.

СИСТЕМАИ МУНОСИБАТҲОИ ҶАМЪИЯТИ ДАР КОРИ ИҶТИМОӢ

Саломов Б. А.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Дар сиёсати иҷтимоии ҳар як давлат амалӣ намудани ҳуқуқ ва манфиатҳои киши осебпазири ҷомеа ва умуман аҳоли, пешгирӣ намудани ноадолатии иҷтимоии ҷомеа мавқеи муҳим доранд. Арастуи бузург қайд намудааст, ки «сохтори беҳтарини давлати ҳамоне эътироф карда мешавад, ки сохтори он барои ҳар як инсон шароити хуби зиндагии ҳаррӯза ва саодатмандонаро имкон медиҳад».

Барои беҳбудӣ ва беҳдошти зиндагии мардум дар кишвари мо низ некуахлоқии иҷтимоии шахс ва рушди ӯ ҳамчун мақсади асосии давлат дар соҳаи иҷтимоӣ муайян карда шудааст. Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои муаззами миллат дар Паёми навбатии худ ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон иброз намуданд, ки нишондодҳои рушди инсон аз 3 самти асосӣ – дастрасӣ ба таҳсилот, тандурустӣ ва дарозумриву некуахлоқии зиндагӣ иборат мебошад.

Дар Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон аз соли 1994 ҳуқуқҳои шаҳрвандон ба таъминоти иҷтимоӣ дарҷ гардидаанд. Тибқи Конститутсия ҳар кас ба меҳнат, интиҳоби касбу кор, ҳифзи меҳнат ва ҳимояи иҷтимоӣ хангоми бекорӣ ҳуқуқ дорад (моддаи 35).

Агар ба таърихи ташаккули ҷомеаи инсонӣ назар андозем пеши назарамон кӯшиши пайвастаи инсонҳо барои ба даст овардани донишҳо оид ба зиндагии иҷтимоияш чилвагар мешавад. Хазинаи ин донишҳо дар заминаи устураҳо таълимоти динӣ, тасаввуроти муқаррарии дар алоқаю муносибатҳои ҳамарӯзаӣ онҳо бо ҳамдигар гирд омадааст. Муҳтавои ин донишҳо баёнгари он аст, ки инсон ҳамеша барои огоҳӣ пайдо кардан оид ба муҳити иҷтимоияшон ва дарки падидаҳои ҳаёти ҷамъиятияшон сайъ менамуданд. Минбаъд дар заминаи ин донишҳо таълимоту назарияҳои муназзами илмӣ ба вуҷуд омаданд, ки дар онҳо на танҳо таҷрибаи огоҳӣ пайдо кардани инсон оид ба муҳити иҷтимоияш ва дарки падидаҳои ҳаёти ҷамъиятии ӯ таҳлил шуда аст, балки ҳуди инсон ҳам ҳамзамон аз диди моҳияти иҷтимоияш мавриди баррасиҳо қарор мегирад. Ин ба онҳо

имконият фароҳам овард, ки на танҳо оид ба падидаҳои ҳаёти ҳамарӯза иҷтимоии худ дониш ба даст оранд, инчунин дар баробари ин имконияти дарки мундариҷаи рафтори худро нисбат ба рафтору фаъолияти аъзоёни дигари ҷомеа дошта бошанд. Яке аз чунин илмҳои, ки маҳз дар ҳамин раванд ташаккул меёбад, ин кори иҷтимоӣ ба шумор меравад [2].

Инсон дар раванди иҷтимоишавии худ пайваста дар муносибат аст. Яке аз муносибатҳои, ки инсонро дар давоми ҳаёт ҳамроҳи мекунад ва мавқеи ӯро дар ҷомеа муқаррар менамояд, ин муносибатҳои иҷтимоӣ мебошад.

Муносибатҳои иҷтимоӣ ин системаи ҳамкориҳои муқаррарии шарикон дар бораи чизе, ки онҳоро ба ҳам мепайвандад (мавзӯ, манфиат ва ғ.). Баръакси ҳамкориҳои иҷтимоӣ, муносибатҳои иҷтимоӣ як системаи устувор мебошанд, ки бо меъёрҳои муайян маҳдуданд (шояд ҳатто ғайрирасмӣ). Муносибатҳои иҷтимоӣ як системаи мураккаб мебошанд, ки байни шарикон дар бораи пайванди пайвасткунанда ва табиати вобастагии онҳо ба вучуд меоянд.

Муносибатҳои иҷтимоӣ ин муносибатҳои гуногуни иҷтимоӣ мебошанд, ки дар ҳамкориҳои иҷтимоӣ бо мавқеи одамон ва вазифаҳо, ки онҳо дар ҷомеа иҷро мекунанд, алоқаманданд. Муносибатҳои иҷтимоӣ ба иқтисодӣ, маънавӣ, сиёсӣ чун мешавад ва маҳз ҳамин муносибатҳои муайянкунандаи мавқеи одамон ва гурӯҳҳо дар сохтори иҷтимоӣ ҷомеа мебошанд. Муносибатҳои иҷтимоӣ ва робитаҳои иҷтимоӣ дар низомҳои гуногуни ҷамъияти аз ҳамдигар фарқ мекунанд. Хусусияти онҳо маҳз аз мавҷудияти чунин муносибатҳои бунёдӣ, ибтидоӣ ва иҷтимоӣ вобаста аст, ки ба фазои зисти онҳо, воситаҳои такрористеҳсолкунӣ ва бо бехбудии зиндагӣ алоқамандӣ доранд. Дар ин замина, тамоми низомҳои муносибатҳои ҷамъияти аз сиёсӣ то иҷтимоӣ - маишӣ ва аз саноату иқтисод то бадеӣ - эстетикӣ, маънавӣ ва фарҳангӣ сохта мешаванд. Дар ин муносибатҳои ҳамвобастагии ибтидоӣ онҳо, муносибатҳои заминавии азхудкунӣ, истифодабарӣ, ихтиёрдорӣ ва тақсимот, тасарруф, истеъмол таҷдид мешаванд, ки дар раванди ҳамбастагии қувваҳои ҳаёти инсон ва воситаҳои зиндагии ӯ пайдо мешаванд.

Мафҳуми муносибатҳои иҷтимоӣ таърифиҳои гуногун дорад, масалан:

- Муносибатҳои ҷамъияти маҷмӯи робитаҳои дорои аҳамияти иҷтимоӣ байни аъзоёни ҷомеа мебошанд.

- Муносибатҳои иҷтимоӣ - муносибатҳои одамон ба якдигар мебошанд ва аз шаклҳои таърихан муайяншудаи иҷтимоӣ, дар шароити мушаххаси ҷой ва замон иборатанд.

- Муносибатҳои иҷтимоӣ - муносибатҳои байни субъектҳои иҷтимоӣ дар бораи баробарҳуқуқии онҳо ва адолати иҷтимоӣ ҳангоми тақсими неъматҳои ҳаёт, шароити ташаккул ва ташаккули шахсият, қонунҳои кардани ниёзҳои моддӣ, иҷтимоӣ ва маънавӣ, мебошанд.

- Муносибатҳои иҷтимоӣ он муносибатҳои мебошанд, ки дар байни гурӯҳҳои калони одамон барқарор карда мешаванд. Барои аёнӣ муносибатҳои ҷамъиятиро ба иқтисодӣ, сиёсӣ, маънавӣ, иҷтимоӣ чун кардан мумкин аст. Муносибатҳои иҷтимоӣ танҳо дар намудҳои мутақобилаи байни одамон, яъне муносибатҳои иҷтимоӣ, ки дар раванди он ин одамон мақом ва нақшҳои иҷтимоӣ худро дар ҳаёт таҷассум мекунанд, зоҳир мешаванд ва худ мақомҳо ва нақшҳои марзҳои хеле возеҳ ва қоидаҳои хеле саҳт доранд. Муносибатҳои иҷтимоӣ ба мавқеҳо ва мақомҳои иҷтимоӣ якдигарии муайян медиҳанд. Масалан, муносибати савдо байни омилҳои асосӣ ин яқинии мутақобилаи фурушанда ва харидор дар ҷараёни муомила (хариду фуруш) мебошад.

Ҳамин тариқ, муносибатҳои иҷтимоӣ бо ҳамкориҳои иҷтимоӣ алоқамандии зич доранд, гарчанде ки онҳо мафҳумҳои шабеҳе нестанд, ки маъноӣ як чизро доранд. Аз як тараф, муносибатҳои иҷтимоӣ дар амалияҳои (мутақобилаи) иҷтимоӣ одамон амалӣ мешаванд; аз тарафи дигар, муносибатҳои иҷтимоӣ шартӣ ҳатмӣ амалияҳои иҷтимоӣ мебошанд - шакли устувори муқаррарии собитшудаи иҷтимоӣ, ки тавассути он татбиқи ҳамкориҳои иҷтимоӣ имконпазир мегардад. Муносибатҳои иҷтимоӣ ба шахсони алоҳида таъсири ҳалкунанда мерасонанд - онҳо амалия ва интизориҳои одамонро равона ва ташаккул медиҳанд, паҳш мекунанд ё ҳавасманд мекунанд. Дар айни замон, муносибатҳои иҷтимоӣ муносибатҳои "дирӯза", шакли "яхкардашудаи" иҷтимоӣ ҳаёти инсон мебошанд [9].

Хусусияти муносибатҳои иҷтимоӣ аз он иборат аст, ки онҳо аз рӯи табиати худ ба монанди объект байни объектҳои табиат объект-объект намешаванд ва ба монанди муносибатҳои байнишахсӣ - вақте ки шахс бо тамоми шахси дигар муносибат мекунад ва субъект-объект, вақте ки ҳамкорӣ ба амал меояд, танҳо бо шакли аз ҷиҳати иҷтимоӣ бегона будани субъективии худ (нафси иҷтимоӣ) ва худӣ ӯ дар онҳо субъекти қисман ва нопурраи иҷтимоӣ (агенти иҷтимоӣ) намояндагӣ мекунад. Муносибатҳои иҷтимоӣ дар "шакли холис" вучуд надоранд. Онҳо дар таҷрибаҳои иҷтимоӣ таҷассум ёфтаанд ва ҳамеша тавассути объектҳо - шаклҳои иҷтимоӣ (ашё, ғояҳо, падидаҳои иҷтимоӣ, равандҳо) миёнаравӣ мекунад. Ҳамчунин, муносибатҳои иҷтимоӣ аз рӯи ҷиҳатҳои синфӣ, миллӣ, қавмӣ, гурӯҳӣ ва муносибатҳои иҷтимоии шахсӣ аз ҳамдигар фарқ мекунад. Муносибатҳои иҷтимоӣ метавонанд дар байни одамоне пайдо шаванд, ки мустакиман тамос надоранд ва ҳатто дар бораи мавҷудияти якдигар намедонанд ва ҳамкориҳои байни онҳо тавассути системаи муассисаҳо ва ташкилотҳо ба амал бароварда мешавад, аммо на ба сабаби ҳисси субъективии вазифа ё нияти нигоҳ доштани ин муносибатҳо.

Муносибатҳои иҷтимоӣ системаи вобастагҳои гуногуни устувори байнихамдигарӣ мебошанд, ки дар байни шахсони алоҳида, гурӯҳҳо, ташкилотҳо ва ҷомеаҳои онҳо, инчунин дар доираи охири дар раванди фаъолияти иқтисодӣ, сиёсӣ, фарҳангӣ ва ғайра ва татбиқи мақомҳои иҷтимоӣ ва нақшҳои иҷтимоии онҳо ба вучуд меоянд.

Метавон гуфт, ки муносибатҳои иҷтимоӣ ҳамчун муносибати шахс бо ҷомеа, ҷомеа бо инсон; байни шахсони алоҳида ҳамчун намояндагони ҷомеа; байни унсурҳо, ҷузъҳо, зерсистемаҳои дохили ҷомеа; байни ҷомеаҳои гуногун ба вучуд меоянд.

Субъекти асосии кори иҷтимоӣ ва муносибатҳои иҷтимоӣ ин давлат бо сохторҳои худ ба ҳисоб меравад.

Бешубҳа, ҷомеа ва давлат ба барқарор намудани шарикӣ байни гурӯҳҳо ва қишрҳои иҷтимоӣ манфиатдоранд, ки ин ҷустуҷӯ ва истифодаи механизмҳои гуногуни танзим ва назорати муносибатҳои иҷтимоиро ба миён меорад, ки дар робита ба ин самти иҷтимоии фаъолияти давлат аҳамияти аввалиндараҷа дорад. Муносибатҳои иҷтимоӣ ба таври анъанавӣ объекти идоракунии давлатӣ, танзим ва назорат мебошанд, ки дар санадҳои асосии қонунгузорӣ муқаррар карда шудаанд. Сиёсати иҷтимоӣ яке аз механизмҳои муассири танзим ва назорати муносибатҳои иҷтимоӣ мебошад.

Ҳадафи сиёсати иҷтимоӣ танзими муносибатҳои байни ҷомеа ва субъектҳои инфиродии иҷтимоӣ: ҷамоатҳо, гурӯҳҳои иҷтимоӣ, шахсони алоҳида мебошад. Вазифаи муҳимтарини сиёсати иҷтимоии давлат таъмин намудани такрористехсолкунии захираҳои иҷтимоӣ мебошад, ки бутунӣ, динамизм, устувори низоми иҷтимоӣ, ба даст овардани сатҳи муайяни тавозуни иҷтимоӣ ва ҳамбастагии иҷтимоиро муайян мекунад. Сиёсати иҷтимоӣ барои мусоидат ба пурратар қонеъ гардонидани талаботи ҳаётӣ ва иҷтимоии инсон таҳия шудааст. Дар ин асос муносибатҳои иҷтимоӣ, инчунин такрористехсолкунии иҷтимоӣ ва рушди гурӯҳҳои иҷтимоӣ ва робитаҳои байни онҳо ташаккул меёбанд. Аз ин рӯ, сиёсати иҷтимоии давлат бояд ба фароҳам овардани шароите равона карда шавад, ки зиндагии шоиста ва рушди озодаи инсонро таъмин кунанд [2].

Дар заминаи тағйиротҳои иқтисодӣ, сиёсӣ ва технологӣ сиёсати иҷтимоӣ дар мундариҷаи худ бояд ба ҳифзи иҷтимоӣ, дастгирии иҷтимоӣ ва амнияти иҷтимоии табақаҳои ниёзманд ва аз ҷиҳати иҷтимоӣ осебдидаи аҳоли ва дар натиҷаи он ба афзоиши ҳифзи иҷтимоии ҳамаи гурӯҳҳои аҳоли равона карда шавад. Аз ин рӯ, системаи кори иҷтимоӣ дар айни замон ба яке аз механизмҳои муҳимтарини татбиқи сиёсати иҷтимоӣ табдил меёбад.

Кори иҷтимоӣ дар муносибатҳои диалектикӣ бо сиёсати иҷтимоии давлат қарор дорад. Ин аз равандҳои иқтисодӣ, сиёсӣ, маънавии ҷомеа вобаста аст, ки асоси кори иҷтимоиро ташкил медиҳанд ва мазмуни ҳам сиёсати иҷтимоӣ ва ҳам кори иҷтимоиро муайян мекунад. Ҳамзамон, тавре ки қоршиносон қайд мекунад, кори иҷтимоӣ нисбат ба сиёсати иҷтимоӣ, ки мундариҷаи асосӣ, шаклҳо, усулҳо, самтҳо, ҳадафҳо ва вазифаҳо ва параметрҳои дигарро муайян мекунад, бештар динамикӣ, мобилӣ, бойтар аст. Аммо сиёсати иҷтимоӣ инчунин таъсири мутақобилро дар кори иҷтимоӣ аз сар мегузаронад, ки нақши бозгашти

иттилооти ро мебозад ва барои тасхеҳи самтҳо, ҳадафҳо ва вазифаҳои сиёсати иҷтимоӣ маълумот медиҳад [3].

Кори иҷтимоӣ ба таъмини зиндагии шоиста, фароҳам овардани имкониятҳои баробар барои рушди озодонаи шахс, дастгирии оила, таъмини шароити зиндагии кофӣ барои интихоби озоди фаъолият, мусоидат ба худидоракунии равона шудааст. Дар ниҳояти қор, системаи кори иҷтимоӣ муҳимтарин вазифаи давлат ва ҷомеа оид ба субот ва ҳифзи ҷомеа, нигоҳдорӣ, инсонгароӣ ва ҷамоатсозии муносибатҳои мавҷудаи иҷтимоӣ ва фароҳам овардани шароит барои рушди ҷамоатионаи онҳо иҷро мекунад. Дарвоқеъ, ин яке аз омилҳои муҳими таъмини субот ва амнияти давлат ва ҷомеа, иштирок дар ташаккули шароити рушди онҳо мебошад.

Кори иҷтимоӣ дар системаи муносибатҳои иҷтимоӣ мақоми хоса дорад. Он механизмҳои иҷтимоӣ ва равандҳои ҳамкории иҷтимоиро бо мақсади ҳалли мушкилоти муштариён, ки аз таъсири омилҳои гуногуни биологӣ ва иҷтимоӣ ба миён меоянд, кори иҷтимоӣ ҳамчун объекти худ қарор додааст.

Кори иҷтимоӣ барои тадриҷан баланд бардоштани неқӯаҳолии одамон, таъмини ҳуқуқи озодиҳои инсон, дар амал тадбиқ намудани сиёсати пешгирифтаи Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ- Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ҳамчун василаи пайвастанданда хизмат мекунад. Ҳамчунин, кори иҷтимоӣ – фаъолияти гуногунҷанбаи касбӣ ва амалӣ; тавассути хизматрасонии иҷтимоӣ ба шахсони дар ҳолати бӯҳронӣ ва вазъи мушкили ҳаёти гирифтورشуда амалӣ карда мешавад.

Вазифаи асосии кори иҷтимоӣ ҳамчун намуди фаъолияти ҷамъиятӣ беҳтар намудани ҳолати инсон, хубтар гардонидани шароитҳои ҳаётии ӯ, таъмин намудани фаъолияти самаранок ва амали иҷтимоӣ, ҷамоатсозии низомии муносибатҳои иҷтимоӣ дар оила, коллектив ва умуман ҷомеа ба ҳисоб меравад.

Вазифаҳои муҳимтарини кори иҷтимоӣ ҳамчун илм тахлили шаклҳои мавҷуда ва усулҳои кори иҷтимоӣ, қорқарди усулҳо ва технологияҳои самарабахши ҳалли масъалаҳои иҷтимоии фардҳо, оилаҳо, гурӯҳҳо ва табақаҳои гуногуни ҷомеа махсуб шудаанд [1].

Методологияи кори иҷтимоӣ омӯзиши предмет, объект, субъект, муҳити иҷтимоӣ, баҳамтаъсиррасонии қорқанди иҷтимоӣ ва мизоч, сохтори кори иҷтимоӣ ва принципҳои кори иҷтимоиро равшан месозад.

Дар Тоҷикистони соҳибистиклол кори иҷтимоӣ дар марҳилаи ташаккул ва рушд қарор дорад. Аз солҳои аввали истиклолият сиёсати иҷтимоӣ, ки ба рушди инсон, баробаршавии имкониятҳои иқтисодии аҳоли барои дастрасӣ ба таҳсилоти муосир, тандурустӣ, ҳифзи иҷтимоӣ ва ҳадамоти иҷтимоӣ равона карда шудааст, яке аз вазифаҳои аввалиндараҷаи рушди кишвар мебошад.

Хулоса баровардан мумкин аст, ки байни муносибатҳои иҷтимоӣ ва кори иҷтимоӣ муносибати диалектикӣ вучуд дорад: муносибатҳои иҷтимоӣ мундариҷа ва шаклҳои кори касбии иҷтимоии ҷомеа ро муайян мекунанд; дар навбати худ, кори иҷтимоӣ ба сохтор, мундариҷа ва ҳолати муносибатҳои иҷтимоӣ дар ҷомеа таъсир мерасонад.

АДАБИЁТ

1. Мукаддимаи кори иҷтимоӣ. Баҳромбеков В.А., Зеваров Х., Мирон Ф., Шоинбеков Х, Худододов Х. - Душанбе, 2011
2. Идиев Х.У. Фалсафаи иҷтимоӣ. – Душанбе, - 2013. – 377 с.
3. Кори иҷтимоӣ: Фарҳанги мухтасари энциклопедияи тоҷикӣ-русӣ–Душанбе 2010.
4. Конституцияи (Сарқонуни) Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе: Адиб – 2012.
5. Основы социальной работы. Учебник /отв. ред, П.Д. Павленск, -М., 2006.стр. 6
6. Злобин Н., Соловьев В. Русский вираж. М.: ЭКСМО, 2014.
7. Социальная политика : учебник / под общ. ред. Н.А. Волгина. М. : Экзамен, 2003
8. Философия социальной работы / под ред. В.И. Митрохина. М. : МГСУ, 1998. С. 7.
9. Гердер И. Еще один опыт философии истории для воспитания человечества // Избр. соч. М.; Л., 1959.
10. Григорьев С.И. Социальная работа: шведский вариант в первом приближении. Барнаул, 1991.
11. Гусякова Л.Г., Потолова Л.М. Социальные службы: структура, кадры, особенности организации в регионе. Барнаул, 1991.
12. Концепция государственной социальной службы помощи населению: Семье и личности / Под ред. Л.С. Ржаницыной. М., 1992.
13. Медведева Г. П. Философия социальной работы /Г. П. Медведева - «КноРус», 2018. – 57 с.
14. Социальная сфера: преобразование условий труда и быта. М., 1988.
15. Управление социальным развитием региона. М., 1990.

СИСТЕМАИ МУНОСИБАТҲОИ ЧАМЪИЯТИ ДАР КОРИ ИЧТИМОЙ

Дар мақолаи мазкур муаллиф системаи муносибатҳои ҷамъиятиро дар қори иҷтимоӣ баррасӣ намудааст. У таъкид менамояд, ки методологияи қори иҷтимоӣ омӯзиши предмет, объект, субъект, муҳити иҷтимоӣ, баҳамтаъсиррасони қорандаи иҷтимоӣ ва мизоҷ, сохтори қори иҷтимоӣ ва принсипҳои қори иҷтимоиро равшан месозад. Дар Тоҷикистони соҳибистиқлол қори иҷтимоӣ дар марҳилаи ташаққул ва рушд қарор дорад. Аз солҳои аввали истиқлолият сиёсати иҷтимоӣ, ки ба рушди инсон, баробаршавии имкониятҳои иқтисодии аҳоли барои дастрасӣ ба таҳсилоти муосир, тандурустӣ, ҳифзи иҷтимоӣ ва ҳадамоти иҷтимоӣ равана карда шудааст, яке аз вазифаҳои аввалиндараҷаи рушди кишвар мебошад. Хулоса баровардан мумкин аст, ки байни муносибатҳои иҷтимоӣ ва қори иҷтимоӣ муносибати диалектикӣ вучуд дорад: муносибатҳои иҷтимоӣ мундариҷа ва шаклҳои қори касбии иҷтимоӣ чомеаро муайян мекунад; дар навбати худ, қори иҷтимоӣ ба сохтор, мундариҷа ва ҳолати муносибатҳои иҷтимоӣ дар чомеа таъсир мерасонад.

Калидвожаҳо: қори иҷтимоӣ, муҳити иҷтимоӣ, фаъолияти ҷамъияти, ҳадамоти иҷтимоӣ, аҳоли.

СИСТЕМА ОБЩЕСТВЕННЫХ ОТНОШЕНИЙ В СОЦИАЛЬНОЙ РАБОТЕ

В статье автор исследует систему связей с общественностью в социальной работе. Он подчеркивает, что методология социальной работы разъясняет изучение субъекта, объекта, субъекта, социальной среды, взаимодействия социального работника и клиента, структуры социальной работы и принципов социальной работы. В независимом Таджикистане социальная работа находится на стадии становления и развития. С первых лет независимости социальная политика, ориентированная на человеческое развитие, выравнивание экономических возможностей населения для доступа к современному образованию, здравоохранению, социальной защите и социальным услугам, была одним из приоритетов развития страны. Можно сделать вывод, что существует диалектическая связь между социальными отношениями и социальной работой: социальные отношения определяют содержание и формы профессиональной социальной работы в обществе; в свою очередь, социальная работа влияет на структуру, содержание и состояние социальных отношений в обществе.

Ключевые слова: социальная работа, социальная среда, социальная активность, социальные услуги, население.

THE SYSTEM OF PUBLIC RELATIONS IN SOCIAL WORK

In the article, the author examines the system of public relations in social work. He stressed that the methodology of social work, explains the study of the subject, the object, the subject, the social environment, the interaction between social worker and client, structures of social work and social work. In independent Tajikistan, social work is at the stage of formation and development. Since the first years of independence, social policy focused on human development, equalization of economic opportunities of the population for access to modern education, health care, social protection and social services, has been one of the priorities of the country's development. It can be concluded that there is a dialectical relationship between social relations and social work: social relations determine the content and forms of professional social work in society; in turn, social work affects the structure, content and state of social relations in society.

Keywords: social work, social environment, social activity, social services, population.

Сведения об авторе: *Саломов Бахрулло Абдулхакимовия* – магистрант второго курса факультета философии Таджикского национального университета. Телефон: **900-82-21-82**

Information about the author: *Salomov Bahrullo Abdulkhakimovich* – second-year Master's student of the Faculty of Philosophy of the Tajik National University. Phone: **900-82-21-82**

МОҲИЯТИ НАЗАРИЯИ ЧОМЕЪАИ ИСТЕЪМОЛИ ДАР СОТСИОЛОГИЯИ МУОСИР

Суробова З. Ш

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Дар мақолаи раванди тағйиротҳои иҷтимоӣ талаботҳо аз ҷониби давлат маҷмӯи ҳадди ақали маҳсулоти озуқа, маҳсулоти ғайриозуқа ва хизматрасонӣ, ки барои ниғаҳдории саломатии инсон, таъмини ҳаёт ва фаъолияти ӯ заруранд, муайян шудааст, ки барои тартиб додани “ҷомеаи истеъмолии аҳоли” мусоидат менамояд.

Мусалам аст, ки маҷмӯи неъматҳои моддию маънави ва хизматрасонӣ вучуд доранд, ки талаботи ҳаётан муҳими одамонро қоне мегардонанд ва рушди инкишофи онҳо ҳадафи асосии иқтисодию иҷтимоӣ ҳар як давлату ҳукумат мебошад. На танҳо сатҳи зиндаги балки сатҳи рушди иқтисодию иҷтимоӣ кишварҳо тавассути дараҷаи истехсоли маҷмӯи ҳамин неъматҳои модди ва хизматрасониҳо баҳо дода мешаванд. Истехсол ва тақсими ин маҷмӯи ҳамин неъматҳои модди ва хизматрасониҳо бошад асоси иқтисодиётро ташкил ва ифода менамояд. Дар навбати худ мақсади асосии иқтисодиёт таъмини аҳоли бо ҳамин

неъматҳои модди ва хизматрасониҳо мебошад. Дараҷаи таъмин будан бо неъматҳои модди ва хизматрасониҳои зарури сатҳи рушди иҷтимоии ҷомеа ро инъикос менамояд. Дар илмҳои иқтисодӣ ва иҷтимоӣ ҷомеаи истеъмоли гуфта, маҷмӯи ҳаҷми камтарини хӯрокворӣ, маҳсулот ва хизматҳои лозимаеро мефаҳманд, ки дар вақти муайян барои ҳаёт ва ҳифзи саломатии инсон заруранд.

Мақсад ва вазифа. Мақсади навиштани қори хатмқуни оиди ин мавзӯ дар асоси таҳлили омори, иқтисоди ва сотсиологӣ ба даст овардани донишҳои назариявӣ – амалии арзиши ҳадди ақали ҷомеаи истеъмоли дар Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошад.

Сатҳи зиндагии аҳоли гуфта, дараҷаи истеъмоли неъматҳои модди ва хизматҳоро меноманд. Дараҷаи истеъмоли неъматҳои модди хизматҳо аз рӯи хароҷоти оилаҳо муайян карда мешавад. Дар илмҳои ҷомеашиносии ва иҷтимоӣ барои муайян намудан ва омӯзиши равандҳои иқтисодию иҷтимоӣ аз як қатор мафҳумҳои истифода менамоянд. Маъмултарини онҳо ин мафҳумҳои “сабади истеъмоли”, «сатҳи зиндагӣ», «сифати зиндагӣ», “кафолати иҷтимоӣ”, “ҳифзи иҷтимоӣ” ва “бучети истеъмоли” мебошанд. Дар умум фарқ гузоштан байни онҳо хело мушкул аст ва дар доираи гуфтугӯии мардум онҳо як чизро- сатҳи иҷтимоии ҷомеа ро ифода менамоянд. Байни онҳо хусусан байни нишондиҳандаҳои онҳо алоқамандии зиҷ вучуд дорад ва ин алоқамандии имконият медиҳад, ки онҳо ҳамдигарро пурра намоянд.

Расми 1. Системаи мафҳумҳои ифодакунандаи сатҳи зиндагӣ ва истеъмоли

Мафҳуми сифати зиндагӣ дар баробари мафҳуми “сатҳи зиндагӣ” нишондиҳандаҳои зеринро низ дар бар мегирад: беҳатарии меҳнат, дараҷаи мадани, инкишофи ҷисмонӣ ва ғайра. Мафҳуми кафолати иҷтимоӣ- ин низомии иҷроии вазифаҳои асосии иҷтимоӣ буда, аъзоёни ҷамъият барои қонеъ гардонидани эҳтиёҷоти муҳимтарин равона шудааст. Давлате, ки кафолати иҷтимоиро таъмин менамояд, аз ҳар як узви ҷомеа ӯҳдадорихоии иҷтимоиро низ талаб менамояд. Чунин уҳдадорихоии иҷтимоӣ мисли амалигардонии фаъолияти иқтисодии ҷомеа, баланд бардоштани шуури ҳуқуқи ва уҳдадорихоии шахванди, ки ба рушд ва даромади ҷомеаи мусоидат менамояд метавонад кофили иҷтимоиро таъмин намоянд. Рушди иҷтимоӣ бо воситаи дуруст мондани роҳи истеҳсолот ба даст меояд. Баланд бардоштани маҳсулнокии иқтисодии ба боло рафтани сатҳи зиндагии аҳоли ва ҳосилнокии меҳнат мусоидат менамояд. Муссалям аст, ки маҷмӯи неъматҳои модди маънави ва хизматрасониҳое вучуд доранд, ки талаботи ҳаётан муҳими одамро қонеъ мегардонанд ва рушди инкишофи онҳо ҳадафи асосии иқтисодию иҷтимоии ҳар як давлату ҳукумат мебошад. На танҳо сатҳи зиндагӣ балки сатҳи рушди иқтисодию иҷтимоии кишварҳо тавассути дараҷаи истеҳсоли маҷмӯи ҳамин неъматҳои модди ва хизматрасониҳо баҳо дода мешаванд. Истеҳсол ва тақсимоти ин маҷмӯи ҳамин неъматҳои модди ва хизматрасониҳо бошад асоси иқтисодиётро ташкил ва ифода менамояд. Дар навбати худ мақсади асосии иқтисодиёт таъмини аҳоли бо ҳамин неъматҳои модди ва хизматрасониҳо мебошад. Дараҷаи таъмин будан бо неъматҳои модди ва хизматрасониҳои зарури сатҳи рушди иҷтимоии ҷомеа ро инъикос менамояд.

Бучети истеъмоли ҳамчун мафҳуми илми– ин тавозуни даромад ва хароҷоти миёнаи оила, тавсифи сатҳи харҷи бҷуджети гурӯҳҳои мухталифи иҷтимоӣ мебошад. Ҳадди ақали истеъмоли бҷуджет ва шакли он дар асоси анъанаҳои истеъмоли, рақобат дар бозори истеъмоли, ташкили хароҷоти лавозимоти мактаби ва даромади истифодаи ҳадди ақал барои ҳар сари аҳоли ҳисоб карда мешавад. Аз ин рӯ навъи хароҷоти аҳоли ин яке аз ҷузъи муайян намудани сабади истеъмолии аҳоли мебошад. . Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон бори аввал нишондиҳандаҳои бҷуджети ҷумҳуриявӣ ва индекси бҷуджети минтақаҳои алоҳидаи кишвар соли 1930 арзёбӣ

карда шудааст. Дар солҳои 1930-1935 ин нишондиҳандаҳо аз рӯи маҷмӯи хеле маҳдуд, яъне асосан барои ғизо ҳисоб карда шуда буд.

Ба назари мо дар раванди таҳдиди мафҳуми “сатҳи зиндаги” омилҳои муҳими иҷтимоӣ ва иқтисодӣ ба монанди саломати, маориф, манзил, ғизо, амнияти иҷтимоӣ ва ғайра ба назар гирифта мешавад. Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон яке аз стратегияи муҳими сиёси ин паст кардани сатҳи кабізоати мебошад. Дар атрофи муайян кардани методологияи сатҳи камбизоти ва рақамҳо он фикри ягона вучуд надорад, тарафҳои манфиатдор метавонанд ба мувоҳисаҳои мухталиф камбизотро арзёби менамоянд. “Бо мақсади кам кардани хавфи мазкур, Бонки ҷаҳони бо муваффақият ба якҷанд кишвар дар раванди ташкили ва ҷалб намудани тарафҳои манфиатдори миллӣ ва хориҷи дар фаъолияти Шӯроӣ камбизоти кӯмак намуд. Ҳамчунин мебояд қайд намуд, ки дар илмҳои иҷтимоӣ ва иқтисодӣ таҳлили сатҳи зиндаги бо мазмуну мундариҷаи чунин арзишҳо муайян карда мешавад:

1. сабади истеъмоли ва ҳадди аққал,
2. маҷмӯи меъёрҳои зиндаги дар кишвар ё минтақа
3. ҳисоби миёнаи умри аҳоли,
4. шумораи бекорон,
5. хароҷоти инфиродӣ
6. истеъмоли маҳсулоти асосии хӯроквори дар калорияҳо.

“Илова бар ин сатҳи таҳассусмандии кормандон, шумораи донишҷӯён ва хонандагон ба 1000 нафар, ҳамон сатҳи рушди инфраструктураи иҷтимоӣ (масалан, шумораи катҳои беморхонаҳо) ба 1000 нафар, мавҷудияти мактабҳо, объектҳои фарҳангӣ ва варзишӣ, манзил ва ғайра ба инobat гирифта мешавад” [1].

Дар мавриди мазкур он вазифа аз пешниҳод намудани методологияи арзёбии камбизоти пули ба Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон иборат аст”. Дар баробари Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи ҳадди ақали зиндаги” Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 29 декабри соли 2012 №775 “Дар бораи Тавсияномаҳои методи оид ба муайян намудани ҷомеаи истеъмоли барои гурӯҳҳои асосии иҷтимоӣ демографияи аҳоли дар Ҷумҳурии Тоҷикистон” қабул шудааст, ки тибқи он арзиши ҷомеаи истеъмоли ҳисоб карда мешавад. Ба маълумоти Агентии омили кишвар, арзиши маҷмӯи маҳсулоти ғизоӣ ҷомеаи истеъмоли тибқи истеъмоли воқеӣ ба охири моҳи март соли равон барои як нафар узви оила 222 сомонӣ (37,2 \$) дар як моҳро ташкил медиҳад. Ҳангоми истеъмоли хӯроки серғизо бошад, арзиши сабади истеъмоли барои як узви оила 332 сомонӣ (61,9 \$)-ро ташкил медиҳад. Ҳаҷми музди миёнаи меҳнат дар ҷумҳури дар моҳи март соли равон 572 сомонӣ (тақрибан 203 \$)-ро ташкил додаст, ки нисбат ба моҳи феврал дар ифодаи номинали ба андозаи 12% бештар аст. Ҳаҷми музди меҳнати ҳадди ақал дар ҷумҳури 80 сомонӣ (18 \$) ва ҳадди ниҳои 2195 сомонӣ (488 \$) дар як моҳро ташкил медиҳад. Давлате, ки кафолати иҷтимоиро таъмин менамояд, аз ар як узви ҷомеа уҳдадорҳои иҷтимоиро низ талаб менамояд. Чунин уҳдадорҳои иҷтимоӣ мисли амалигардонии фаъолияти иқтисодии ҷомеа, баланд бардоштани шуури ҳуқуқи ва уҳдадорҳои шахвандӣ, ки ба рушд ва даромади ҷомеаи мусоидат менамояд метавонад кофилӣ иҷтимоиро таъмин намояд.

Ҳифзи иҷтимоӣ ҳамчун мафҳум дар илмҳои иқтисодӣ низомӣ меъёрҳо ва кафолатҳои иҷтимоӣ, ҳуқуқи ва иқтисодиро ифода менамояд, ки аз тарафи давлат тадбиқ гардида барои пешгири, ошкорсозӣ ва боздории монеаҳо равона шудааст, ки ба фаъолияти муътадил ва шароити арзандаи ҳаёти инсон хавф эҷод мекунад [4].

Баъд аз нимаи соли 1950 дубора барои арзёби намудани индекси ба ҳисобгирии арзиши сатҳи зиндаги истифода ба ҳисобгирифта мешавад. Дар давраи шӯравӣ муайян намудани нишондиҳандаҳои сифати зиндагӣ бори дубора дар тамоми ҷумҳурии мамлакатҳои шӯравӣ (СССР) қайд карда мешавад, ин раванд маҷмӯи буча ҳам барои маҳсулоти озукавори ва ҳам барои маҳсулоти ғайриозука ва хизматрасониҳои мунтазам васеъ карда шуда буд. Ҷомеаи истеъмоли аз ду унсури асосӣ молҳои ниёзи аввал ва хизматрасониҳои зарури иборат мебошад (нигаред ба расми 5).

Таркиби ҷомеа аз рӯи дараҷаи рушди иқтисодии давлат муқаррар гардида, ба як қатор омилҳо чун шароити табиӣ, иқлим, ривочи муносибатҳои иқтисодии мамлакат, хусусиятҳои истеҳсоли маҳсулотҳои хӯрокворӣ ва монанди ин вобаста мебошад ва асосан аз маҳсулотҳои хӯрокворӣ, ғайрихӯрокворӣ ва хизматҳо иборат мебошад.

Маҷмӯи маҳсулот ва хизматҳои таркиби ҷомеаи истеъмолии ҳар як мамлакат гуногун аст. Дар кишварҳои пешрафтаи олам одатан сабади истеъмоли барои 3 гурӯҳи асосии иҷтимоӣ-демографии аҳоли: мардуми коршоям, нафақахӯрон ва бачагон тартиб дода мешавад. Таҳлили бузургии ҷомеаи истеъмоли аз рӯи таҳқиқоти СММ дар мамлакатҳои ҷаҳон гуногунанд. Масалан, аз рӯи таҳқиқоти мазкур, ки дар соли 2013 гузаронида шудааст давлатҳои постиндустриалӣ (ИМА ва ғарб) шумораи номи маҳсулоти истифодабурдаи онҳо аз 220 то 350 номгӯи ғизои маҳсулот дохил мешавад. Дар давлатҳои индустриалӣ номгӯи ғизоҳо аз 200-то 50 номгӯи ғизои хӯрока истифода мешавад”.

Ба молҳои озуқаворӣ асосан гушт, тухм, равшан, нон ва дигар маҳсулотҳои зарурӣ, ба молҳои ғайриозуқа либосворӣ, пойафзол, ашёҳои зарурӣ, воситаҳои доруворӣ, анҷомҳои хоҷаги, маданияву маиши ва ғайра дохил карда мешаванд.

Ба хизматрасониҳо асосан хизматҳои коммуналӣ, нақлиёт ва хизматҳои маърифатӣ дохил мешаванд.

Бояд ёдовар шуд, ки дар тамоми кишварҳои олам ба таркиби ҷомеаи истеъмоли маҳсулотҳои тамоку, нӯшокиҳои спиртӣ, таомҳои хушхӯр (деликатес), ашёҳои зебу зевар ва дигар маҳсулотҳои, ки бе онҳо низ ҳаёт гузаронидан мумкин аст, дохил карда намешавад.

Муҳимтарин масъала ҳангоми ҳисоб намудани ҷомеаи истеъмоли ин ба ҳисоб гирифтани хизматрасониҳо мебошад, зеро ки хизматҳо низ бо дараҷаи муҳимият ва зарурати худ ба инсон, аз ҳам фарқ мекунанд. Аз ин рӯ, дар муқаррар кардани маҷмӯи хизматҳои зарурӣ як қатор саволҳо пайдо мешаванд. Ҳангоми муайян намудани миқдори камтарини барои зиндагии аҳоли дар ҳоли ҳозир дар Тоҷикистон сабади истеъмоли 432 сомонӣ ва ё худ 86 долларро ташкил мекунад.

Муқоқисаи дигари тоҷик дар Тоҷикистон 22% ҳисоб шудани шумори намоёндагони синфи миёнаро ғайриимкон меҳисобанд. Зеро айни замон дар Тоҷикистон нобаробарии иҷтимоӣ шиддат гирифтааст ва маоши сокинони Тоҷикистон пасттарин дар байни кишварҳои Иттиҳоди давлатҳои муштаракулманофеъ ҳисобида шуда, 35 %-и аҳолии кишвар дар ҳоли камбизоатӣ зиндагӣ мекунанд. Ҳатто аз ин пештар (соли 2012) мувофиқи ҳисоботҳои пешкаии Бонки умумиҷаҳонӣ ва Вазорати рушди иқтисод ва савдои кишвар соли 2012 синфи миёна бояд дар Тоҷикистон 35%-и аҳолии кишварро ташкил меод, ки 19 %-и он бояд ҷавобгӯи меъёрҳои ҷаҳонӣ мешуданд. Аммо тадқиқотҳои минбаъда пас аз як сол ҳиссаи табакаи миёнаро ба 22 % поён фароварданд. Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон яке аз стратегияи муҳими сиёсӣ ин паст кардани сатҳи камбизоати мебошад. То кадом андозае, ки сатҳи камбизоатӣ дар ҷомеа муайян гардад, ҳамон дараҷаи худудҳои синфи миёна боз ҳам равшантар мегарданд. Арзиши сабади истеъмоли барои гурӯҳҳои асосии иҷтимоӣ демографии аҳоли аз рӯи нархҳои миёнаи истеъмоли ҳисоб карда мешавад:

○ Барои аҳолии қобили меҳнат – дар асоси меъёри ҳадди ақали маҷмӯи маҳсулоти озуқавори барои мардону занон ва ҳиссаи мардону занон дар шумораи синну соли қобили меҳнат;

○ Барои нафақахӯрон – дар асоси меъёри ҳадди ақали маҷмӯи маҳсулоти озуқаворӣ барои нафақахӯрон;

Барои кӯдакон – дар асоси меъёри ҳадди ақали маҷмӯи маҳсулоти озуқаворӣ, алоҳида барои кӯдакони синни аз 0 то 6 сола ва кӯдакони аз синни 7 то 14 сола дар алоҳидагӣ. Дар атрофи муайян кардани методологии сатҳи камбизоти ва рақамҳо он фикри ягона вучуд надорад, тарафҳои манфиатдор метавонанд ба мувоҳисаҳои мухталиф камбизоатро арзёби менамоянд. “Бо мақсади кам кардани хавфи мазкур, Бонки ҷаҳони бо муваффақият ба якҷанд кишвар дар раванди ташкили ва ҷалб намудани тарафҳои манфиатдори миллӣ ва хориҷӣ дар фаъолияти Шӯрои камбизоатӣ кӯмак намуд. Дар мавриди мазкур он вазифа аз пешниҳод намудани методологияи арзёбии камбизоатии пулӣ ба Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон иборат аст” [1].

АДАБИЁТ

1. Азеведо, Жоао Педро, Азим Азаматов ва Алишер Рачабов (2014) Паст кардани сатҳи камбизоатӣ ва неқӯахволии умумӣ дар Тоҷикистон: диагностика. Бонки ҷаҳонӣ.
2. Егоров В.В., Парсаданов Г.А. Прогнозирование национальной экономики: Учеб. Пособ. – М.: ИНФРА-М, 2001.
3. Исакин М.А. Построение интегральных индикаторов качества жизни населения региона // Регион: экономика и социология. 2005 № 1 С. 93; Лига М.Б. Качество жизни как основа социальной безопасности. М.: Гардарики, 2006.
4. Кори иҷтимоӣ: Фрҳанги мухтасари энциклопедии тоҷикӣ-русӣ/ Китоби дарсӣ. Зери таҳрири доктори илмҳо педагогӣ Зверева И.Д.- Душанбе -2009.
5. Қодиров Ш. ва дигарон. Назарияи иқтисод (қисми 2). Душанбе 2008.
6. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи ҳадди ақали зиндагӣ”/(Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, соли 2009, №5.

МОҲИЯТИ НАЗАРИЯИ ЧОМЕАИ ИСТЕЪМОЛӢ ДАР СОТСИОЛОГИЯИ МУОСИР

Дар мақола раванди тағйиротҳои иҷтимоӣ талаботҳо аз ҷониби давлат маҷмӯи ҳадди ақали маҳсулоти озуқа, маҳсулоти ғайриозуқа ва хизматрасонӣ, ки барои ниғаҳдории саломатии инсон, таъмини ҳаёт ва фаъолияти ӯ заруранд, муайян шудааст, ки барои тартиб додани “ҷомеаи истеъмолии аҳоли” мусоидат менамояд. Дар илмҳои иқтисодӣ ва иҷтимоӣ ҷомеаи истеъмоли гуфта, маҷмӯи ҳаҷми камтарини хӯрокворӣ, маҳсулот ва хизматҳои лозимаеро мефаҳманд, ки дар вақти муайян барои ҳаёт ва ҳифзи саломатии инсон заруранд.

Калидвожаҳо: ҷомеаи истеъмоли, ахбори сотсиологӣ, сабади истеъмоли, бучети истеъмоли, индустриалӣ, тадқиқоти сотсиологӣ, таҳлили оморӣ, рамзгӯзорӣ, хизматрасонӣ.

СУТЬ ТЕОРИИ ПОТРЕБИТЕЛЬСКОГО ОБЩЕСТВА В СОВРЕМЕННОЙ СОЦИОЛОГИИ

В статье выявляется процесс социального изменения требований государства к минимальному набору продуктов питания, непродовольственных товаров и услуг, необходимых для защиты здоровья, жизнедеятельности и жизнедеятельности человека, который способствует формированию «общества потребления». . В экономических и социальных науках под обществом потребления понимается минимальный набор продуктов питания, продуктов и услуг, необходимых для жизни и здоровья человека в данный момент.

Ключевые слова: общество потребления, социологические новости, потребительская корзина, потребительский бюджет, промышленность, социологические исследования, статистический анализ, кодирование, услуги.

ESSENCE OF THE THEORY OF CONSUMER SOCIETY IN MODERN SOCIOLOGY

The article reveals the process of social change in the state's requirements for a minimum set of food, non-food products and services necessary to protect human health, vital activity and vital activity, which contributes to the formation of a "consumer society". . In the economic and social sciences, the consumer society is understood as the minimum set of food, products and services necessary for the life and health of a person at a given moment.

Keywords: consumer society, sociological news, consumer basket, consumer budget, industry, sociological research, statistical analysis, coding, services.

Сведения об авторе: *Суробова Замира Шохмирзоевна* – Таджикский национальный университет, магистрант второго курса кафедры социологии, факультета философии. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Рудаки, 17; E-mail: zamira.surobova@gmail.com; Тел.: (+992) 501 18 97 97.

Information about the author: *Surobova Zamira Shokhmirzoevna* – Tajik National University, second-year Master's student of the Department of Sociology, Faculty of Philosophy. Address: 17 Rudaki str., Dushanbe, 734025, Republic of Tajikistan; E-mail: zamira.surobova@gmail.com; Tel.: (+992) 501 18 97 97.

НАҚШИ ИНСТИТУТИ ҲУҚУҚ ДАР ҚОМЕА

Ҳоҷаев Ҳ.А.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Ҳуқуқ пеш аз ҳама институти иҷтимоӣ буда, дорои як қатор функцияҳои иҷтимоӣ аст. Иҷрои самараноки ин функцияҳои ҳуқуқ кафолати устуворӣ ва низоми қомеа мебошад. Яке аз функцияҳои иҷтимоии ҳуқуқ функцияи танзимнамоии ҳуқуқ мебошад, ки дар ташкилу ба тартибдарории муносибатҳои иҷтимоӣ, аҳамияти бештарро соҳиб аст. Оиди функцияи танзимнамоии ҳуқуқ таҳқиқотҳои зиёде гузаронида шудааст, ки дар адабиёти ҳуқуқии ватанию хориҷӣ инъикоси худро ёфтааст.

Нақши фаъоли ҳуқуқ дар функцияҳои иҷтимоии он инъикос мегардад. Одатан ақсарияти одамон рафтори худро мувофиқ ба тартиботи муқаррарнамудаи ҳуқуқ ба роҳ монда, вазифаҳо ва нақшҳои ба уҳдашон вогузошташударо иҷро менамоянд. Нерӯи бузурги иҷтимоии ҳуқуқ низ дар ин рисолаташ зоҳир мешавад. Тартибот ва устувории қомеа вобастааст ба амали ҳуқуқ ва раванди аз ҷониби одамон риоя намудани арзишҳои меъёрҳои эътирофи умумгаштаи иҷтимоӣ.

Ҳуқуқ олоқи муҳимтарини ба вучудоварандаи ягонагии ҷамъият аст. Ягонагии иҷтимоӣ дар ҳуқуқ ва муносибатҳои ҳуқуқӣ ба вучуд меояд. Ҳуқуқ қомеаро мутаҳид менамояд, барои расидан ба мақсадҳои муайян ба самти муайян равона месозад.

Ҳуқуқ на танҳо воситаи идоранамой ва фишороварӣ, балки мувофиқ ва ризоияти аъзоёни қомеа маҳсуб мешавад. Ҳуқуқ воситаи нерӯманди назорати иҷтимоӣ аст. Назорати иҷтимоиро гурӯҳҳо, институтҳо, ташкилотҳо, доираи дӯстон ва дигар доираи шахсон ба амал меоранд, ки онҳоро агентҳои назорати иҷтимоӣ меноманд. Агар назорати иҷтимоӣ намешуд, фардҳо ва гуруҳҳои иҷтимоӣ мувофиқи манфиатҳои худ қавонунро сотсиализатсия менамудаанд ва ҷамъият ба санай муборизаҳо, талошҳо ва хаос мубаддал мегардад.

Ҳуқуқ ҳамон меъёрҳои ахлоқист, ки аз ҷониби давлат муқаррар ва назорат мешавад. Ҳуқуқ аз маҷмӯи қонунҳо, меъёрҳо ва арзишҳои ҷамъиятӣ иборат аст, ки амалу рафтори одамон, гурӯҳҳо, ташкилотҳо ва фаъолияти муштараки байни субъектҳои ҷамъиятиро ба танзим медарорад.

Ҳуқуқ ҳамчун институти иҷтимоӣ ҳанӯз дар замонҳои қадимтарин арзиши баланди иҷтимоӣ доштааст. Масъалаи аҳамияти иҷтимоӣ доштани ҳуқуқ пеш аз ҳама диққати ҳуқуқшиносони римиро ба худ ҷалб намуда буд. Худи илми ҳуқуқшиносӣ мувофиқи андешаи ҳуқуқдони асри I Селса, илм дар бораи «нақҷорӣ» ва «адолат» мебошад. Ӯ ҳуқуқшиносиро санъат ва намуди шуғлмандӣ номидааст. Ҳуқуқшиноси шинохтаи асри II-III-и давраи қадим Улпиниан илми ҳуқуқшиносиро илм дар бораи дарки амали худовандию инсонӣ ва адолату ноадолатиҳо номидааст. Адолат, қайд менамояд Улпиниан- ин иродаи таъйирёбанда ва ҳамешагӣ мебошад, ки ба ҳар як шахс ҳуқуқи муайян медиҳад. Мақсад аз ҳуқуқ дуруст зиндагӣ кардан, ба каси дигар зарар нарасонидан, ба ҳар кас он чизро, ки ба ӯ тааллуқ дорад, додан мебошад.

Дар асрҳои миёна давраи нав ва навтарин низ ҳуқуқро инъикосгари адолати ҳаёти иҷтимоӣ мешинохтанд. Дар инкишофи андешаҳои иҷтимоӣ-ҳуқуқии давраи нав нақши ҳуқуқшиносии асри XVIII франсуз Ш.Л. Монтескио баҷоят бузург аст. Ӯ дар асари машҳури худ «Оиди рӯҳи қонунҳо» идеяи таҳлили сотсиологӣ ҳуқуқро асос мегузорад, зеро мафҳуми рӯҳи қонунҳо Монтескио маҷмӯи омилҳои этникӣ ва ғайра мефаҳмид, ки ба раванди қонунгузорӣ ва мазмуну характери ҳуқуқҳои позитивии ҳаққҳои гуногун дар марҳилаҳои мухталифи иҷтимоӣ- таърихӣ таъсир мерасонанд.

Огюст Конт дар концепсияи позитивии худ рӯхи индивидуалӣ ва ҳуқуқи фардиро рад намуда менависад: ҳуқуқи шахс мафҳуми бамаънӣ ва анархистӣ мебошад. Чомае дар асоси фалсафаи позитивии сохташуда танҳо ӯҳдадорӣ вучуд дорад. Бо ҳуқуқи шахс О.Конт умуман ҳуқуқро дохил менамояд. Ба андешаи О. Конт умуман мафҳуми ҳуқуқ бояд аз соҳаи сиёсат мисли мафҳуми сабаб дар физика хориҷ карда шавад. Ҳама аъзоёни чомае бояд функцияҳои иҷтимоии худро пурра ба иҷро расонанд. Одамон танҳо як ҳуқуқ доранд. Он ҳам бошад ҳуқуқ ба иҷрои вазифаҳои ҷамъиятии худ. Ин гуна муносибати нигилистӣ нисбат ба ҳуқуқ имконияти эътирофи сотсиологияи ҳуқуқро дар заминаи концепсияи сотсиологияи позитивии Конт маҳдуд мегардонид. О. Конт идеологияи индивидуализмро бо идеологияи ҳамраиӣ одамон муқобил мегузорад. Аз ин гуфтаҳо маълум мегардад, ки О. Конт нисбати ҳуқуқ тавачҷӯҳи лозима надоштааст ва онро ҳамчун институти иҷтимоии пурра, инкор менамудааст.

Дар инкишофи андешаҳои иҷтимоӣ- ҳуқуқӣ нақши асосгузори материализми диалектикӣ ва таърихӣ Карл Маркс бағоят бузург аст. Ҳуқуқ ва давлат ба андешаи Маркс настройкаи ҷамъиятӣ буда, ба муносибатҳои иқтисодӣ ва истехсолӣ таъсия менамояд. Дар асарҳои худ «Идеологияи немис», «Қашшоқии фалсафа» ва «Сармоя» (Капитал) ҳуқуқи капиталистиро табиати моликияти хусусидошта номида қайд менамояд: ҳуқуқҳои шумо (дар назар дошта мешавад ҳуқуқи сармоядорӣ) ин дар қонунҳо инъикос гардидани иродаи синфҳои ҳукмрон мебошад, ки шароитҳои моддӣ ин меъёрҳоро муайян менамояд. К. Маркс муносибатҳои ҳуқуқиро шартнома номид, ки дар асоси он одамон байни худ мубодилаи молҳоро ба роҳ мемонанд. «Муносибатҳои ҳуқуқӣ яке аз шаклҳои шартнома мебошанд, ҳарчанд дар қонун мустаҳкам шудааст ё на муносибати иродавии муносибатҳои иқтисодӣ аст».

Андешаҳои сотсиологӣ оиди ҳуқуқ дар қорҳои илмӣ Эмил Дюркгейм сотсиологӣ франсуз (1858-1917) низ ба мушоҳида мерасад. Асарҳои ӯ «Оиди тақсимооти меҳнат», «Метод сотсиология» «Худкушӣ», «Шаклҳои оддии ҳаёти динӣ» ба ин масъала низ дахл намудаанд. Ба андешаи Э. Дюркгейм нерӯи ҳарактдиҳандаи чомае на муборизаи байни синфҳо, балки ҳамраиӣ одамон аст. Ҳамдигарфаҳмӣ ва мутаҳидӣ асоси андешаҳои сиёсӣ-ҳуқуқӣ Эмил Дюркгеймро ташкил медиҳад. Арзишҳо, низомии арзиши меъёрии чомае ва идеяҳо олооти асосии танзими чомае маҳсуб мешаванд. Танзими самараноки чомае на аз зарурати беруна, балки аз мувофиқати меъёрҳо ба арзишҳои иҷтимоӣ вобастагӣ дорад.

Донишманд ва сотсиологӣ дигаре, ки ҳуқуқро ҳамчун олооти интергатисияи ҳуқуқӣ таҳқиқ намудааст Толкотт Парсонс америкоӣ (1902-1979) мебошад. Парсонс ҳамчун асосгузори концепсияи функционализми сохторӣ менависад. «Самаранокии низомии ҳуқуқӣ ба он вобастагӣ дорад, ки одамон низомии ахлоқиро то кадом андоза риоя менамоянд».

Омузиши маҷмӯи масъалаҳои алоқаманд ба муносибатҳои байни ҳокимияти давлатӣ, шахрвандон ва ҷамъият соҳаи муҳими сотсиологияи ҳуқуқро ташкил медиҳад. Моҳияти ин гуна муносибатҳоро амали гардонидани сиёсати давлатӣ ва иштироки васеи шахрвандон дар ҳаёти сиёсии ҷамъиятӣ, ҳуқуқ ва озодиҳои инсон, ки дар Конститутсия дарҷ ёфтааст, ифода менамояд. Шаклан аз тарафи давлат муқаррар гардидани маҷмӯи санадҳои ҳуқуқӣ ва манъ гардидани навъҳои муайяни рафтор ҳуқуқро ҳамчун институти муҳими ҷамъиятӣ таҷассум менамояд.

Муносибати бошууронои шахс ба ҳуқуқ қабл аз ҳама ба сотсиализатсияи ҳуқуқӣ ва арзишҳои муайяншудаи чомае алоқамандии зич дорад. Чи андозае, ки ба арзишҳои ҳуқумрони чомае мувофиқат намояд, ҳамон қадар мақому манзалати иҷтимоии ҳуқуқ боло рафта танзими ҳуқуқии муносибатҳои ҷамъиятӣ ба таври самаранок сурат мегирад. Одамон нишондодҳои ҳуқуқиро ҳамчун арзиши мақбул ба чомае эътироф менамоянд. Рафтори ҳуқуқӣ ба талаботи ботинию маънавии

шахс табдил меёбад. Пас, метавон ба хулосае омад, ки дар сохтори ҳуқуқ мавқеи арзишҳои иҷтимоӣ бағоят бузург аст. Яке аз арзишҳои мақбули омма адолати иҷтимоӣ мебошад. Конунгузoron хангоми ҳуқуқэҷодкунӣ бояд тасаввуротҳои оммаро оиди адолати иҷтимоӣ ба инобат гиранд. Аз тарафи дигар, меёрҳои ҳуқуқӣ бояд манфиатҳои ҳамаи аъзоёни ҷомеаро новобаста аз ҷинс, миллат, мансубияти этникӣ ва иҷтимоӣ, фаро гирад. Агар қонунгузор арзишҳои иҷтимоиро, ки ҳамаи шахрвандон қадр мекунанд дар санадҳои меёрӣ- ҳуқуқӣ моҳирона таҷассум карда тавонад, он гоҳ ин меёрҳо ба нерӯи бузурги дохилии худвоқеъгардонии риояи талаботҳои ҳуқуқ табдил меёбад. Аммо санадҳои меёрӣ- ҳуқуқие, ки манфиатҳои як гурӯҳи хурди иҷтимоиро пуштибонӣ намуда арзишҳои мақбули умумро инъикос наменамоянд, барои амалашон ниёз ба механизмҳои зуроварӣ, бераҳмӣ ва ҷазодихӣ доранд. Аз ҷониби аҳоли эътироф гаштани қонун ба василаи райъпурсӣ ё ба дигар восита ҳанӯз маъноӣ қатъ гаштани ҳуқуқвайронкуниро надорад. Омилҳои иҷтимоии дигаре вучуд доранд, ки ба рафтори ҳуқуқии шахс таъсир мерасонанд. Ба ин омилҳои иҷтимоӣ пеш аз ҳама ҳиссиёт, майлу хоҳиш, манфиату талаботҳо, муҳити иҷтимоӣ ва ғайраҳо шомил мешаванд. Сотсиологҳо ва ҳуқуқшиносон ду навъи омилҳоеро ном мебаранд, ки ба рафтори ҳуқуқии одамон таъсир мерасонанд. Омилҳои боздоранда (мамнӯъ эълон шудани рафторҳои мушаххас дар санадҳои ҳуқуқӣ) ва омилҳои водорсозанда (ӯҳдадорӣҳои ҳуқуқӣ ва рафторҳои ҷоиз).

Амали ҳуқуқ танҳо дар ҳамон ҳолат мувофиқи мақсад мегардад, ки агар қонунҳои объективӣ ба соҳаи фаъолияти иҷтимоии мавҷуда мансуб бошад. Ба амали қонун бояд ҳамеша принсипи «Ба ҳар он чизе иҷозат дода мешавад, ки дар қонун манъ нагардидааст». Механизми дигари ҳуқуқ тавассути сотсиализатсия (иҷтимоишавӣ)-и ҳуқуқӣ сураг мегардад, яъне рафтори дурусти ҳуқуқӣ вобаста аст ба сотсиализатсияи ҳуқуқии шахс. «Сотсиализатсия мафҳумест интегратсияи ҷавононро ба низоми муносибатҳои иҷтимоӣ, иқтисодӣ, сиёсӣ ва идеологӣ таъмин менамояд, насли навро ба идомаи фаъолият тавассути дохил шудан ба ин фаъолият равона месозад».

Сотсиализатсияи ҳуқуқӣ низ ҷузъи таркибии раванди ягонаи сотсиализатсия буда дар ташаккули шуур ва рафтори ҳуқуқӣ нақши муҳимро мебозад. Хусусияти хоси фарқкунандаи сотсиализатсияи ҳуқуқӣ дар он зоҳир мешавад, ки ҳар як ҷомеаи мушаххас сохтори муайяни давлатӣ ва тасаввуротҳои ҳуқуқ қоидаи амал ва роҳҳои иштироқи фардҳоро дар фаъолияти давлатӣ қор карда баромада аст. Сотсиализатсияи ҳуқуқӣ маъноӣ азхуднамоии ин меёрҳо ва қоидаи рафтори ҳуқуқии ҷомеаи мушаххасро ифода менамояд. Сотсиализатсияи ҳуқуқиро ба се навъ: сотсиализатсия ба воситаи омӯзиши асосҳои ҳуқуқ, сотсиализатсия ба воситаи интиқоли таҷриба (амалия) ва «сотсиализатсияи символикӣ» ҷудо мекунанд. Дар мавриди навъи аввал фардҳои иҷтимоӣ ба василаи омӯзиш донишҳои элементарии ҳуқуқӣ ва меёрҳои ба он мувофиқи ҳуқуқиро аз худ намуда ба фазои ҳуқуқии ҷомеа мутобик мегарданд. Бо воситаи интиқоли таҷриба бошад, одамон аз хатогиҳои дигарон, таҷрибаи ҳаёти муқаррарии ҷомеа ва таҷрибаи шахсии худ сотсиализатсияи ҳуқуқӣ мешаванд. Сотсиализатсияи символикӣ бошад ба тасаввуротҳои ҳуқуқии ҳуди шахс вобаста аст ва андешаи ўро нисбати давлат, миллат, ҷиноят, ҷазо, адолат, риояи тартиботи ҷамъиятӣ ифода менамояд.

Ҳамин тарик, тарбияи ҳуқуқӣ ва маданияти ҳуқуқӣ қисмати ҷудонопазири сотсиализатсияи ҳуқуқӣ маҳсуб буда дар раванди он шахс ба муҳити иҷтимоӣ мутобик шуда, иштироқи ўро дар қорҳои давлатӣ таъмин менамояд. Агар сотсиализатсияи ҳуқуқии шахс хуб ба роҳ монда нашавад ба қарафтории криминалӣ, ниғилизми ҳуқуқӣ ва амалу ҳаракатҳои зидидавлатии шахс оварда мерасонад.

Одатан аксарияти одамон рафтори худро мувофиқ ба тартиботи муқаррарнамудаи ҳуқуқ ба роҳ монда вазифаҳо ва нақшҳои ба уҳдадошташонро вогузоштаро иҷро менамоянд. Нерӯи бузурги иҷтимоии ҳуқуқ низ дар ин рисолаташ зоҳир мешавад. Фард аз тартиботи ҳуқуқӣ ҳавасманд аст, зеро танзимнамоии ҳуқуқи адолати иҷтимоӣ баробарии имкониятҳои қоньгардонии талаботҳо ва воқеъгардонии ҳуқуқу озодаҳои шахрвандонро қафолат медиҳад. Талаботҳои фард ба мавқеи иҷтимоӣ вавоситаҳои қонунии қоньгардонӣ функцияи

танзинамоиро ба амал мебарорад. Аз ин рӯ, дар бисёрҳолат барои танзими рафтори объектони муносибати иҷтимоӣ тадбирҳои иловагӣ зарурат пайдо намешавад, одамон рафторашонро вобаста ба манфиатҳои худ ва шароитҳои воқеии иқтисодӣ ва сиёсӣ мувофиқ менамоянд. Масъалаи дигар ин аст, ки ба шарофати як қатор сифатҳои иҷтимоӣ ҳарчанд баъзе қоидаҳои рафтори фардҳо дар нишондодҳои ҳуқуқи намоён вучуд дошта бошад ҳам рафтори одамон дар зери таъсири аксарият мувофиқ ба талаботҳои ҳуқуқӣ сураат мегирад, аммо ҳеч гоҳ натиҷаи муносибати бе воситаи инсон ва ҳар як рафтори худ ба нишондодҳои ҳуқуқӣ ва иҷрои ихтиёри ва бошууроани инсон нест.

Дар ҳаёти иҷтимоии ҳар як ҷомеа танзимгароне зиёде вучуд доранд, ки баробари ҳуқуқ амал менамоянд, аммо одамон дар мавридҳои маҷбурӣ маҳз талаботи ҳуқуқро ба инобат мегиранд. Аз ин ҷо хулоса мебарояд, ки танзимгарони иҷтимоӣ (меъёрҳои динӣ ахлоқӣ ва иқтисодӣ мувофиқ ба ҳама алоқаманд буда, ҳарфҳои умумии онро дар ягонагӣ нигоҳ медоранд. Ҳуқуқ бо махсусият ва низоми худ дар байни дигар танзимгарони иҷтимоӣ бартарӣ дорад. Меъёрҳои ҳуқуқӣ танҳо дар ҳолатҳои махсус, низоъҳо ва зиддиятҳои иҷтимоӣ ва дар ҳолате, ки дигар танзимгарони иҷтимоӣ, муносибатҳои иҷтимоӣ дар танзими муносибатҳои иҷтимоӣ очиз менмонанд, амал менамоянд. Ҷомеа саршори зиддиятҳо ва бархурди манфиатҳои иҷтимоӣ аст. Дар раванди инкишофи ҷомеа фардҳои алоҳида ва гуруҳҳои иҷтимоӣ пайдо мешаванд, ки муносибатҳои байни онҳоро бо воситаи танзимгарони ғайри ҳуқуқӣ бо танзим даровардан ғайри имкон аст махсусан, дар ҳолати аномияи иҷтимоӣ ва давраи гузариши ҷомеа. Аммо дар ин ҳолат меъёрҳои ҳуқуқӣ низ самаранок вазифаҳои танзимнамоии ҳудро иҷро намуда наметавонанд, зеро дар шароити зуд тағйирёбанда меъёрҳо ва арзишҳои нави иҷтимоӣ пайдо шуда ба меъёрҳои ҳуқуқӣ на ҳама вақт мувофиқанд. Баъзе арзишҳо ва меъёрҳои қуҳна дигар талаботҳои иҷтимоиро қонеъ гардонидани натавониста аҳамияти ҳудро гум менамоянд. Дар ингуна вазъият андешидани тадбирҳои ҳуқуқӣ, танзимнамоии ҳуқуқӣ ва бо роҳи маҷбурӣ нигоҳ доштани тартибот аз ҷониби аксарият ҳамчун зуроварӣ қабул карда мешавад. Барои танзими самараноки ҳуқуқӣ дар ин гуна вазъият лозим аст, ки бо назардошти муносибатҳо ва арзишҳои нави иҷтимоӣ ислоҳоти меъёрҳои ҳуқуқӣ гузаронида шавад.

АДАБИЁТ

1. Вебер М. Избранные произведения.-М., 1995
2. Волков Ю.Г. Социология- М.,2007.
3. Волков Ю.Г., Добренков В. И., Ничепуренко В.Н, Попов А.В. Социология-М., 2004.
4. Громов И., Макуевич А., Семёнов В. Западная социология.- СПб., 1997.С. 21.
5. Дагести Юстиниана.- М., 1984. С. 23-25
6. К. Марк, Ф. Энгелс. Соч. Т. 13, С. 6-8.
7. Монтескье Ш.Л. О духе законов // Избранные произведения.- М., 1995.С. 168.
8. Парсонс Т. Системы современных обществ. – М., 1996. С. 129Лапаев В.В. Социологии права. М., 2000. С. 190.
9. Шоисматуллоев Ш., Насилие в отношении женщин: прошлое и настоящее. Душанбе, 2005 с.

НАҚШИ ИНСТИТУТИ ҲУҚУҚ ДАР ҶОМЕА

Дар мақола, муаллиф ба институти ҳуқуқ ва нақши он дар устуворӣ ва танзими муносибатҳои ҷамъиятӣ, ҳуқуқ ҳамчун институти иҷтимоӣ, функцияҳои иҷтимоии ҳуқуқ, ки иҷрои самараноки ин функцияҳои ҳуқуқ қафолати устувории ҷомеа мебошад, тавачҷӯх намудааст. Тартибот ва устувории ҷомеа вобастааст ба амали ҳуқуқ ва раванди аз ҷониби одамон риоя намудани арзишҳои меъёрҳои эътирофи умумгаштаи иҷтимоӣ. Ҳуқуқ олоғи муҳимтарини ба вучудоварандаи ягонагии ҷамъият аст. Тарафҳои гуногуни сохтори ҷомеа, институтҳо, ташкилотҳо, гуруҳҳои иҷтимоӣ ва дигар субъектони муносибатҳои иҷтимоӣ ҳамеша дар ҳолати рақобат қарор доранд, ки институти ҳуқуқ ва давлат муносибати миёни онҳоро танзим менамояд. Ҳуқуқ ҷомеаро мутаҳид менамояд, барои расидан ба мақсадҳои муайян ба самти муайян равона месозад. Бояд қайд кард, ки интегратсияи ҷамъиятро бо дигар воситаҳо низ ба вучуд овардан мумкин аст.

Калидвожаҳо: институти ҳуқуқ, танзими муносибатҳои ҷамъиятӣ, қафолати устувории ҷомеа, тартибот, интегратсияи ҷамъият.

РОЛЬ ИНСТИТУТА ПРАВА В ОБЩЕСТВЕ

В статье автор акцентирует внимание на институте права и его роли в стабильности и регулировании общественных отношений, праве как социальном институте, социальных функциях права, эффективное выполнение которых является гарантией социальной стабильности. Порядок и стабильность в обществе зависят от действия закона и процесса, посредством которого люди придерживаются ценностей и норм всеобщего общественного признания. Закон - важнейший

инструмент построения единства общества. Различные аспекты структуры общества, институты, организации, социальные группы и другие субъекты общественных отношений всегда находятся в состоянии конкуренции, которая регулирует отношения между институтом права и государством. Закон объединяет общество, направляет его на достижение определенных целей. Следует отметить, что интеграции общества можно добиться и другими способами.

Ключевые слова: институт права, регулирование общественных отношений, гарантия стабильности общества, порядок, интеграция общества.

ROLE OF THE INSTITUTE OF LAW IN SOCIETY

In the article, the author focuses on the institute of law and its role in the stability and regulation of public relations, law as a social institution, the social functions of law, the effective implementation of which is a guarantee of social stability. Order and stability in society depend on the operation of the law and the process by which people adhere to the values and norms of universal social acceptance. The law is the most important tool for building the unity of society. Various aspects of the structure of society, institutions, organizations, social groups and other subjects of public relations are always in a state of competition, which regulates the relationship between the institution of law and the state. The law unites society, directs it to achieve certain goals. It should be noted that the integration of society can be achieved in other ways.

Keywords: institute of law, regulation of public relations, guarantee of stability of society, order, integration of society.

Сведения об авторе: *Хочаев Хамроз Асоевич* – магистрант 2 курса кафедры социологии факультета философии Таджикского национального университета; **E-mail:** hamroz.kh97@gmail.com; Тел.: (+992) 915 82 62 32.

Information about the author: *Khojaev Hamroz Asoyevich* – 2nd year Master's student of the Department of Sociology, Faculty of Philosophy, Tajik National University; **E-mail:** hamroz.kh97@gmail.com; **Tel.:** (+992) 915 82 62 32.

**ПЕДАГОГИКА ВА ПСИХОЛОГИЯ – ПЕДАГОГИКА И ПСИХОЛОГИЯ –
PEDAGOGY AND PSYCHOLOGY**

КОНСЕПСИЯИ НЕВРОЗ ДАР ГЕШТАЛТТЕРАПИЯ

Муминов О. Ҷ.
Донишгоҳи Миллии Тоҷикистон

Бисёр масъалаҳое, ки аз рӯи онҳо одамон ба психологҳо муроҷиат мекунанд, ин мавҷудияти ҳар гуна тарсҳо, фобияҳо, изтиробнокӣи баланд, худбаҳодихии паст мебошанд ва невроз ҳам аз қабилӣ ин мушкилотҳое мебошад, ки ба сифати ҳаёти инсон таъсири худро мерасонад. Мушкилиҳои дар боло зикргардида аз қабилӣ он мушкилиҳое ҳастанд, ки дар шахсони дараҷаи невротизатсияи баланд ҷой доранд. Невроз (психоневроз, вайроншавиҳои невротикӣ) – номи кӯҳнашудаи гурӯҳи вайроншавиҳои асабӣ – психикӣе мебошанд, ки ба сабаби мавҷудияти зарбаи психологӣи хроникӣ ё шадид ба вучуд меоянд ва бо набудани тағйиротҳои сифати дар фаъолияти психикӣ тавсиф дода мешаванд.

Мафҳуми “невроз” дар илм бори аввал аз тарафи духтури шотландӣ Вилиям Каллен ворид карда шудааст. Таркиби мафҳум якҷанд маротиба аз нав дида баромада шудааст. Вайроншавиҳои психикӣ ҳамчун анъана ба “неврозҳо” ва “психозҳо” ҷудо шудаанд ва ҳуди баромади мафҳум низ аз ин ҷо ба ҳисоб меравад. Мафҳуми “невроз” дигар аз тарафи ассотсиатсияи психиатрии ИМА (Иёлоти Маттаҳидаи Амрико) истифода намешавад ва аз ТББ-10 (Таснифоти Байналхалқии Бемориҳо) сар карда тақсимкунии анъанавии вайроншавиҳо ба неврозҳо ва психозҳо истифода намешавад. Ба вучуди ин, мафҳуми “невротикӣ” дар номгузори қисм (гурӯҳ) дар вайроншавиҳои психикӣ “Вайроншавиҳои соматоформӣ, бо стресс алоқаманд ва невротикӣ” (F40 – F48 – рамзҳо дар ТББ-10) истифода шудааст. Дар асри XIX бори аввал мафҳуми “невроз” васеъ паҳн гашт, ки ба он ҳолатҳои безоркунандаро ворид намуданд. Дар ин соҳа олимони зиёди соҳаи тиб, психиатрия ва психология аз давлатҳои гуногуни ҷаҳон аз аввал то инҷониб тадқиқот бурдаанд, ки аз ҷумлаи онҳо психиатр, психолог ва неврологи австриягӣ Зигмунд Фрейд, Алфред Адлер, Карен Хорни, Карл Густав Юнг, Эрнест Чонс, аз олимони шӯравӣ бошад – Иван Петрович Павлов, Карвасарский Б.Д., Свядош А.М., ва диг. мебошанд [1].

Барои сарфаҳм рафтани ба чунин мавзӯи калон ва муҳим, ба мисли вайроншавиҳои невротикӣ бояд адабиётҳои гуногунро дида баромад, чунки дар онҳо таърифҳои гуногуни ин намуди вайроншавиҳо ҷой дорад.

И.П. Павлов дар чорҷубаи омӯзишҳои физиологӣи худ неврозро ҳамчун вайроншавии дуру дарози фаъолияти системаи асаб муайян мекард ки протсессҳои асаби таъсири ангезандаҳои берунаро дар қишри нимкураҳои майнаи сар аз ҳад зиёд инъикос мекунад.

Ҳамин тавр, дар дастур оид ба психиатрияи зерӣ таҳрири А.С. Тиганов дар 2 – ҷилд чунин таърифи невроз оварда шудааст. “Невроз – ин гурӯҳи ҳолатҳои аз ҷиҳати психогенӣ муқарраршудае мебошад, ки бо зухуротҳои гуногуни клиникӣ фарқ мекунанд, ки худшиносии шахс ва дарки ин бемориро тағйир намедиханд”. Аз рӯи ин таъриф, невроз - ин як навъ ҳолати ба таври ҷудоғона вазнини гузаранда мебошад, ки сабаби он «азоби рӯҳӣ» мебошад, ки бо нишонаҳои дилхоҳ беморӣ зоҳир мешаванд, аммо ба таври пурра ифода нашудаанд. Яъне симптомҳое, ки зоҳиран ба ягон намуди бемории соматикӣ (ҷисмонӣ) шабоҳат доранд, аммо на дар маҷмӯъ бо дигарон, ки барои таҳхис заруранд, нишон дода мешаванд ё дар шиддатнокӣ ба қадри кофӣ ифода намешаванд. Ҳолатҳои мазкур тасниф карда шуданд.

Дар китобҳои дарсии дигари психиатрӣ (Жариков, Снежневский ва дигарон) истилоҳот ва мафҳумҳо амалан фарқ намекунанд. Қариб ҳамаи онҳо дар “замони шӯравӣ” ба таъъ расидаанд ва модели асосии психологӣи ҳоси консепсия психоанализ бо “муборизаи байни эго ва супер-эго” буд.

Биёед акнун адабиётҳои психотерапевтиро дида мебароем.

“Неврозҳо – вайроншавиҳои психогенӣе мебошанд, ки сабаби асосии бавучудӣ ва инкишофашон омилҳои психогенӣ мебошанд” [7]. Акнун мисолҳо аз равияҳои гуногуни психотерапия оварда мешаванд.

Дар дастур оид ба гешталт – терапияи И.Д. Булюбаш невроз чунин таъриф дода шудааст: “Невроз – ин роҳи даврзанандаи қонъгардонии талаботҳои худ ва

нигоҳдории мувозинати фард ва муҳит мебошад, ки сабаби бавҷудоии он мудохилаи давомдор ба худтанзимкунии фард мебошад” [9].

Гайр аз ин И.Д. Балюбаш ба он диққат медиҳад, ки инсон мавҷуди иҷтимоӣ мебошад, ки дар натиҷаи он дар худ муборизаи талаботҳои худ ва талаботҳои ҷомеа меозмояд. Дар натиҷаи ин муборизаҳо невротик мағлӯб шуда, талаботҳои худро ба талаботҳои ҷомеа табдил медиҳад.

Ба ақидаи Ф. Перлз, невроз – ин зоҳиршавии дағалонаи яке аз ихтилофҳо (муқобилиятҳо)-и шахсияти инсонӣ мебошад, ки натиҷаи муҳосира кардани ҳарду ихтилофҳо “ интиҳоб накардан”, ё – қабул накардани қарор мебошад [7].

Ба ақидаи Ф. Перлз сабаби невроз ихтилофҳои ботинишахсияте, ки дар бораашон дар назарияҳои аналитики бисёр сухан меронанд ва ҳамчун натиҷа дар адабиётҳои шуравӣ ва пешазшуравӣ нест. Дар ҷорҷубаи назарияҳои гешталтӣ сабаби невроз осудагии пешакии ихтилофи ботинӣ ҳисобида мешавад. Барои қонёгардонии талаботе, ки дар айни ҳол ғайб аст, амалҳо ё “рафторҳо” - и муайян анҷом дода мешавад. Сипас баҳогузариҳои ин амал сурат мегирад ва он ё такрор карда мешавад ё қатъ карда мешавад. Аммо ин дар ҳолати меъёр аст. Дар ҳолати ташаккулёбии невроз, рафторҳо дар дараҷаи муборизаҳои ботинӣ боқӣ мемонанд, дар дараҷаи қарор – шуруъ кардан ё накардан, хуб ё бад, хатарнок ё бехатар. Агар инсон дар ин ҳолат маромҳои худашро роҳбарӣ накунад, пас амали анҷомдодашуда бегона боқӣ мемонад. Он чихеле ки набошад, ба танқид дучор омадан ва азнавбаҳогузориҳо давом медиҳад. Қонёгардӣ ва бемадорӣ ба миён намеояд. Охир ин ғолибият аз болои худ аст. Инчӯ инсон танҳо аз як тараф ғолиб омадаст. Аммо аз тарафи дигар – мағлӯб шудааст. Мувофиқи гуфтаи О.В. Немиринский, невроз – “ин ғолибият аз болои худ, ғайб кардани худ ва интиҳоби бехатарии бардурӯғ (қалбакӣ) мебошад” [10].

Механизми ташаккули ин “ҳолати беморӣ”, ё ҳатто беморӣ (мувофиқи ТББ – 10), тавассути психология ба таври аъло тасвир шудааст (ба андешаи ман). Ҷойи асосии ҷамъшавии энергия сарҳади байни “ман” ва “ диагрон” мебошад. Агар шароит шартан солим бошад, мубодилаи он ба амал меояд, ки дар натиҷаи он иқтидорҳо баробар мешаванд. Агар баъзе танзимкунандагон ворид шаванд, пас самт вайрон мешавад. Хоҳишҳо, талаботҳо ва ғайраҳо, ки боиси ташаккули энергия мешаванд, “гешталтҳо” номида мешаванд. Ф.С.Перлз чунин мешуморид, ки шахсе, ки дар мувофиқа (гормония) бо худ ва муҳити атроф қарор дорад, ҳам гешталтҳо ба вучуд меорад ва ҳам нест мекунад, дурусттараш онҳоро ба анҷом мерасонад. Энергия сарф мешавад ва оромӣ боз меояд – предмет вазифаи худро иҷро карда, ба як қисми замина табдил меёбад, танҳо як ҳикоя. Агар талабот қонё карда нашавад (бо ин ё он сабаб), гешталт ноপুরра (нотаом) боқӣ мемонад. Энергия дар бадан захира карда мешавад. Агар ҳар дафъа энергия бештар ҷудо шавад ва фигура нест нашуда, ба замина нагузарад, пас худ вайроншавӣ ба амал омада, ба невроз оварда мерасонад.

“Шахсиятҳои невротикӣ нафароне мебошанд, ки ҷамъият ба онҳо бо шиддати баланд фишор меорад. Онҳо ба таври возеҳ талаботҳои худро ҷудо карда наметавонанд ва ҷамъиятро ҳамчун як қизи калон нисбат ба зиндагӣ ва худро ҳамчун як қизи хурд нигоҳ мекунанд. Ҷамъият метавонад аз шумораи зиёди гурӯҳҳо ба мисли оила, давлат, табақаҳои иҷтимоӣ, коллективи ҳамкорон таркиб ёбад. Вақте ки онҳо худашон танҳо дар як ё шумораи бештари чунин гурӯҳҳо ҳамзамон талаботҳои гуногунро таҷриба мекунанд, қобилияти ҷудо кардани талаботҳои бартаридоштаро надоранд ва барои ҳамин наметавонанд алоқаи хуб барқарор кунанд. Дар алоқамандӣ бо ин, як ё якчанд ихтилоли мувозинат дар сарҳади алоқае ба вучуд меоянд, ки сабаби невроз мегарданд, ба назари невротик роҳи самарабахшари нигоҳдории мувозинат ва эҳсоси худтанзимшавии мувофиқ дар вазъиятҳои бениҳоят номусоид менамояд” [7].

Онҳо сабаби нигоҳдории энергия, вайроншавиҳо дар занҷире, ки дар боло мо дар бораашон гуфта гузаштем, дар роҳёфти мазкур сабабҳои қатъшавии алоқа номида мешаванд. Ҷорҳои онҳоро ҷудо мекунанд, ки проексия, интродексия, дифлексия ва ретрофлексия мебошанд. Ҳар кадоми онҳо дар ташаккулёбии ҳолати беморӣ саҳми худро мегузоранд.

Бигузур интродексия “скрипкаи аввалин” бошад. **Интродексия** (аз лот. *intro* — ба дохил, ба дарун ва лот. *iacio* — фиристодан) — яке аз равандҳои бешууроии психологӣ ба ҳисоб меравад. Мафҳум соли 1929 аз тарафи психоаналитики венгриягӣ Шандор Ферентсӣ пешниҳод карда шудааст [7].

Дар ин ҳолат, шиддат бо роҳи “ман инро карда наметавонам, чунин кардан мумкин нест, ин бад аст, одамони ба ман монанд (хуб, ботарбия, оқил, безарар) ин

корро намекунанд" ё чизи ба ин монанд қатъ карда мешавад. Энергияе, ки дар рӯҳ ва дар инсон таваллуд мешавад ҳатто ҳаракатро ба сӯи ашё оғоз накарда чунин боқӣ мемонад. Сарчашмаҳои асосии онҳо волидайн, муҳити наздиктарин, таҳсилот ва ғайра мебошанд. Хамаи он чойҳое, ки ба мо таълим медиҳанд, ки "чӣ гуна лозим аст". Ин шаклҳои ақида бидуни санҷиш ё коркард "фурӯ бурда мешаванд". Барои фаҳмонидани интродексия Перлз кушиш мекунад, ки онро дар муқоиса бо раванди ҳазми хӯрок дида барояд. Ба инсон лозим аст, ки аз олами ихотакарда гизо гирад ва ӯ инро тавассути хӯрок хурдан иҷро мекунад. Агар як пораи хӯрокро бе хоҳиш ва ё ноҳида хурад ин метавонад раванди ҳазми хӯрокро вайрон кунад. Раванди азхудкунии психологӣ ба ин ҷараёни физиологӣ монанд аст. Меъёрҳои иҷтимоӣ, арзишҳои ахлоқӣ, қоидаҳои рафтор, ба монанди хӯрок, ҷузъи олами ихотакарда мебошанд, ки инсон онҳоро ба организми худ қабул мекунад. Дар вазъиятҳои муайяни ҳаёти интродексия ба мисли дигар механизмҳои метавонад шакли мутобиқшудаи рафтор бошад. Масалан, кӯдаки хурдсол бояд донад, ки дар кӯча бо одамони ношинос гап задан ва сими лучро қапидан мумкин нест.

Дар ҳолати **проексия** (аз лот. *projectio* — ба пеш партофтан), энергия ба ҳар ҳол мебарояд, аммо дар наздикии объекте, ки барои он сохта шудааст, меистад. Сабаби ин дар он аст, ки "Ман ин корро намекунам, зеро вай чунин (бад, хашмгин, хатарнок, хеле меҳрубон ва ғ.) мебошад, ки ин корро ба ӯ кардан мумкин нест." Дар айни замон, сифатҳое, ки ба ашё нисбат дода мешаванд, чун қоида, ба шахсе тааллуқ доранд, ки онҳоро «меофарад» [5]. Яъне шахс ҳиссиётҳо, фикрҳо ва таҷрибаҳои худ ба дигарон нисбат медиҳад. Инсон он эмотсияҳо ва фикрҳоеро ба дигарон нисбат медиҳад, ки бо сабабҳои номаълум ба худаш роҳ дода наметавонад. Масалан: дар назари шахсе, ки ба худаш бовари надорад чунин менамояд, ки ҳама хатогиҳои ӯро пай мебаранд ё падари танбал бо танбалии писараш мубориза мебарад. Дар ин ҳолат, сабаби ташаккули чунин тарзи рафтор ва муносибат нахостан ва баъзан тасарруф карда натавонистани сифатҳои муайян ба худ мебошад. Онҳо метавонанд нофорам ё ба таври содда нофаҳмо ва ё ғайри қобили қабул бошанд.

Дифлексия маъмултарин роҳи "ҳолӣ кардани" энергия аст. Парво накардан, беқадр кардан, мавқуф гузоштан, ба чизи дигаре гузаштан ва ғ. – ин дифлексия аст. Тафаккури мусбӣ равонашуда - ин дифлексия аст. "Биёед бадихоро дар ин ҷаҳон ноидида гирем" - ин дифлексия аст.

Маъмултариношон (дар ҳолати невроз) **ретрофлексия** (аз кал. англ. *retroflexion* – ба худ баргаштан) ҳисобида мешавад. "Ман бо худ он чизеро мекунам, ки мехоҳам бо дигарон кунам ё бо худ он чизеро мекунам, ки мехоҳам дигарон ба ман кунанд" [5]. Дар тавсифи он, идеяи асосӣ аз он иборат аст, ки шиддат, ҳаяҷон, ҳаракат ба объект бо ин ё он сабаб қатъ шуда, ба худ бармегардад. Агар, ки мафҳумҳои "интродексия" ва "проексия" дар дигар равишҳои психотерапия мушоҳида шаванд ҳам, вале ретрофлексия ин мафҳуме мебошад, ки дар гешталттерапия ба вучуд омадааст.

Ду роҳи иловагии қатъ кардани алоқа - конфлюэнтсия (якҷояшавӣ) ва эготизмро ноидида гирифта наметавонем.

Вақте ки механизми якҷояшавӣ ғайри мегардад, одам фарқияти байни "ман" ва "дигарон" - ро гум мекунад, вай бо олами ихотакарда дар якҷоягӣ қарор мегирад. Дар чунин ҳолат муайян кардани хоҳишу ҳиссиётҳои шахсӣ аз хоҳишу ҳиссиётҳои шахси дигар, ман дар кучоям ва ё ту дар кучои номумкин аст. Ҳамзамон ҳар як шахс якҷанд маротиба ба якҷояшавӣ дучор мешавад, ки ин потологӣ ба ҳисоб намеравад. Масалан, тифл дар давраи симбиоз ба модараш, ошиқон бо нағздидаҳо ва эҷодкор бо коре, ки ӯ офаридааст ҳамҷоя мешаванд.

Эготизм (аз кал. англ. *egotism* – худдӯстдорӣ: ва аз юн. *Εγω* – ман гирифта шудааст) мафҳуми психологияи гешталтӣ мебошад, ки дар ақидаи мӯҳаббатшуда дар бораи худ ва аз будаш зиёд ҳис кардани аҳамияти шахсияти худ ифода меёбад. Эготизм аксар вақт аз будаш зиёд нишон додани қобилиятҳои зехнӣ, ҷисмонӣ ва иҷтимоии шахсро дар бар мегирад. Одатан инсон ҳисси бебозгашти аҳамияти "ман" -ро дорад. Эготизм маънои тамоюли худро дар маркази ҷаҳон гузоштан, дар ҳама гуна шароит ба дигарон, аз ҷумла ба наздикон ва ҳешовандони худ, ба ғайр аз онҳое, ки худӣ шахс муқаррар кардааст, ғамхорӣ накарданро дорад.

Ҳангоми эготизм энергия ба ҳар ҳол ба объект мерасад, раванди ҳамкорӣ оғоз меёбад. Аммо аз сабаби назорати доимӣ аз болои худ ё дар маҷмӯъ вазъият, мушоҳидаи доимӣ ва баъзан лаззатбарӣ, ҳамкорӣ ба натиҷа намерасад,

каноатмандӣ ба вучуд намеояд ва энергияи бавучудомада сарфнашуда боқӣ мемонад. "Оё ман ба қадри кофӣ муошират мекунам, оё ман дуруст истодаам, равшани чуни аст." Дар ин ҳолат, аз амали иҷрошуда серӣ нест. Онро бо себи газидашуда муқоиса кардан мумкин аст, ки одам онро мехояд ва мехояд, чараёнро мушоҳида карда, аммо намехӯрад. Дар бехтарин ҳолат, он метавонад онро тӯф кунад.

Хусусиятҳои умумии барои ҳамаи роҳҳои қатъшавии алоқа ба ғайр аз азоби ҳисмонӣ, "норасоихӣ" дар фазои психологӣ бавучудоянда низ мебошанд. Шиддати доимӣ, изтиробнокӣ, нороҳатии рӯҳӣ бо барзиёд сарфкадани энергия ба эмотсияҳо охиста – охиста қобилияти мутобикшавандагии организмро паст мегардонанд. Инсон зудранҷ мешавад. Ҳади ҳасосӣ паст мешавад. Ҳолати мазкур назарияи "диатез-дистресс-синдром" баён шуда, он ҳамчун баландшавии сенсibiliзатсия ба стресс тавсиф дода мешавад. Аниқтараш – як навъ аллергия ба стресс. Дар ин сурат дилхоҳ ангеае, ки агар чи бо камтарак қувва ба таври нейтралӣ пеш гузарад, механизмҳои ҳимоявӣ, мубориза бо хатар ба қор дароварда мешаванд. Инсон ҳам ба таври зоҳирӣ "беҳуда ё барзиёд" мутаасир мешавад ва ҳам қувваашро аз ҳад зиёд сарф мекунад. Дар натиҷа ҳолати беморӣ муддати дароз давом мекунад ки оқибаташ невроз аст.

Падар ва асосгузори гешталт – терапия Ф.С. Перлз ҳамаи он мураккабҳои ташаккулёби ва сохтори неврозро қайд карда, 5 марҳилаи онро ҷудо кардааст [5].

Марҳилаи якум, "марҳилаи муносибатҳои қалбаки" муносибатҳои, ки дар асоси расму русум ба вучуд омадаанд мебошад. Ин марҳиларо аксарияти одамон аз сар мегузаронанд. Ба онҳо сӯхбат дар бораи обу ҳаво, сиёсат, ситораҳо, муд ва ғайраҳо дохил мешаванд. Дар ин марҳила саволи "Қорҳо чи хел?" ҷавоби ягонаву имконпазири "Ҳамааш хуб" – ро талаб мекунад. Инсон дар образи муайян зиндаги кардан ва дар вазъиятҳои муайян касе буданро меомӯзад.

Марҳилаи дуюм – ин ниқобҳо ва нақшҳои мебошанд, ки мо онҳоро дар ҳаёти ҳарӯзаамон бозӣ мекунем. Ин ҳамон консепсияи мо мебошад, ки онро махсусан барои намоиш додан ба дигарон месозем. Чунин ниқобҳо метавонанд "одами дилкушод", "одами бетолё", "адолатдӯст", "фидокор" ва ғайраҳо бошанд. Ф.С. Перлз дар яке аз сӯхбатҳои қайд мекунад, ки "ман ин марҳиларо марҳилаи Э. Берн ва З. Фрейд меномам, - марҳилае, ки мо дар он нақшҳои гуонгун (нақши шахсияти хело муҳим, гирёнҷак, духтараки хурди дилрабо, писараки хуб, - дилхоҳ нақше, ки мо ба ҳудудон интиҳоб кардаем) – ро бозӣ мекунем [5].

Нақшҳои, ки инсон худ ё бо ёрии дигарон ба ҳудуд нисбат медиҳад хело қулай ва фаҳмоянд. Чизеро тағйир дода аз як нақш ба нақши дигар гузаштан мумкин аст, иштирокчии як спектакл боқӣ монда ниқобҳои иваз кардан ҳам мумкин аст. Шакли мазкури рафтор дар китобҳои Э. Берн "Бозӣҳои, ки одамон бозӣ мекунанд" ва "Одамон, ки бозӣ мекунанд" бо образи хуб тавсиф дода шудааст. Дахҳо намуди чунин бозӣҳои мавҷуданд. Ҳар кадомашон қоидаҳо, асосҳо, ғолибон ва муқофотҳои худро доранд. Дар онҳо дуру дароз бозӣ кардан мумкин аст. То ҳолате, ки қоидаҳо аз ҳад зиёд тағйир наёбанд.

Агар дар зиндагӣ чизе рух диҳад, шароит таҳаммулнопазир гардад ё дар ҳамон театре, ки инсон қарор дорад нақш илова карда нашавад, бештар заифшавии ҳолати ҳисмонӣ ба вучуд меояд, пас инсон ба аз назаргузаронии гирду атроф шуруъ карда фикр мекунад ки чи рух дода истодааст? Ниқобашро мегирад ва мефаҳмад, ки ҳамааш ким чихеле ҳаст, бисёраш қалбаки аст. Ба мисли он ки ба оташ равған пошида мешавад, ки дараҷаи изтиробро боз ҳам баланд мегардонад. Ҳисси бемаъногии мавҷудият, тарс, апатия ва ноумедӣ ба миён меояд. Фикр дар бораи он, ки чамъият онро рад мекунанд ба вучуд меояд. Баъзан одамон роҳҳои махсус ва нави бозӣ карданро меёбанд, ниқобашонро аз нав месозанд, аз ҳама бештар – танҳо мушоҳида кардани номувофиқати қатъ мекунанд ва изтиробро инкор мекунанд. Онҳо ба дараҷаи якум бармегарданд. Ин метавонад солҳо ва ҳато даҳсолаҳо давом кунад. Маҳдудиятҳои танҳо дар саломатии ҳисмонӣ ба вучуд меоянду ҳалос.

Марҳилаи сеюмро ноилочӣ номидаанд. Инсон сохтакорона будани қадом як дастгирӣ ва пуштибониро аз тарафи чамъият дарк карда, онро аз даст медиҳад. Дар ин марҳила дастгирии дохили ташаккул наёфтааст. Барои ҳамин ин марҳила, ҳамчун марҳилаи эҳсоси беҳавсалагӣ, саргарангӣ, нафаҳмидани воқеаву рӯйдодҳо тавсиф дода мешавад. Дар ин марҳила одамон қобилияти ҳис кардани захираҳо ва имкониятҳои онро аз даст медиҳанд. Эҳсоси бемадорӣ ва беҳавсалагӣ хеле мушкил аз сар гузаронида мешавад.

Мархилаи чаҳорум имплозия (таркиши ботинӣ) мебошад. Дар ин мархила дарки воқеият сурат мегирад. Ноумедӣ ба дараҷаи максималии худ мерасад. Инсон сарҳад ва чаҳорҷӯбаи худро мефаҳмад; ҳамаи натиҷаҳоеро, ки ӯ дар натиҷаи бозӣ онҳоро ба даст овардааст, мебинад. Дар инсон тарс аз марг ба вучуд меояд. Дар шахсиятҳои сахт осебдида баъзан фикр дар бораи худкушӣ пайдо мешавад. Дар ин ҳолат энергияи дохилӣ ба дараҷаи максималӣ баланд мешавад. Дар яке аз сӯхбатҳо ба Ф. С. Перлз савол дода мешавад, ки “ҳамаи ин энергия дар мархилаи таркиши дохилӣ аз кучо гирифта мешавад” ӯ чунин посух медиҳад, ки аз ҳаяҷонҳое, ки дар мо ҳангоми қабули қарор барои иҷроиши ягон кор ба вучуд меоянд [5].

Аз ин мархила ба пас гаштан ё ғайриимкон аст ва ё ин ки хеле мушкил аст; эҳтимолияти ба оқибатҳои вазнин оварда расонидан ҳам мавҷуд мебошад.

Мархилаи панҷум эксплозия (таркиши беруни). Энергия ба авҷи аъло мерасад ва ба амалҳои бевосита мегузарад. Эмотсия ва ҳиссиётҳо – асли мешаванд. Амалҳо худ ба худ рӯйдихандагӣ, равшанӣ, саҳеҳӣ ва индивидуалӣ буданро ба даст меоранд. Аммо ин на ҳаракатҳои бетартибона, на дарк карда натавонистани ақида ва бетартибӣ, балки баръакс – аниқ, қатъӣ ва шахсӣ мебошад. Инсон қарор медиҳад, ки ба худаш иҷозат дода, худашро раҳо кунад. Энергияе баробар ва мувофиқ қорӣ карда мешавад. Қаноатмандӣ ба вучуд меояд. Мувофиқи ин мархила бозгаштан номумкин аст. Ф.С. Перлз 4 шакли эксплозияро ҷудо мекунад: ғусса (ё андӯх), оргазм, ғазаб (бадхашмӣ, нафрат) ва хурсандӣ (шодии пурҷушу хуруш, ханда).

Кӯшиш мекунам, ки қисмати назариявиро хулосабарорӣ кунам. Невроз аз нигоҳи мо, ин натиҷаи нигоҳдории бисёрқаратаи энергияе мебошад, ки барои баамалбарории кадом як талабот тавлид ёфта, дар шакли шиддати эмотсионалӣ бо пастшавии талабот ба мутобиқшавӣ ва баландшавии ҳадди ҳассосӣ ба стресс зоҳир мегардад. Вобаста аз тарз ва макони нигоҳдории энергия, ноилоҷӣ ҳам дар рӯҳ ва ҳам дар ҷисм дар шакли “азоб”, ки симптоматикаи гуногун (аз шилқин дар пушт то астмаи бронхиалии вазнин ё хунравии рӯда) - ро дорад зоҳир мегардад. Инчунин як қатор механизмҳои мавҷуданд, ки ба раванди алоқабарқароркунии организм бо муҳит таъсири худро мегузоранд. Агар ин механизмҳо аз як тараф шиддати эмотсионалиро паст кунанд, аз тарафи дигар аллоқаи организмро бо муҳит вайрон мекунанд. Вақте, ки барои ба қонеъгардонии кадом як талабот энергия ҷудо мешавад, ин механизмҳо метавонанд сади роҳи баромадани он гарданд. Масалан, агар ретрофлексияро гирем инсон ба воситаи ин механизм ҳамаи он чизе (қаҳру ғазаб, нафрат, шиканча ва ғ.) - ро ки ба дигарон раво дидан меҳаҳад ба худаш раво мебинад. Яъне энергия ба берун баромада боз ба худӣ ӯ бар мегардад. Дар ин ҳолат инсон метавонад ба худ зарари гуногуни ҷисмонӣ ва рӯҳӣ расонад.

АДАБИЁТ

1. Ахматов Ш.Б., Тадқиқи хусусиятҳои шахсияти невротикӣ (кори кӯрсӣ). Душанбе, 2020.
2. В.М. Блейхер, И.В. Крук. Толковый словарь психиатрических терминов: Около 3 тыс. Терминов - Воронеж: Научно-производственное объединение «Модэк», 1995. - С. 180. - 442 с. - ISBN 5-87224-067-8.
3. К. Хорни. Невроз и личностный рост. Борьба за самоосуществление. Перевод Е.И. Замфир. К. Horney. Neurosis and Human Growth: The Struggle Toward Self-Realization. N.Y.: W.W. Norton & Co, 1950. СПб.: Восточно-Европейский институт психоанализа и БСК, 1997. Терминологическая правка В. Данченко. К.: PSYLIB, 2006.
4. Стоиленов И. А. Психиатрический энциклопедический словарь / Стоиленова М. Й. и др. – К.: «МАУП», 2003. – С. 572. – 1200 с.
5. Ф. С. Перлз, Гештальт – Семинары. – М., 1998. – 323 с.
6. Яро С. Техника гештальт-терапии на каждый день: Рискните быть живым / Тонн К., Джеймс О. / Пер. с англ. родред. Г.П. Бутенко. — М.: Психотерапия, 2009. - 176 с.
7. <https://bookap.info/genpsy/burlpsyter/gl43.shtml>
8. https://www.b17.ru/article/sushnost_nevroza_v_ramkah_geshtalt_teori/
9. http://gestalt-therapy.ru/biblio/theor/neurosis_conception/

КОНСЕПСИЯ И НЕВРОЗ ДАР ГЕШТАЛТТЕРАПИЯ

Дар мақолаи мазкур мавзӯи невроз, механизмҳои ки ба пайдоиши он мусоидат мекунанд ва мархилаҳои ташаккули он мавриди таҳқиқи қарор гирифтааст. Сараввал якҷанд таърифи мафҳуми невроз аз адабиётҳои тиббӣ ва психиатрӣ оварда шудааст, ки онро ба таври мухталиф шарҳ медиҳанд. Баъдан он дар доираи адабиётҳои психотерапевтӣ мавриди таҳқиқи фаро гирифта шудааст. Сипас мухтасаран механизмҳои шарҳ дода шудааст, ки одатан онҳоро дар адабиётҳои психотерапевтӣ механизмҳои муҳофизатӣ меноманд. Ин механизмҳо дар гешталттерапия механизмҳои қатъшавии алоқаи номида мешаванд, ки чунин номгузорӣ карда шудаанд: интроксия, проексия, ретрофлексия, дифлексия, якҷояшавӣ ва эгоизм. Ба ақидаи тарафдорони ин равиҷи маҳз

хамин механизмо сабаби ташаккулёбии невроз мегарданд. Дар мақола инчунин дар бораи шахсияти невротикӣ низ маълумот оварда шудааст, ки он бевосита ба равияи гештальттерапия тааллуқ дорад. Мувофиқи ин равия шахсиятҳои невротикӣ аз сабаби он ки ҷамъият ба онҳо фишори зиёд меорад, наметавонанд талаботҳои худро ба таври возеҳу равшан ҷудо кунанд, бо муҳити ихотакарда алоқаро барқарор кунанд ва инчунин энергияро ки дар онҳо барои қонҷардонии қадом як талабот ба вуҷуд меоянд ба берун бароранд. Сипас дар раванди таҳлили назариявӣ маълум шуд, ки доир ба ин намунаи вайроншавӣ консепсияҳои гуногун мавҷуд буда, бештар бо ихтилофҳои ботинишахсӣ тавсиф дода мешаванд ва марҳилаҳои инкишофёбии худро дорад.

Калидвожаҳо: невроз, энергия, ихтилоф, талабот, алоқа, механизмҳои қатъшавии алоқа, гештальттерапия, шахсияти невротикӣ.

КОНЦЕПЦИЯ НЕВРОЗА В ГЕШТАЛЬТ-ТЕРАПИИ

В данной статье рассматривается тема невроза, механизмы содействующие его появлению и стадии развития невроза. Вначале приведены несколько определений термина невроза из медицинских и психиатрических литератур где есть подробное разъяснение. Затем он рассматривается в кругу психиатрической литературы. Далее идёт подробное объяснение механизмов, где в психиатрической литературе обычно называют его защитными механизмами. Эти механизмы в гештальттерапии называются прерывающими механизмами, которые именованы таким образом: интроекция, проекция, ретрофлексия, дифлексия, слияние и эгоизм. По мнению сторонников этой версии именно эти механизмы являются причинами развития невроза. В статье так же приведены данные об невротических личностях, которые непосредственно относятся к гештальттерапии. Согласно этому методу невротические личности по причине того, что общество относится к ним с большим давлением, не могут чётко и ясно разделить свои потребности, восстановить связь с окружающим миром и выводить наружу ту энергию, которая появляется в них для удовлетворения каких либо потребностей. Затем в ходе проведения теоритического анализа было выявлено, что в рамках данного расстройства имеются различные концепции, которые больше всего характеризуются внутренними конфликтами и имеют свои этапы развития.

Ключевые слова: невроз, энергия, конфликт, потребность, контакт, механизмы прерывания контакта, гештальттерапия, невротическая личность.

CONCEPTION OF NEUROSIS IN GESTALT-THERAPY

This article discusses the topic of neurosis, the mechanisms contributing its development and stages of neurosis development. Initially, several definitions of the term neurosis are provided from medical and psychiatric references whereby provided detailed explanation. Then it is reviewed in the field of psychiatry. Further given detailed explanation of the mechanism, which in psychiatric references is usually called as defense mechanism. These mechanisms in gestalt-therapy are contact interrupting mechanisms that are named in following forms: introjection, projection, retroflection, diphlection, accompanying and egoism. According to supporters of this theory, these mechanisms are the causes of neurosis development. The article also provides data about neurotic personalities that has directly relate to gestalt-therapy. According to this method, neurotic personalities due to the fact that society contact to them with greater pressure, they cannot distinctly and clearly part their needs, restore connection with the outside world and lead out that energy which derivate in them to satisfy any needs. Then, during the theoretic analysis was revealed, that in the frames of this disorder exists various concepts that are most characterized by internal conflicts and have their own stages of development.

Keywords: neurosis, energy, conflict, need, contact, contact interruption mechanisms, gestalt-therapy, neurotic personality.

Сведения об авторе: *Муминов Одинамод Джурахонович* – магистр кафедры психологии, факультета философии Таджикского Национального Университета. **Адрес:** Адрес: 734025, Республика Таджикистан. г. Душанбе. пр. Рудаки, 17. **Телефон:** +992 919 13 85 00. **Е-mail:** odinahmadmuminov1997@mail.ru

Information about the author: *Muminov Odinahmad Jurakhonovich* – Psychological department master, Philosophy faculty, Tajik National University. **Address:** 734025. Republic of Tajikistan, Dushanbe city, Rudaki avenue, 17. **Telephone:** +992 919 13 85 00. **Е-mail:** odinahmadmuminov1997@mail.ru

ЧАРАЁНИ ҚИЁСИИ ИШТИҚОҚ ДАР ЗАБОНИ ФОРСӢ ВА АНГЛИСӢ

Абдулло Аз-Заҳронӣ
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Воҷасозӣ ва интиҳоби вожаҳои форсӣ дар муқобили вожаҳои бегона солҳост мавриди баррасии донишмандони забоншиноси Эрон қарор гирифтааст. Ҳадафи асосии мақола аз баррасии вижагиҳои фароянди иштиқоқи калимаҳо миёни забони форсӣ ва забони англисӣ иборат аст. Чараёни иштиқоқро метавон ба ҷанбаҳои зерин тақсим кард. Масалан аз нигоҳи даврахое, ки вожа тай мекунад, то вожаи нав сохта шавад, метавон онро ба ду бахш тақсим кард: 1) иштиқоқи дастурӣ 2) иштиқоқи ғайридастурӣ. Илова бар он вожаи муштак дорои ду қисм аст: 1) иштиқоқи феълӣ 2) иштиқоқи ғайри феълӣ.

Забони форсӣ ва забони англисӣ вандҳои иштиқоқиро барои сохтани вожаҳои нав ба қор мебаранд. Қойгоҳи ин вандҳо гоҳе қабл аз вожа (пешванд), дар миёни ду вожа (миёнванд) ё баъд аз вожа (пасванд) аст. Маъмулан ин вандҳо табақаи дастурии воҷаро табдил медиҳанд, ва ин вандҳоро вандҳои иштиқоқӣ меноманд, вале гоҳе ҳам ин табақаи дастурӣ табдил намешавад ва ин вандҳоро вандҳои тасрифӣ меноманд.

Чараёни иштиқоқ фароянди тавлидӣ аст, ки аз тариқи он забони форсӣ ва забони англисӣ тавонистаанд дар муқобили вожаҳои бегона муодили муносиби худро ёбанд. Бе он ки таъсире ба забони асл ворид кунанд, ё боре ба ҳофизаи соҳибони забон афзуда шавад.

Чараёни иштиқоқ (Derivation process):

Чараёни иштиқоқ дар забони форсӣ ва забони англисӣ нақши муҳимро бозӣ мекунад, ки ин фароянд зоёии фаровон дорад. Бисёре аз вожаҳо дар забони форсӣ ва забони англисӣ аз қорбурди ин фароянд сохта шудаанд. Фароянди иштиқоқро вандафзӣ низ меноманд. Бо тавачҷух ба ин, ки ванди афзудашуда пешванд ё пасванд бошад, онҳоро ба тартиб метавон пешвандафзӣ ё пасвандафзӣ низ номид. Метавон вандҳои мутааддидро ба вожаи асосӣ афзуд [1, с.82].

Дар чараёни иштиқоқ аз тариқи вандафзӣ метавон вожаи нав сохт. Яъне, бо пайвастанӣ як ё чанд ванд дар вожаи асосӣ сурат мегирад. [2.88]

Ба сифати намуна метавон чанд мисоле аз забони форсӣ ва англисӣ нақл кард.

Мисолҳои форсӣ

1. дониш (исми масдар) + манд (пасванд) = донишманд (сифати фоилӣ)
2. бин (решаи ҳол) + о (пасванд) = бино (сифати фоилӣ)
3. гирифт (решаи гузашта) + а (пасванд) = гирифта (сифати мафъулӣ)
4. гӯ (решаи ҳол) + янда (пасванд) = гӯянда (сифати фоилӣ)
5. зар (исм) + на (пасванд) = зарина (сифат)
6. хӯрдан (масдар) + ӣ (пасванд) = хӯрданӣ (сифат)
7. но (пешванд) + ҷавонмард (исм) = ноҷавонмард (сифат)
8. бе (пешванд) + адаб (исм) = беадаб (сифат)
9. бо (пешванд) + қудрат (исм) = боқудрат (сифат)

Мисолҳои англисӣ

- 1- Hard (сифат) + (пасванд) ship = Hardship (исм)
- 2- Nation (исм) + (пасванд) al = National (сифат)
- 3- Develop (феъл) + ment (пасванд) = Development (исм)
- 4- Care (исм) + (пасванд) ful = Careful (сифат)
- 5- Hope (исм) + less (пасванд) = Hopeless (сифат)
- 6- Regular (исм) + ity (пасванд) = regularity (исм)
- 7- Honest (сифат) + y (пасванд) = honesty (исм)
- 8- Direct (сифат) + ion (пасванд) = direction (исм)
- 9- Remark (исм) + able (пасванд) = Remarkable (сифат)
- 10- Discover (фоил) + ed (пасванд) = Discovered (сифат)

Мурури вожаҳо дар намунаи як ва намунаи ду нишон медиҳад, ки дар забони форсӣ ва забони англисӣ аз тариқи вандафзӣ имкон дорад, вожаи нав сохта шавад. Он вожа ҳам дорои табақаи дастурии нав аст. Вандафзӣ замоне, ки боиси

табдили табакаи дастурии вожа мешавад, ки яъне исм, сифат ё сифат ба исм табдил меёбад, чунин раванде вандафзоии иштиқоқӣ хонда мешавад.

Мисол: табакаи дастурии вожаи *донии* исми масдар буд, аммо баъд аз афзудани пасванди иштиқоқӣ ба он ба сифати фоилӣ табдил гардидааст. Ҳамчунин дар калимаи *адаб* табакаи дастурии он исм буда, вале баъди изофа кардани пешванд ба сифат табдил гардидааст. Ин вандро ванди иштиқоқӣ меноманд. Ҳамин тавр дар забони англисӣ ҳам табакаи дастурии вожаҳо ба табакаи дигар иваз мешаванд. Иштиқоқро дар куллияти худ фароянде медонанд, ки боиси тағйири табакаи дастури мешавад. Аммо гоҳе кули табақаро тағйир медиҳад, масалан феълро ба исм табдил мекунад ва гоҳе тағйир дар дохили як табақа сурат менамояд. Масалан исми фоилро ба исми маъно табдил мекунад [6, с.31].

Вале ҳамеша чунин нест, ки иштиқоқ боиси тағйири табакаи дастури шавад. Ба он ванди тасрифӣ гуфта мешавад. Монанди аломати чамъ дар забони форсӣ ва дар забони англисӣ.

Мисол: табакаи дастурии вожаи *мард* исм аст, ва бо пайвастании аломати чамъ (он) мешавад, мардон. Чунонки мебинем табакаи дастурии вожа тағйир наёфт ва ҳунӯз исм аст. Фақат маънои калима аз муфрад ба чамъ тағйир кард. Маъмулан аломати чамъ ҳам дар забони англисӣ ҳарфи (s) ба охири вожа пайваста мешавад. Монанди "book" (дар шакли танҳо)- "books" (дар шакли чамъ).

Дар намунаи як ва намунаи ду низ мулоҳиза мешавад, ки бархе аз вандҳо ба решаи феъл пайваста шудаанд, ва баъзе дигар ба исм. Яъне иштиқоқи вожаи нав мунҳасир ба пайвастании ванд бо феъл нест, балки метавон аз пайвастании вандҳо бо исм, сифат ё қайд вожаи навро сохт. Бинобар ин забоншиносон вожаи муштакро ба ду навъи зер тақсим мекунанд [7, с.31].

- 1) Вожаи муштақи феълӣ (derivative verbal words)
- 2) Вожаи муштақи ғайри феълӣ (derivative non-verbal word)

1) Вожаи муштақи феълӣ он аст, ки аз решаи феъл гирифта шуда бошад [1.82]. Монанди: гӯянда, бино, кирдор, омӯзгор, коҳиш, гирифта, пӯшок, хандон.

Вожаи муштак	реша	вандафзоя
гӯянда	)ҳол (гӯ	нда
бино	)ҳол(бин	о
кирдор	)гузашта(кард	ор
омӯзгор	)ҳол (омӯз	гор
коҳиш	)ҳол (коҳ	ш
гирифта	)гузашта(гирифт	а
пӯшок	)ҳол (пуш	ок
хандон	)ҳол(ханд	он

- гӯянда (сифат) = гӯ (решаи феъл) + енда (пасванд)
- бино (сифат) = бин (решаи феъл) + о (пасванд)
- кирдор (сифат) = кард (решаи феъл) + ор (пасванд)
- омӯзгор (сифат) = омӯз (решаи феъл) + гор (пасванд)
- хандон (сифат) = ханд + он (пасванд)
- гирифта (сифат) = гирифт(решаи феъл) + а (пасванд)
- шиносӣ (исм) = шинос (решаи феъл) + ӣ (пасванд)

Ҳамаи вожаҳо дар мисоли пеш аз пайвастании ванди иштиқоқӣ бо решаи ҳол ё решаи гузашта, ташкил шудаанд.

Вожаҳои муштақи феълӣ забони англисӣ: worker, credible, actor, standing, covered, connection, diversified, doable.

Вожаи англисӣ	маъно	Решаи феълӣ	вандафзоя
worker	коргар	work	er
credible	муътабар	cred	ible
actor	бозингар	act	or
standing	истода	stand	ing
covered	пӯшида	cover	ed
connection	иртибот	connect	tion
diversified	гуногун	diversify	ied

doable	қобили анҷом	do	able
--------	--------------	----	------

- work (решаи феъл) + er (пасванди иштиқоқӣ) = worker (сифат)
 - do (решаи феъл) + able (пасванди иштиқоқӣ) = doable (сифат)
 - stand (решаи феъл) + ing (пасванди иштиқоқӣ) = credible (сифат)
 - connect (решаи феъл) + tion (пасванди иштиқоқӣ) = connection (исм)

Мебинем, ки дар мисолҳои пешин баъд аз изофаи ванд ба решаи феълӣ вожаи чадида ташкил шуд ва табақаи дастурии вожаи поя табдил гардид.

2) Калимаи муштақи ғайри феълӣ (derivative non-verbal word) Муштақи ғайри феълӣ он аст, ки аз решаи феъл гирифта нашуда бошад [5.82]. Монанди боқудрат, беадаб, ноумед, ноҷавонмард, хирадманд, боҳуш, сарватмсанд, симин, заррин. Ин вожаҳо аз пайвастанӣ исм бо ванди иштиқоқӣ ба вучуд омаданд.

Вожаи муштақ	Вожаи асосӣ	вандафзои
давлатманд	давлат	манд
боҳуш	бо	ҳуш
симин	сим	ин
беадаб	бе	адаб
боқудрат	бо	қудрат
начавонмард	но	ҷавонмард
умедвор	умед	вор
коргар	кор	гар

- давлатманд (сифат) = давлат (исм) + манд (пасванд)
- боҳуш (сифат) = бо (пешванд) + ҳуш (исм)
- симин (сифат) = сим (исм) + ин (пасванд)
- беадаб (сифат) = бе (пешванд) + адаб (исм)
- боқудрат (сифат) = бо (пешванд) + қудрат (исм)
- умедвор (сифат) = умед (исм) + вор (пасванд)

Вожаҳои муштақи ғайри феълӣ забони англисӣ:

Важаи англисӣ	Вожаи асосӣ	Ванди иштиқоқи	маъно
hopeful	hope	ful	муфид
happiness	happy	ness	хушбахтӣ
national	nation	nation	миллӣ
american	america	an	амриқоӣ
comfortable	comfort	able	бороҳат
troublesome	trouble	some	сахт
dangerous	danger	ous	хатарнок
foolish	fool	ish	аҳмақ
speechless	speech	less	беҳарф

- hope (исм) + ful (пасванди иштиқоқӣ) = hopeful (сифат)
- nation (исм) + al (пасванди иштиқоқӣ) = national (сифат)
- trouble (исм) + some (пасванди иштиқоқӣ) = troublesome (исм)
- speech (исм) + less (пасванди иштиқоқӣ) = speechless (сифат)

Реша: он сурате аз калима аст, ки чи ба лиҳози тасриф ва чи ба лиҳози иштиқоқ ба аҷзои хурдтар таҷзияпазир набошад. Ба ибораи дигар ҳаргоҳ аз як сурати калима тамоми вандҳои тасрифӣ ва иштиқоқиро бардорем, он чи барҷой мемонад, реша аст [6.12]. Барои мисол (рав) ва (хӯр) ва (кун) аз решаи масдарҳои (рафтани), (хӯрдани), (кардани) ҳастанд.

Ситок: он ду сурате аст, ки аз решаи феъл ҳосил меояд, барои мисол аз решаи (рав) ду ситок (рав) ва (рафт) ба даст меояд. Бархе забоншиносон ба он (решаи ҳол) ва (решаи гузашта) мегуянд.

Реша бо ситок ҳамонанд нест. Чун ситок аз масдар ҳосил меояд, ки бар хилофи реша шояд ситок, исм ё сифат бошад. Мисол решаи вожаҳои (беадаб) ва (ноҷавонмард) адаб ва ҷавонмард мешад ва мумкин нест, ки ба он ситок гуфта шавад. Чун калимаи асосӣ баъд аз бардоштани пешвандҳо ва пасвандҳо исм мебошад. Аммо дар вожаҳои монанди (гӯянда) ва (кирдор) решаи ин вожаҳо баъд аз бардоштани пешвандҳо ва пасвандҳо ситок мебошанд. Ба тартиб ситоки ҳол (гӯ) ва ситоки гузашта (кард).

Чараёни иштиқоқро аз ҳайси мароҳиле, ки вожа сурат мегирад, то вожаи чадид сохта шавад, метавон ба ду бахш тақсим кард 1) иштиқоқи дастурӣ 2) иштиқоқи ғайридастурӣ [5, с.50].

1) **Иштиқоқи дастурӣ:** афзудани чанд пешванду пасванд ба вожаи асосӣ дар чанд марҳила ба анҷом мерасад. Яъне вандҳо як ба як ба вожаи асосӣ изофа мешаванд [2.88]. Дар ибтидо ванд ба вожаи асосӣ муттасил мешавад ва вожаи чадидеро мисозад. Дар марҳалаи баъдӣ ванди дигаре ба вожаи асосӣ муттасил шуда, вожаи дигаре ҳам месозад. Мисол, пешвандҳои (бе, ҳам, но) бо вожаҳои (бесавод, ҳамроҳ, нодуруст) пайваст шуда, дар марҳилаи баъдӣ бо пазируфтани ванди нав ба вожаҳои (беадабӣ, ҳамроҳӣ, нодурустӣ) табдил шудаанд. Ба ин навъ вандафзоии марҳила ба марҳила иштиқоқи дастурӣ гуфта мешавад. Ин фароянд дар забони англисӣ низ вучуд дорад. Пешвандҳои (r- de-dis) вожаҳои dismiss-refresh- deactivate -ро ташкил кардаанд [8, с.84]. Дар марҳалаи баъдӣ вандҳои чадиде ба онҳо пайваста шуда, онро ба вожаҳои дигаре табдил медиҳад. (dismissive-refreshing-deactivation).

2) **Иштиқоқи ғайридастурӣ:** афзудани чанд пешванду пасванд ба таври ҳамзамон рух медиҳад. Ин қабил сохтҳоро, ки якбора ва ҳамзамони бо пайваст шудани ду ванд ба вожаи асосӣ пайдо мешаванд, ҳамзамонӣ ё пойгонӣ меномем.

Монанди: Dismissive-refreshing-deactivation - همراهی نادرستی، بی ادبی،

Раванди шаклгирии сохтҳои муштақӣ чандвандӣ иртиқоӣ аст [4.37].

Яъне аз сӯи пойн ба боло шакл мегирад. Бо нигоҳе ба намунаҳои як ё ду вожасозии чандвандӣ, ки гоҳе сохтани вожаҳо ду ё чанд марҳалавӣ аст. Дар марҳалаи якум вожаи муштак бо қоида ба вучуд меояд ва баъд бо пазируфтани ванди дигар вожаи муштақӣ нав низ бо қоида сохта мешавад. Шоёни зикр аст, ки мароҳили сохтҳои дар он ду намуна дар ҳарду забон форсӣ ва англисӣ яқсон аст. Ҳамчунин табақаи дастурии вожа дар ҳар марҳила ба табақаи нав табдил мегардад.

Дар поён метавон ба ин натиҷа расид, ки чараёни иштиқоқ байни забони форсӣ ва забони англисӣ ва муқоиса байни онҳо ба назар мерасад, ки ҳарду забон дорои вижагиҳои муштараканд.

1. Сохтани вожаи муштак дар ду забон аз тариқи пайвастани пешвандҳо ва пасвандҳои иштиқоқӣ сурат мегирад. Монанди (хирадманд-бохуш-бинанда-worker, amazing, hopeful)

2. Вожаи муштакро дар забони англисӣ ва забони форсӣ метавон аз решаи феълӣ ва ё решаи ғайри феълӣ иштиқоқ кард. Монанди (фурушанда- гирифта- давлатманд-ноумед- exciting- driver- activist)

3. вожаи муштак дар забони англисӣ ва форсӣ аз ҳайси мароҳили сохтор дастурӣ ва ғайридастурӣ аст.

4. Вандҳои тасрифӣ ва иштиқоқӣ дар забони форсӣ ва забони англисӣ вучуд дорад. Монанди аломати чамъ дар забони форсӣ ва ҳам аломати чамъ забони англисӣ.

5. Вандафзоӣ дар забони форсӣ ва забони англисӣ маъмулан боис мешавад, ки табақаи дастурии вожаи асосӣ табдил мегардад ва ба ин ванд иштиқоқӣ гуфта мешавад. Аммо агар табақаи дастурии вожаи асосӣ тағйир наёбад, ба он ванди тасрифӣ гуфта мешавад. Монанди (хирад+манд= хирадманд). Табақаи дастурии чадид бо пайвастани ванди иштиқоқӣ ба вучуд меояд. (китоб + ҳо= китобҳо- book+s = books) Табақаи дастурии вожаи асоси табдил нашудааст.

6. Реша ва ситок дар зоҳир ба назар мерасанд, ки шабеҳи якдигар аст, аммо дар воқеият ҳар яке аз онҳо маъноӣ мухталифе дорад. Реша метавон ситок, исм, сифат, ё қайд бошад. Аммо ситок фақат ҳосил аз масдар меояд.

7. Вандафзоӣ дар забони форсӣ ва забони англисӣ ҳамчунин нест, ки ҳамеша вожа месозанд. Чун вожасозӣ бо мавонез ва маҳдудиятҳои дастурӣ ва ғайри дастурӣ рударӯ аст. Гузашта аз ин мавонези даруниву берунии вожа вучуд дорад.

8. Тақрибан ҳамаи вожаҳои чадиди сохташуда, дорои ҳамаи авомили боздорандаи зоёи сохтҳои ҳастанд. Аммо ин ба он маъно нест, ки тамоми ин (наввожаҳо) тадовул меёбанд ва дар бадаи вожагони форсӣ ҷой мегиранд.

9. Мароҳили пайвастани пешвандҳо ва пасвандҳо ба вожаи асоси ба ду гурӯҳ тақсим мешавад 1) дастурӣ 2) ғайри дастурӣ. Дар бахши дастурӣ вандҳо ба тайи мароҳил ба вожаи асосӣ мепайванданд ва дар бахши ғайридастурӣ вандҳо дар як марҳила мепайванданд.

АДАБИЁТ

1. خسرو فرشييد ورد (1375) جمله و تحول آن در زبان فارسي، موسسه انتشارات امير كبير چاپ اول، 81-82. 556 صفحه
2. شقاقى، ويدا(1387)، ميانى صرف واژه؛ چاپ دوم، سازمان مطالعه و تدوين كتب علوم انساني، ص 88-87. 143 صفحه.
3. طباطبائى، علاء الدين (1376)، فعل بسيط فارسي و واژه سازى، مركز نشر دانشگاهى تهران، چاپ اول، ص 12. 143 صفحه
4. مهدى مشكوه الدينى (1390)، دستور زبان فارسي واژگان و پيوندهاى ساختى، تهران، چاپ پنجم، مركز تحقيق و توسعه علوم انساني، ص 37. 256 صفحه.

English sources:

- 5- Bauer, Laurie (1983), English word-formation, Cambridge, Cambridge University press. P50. 180pages
- 6- John, Lyons (1990), language and linguistics, Cambridge University press, p31-32. 221pages.
- 7- Plag, Ingo (2003) word-formation in English, Cambridge University Press. P31. 149pages.
- 8- Spencer, Andrew (1991), Morphologicaltheory,Blackwell. P.84. 112 pages.

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ ЭТИМОЛОГИЧЕСКИЙ ПРОЦЕСС В ПЕРСИДСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ

В данной статье исследуется процесс образования производных слов, то есть производных слов в английском и персидском языках. Что еще более важно, мы смотрим на изменения, которые происходят в производных словах, и исследуем их. Процесс образования слов в персидском и английском языках – самый важный и плодотворный процесс словообразования. Поэтому в этой статье я искал сравнение свойств производных слов в обоих языках. Хотя эти два языка имеют разные характеристики, но в процессе образования слов в персидском и английском можно найти много общего.

Ключевые слова: словообразование, сложные слова, персидский язык, английский язык, сходство, различие, слово.

ЧАРАЁНИ ҚИЁСИИ ИШТИҚОҚ ДАР ЗАБОНИ ФОРСӢ ВА АНГЛИСӢ

Дар ин мақола раванди калимасозии муштак, яъне сохтани калимаҳои муштак дар забонҳои англисӣ ва форсӣ омӯхта шудааст. Муҳимтар аз ҳама, мо ба тағироте, ки дар дохили калимаҳои муштак ба амал меоянд, дида мебароем. Раванди иштиқоқ дар забонҳои форсӣ ва англисӣ муҳимтарин ва сермаҳсултарин раванди калимасозист. Аз ин рӯ, ман дар ин мақола муқоисаи хосиятҳои калимаҳои муштакро дар ҳарду забон ҳустуҷу ва пурсон шудам. Ҳарчанд ин ду забон хусусиятҳои мухталиф доранд, аммо шабоҳатҳои зиёдеро дар чараёни калимасозӣ дар форсӣ ва англисӣ пайдо кардан мумкин аст.

Калидвожаҳо: калимасозӣ, калимаҳои муштак, забони форсӣ, забони англисӣ, шабоҳат, шабоҳат, фарқият, вожа.

COMPARATIVE ETYMOLOGICAL PROCESS IN PERSIAN AND ENGLISH LANGUAGES

This article discusses word-formation (derivational word process), in both languages Persian and English. More importantly, this study will look into changes that occur within words during derivational process and I will be observing these changes to see the differences and similarity between the two languages. After finishing the study, I have found the features of derivational words in the two languages English and Persian are more likely similar and also seem to have some slight differences. However, in general, the derivational word process in both languages is more alike than different.

Keywords: word formation, complex words, Persian, English, similarity, difference, word.

Сведения об авторе: *Аз-Захрони Абдуллох* – магистр второго курса факультета языков Азии и Европы ТНУ. Тел.: 93 040 95 59

Information about the author: *Az-Zahroni Abdulloh* – second-year Master of the Faculty of Asian and European Languages of TNU. Tel.: 93 040 95 59

СОДЕРЖАНИЕ ПОНЯТИЙ «ФРАЗЕОЛОГИЯ», «ФРАЗЕОЛОГИЗМ», «ФРАЗЕМА», «ИДИОМА»

Ёрмухамедова М.А.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Фразеология – неотъемлемый и особо выделенный компонент языка, самый яркий, своеобразный, необычный, «индивидуальный», культурно значимый и национально специфичный, способный концентрированно выразить не только особенности данного языка, но и его носителей, их мироощущение, склад ума, менталитет, национальный характер и стиль мышления.

Данный раздел языка изучен достаточно хорошо и глубоко. Но при всем многообразии и разносторонности теоретических направлений ученые пытаются проанализировать данные для уточнения некоторых свойств фразеологических единиц (ФЕ), определения их роли и функций в языке.

Изучение характера и особенностей фразеологической семантики можно отнести к числу проблем, вокруг которых все еще возникают споры. Однако следует принимать во внимание тот факт, что фразеологическая единица, прежде всего, явление семантическое и попытка исключить его не приведет к каким-либо положительным результатам

Без сомнения, фразеология придает языку яркость, неповторимость и национальный колорит, который отличает языки друг от друга.

Фразеологизмы выступают в качестве средства образного отражения мира, они вбирают в себя мифологические, религиозные, этические представления народов разных эпох и поколений. Именно поэтому роль фразеологизмов в нашей речи очень заметна. Уместно употребленные фразеологизмы оживляют и украшают как устную речь, так и литературно-художественные произведения. Наверное, поэтому, проблема исследования фразеологизмов является актуальной для современной лингвистики. Ведь работа над исследованием фразеологизмов продолжается до сих пор. В лингвистике просматриваются различные направления, изучающие фразеологизмы.

Учение о фразеологизмах в современном русском языке имеет давнюю традицию, существует обширная литература по проблемам фразеологии.

Разнообразие в понимании и трактовках понятий «фразеология» и «фразеологизм» у разных исследователей свидетельствует о сложности этих вопросов, их многоплановости с одной стороны, и недостаточной разработанности их в нашей науке, с другой стороны.

В проблеме русской фразеологии, несмотря на многочисленные исследования последних десятилетий, многое остается неясным: исследователи расходятся в определении понятия «фразеология», в выделении количества типов фразеологизмов, в их качественной характеристике. Причина этого состоит в том, что отсутствует единый теоретический взгляд на фразеологию. Такое положение дел не может удовлетворять науку о фразеологизмах, поэтому поиски решений основных вопросов по фразеологии остаются актуальными по сей день.

Содержание понятия «фразеология» рассматривается в исследованиях таких ученых как А. А. Реформаторский, М. И. Фомина, Е. И. Диброва, Т. И. Вендина, П. А. Лекант, Н. Ф. Алефиренко [23;24;13;7;18;2]. Трактовка данного термина предлагается в Лингвистическом энциклопедическом словаре (1990) под ред. В. Н. Ярцевой, в энциклопедии «Русский язык» (1997) под ред. Ю. Н. Караулова [19, с.15].

Исследуя данное понятие, Е. И. Диброва и П. А. Лекант говорят о том, что специалисты по фразеологии признают ее самостоятельным разделом; лексикологи же обычно считают подсистемой лексики, так как у слова и фразеологической единицы имеются общие системные свойства [13, с.358], [18, с.60].

Термин «фразеология» в современной лингвистике понимается в широком и узком смысле. С точки зрения узкого понимания термина, фразеология включает в себя только фразеологические сращения, фразеологические единства и фразеологические сочетания. Так, термин «фразеология» вслед за Ш. Балли и В. В. Виноградовым в узком смысле понимали такие ученые, как Э. В. Кузнецова (1989), М. И. Фомина (2001), Е. И. Диброва (2001), Т. И. Вендина (2001), А. А. Гируцкий (2003). Некоторые исследователи не относят фразеологические сочетания к типам фразеологизмов (в узком смысле слова).

В широком смысле фразеология вмещает в себя еще и пословицы, поговорки и крылатые слова. Некоторые ученые-лингвисты называют их вслед за Н. М. Шанским фразеологическими выражениями, например, П. А. Лекант (2002) и Т. И. Вендина (2001). В нашем исследовании понятие «фразеология» будет рассматриваться только в узком смысле.

Так, исследуя данное понятие, В. Н. Телия в Лингвистическом энциклопедическом словаре под ред. В. Н. Ярцевой выделяет два его значения: «1) раздел языкознания, изучающий фразеологический состав языка в его современном состоянии и историческом развитии; 2) совокупность фразеологизмов данного языка, то же, что и фразеологический состав» [19, с.560]. В энциклопедии «Русский язык» под ред. Ю. Н. Караулова названные выше значения понятия «фразеология» дополняются третьим: «совокупность характерных способов выражения, присущих определенной социальной группе, отдельному автору или литературно-публицистическому направлению» [15, с.608].

П. А. Лекант характеризует фразеологию как «раздел науки о языке, изучающий устойчивые сочетания слов различного типа». Кроме того, он считает: «термин

«фразеология» используется не только как название раздела языкознания, но и как обозначение совокупности фразеологических единиц данного языка (например, фразеология русского языка)», «реже фразеологией называют специфическое употребление слов и их сочетаний, свойственное отдельному автору, социальной группе или литературному направлению (например, фразеология А. П. Чехова, фразеология медиков, фразеология романтизма)» [18, с.60].

Итак, мы видим, что термин «фразеология» выступает в лингвистике в трех основных значениях. Он рассматривается и как особый «раздел языкознания», и как совокупность фразеологизмов какого-либо языка, и как совокупность специфических сочетаний, свойственных отдельному автору, социальной группе или литературному направлению.

А. А. Реформаторский рассматривал фразеологию лишь как совокупность специфических сочетаний, свойственных какой-либо социальной группе: «Слова и словосочетания, специфичные для речи разных групп населения, по классовому или профессиональному признаку, для литературного направления или отдельного автора, можно назвать фразеологией».

По М. И. Фоминой, фразеология – это «раздел языкознания, в котором изучаются лексически неделимые сочетания слов, т. е. особые фразеологические единицы». Как видно, это определение не выражает всю сущностную полноту данного понятия, а выражает только одну из трех его сторон.

Аналогичное определение мы находим у Е. И. Дибровой: «Фразеология - раздел науки о языке, изучающий устойчивые сочетания слов различного типа» [7, с.358].

Н. Ф. Алефиренко тоже говорит о фразеологии как о разделе языкознания, но рассматривает его с точки зрения синхронии и диахронии: «Фразеология – раздел языкознания, изучающий устойчивые образные сочетания слов с обобщенно-целостным значением в их современном состоянии и историческом развитии». «В связи с этим, - продолжает он, - различают синхроническую, или современную, и диахроническую, или историческую, фразеологию» [2, с.251].

Итак, рассмотрев понятие «фразеология», можно сделать вывод о том, что в научной литературе нет единого определения данного термина.

Исследователи расходятся не только в определении понятия «фразеология», но и понятия фразеологизма.

Понятие фразеологизма исследуется в работах таких ученых-лингвистов, как В. М. Мокиенко, М. И. Фомина, Е. И. Диброва, Т. И. Вендина, П. А. Лекант, Н. Ф. Алефиренко.

Трактовку рассматриваемого нами термина можно обнаружить в Лингвистическом энциклопедическом словаре под ред. В. Н. Ярцевой и в энциклопедии «Русский язык» под ред. Ю. Н. Караулова [19, с.15].

Возникает также вопрос о тождественности таких понятий, как «фразеологизм», «фразеологическая единица», «фразема». При изучении данного вопроса приходим к выводу о том, что не все исследователи разграничивают значения этих понятий (В. Н. Телия, 1990; Т. И. Вендина, 2001; П. А. Лекант, 2002; Н. Ф. Алефиренко, 2004 и т. д.).

Определяя понятие фразеологизма, ученые пытаются выявить его главную особенность.

Так, например, В. Н. Телия в Лингвистическом энциклопедическом словаре под ред. В. Н. Ярцевой считает, что такой особенностью фразеологизма является его фиксированная устойчивость. Поэтому, определяя значение данного термина, она пишет: «Фразеологизм (фразеологическая единица) - общее название семантически связанных сочетаний слов и предложений, которые, в отличие от сходных с ними по форме синтаксических структур, не производятся в соответствии с общими закономерностями выбора и комбинации слов при организации высказывания, а воспроизводятся в речи в фиксированном соотношении семантической структуры и определенного лексико-грамматического состава» [19, с.559].

Данное определение уточняется в энциклопедии «Русский язык» под ред. Ю. Н. Караулова: «Фразеологизм, фразеологическая единица, - общее название семантически несвободных сочетаний слов, которые не производятся в речи (как сходные с ними по форме синтаксические структуры – словосочетания или предложения), а воспроизводятся в ней в узуально закрепленном за ними устойчивом соотношении смыслового содержания и определенного лексико-грамматического состава» [15, с.605].

Н. Ф. Алефиренко рассматривал понятие фразеологизма с точки зрения другой его особенности – целостности значения: «Фразеологические единицы (фраземы) – несвободные сочетания слов», «Фразема – устойчивое сочетание слов с целостным и переносно-образным значением, непосредственно не вытекающим из суммы значений его лексических компонентов» [2, с.251].

Исследуя данное понятие, П. А. Лекант утверждал, что «Фразеологизм (фразеологическая единица - ФЕ) является сложной междисциплинарной единицей, в форме и значении которой взаимодействуют единицы разных уровней: фонетического, словообразовательного, лексического, семантического и грамматического» [18,61]. Таким образом, лингвист рассматривал фразеологизм с точки зрения уровней языка (то есть именно как междисциплинарную единицу).

По М. И. Фоминой, «Фразеологизм – основная единица современной фразеологической системы, единица сложная, многоаспектная, трудно выделяемая из общего числа слов, а тем более словосочетаний, и поэтому трудно определяемая» [24,304]. Многоаспектность, трудно выделяемого и сложность в определении – вот основные черты фразеологической единицы, на которые нам указывает М. И. Фомина.

Гораздо более емкие определения дают нам Т. И. Вендина и В. М. Мокиенко. Так, например, Т. И. Вендина считала, что «Фразеологизм (или фразеологический оборот) – это лексически неделимая, воспроизводимая единица языка, состоящая из двух или более ударных компонентов, устойчивая в своем составе, структуре и целостная по своему значению» [7, с.143]. В. М. Мокиенко писал: «Под фразеологической единицей мы понимаем относительно устойчивое, воспроизводимое, экспрессивное сочетание лексем, обладающее (как правило) целостным значением» [21, с.5]. Именно эти определения наиболее полно отражают понятие данного термина.

Итак, рассматривая понятие «фразеологизм», мы пришли к выводу, что в современной лингвистической литературе не существует единого его определения.

Как не существует единого определения термина «фразеология» и «фразеологизм», точно также мнения исследователей расходятся при определении понятия «идиома».

Ответить на вопрос, что же такое «идиома», пытаются такие ученые как Е. И. Диброва, П. А. Лекант, Ю. С. Маслов Б. Н. Головин, А. А. Гируцкий.

Ю. С. Маслов, вслед за В. В. Виноградовым, считает, что «идиома» - это общее понятие для фразеологических сращений и фразеологических единств, и первые для него – идиомы с немотивированным значением, а вторые – с мотивированным значением [20, с.118]. П. А. Лекант [18, с.63] и Е. И. Диброва [7, с.370] также для общего обозначения понятий фразеологических сращений и единств используют в своих работах термин «идиома».

Б. Н. Головин же, наоборот, видит в идиомах самостоятельный тип фразеологических оборотов, выделяемый наряду с фразеологическими сращениями, единствами и сочетаниями [5, с.110].

Е. И. Диброва рассматривает идиомы (сращения и единства по В. В. Виноградову) как «устойчивые структурно-семантические объединения, значение которых неразложимо на значения слов-компонентов, их составляющих, и которые функционируют в предложении как эквивалент отдельного слова (т. е. выступают как один член предложения)» [7, с.359-360]. По П. А. Леканту, «идиомы – устойчивые объединения, значение которых неразложимо на значения слов компонентов, их составляющих; они функционируют в предложении как эквивалент отдельного слова» (вешать лапшу на уши, дать стрекоча) [18, с.62].

Как видно из определений Е. И. Дибровой и П. А. Леканта, идиомы обладают высокой степенью спаянности компонентов. Об этом говорят и другие исследователи, например, А. А. Гируцкий и Б. Н. Головин.

Идиомы, по мнению А. А. Гируцкого, не допускают буквального пословного понимания фразеологизма, т. к. один из его компонентов обязательно выпал из современного словоупотребления [10, с.168].

Б. Н. Головин, исследуя данное понятие, писал, что идиомы – «абсолютно неделимые сочетания слов, фразеологическое значение идиомы никак не «пояснено», не мотивированно лексическими значениями ее элементов – отдельных слов; к тому же некоторые слова в идиомах не осознаются, их значения забыты: баклуши бить, волынку тянуть, тянуть канитель...» [5, с.110].

Таким образом, сложность в определении данного термина мотивируется тем, что одни исследователи понимают под идиомами фразеологические сращения и единства,

другие выделяют как самостоятельный тип ФЕ, третьи – не приводят соотношения между идиомами и фразеологическими сращениями и единствами. Но все исследователи, определяя идиому, говорят о неразложимости значения идиомы на значения слов-компонентов.

ЛИТЕРАТУРА

1. Вендина 2001 - Вендина Т. И. Введение в языкознание. Учебное пособие для педагогических вузов. – М.: «Высшая школа», 2001. – 288 с.
2. Ветров 2006 – Ветров П. П. Проблемы внутреннего синтаксиса фразеологических единиц Китайского языка // Вопросы языкознания – 2006 № 6. – С. 62-75.
3. Волкова 2004 – Волкова Н. А. Жаргонная фразеология и отфраземные лексические дериваты в языке и речи // Проблемы фразеологической и лексической семантики. Материалы Международной научной конференции, Кострома, 18-20 марта 2004 г. – Москва, 2004. – С. 176-183.
4. Гируцкий 2003 – Гируцкий А. А. Введение в языкознание. Учебное пособие / А. А. Гируцкий – М., 2003. – 288 с.
5. Головин 1977 – Головин Б. Н. Введение в языкознание. Учебное пособие для филологических специальностей университетов и педагогических институтов – М.: «Высшая школа», 1977. – 311 с.
6. Григорьев 2007 – Григорьев А. В. К вопросу об источниках библейских фразеологизмов // Филологические науки - 2007 № 1. – С. 50-59.
7. Диброва, Касаткин, Николина, Щеболева 2001 - Современный русский язык: Теория. Анализ языковых единиц: Учебник для вузов: В 2 ч. – Ч. 1: Фонетика и орфоэпия. Графика и орфография. Лексикология. Фразеология. Лексикография. Морфемика. Словообразование / Сост.: Диброва Е. И., Касаткин Л. Л., Николина Н. А., Щеболева И. И. – М., 2001. – 544 с.

СОДЕРЖАНИЕ ПОНЯТИЙ «ФРАЗЕОЛОГИЯ», «ФРАЗЕОЛОГИЗМ», «ФРАЗЕМА», «ИДИОМА»

В статье говорится, что фразеология придает языку яркость, неповторимость и национальный колорит, который отличает языки друг от друга. Фразеологизмы выступают в качестве средства образного отражения мира, они вбирают в себя мифологические, религиозные, этические представления народов разных эпох и поколений. Именно поэтому роль фразеологизмов в нашей речи очень заметна. Уместно употребленные фразеологизмы оживляют и украшают как устную речь, так и литературно-художественные произведения. Наверное, поэтому, проблема исследования фразеологизмов является актуальной для современной лингвистики. Ведь работа над исследованием фразеологизмов продолжается до сих пор. В лингвистике просматриваются различные направления, изучающие фразеологизмы. Учение о фразеологизмах в современном русском языке имеет давнюю традицию, существует обширная литература по проблемам фразеологии. Разнообразие в понимании и трактовках понятий «фразеология» и «фразеологизм» у разных исследователей свидетельствует о сложности этих вопросов, их многоплановости с одной стороны, и недостаточной разработанности их в нашей науке, с другой стороны. В проблеме русской фразеологии, несмотря на многочисленные исследования последних десятилетий, многое остается неясным: исследователи расходятся в определении понятия «фразеология», в выделении количества типов фразеологизмов, в их качественной характеристике. Причина этого состоит в том, что отсутствует единый теоретический взгляд на фразеологию. Такое положение дел не может удовлетворять науку о фразеологизмах, поэтому поиски решений основных вопросов по фразеологии остаются актуальными и по сей день.

Ключевые слова: фразеологизм, группа фразеологических единиц, фразеологические выражения, грамматические и лексические свойства, предложения, русский язык, характеристика, образность, экспрессивность.

МАЗМУНИ МАФХУМХОИ "ФРАЗЕОЛОГИЯ", "ФРАЗЕОЛОГИЗМ", "ИБОРА", "ИДИОМА"

Дар мақола гуфта мешавад, ки фразеологизмҳо ба забон равшанӣ, асолату завқи миллӣ мидиҳанд, ки забонхоро аз ҳам фарқ мекунанд. Фразеологизмҳо ҳамчун воситаи инъикоси образноки олам амал мекунанд, онҳо намояндагҳои мифологӣ, динӣ, ахлоқии одамони даврони гуногун ва наслхоро аз худ мекунанд. Аз ин рӯ нақши воҳидҳои фразеологӣ дар нутқи мо ба назар намоён аст. Воҳидҳои фразеологии мувофиқ истифодашуда ҳам нутқи шифоҳӣ ва ҳам асарҳои адабӣ ва бадеиро зинда ва оро мидиҳанд. Маҳз аз ҳамин сабаб аст, ки масъалаи омӯзиши воҳидҳои фразеологӣ барои забоншиносии муосир муҳим аст. Охир, қорҳо оид ба омӯзиши воҳидҳои фразеологӣ то имрӯз идома доранд. Дар забоншиносӣ самтҳои гуногун мавҷуданд, ки воҳидҳои фразеологиро меомӯзанд. Таълимоти воҳидҳои фразеологӣ дар забони муосири рус анъанаи дерина дорад, оид ба масъалаҳои фразеологияи адабиёти васеъ мавҷуд аст. Гуногунӣ дар фаҳмиши ва тафсири мафҳумҳои "фразеологизм" ва "воҳиди фразеологӣ" дар байни муҳаққиқони гуногун аз мураккабии ин масъалаҳо, гуногунии онҳо аз як тараф ва аз тарафи дигар қорқарди ноқофии онҳо дар илми мо шаҳодат мидиҳад. Дар масъалаи фразеологияи рус, сарфи назар аз таҳқиқоти саршумори даҳсолаҳои охир, чизи номуайян боқӣ мондааст: муҳаққиқон дар таърифи мафҳуми "фразеология", бо ҳудо қардани мӯқдори намӯдҳои воҳидҳои фразеологӣ, аз рӯи хусусиятҳои сифатии худ фарқ мекунанд. Сабаби ин дар он аст, ки дар бораи фразеологизм назари ягонаи назариявӣ вуҷуд надорад. Ин ҳолат илми воҳидҳои фразеологиро қонҷ қарда наметавонад, аз ин рӯ, ҳустуҷӯи роҳҳои ҳалли масъалаҳои асосӣ дар фразеологизм то ба имрӯз боқӣ мемонад.

Калидвожаҳо: воҳиди фразеологӣ, гуруҳи воҳидҳои фразеологӣ, ибораҳои фразеологӣ, ҳосиятҳои грамматикӣ ва луғавӣ, ҷумлаҳо, забони русӣ, хусусият, образноки, ифода

CONTENT OF THE CONCEPTS "PHRASEOLOGY", "PHRASEOLOGISM", "PHRASE", "IDIOM"

The article says that phraseology gives the language brightness, originality and national flavor, which distinguishes languages from each other. Phraseologisms act as a means of figurative reflection of the world, they absorb mythological, religious, ethical representations of peoples of different eras and generations. That is why the role of phraseological units in our speech is very noticeable. Appropriately used phraseological units enliven and decorate both oral speech and literary and artistic works. This is probably why the problem of studying phraseological units is relevant for modern linguistics. After all, work on the study of phraseological units continues to this day. In linguistics, there are various directions that study phraseological units. The doctrine of phraseological units in modern Russian has a long tradition; there is an extensive literature on the problems of phraseology. The diversity in the understanding and interpretation of the concepts of "phraseology" and "phraseological unit" among different researchers testifies to the complexity of these issues, their diversity on the one hand, and their insufficient elaboration in our science, on the other hand. In the problem of Russian phraseology, despite numerous studies of recent decades, much remains unclear: researchers differ in the definition of the concept of "phraseology", in the allocation of the number of types of phraseological units, in their qualitative characteristics. The reason for this is that there is no unified theoretical view of phraseology. This state of affairs cannot satisfy the science of phraseological units; therefore, the search for solutions to basic questions in phraseology remains relevant to this day.

Keywords: phraseological unit, a group of phraseological units, phraseological expressions, grammatical and lexical properties, sentences, Russian language, characteristics, imagery, expressiveness.

Сведения об авторе: *Ёрмухамедова Мадина Азалшоевна* – магистр второго года обучения кафедры общего языкознания и сравнительной типологии ТНУ. **Адрес:** Таджикистан, 734025, г. Душанбе, проспект Рудаки 17, **E-mail:** benazir.1997@list.ru. Телефон: **992 880 00 12 12**

Information about the author: *Yormukhammadova Madina Azalshoevna* – master of the second year of study of the Department of General linguistics and comparative typology TNU. **Address:** Rudaki Avenue 17, 734025, Dushanbe, **E-mail:** benazir.1997@list.ru. Phone: **992 880 00 12 12**

ХАРАКТЕРИСТИКА ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ СО ЗНАЧЕНИЕМ «ОБРАЗ ЧЕЛОВЕКА»

Маматкулов Дж.

Таджикский национальный университет

Группа фразеологизмов со значением качественной оценки лица, одна из наиболее многочисленных функционально - семантических групп фразеологии современного русского языка.

Фразеологизмы этой группы являются одним из средств экспрессивной характеристики человека, эмоциональной оценки его индивидуальных качеств или его положения в обществе, коллективе.

Экспрессивно-стилистические и эмоционально-оценочные возможности фразеологизмов данной группы связаны, прежде всего, с тем, что большая часть из них (до 80%) обладает свойствами реально существующей образности; в чём легко убедиться, сопоставив предложения, в составе которых характеристика человека выражена с помощью фразеологических единиц, с предложениями адекватного смыслового содержания без них. Например: Он звёзд с неба не хватает. – У него средние способности; Она здесь белая ворона. – Она очень отличается от окружающих.

В значениях фразеологических единиц, ориентация на лицо как субъект характеристики передаётся в словарях с помощью специальных функционально-семантических показателей (о человеке; кто-либо и т. д.), в отдельных случаях эта функциональная ориентация выражается подбором прилагательных, которые по характеру своих лексических значений могут быть использованы только для характеристики людей, (мухи не обидит – «кроткий, безобидный, добрый»).

Большая часть фразеологических единиц исследуемой группы по своим семантико-грамматическим свойствам приближается к классу качественных прилагательных (особенно к их кратким, предикативным формам), меньшая же часть (структурная разновидность субстантивных единиц) – к классу личных существительных со значением качественно-оценочного типа.

В зависимости от того, какие свойства человека подвергаются оценке, в составе группы могут быть выделены две семантические подгруппы:

1. оценка индивидуальных качеств личности;

2. оценка личности на основе её положения в обществе, определённом коллективе, среде;

В пределах первой подгруппы на основе противопоставления признаков «внешний облик человека» и «внутренний облик человека», могут быть выделены соответственно два семантических разряда, в составе которых возможна и дальнейшая семантическая классификация.

В первом разряде можно выделить подразряд «рост человека», в составе которого фразеологические единицы противопоставляются по признакам:

- очень (слишком) высокий (коломенская верста, каланча пожарная, (ростом) в косую сажень);

- очень (слишком) низкий (от горшка два вершка, от земли не видать (не видно), с ноготок, с булавочную головку);

В этом же семантическом разряде фразеологизмы противопоставляются и по признакам:

- очень здоровый, полный жизненных сил;

- Очень больной, истощённый, истощавший, бледный, худой;

Плечи кося сажень; кося сажень в плечах; лопаться от (с) жиру; входить в тело; набираться сил;

Живые (ходячие) мощи; одни кости; кожа да кости; талия в рюмочку; спасть с тела; поправиться из кулька в рогожку; спасть с лица; лица нет; спустить (растрясти) жиры; в чём (только) душа держится; еле-еле душа в теле; при последнем издыхании; тепличное растение; едва (чуть, еле, с трудом) ноги волочить (таскать); краше в гроб кладут; лежать в лёжку; в глазах темнеет (мутится, зеленеет); тяжёл на ногу (ноги); удар хватил; (бледный) как смерть; (ни) кровинки в лице нет (не осталось); валиться (падать) с ног; голова пухнет; до упаду; без задних ног; выбиваться из сил; высунув язык; едва (еле) ноги носят (держат); выжатый лимон.

Внутри этого же семантического разряда возможно противопоставление по признакам:

- очень привлекательный

- крайне непривлекательный, отталкивающий

- схожий с другим, одинаковый

- не схожий с другим, отличающийся

- одежда:

- нарядный, стильный

- старомодный

- не по размеру

- нагишом, без всякой одежды

Как картинка; кровь с молоком; пальчики (палы оближешь; бог не обидел.

Кошка драная; ни кожи ни рожи; (дурён, страшен) и смертный грех.

На один покрой; одного покроя; один в одного (один один); один к одному; точка в точку; волос в вол голос в голос; ни дать ни взять; из одного (и того) теста; тютелька в тютельку; два сапога пара; одна поля ягодка; на одно лицо; как две капли воды; капля каплю; на одну колодку; одним миром мазаны; (одну) масть.

Не пара; как небо и земля; из другого (разного) теста.

Разодетый в пух и прах; в полном параде; с иголки;

Шут (чучело, пугало) гороховый;

Сидит как на корове седло

В чём мать родила; в костюме Адама; в костюме Евы натуральном виде; без ничего.

Некоторые полисемичные единицы могут быть включены в первый семантический разряд только в одном из своих значений: мокрая курица – только в значении «человек, имеющий жалкий вид, подавленный, расстроенный чем-либо»; едва на ногах стоит – только в значении «нездоровится»; становиться (вставать, подниматься) на ноги – в значении «выздоровливать, оправляться от болезни; голова

идёт (ходит) кругом – в значении «кто-либо испытывает головокружение (от усталости, переутомления и т.п.).

В первом семантическом разряде можно выделить фразеологизмы, характеризующие внешний вид человека. Например, возраст:

«песок сыплется, старая перечница, мышинный жеребчик, не первой молодости, молодо-зелено, в годах (летах), во цвете лет (сил), в (самом) соку, молоко на губах не обсохло, нос не дорос».

Второй семантический разряд – «оценка внутреннего мира», сфера понятийного содержания, которая включает оценку интеллектуального развития человека, его жизненного опыта, моральных качеств и форм поведения.

Начнём с первого семантического подразряда – «оценка интеллектуального развития»:

Высокий уровень интеллектуального развития, умственных способностей лица

Ума палата; с царём в голове; иметь голову на плечах; на голову выше; с головой; светлая голова; голова на плечах; семи пядей во лбу; голова (котелок) варит; набираться ума (разума).

Низкий (очень низкий, крайне низкий) уровень интеллектуального развития

Олух царя небесного; без царя в голове; пороха не выдумает; богом убитый; ни бе ни ме (ни кукареку); петый дурак; дубина стоеросовая; без головы; пень берёзовый; медный лоб; мешок с соломой; пустая голова (башка); дурья голова (башка); голова соломой набита; голова еловая; солома в голове; глуп как пробка; глуп как сивый мерин; мякинная голова (башка); винтиков (клёпок) не хватает (недостаёт) < в голове >; как (будто, словно, точно) баран на новые ворота.

Подраздел «оценка жизненного опыта» можем разбить на:

Большой жизненный опыт

Тёртый калач; зубы съел (проел); собаку съел; стреляный воробей; травленный (старый) волк; морской волк; пролётная голова (головушка); мастер на все руки; знать, как свои пять пальцев; рука набита; золотые руки; из молодых да ранний; глаз набит (намётан); знает (масть) толк; Желторотый птенец; мало каши ел (съел); по молодости лет.

Небольшой жизненный опыт

Вторая семантическая подгруппа включает два разряда:

1. оценка социального положения человека;
2. оценка взаимоотношений личности и окружающего её коллектива.

Основанием для такой оценки являются как факторы социального характера, так и индивидуальные особенности личности. В пределах обоих семантических разрядов возможна и более детализированная классификация.

Теперь рассмотрим фразеологизмы со значением «формы поведения». Выражение лица, его мимика, подвижность, выразительность или, наоборот невыразительность и неподвижность, мимическая статичность, гипомимия – источник информации об интеллектуальных способностях человека. Наличие интеллектуальных способностей рассматривается как признак априорно заданный, как качество, данное человеку природой, входящее как компонент в презумпцию цельности образа человека и на этом основании входящее в национальный образ и соотносящееся с нормой.

Начнём со значения «смотреть»:

Сверкать глазами, стрелять глазами (глазками); строить (делать) глазки; играть глазами; задерживать взгляд; есть (поедать, пожирать) глазами; метать искры (молнии); наострить глаза (глазки); смотреть (глядеть, следить) в оба; не отрывать (не отводить) глаз; прятать глаза (взгляд, взор); пялить (тарашить, пучить) глаза; смотреть (глядеть) во все глаза; запускать глаза (глазенапы); дурной (лихой, худой) глаз.

Рассмотрим Фе со значением «говорить, сплетничать» и здесь же «слушать», «молчать», «быть глухим», «пустословить»:

Давать волю языку; заливаться (разливаться) соловьём; базарная баба; бесструнная балалайка; играть в загадки; сквозь зубы; чесать (трепетать, трещать, молоть) языком; владеть словом (даром слова); навешать собак (на шею); вертеть

(крутить) вола; болтать языком; боек на язык (на слова); длинный язык; острый язык (язычок); язык без костей; каша во рту; язык заплетается; язык плохо подвешен (привешен); язык хорошо (неплохо) подвешен (привешен); за словом в карман не лезет (не лазит); язык чешется; лить колокола; надувать в уши; нести (пороть) ахинею (дичь, вздор, ерунду, галиматью, чушь); нести (городить) околесицу (чепуху, чушь); в нос; под нос; обливать (поливать) грязью (помоями); остёр на язык; перемывать (мыть) косточки; бобы разводить; разводить антимонии; разводить тары-бары (растабары); распускать язык; как (будто, словно, точно) ножом отрезал.

Молчать: проглотить язык прикусить (закусить) язык; набрать в рот воды; держать язык за зубами (на привязи); замазывать рот; закрыть клапан: играть в молчанку (молчанки).

ЛИТЕРАТУРА

1. Ашукин Н.С. Крылатые слова, М.: «Гос. издательство», 1960.
2. Архангельский В.Л. Устойчивые фразы в современном русском языке. Основы теории устойчивых фраз и проблемы общей фразеологии. Ростов-на-Дону, 1964г.
3. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. М., 1966. С. 488. 1971.
4. Амосова Н.Н. О целостном значении идиомы. В сб. "Исследования по английской филологии" Сб.2, Л., 1961г.
5. Богуславский В. М. Словарь оценок внешности человека, М.: «Космополис», 1994.
6. Бычков В.В Эстетика поздней античности, М.: «Наука», 1981.
7. Виноградов В.В. Основные понятия русской фразеологии как лингвистической дисциплины. В кн. "Избранные труды. Лексикология и лексикография." М., 1977г.
8. Вежицкая А. Семантические универсалии и описание языков (грамматическая семантика, ключевые концепты культур, сценарии поведения). М., 1999.
9. Гаврин С.Г. Фразеология современного русского языка. /В аспекте теории отражения/, Пермь, 1974г.

ХАРАКТЕРИСТИКА ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ СО ЗНАЧЕНИЕМ «ОБРАЗ ЧЕЛОВЕКА»

В статье говорится, что группа фразеологизмов со значением качественной оценки лица, одна из наиболее многочисленных функционально - семантических групп фразеологии современного русского языка. Фразеологизмы этой группы являются одним из средств экспрессивной характеристики человека, эмоциональной оценки его индивидуальных качеств или его положения в обществе, коллективе. Экспрессивно-стилистические и эмоционально-оценочные возможности фразеологизмов данной группы связаны, прежде всего, с тем, что большая часть из них (до 80%) обладает свойствами реально существующей образности; в чём легко убедиться, сопоставив предложения, в составе которых характеристика человека выражена с помощью фразеологических единиц, с предложениями адекватного смыслового содержания без них. Например: *Он звёзд с неба не хватает. – У него средние способности; Она здесь белая ворона. – Она очень отличается от окружающих.* В значениях фразеологических единиц, ориентация на лицо как субъект характеристики передаётся в словарях с помощью специальных функционально- семантических показателей (о человеке; кто-либо и т. д.), в отдельных случаях эта функциональная ориентация выражается подбором прилагательных, которые по характеру своих лексических значений могут быть использованы только для характеристики людей, (*мухи не обидит – «кроткий, безобидный, добрый»*).

Ключевые слова: фразеологизм, группа фразеологических единиц, фразеологические выражения, значение «человек», грамматические и лексические свойства, предложения, русский язык, характеристика, образность, экспрессивность.

ХУСУСИЯТҲОИ ВОҲИДҲОИ ФРАЗЕОЛОҒИ БО АРЗИШИ "СИМОИ ИНСОН"

Дар мақола гуфта мешавад, ки гурӯҳи воҳидҳои фразеологӣ бо маъноии баҳои сифатии шахс яке аз гурӯҳҳои сершумори функционалӣ ва семантикии фразеологияи забони муосири рус мебошанд. Фразеологизмҳои ин гурӯҳ яке аз воситаҳои ифодаи тавсифи шахс, баҳои эмотсионалӣ ба сифатҳои инфиродии ӯ ё мавқеи ӯ дар ҷомеа, гурӯҳ мебошанд. Имкониятҳои экспрессионӣ-стилистӣ ва эмотсионалӣ-баҳодихии воҳидҳои фразеологияи ин гурӯҳ, пеш аз ҳама, бо он алоқаманданд, ки аксарияти онҳо (то 80%) хусусиятҳои тасвири воқеан мавҷудбударо доранд; ки бо муқоисаи ҷумлаҳои, ки дар он хусусияти шахс бо истифода аз воҳидҳои фразеологӣ бо ҷумлаҳои дорой мазмуни мувофиқи маъноӣ бидуни онҳо ифода ёфтааст, тасдиқ кардан осон аст. Масалан: Ӯ ситораҳои осмонро надорад. - Ӯ қобилиятҳои миёна дорад; Вай дар ин ҷо зӯғи сафед аст. - Вай аз атрофиёнаш фарқи калон дорад. Дар маъноии воҳидҳои фразеологӣ, роҳнамоӣ ба ҳеҷра ҳамчун субъекти хусусиятҳо дар луғатҳо бо ёрии нишондиҳандаҳои махсуси функционалӣ ва маъноӣ (дар бораи шахс; касе ва ғ.) Оварда мешавад, дар баъзе ҳолатҳо ин самти функционалӣ бо интиҳоби сифатҳои ифода карда мешавад, ки аз рӯи хусусияти луғавии онҳо арзишхоро танҳо барои тавсифи одамон истифода бурдан мумкин аст, (пашшаҳо ҳафа намешаванд - "ҳалим, безарар, меҳрубон").

Калидвожаҳо: воҳиди фразеологӣ, гурӯҳи воҳидҳои фразеологӣ, ибораҳои фразеологӣ, маъноии «шахс», ҳосиятҳои грамматикӣ ва луғавӣ, ҷумлаҳо, забони русӣ, хусусиятҳо, тасвир, ифоданокӣ.

CHARACTERISTICS OF PHRASEOLOGICAL UNITS WITH THE VALUE "HUMAN IMAGE"

The article says that the group of phraseological units with the meaning of a qualitative assessment of a person is one of the most numerous functional and semantic groups of phraseology of the modern Russian language. Phraseologisms of this group are one of the means of expressive characteristics of a person, emotional assessment of his individual qualities or his position in society, a team. The expressive-stylistic and emotional-evaluative capabilities of the phraseological units of this group are associated, first of all, with the fact that most of them (up to 80%) have the properties of a really existing imagery; which is easy to verify by comparing sentences in which the characteristic of a person is expressed using phraseological units with sentences of adequate semantic content without them. For example: He lacks stars from the sky. - He has average abilities; She is a white crow here. - She is very different from those around her. In the meanings of phraseological units, orientation to the face as the subject of characteristics is conveyed in dictionaries with the help of special functional and semantic indicators (about a person; someone, etc.), in some cases, this functional orientation is expressed by the selection of adjectives that, by the nature of their lexical values can only be used to characterize people, (flies will not offend - "meek, harmless, kind").

Keywords: phraseological unit, a group of phraseological units, phraseological expressions, the meaning of "person", grammatical and lexical properties, sentences, Russian language, characteristics, imagery, expressiveness.

Сведения об авторе: *Маматкулов Джасурбек* – магистрант второго курса факультета русской филологии Таджикского национального университета. Тел.: 92 778 82 57

Information about the author: *Mamatkulov Jasurbek*-second-year Master's student of the Faculty of Russian Philology of the Tajik National University. Phone: 92 778 82 57

СТРУКТУРА ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ ТАДЖИКСКОГО ЯЗЫКА

Чевачиев Рифат

Таджикский национальный университет

Структурная классификация ФЕ относится к числу основных проблем фразеологии. Первые исследования относительно такой классификации принадлежат перу русских лингвистов В. В. Виноградова, В.М. Мокиенко, А.И. Молоткова и А.П. Мордвилко, которые в своих трудах высказывали различные точки зрения по данному вопросу и приложили немало усилий в выявлении сущности и структурной систематизации ФЕ. В частности, Н.М. Шанский в ходе проведенных им исследований на материале фразеологизмов русского языка выделил две группы фразеологических единиц: «Среди готовых единиц языка можно встретить также фразеологические единицы, которые отличаются своими структурными и морфологическими особенностями и составными компонентами, связанными посредством различных синтаксических средств. По структуре они делятся на две группы: 1) фразеологизмы, по своей структуре похожие на предложения и 2) фразеологические сочетания» [1, 71-72].

В таджикской лингвистике существуют различные мнения и взгляды на структурную классификацию ФЕ. Относительно более полная и подробная классификация ФЕ таджикского языка принадлежит перу таджикского исследователя Х. Маджидова, который делит ФЕ на три группы: фразеологические сочетания, фразеологические словосочетания, фразеологические предложения [4, 37-43].

а) **Фразеологические сочетания.** «Фразеологические сочетания это такие застывшие синтаксические конструкции, которые, как и другие фразеологические единицы, цельнозначны по общему содержанию» [3, 38-39]. Они, обладая особыми лексико-структурными и фразеограмматическими особенностями, приближаются к некоторым типам сложных слов, хотя следует отметить, что по многим своим основным параметрам они остаются ФЕ, но с явными отличительными особенностями от фразеологических словосочетаний и фразеологических предложений [4, 287]. ФЕ изначально формировались на основе парных синтаксических конструкций и имеют неделимую структуру и устойчивый лексический состав. Формируются они преимущественно на основе слов одной части речи: только существительных, только прилагательных или только наречий. Количество таких ФЕ в таджикском языке велико и реализуются они в следующих моделях:

А) **Парные сочетания:** *нарезондаву начаконда* букв. не просыпав и не пролив в знач. «все как есть.», *обу хаво* букв. вода и воздух в знач. «погода»: *Падари муйсафедаш ин гапхоро нарезондаву начаконда* ба модари Раҳима бурда

мерасонад (Ҷ. Одинаев, Авроқи рангин, 23). –Его старый отец передаст эти слова все как есть матери Рахима. Онҳо чой нушида, як дам аз **обу хаво**, ки имсол хеле сербориш омада буд, гап заданд (Ю. Ақобиров, Суруди одамони начиб, 9). – Они попили чай, немного поговорили о погоде, которая была в этом году дождливая.

Б) Повторно-предложные сочетания: **сар то сар** букв. (от) головы до головы) в знач. «везде, повсюду», **худ ба худ** букв. сам себе в знач. “про себя”, **қадам ба қадам** букв. шаг за шагом в знач. “непрерывно”:

Дар поён майдони калонии ҳамворие буд, ки **сар то сар** ба он ҷав кошта буданд (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид, 215). – В низине расстилалась большая площадка, засеянная ячменем. Вай ҳамоно нолиш карда, **худ ба худ** чизе мегуфт... (С. Улуғзода, Восеъ, 359). – Он, все еще постанывая, что-то говорил про себя... ...Августина ҳам **қадам ба қадам** ҳаминро такрор мекард (Ф. Ниёзӣ, Асарҳои мунтахаб, Ҷ. IV, 475). – Августина также непрерывно повторяла это.

В) Предложные сочетания с примыканием: **гапҳои кас нагуфтаю кас нашунида** букв. никем не сказанный и никем не услышанный в знач. «невероятное, неправдоподобное», **ҳам савоб асту ҳам хурмо** букв. и добро и хурма в знач. «и то, и другое».

Ҳамаи ин гапҳои кас нагуфтаю кас нашунидаро, ки мегӯяд, аз Ленин ёд гирифтааст (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид, 312). – Все эти невероятные истории, о чем рассказывает, он узнал от Ленина. – Ана, – гуфт Ҳақимов бо шодӣ, – ин ҳам савобу ҳам хурмо шуд (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб, Ҷ. 2, 577). – Вот, – сказал Хақимов Шоди, это и то, и другое.

б) Фразеологические словосочетания составляют основную часть фразеологического фонда таджикского языка и в плане лексики считаются одним из наиболее устойчивых структурных видов ФЕ. Они возникают на основе изафетных синтаксических сочетаний, между компонентами которых не наблюдается никаких живых грамматических связей, в частности, подчинительной. Фразеологические сочетания с точки зрения грамматической структуры сформированы на основе принадлежащих к различным частям речи компонентов и подразделяются на следующие виды:

А) Субстантивные: шайтони бекафшу маҳсӣ букв. босой (не имеющий на ногах ичиг и кожаных туфель) сатана в знач. «шалопай, бездельник», **бозори чизе гарм** букв. базар чего-л. горяч в знач. «цены на что-л. поднялись»:

– Ох, **шайтони бекафшу маҳсӣ!** Номаъкул мекунӣ дар байни роҳ? – гуфта Шавкат ба сари бача фарёд зад (Ф. Муҳаммадиев, Тири хокхӯрда,

б).– Эй, шалопай ! Какого черта ты торчишь посреди дороги? –кричал Шавкат мальчику. **Бозори** пахта аз одат берун **гарм** шуда рафт (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб, Ҷ. I, 118). – Цены на хлопок необычно поднялись.

Б) Адъективные: ба дил наздик букв. близкий к сердцу в знач.«близкий человек»: Вай монанди хешу табор, ёру дӯст **ба дил наздик** мешавад (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид, 248). – Он, как и другие родственники и друзья, станет близким человеком.

В) Адвербиальные: аз ақл берун букв. вне ума в знач. «уму непостижимо», **аз таҳи дил** букв. со дна сердца в знач. «от души, искренне», **аз хок берун** букв. вне земли в знач. «мало –помалу, кое-как»: Дар тасвирҳои муволиғаҳои **аз ақл берунро** бисёр кор мефармоянд (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб, Ҷ.1, 44). – При описании использует большое количество уму непостижимых гипербол. **Ҷ аз таҳи дил** кор мекард (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб, Ҷ. II, 186) . – Он работал от всей души. Худоро шукр, дар сояи таваҷҷуҳатон **аз хок берун** гаштем (А. Дехотӣ, Куллиёт, Ҷ. III, 10). – Спасибо, благодаря вашей милости живем мало-помалу.

Г) Глагольные ФЕ: обро дида мӯза кашидан букв. увидел воду, снять сапоги в знач. «принимать решение по обстоятельствам», **устухон надоштан** букв. не иметь костей в знач.«быть искусным мастером»:

Хушёр шав ва худро ба ӯ маъкул кунон, сонӣ **обро нигоҳ карда мӯза мекашем** (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид,394). –Будь начеку, постарайся ему понравиться, а потом примем решение по обстоятельствам. Дар хушомад задан ба духтарон **устухон надошт** (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб, Ҷ. II, 352). – Он был искусным мастером говорить комплименты девушкам.

Часть ГФЕ образована по грамматической модели предлог+ существительное+глагол: **ба асфаласофилин фиристодан** букв. отправить кого-л. в глубокую яму ада в знач. «уничтожить, ликвидировать», **ба оғӯш гирифта** букв. взять в объятия в знач. «обниматься»:

Вайро Ҳикмати Буз мегӯянд, ки бо як чунбиши шоҳбурӯти худ сад дехконро ба асфаласофилин мефиристад (С. Айнӣ, Куллиёт, Ҷ. II, 256). – Его величают Ҳикматом-козлом. Он способен одним махом уничтожить сотню дехкан. Маҳкам ба сари ду зону нишаста, бачаҳоро ба оғӯш гирифта ... (С. Айнӣ, Куллиёт, Ҷ. IV, 42). – Маҳкам, сидя на корточках, обнимая по очереди детей...

в) Фразеологические предложения (ФП) по своей морфологической структуре считаются сложнейшим структурным видом фразеологических единиц, образованных на основе различных моделей свободных синтаксических предложений. В противовес простым синтаксическим предложениям, имеющим изменяемую структуру и целостное значение, им свойственны целостные неделимые на части структура и значение. Фразеологические предложения таджикского языка относятся к различным структурным группам. В результате исследования, посвященного структурной систематизации фразеологических предложений, и предложной классификации, проводившейся с учётом состояния структуры, участия членов предложения и количества участвующих в формировании фразеологических предложений простых предложений, выявлены три группы ФП [4, 158-204]:

А) Односоставные фразеологические предложения: **зинда бод** букв. да будет живым в знач. «да здравствует», **нест бод** букв. да исчезнет в знач. «долой», **сад каси доноро ба лаби об ташна бурда, ташна мебиёрад** букв. кто-л. может привести сотню умных людей к реке и увести их оттуда жаждущими в знач. «большой мастер обманывать»:

Зинда бод озодӣ! Нест бод амир ва амирӣ! (С. Айнӣ, Куллиёт, Ҷ.2, 264). – Да здравствует свобода! Долгой эмира и эмират! ...бо вучуди бесаводӣ **сад каси доноро ба лаби об ташна бурда, ташна мебиёрад** (С. Айнӣ, Куллиёт, Ҷ. II, 251). – хотя он и неграмотный, но большой мастер обманывать.

Б) Простые двусоставные фразеологические предложения: **сари касе рафт** букв. чья-л. голова ушла в знач. «быть обезглавленным, кто-то убит», **шири аз модар хӯрдаи касе ба даҳонаш омад** букв. кому-то материнское молоко пришло в рот в знач. «в затруднительном положении, кому-то очень трудно», **корд ба устухони касе расид** букв. прикоснулся нож к костям (тела) кого-л. в знач. «у кого-то терпение лопнуло»:

Аммо бо ҳамроҳии ин яроқҳо сари шумо ҳам хоҳад рафт (С. Айнӣ, Куллиёт, Ҷ. II, 251). – Но учтите, что этим же оружием вы будете уничтожены. Рости гап, то розӣ шуданаш хуни чигар шудам. **Шири аз модар хӯрдаам ба даҳонам омад** (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб, Ҷ. II, 444). – Я оказался в весьма затруднительном положении. **Корд ба устухон ки расид**, на фақат амлоқдорро, балки Худоро ҳам фаромӯш мекунӣ (С. Улуғзода, Восеъ, 106). – Когда терпение истощается, позабудешь не только амлақдора, но и самого Бога.

В) Сложные фразеологические предложения: **гӯшти касе аз они шумо, устухонаш аз они ман** букв. мясо кого-л. ваше, а его кости мои в знач. «быть строгим по отношению к кому-л.», **замин сахту осмон баланд** букв. земля твердая, а небо высокое в знач. «оказаться в затруднительном положении», **ман гуфтаму шумо шунидед** букв. я сказал, а вы слышали в знач. «вот увидите, будете свидетелем чего-л.»:

Падарҳо... дар ҳаққи писарашон гӯшти ин аз они шумо, устухонаш аз они ман гуфта баромада мерафтанд (С. Улуғзода, Субҳи чавонии мо, 202). – Отцы... обычно уходили, говоря «будьте строги по отношению к моему сыну» ...мани бечора ўлпонпулиро аз кучо ёбам. **Замин сахту осмон баланд** (Р. Чалил, Маъвои дил, 50). – ...откуда мне бедному найти средства на земельный налог. Я в очень затруднительном положении. **Ман гуфтаму шумо шунидед:** гиреҳи муамморо ҳамин духтарак мекушояд (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб, Ҷ. I, 613). – Вот, увидите, тайну раскроет вот это девочка.

1.1.3. Фразеологические единицы по их соотносительности с частями речи. ФЕ имеют значительную семантическую, грамматическую и лексическую общность. Они, как и частеречные единицы, выражают действие и движение, время, признаки и качества, названия предметов и явлений, обладают различными грамматическими категориями, выполняют синтаксическую функцию и, важнее всего, имеют близкое к значению слова простое значение. Исходя из этого фразеологические единицы делятся на **субстантивные, адъективные, адвербиальные и глагольные** фразеологические единицы.

а) **Субстантивные** фразеологические единицы выражают названия предметов или явлений и подобно другим существительным указывают на грамматические категории числа, определенность и неопределенность, принадлежность, и в зависимости от места их употребления в предложении выступают в функции различных членов предложения. В языке они представлены в составной модели: **обу хаво** букв. вода и воздух в знач. «погода», **дилу гурда** букв. сердце и почки «храбрость» и изафетной модели: **каждуми таги бурё** букв. скорпион под циновкой в знач. «опасный скрытый враг», **гурги борондида** букв. волк, выдавший дождь «бывалый человек»:

Онхо чой нушида, як дам аз **обу хаво**, ки имсол хеле сербориш омада буд, гап заданд(Ю. Ақобиров, Суруди одамони начиб, 9). –Они попили чай, немного поговорили о погоде, которая была в этом году дождливая Шумо он қадар **дилу гурдае надоред**, аз наздики ГПУ гузаред! –У вас едва ли хватит храбрости, чтобы пройти мимо здания ГПУ (Ю. Ақобиров, Суруди одамони начиб, 9). Аммо ин **каждуми таги бурё** метавонист неш занад ва неш ҳам зад (С. Улуғзода, Восеъ). – Но этот скрытый враг мог навредить, что он и сделал потом. Аммо **гурги борондида** – Аҳмадҷонро, фиреб додан осон набуд (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб, Ҷ. III, 618). – Однако, трудно было обмануть Ахмаджона, этого бывалого человека.

Именные фразеологические конструкции в основном репрезентированы в форме копулятивных, а и иногда предложных конструкций:

А) **Существительное+соединительная связка -у (-ю)+ существительное: кайфу сафо** букв. наслаждение и веселье в знач. «веселье, кутеж», **дарду хасрат** букв. боль и скорбь в знач. «горечь, печал», **имрӯзу фардо** букв. сегодня и завтра в знач. «в ближайшее время»:

Кори шумо – нависандаҳо, фақат кайфу сафо будааст-да? (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб, Ҷ. III, 618). – Вы – писатели, оказывается, только проводите приятно время? Исоев бошад, камтар хомӯш монду баъд ба **дарду хасрат** сар кард (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ, 293). –А Исаев, немного помолчав, стал рассказывать о своих горестях. Аз кӯчोकӯчаш маълум буд, ки имрӯзу фардо баромаданӣ нест! (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб, Ҷ. II, 274). –Раз он переселился недавно, то в ближайшее время не намерен увольняться!

Б) **Существительное+предлог+существительное: рӯ ба рӯ** букв.лицом к лицу в знач. «напротив», **тан ба тан** букв. телом к телу в знач. «рукопашный»:

Мирқодир дар рӯ ба рӯи мадраса як ҳавлича дошт... (С. Айнӣ, Ёддоштҳо, Ҷ. III, 47). – У Мирқадир был небольшой дворик, который находился напротив медресе ... У бисёр ин гуна чанғҳои **тан ба танро** дидааст (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб, Ҷ. II, 632). – Он был свидетелем многих таких рукопашных боев.

В) **Существительное+изафетное окончание+прилагательное: дарди бедаво** букв. неизлечимая болезнь в знач. «обуза», **бахти баланд** букв. высокое счастье истинной в знач.«счастье, удачливость»:

Аммо як **дарди бедаво** буд, ки маро саҳт азоб меод (С. Улуғзода, Субҳи чавонии мо, 102). – Но был только обузой, которая измучила меня. Мурод ҳамаи ин хушбахтиҳо аз пайи қадами неки занаш ва аз бахти баланди писараш меодист... (С. Айнӣ, Куллиёт, Ҷ. 4, 211). – Мурод знал, что это благополучие доставалось ему благодаря легкой руке его жены и удачливости сына...

б) **Адъективные** фразеологические единицы, как и другие структурные виды прилагательных, обозначают признак и качество предмета или явления на основе метафоры и неповторимого семантического воздействия. Адъективные фразеологические единицы представлены преимущественно двухкомпонентными или трехкомпонентными образованиями. Их структурная модель репрезентирована чаще всего в форме изафетных словосочетаний или предложных конструкций:

А) **Прилагательное+изафетное окончание+прилагательное (или существительное): хонашери майдонғариб** букв. дома – лев, на поле битвы – ничто в знач. «хвостун», **рӯдапои роҳи ҳаҷ** букв. длинноногий на пути паломничества в знач. «назойливый»:

Ҳамаи шумо **хонашери майдонғарибед!** (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб, Ҷ. II, 298). Все вы – негодные хвостуны! Ба шарофати ӯ аз ҳамин **рӯдапои роҳи ҳаҷ** халос шудам – Благодаря ему избавился от этого назойливого типа (Р. Чалил, Шӯроб, Қ. 2,31).

Б) Предлог + существительное + опорное прилагательное: **ба дил наздик** букв. близок к сердцу в знач. «близкий человек», **ба назар намоеён** букв. заметный взгляду в знач. «известный, видный»:

Вай монанди хешу табор, ёру дӯст **ба дил наздик** мешавад (Р. Чалил, Одамони ҷовид, 248). – Он, как и другие родственники и друзья, станет близким человеком. **Ў кори тадқиқоти ба назар намоеёне** накардаст (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб, Ҷ. II, 298). – Он, оказывается, не выполнял какой-либо важной исследовательской работы.

В) Имя существительное + компаративный послелог+опорное прилагательное: **лаҳад барин торик** букв. темный как могила в знач. «очень темный», **кӯҳ барин вазнин** букв. тяжелый как гора в знач. «слишком тяжелый», **сафедор барин дароз** букв. длинный как тополь в знач. «очень длинный»:

...аз назди он хонаҳо, ки лаҳад барин торик буданд, охиста-охиста қадам монда мегузашт (Р. Чалил, Шӯроб, 188). – Он медленно проходил мимо тех очень темных домов. Хол гӯё кӯҳ барин вазнин ва сафедор барин дароз шуда буд (Р. Чалил, Шӯроб, 188). – Будто бы Хол становился тяжелым и слишком высоким.

в) Адвербиальные фразеологические единицы. Адвербиальные фразеологические единицы, как и простые наречия, обозначают различные признаки и качества действия или состояния, их морфологическая структура в сравнении с другими частеречными группами ФЕ имеет более устойчивый состав. Данные ФЕ главным образом имеют двухкомпонентный состав и сформированы на основе двух слов. В некоторых случаях в их образовании принимают участие и предлоги. Наречные фразеологические единицы формируются по следующим моделям:

А) Предлог+существительное+связка -у+существительное: **аз дилу ҷон** букв. от сердца и души в знач.«от всей души», **ба ҷону дил** букв. к душе и сердцу в знач. «от всего сердца, всей душой»:

Давлат аз дилу ҷон мехост... (Ю. Акобиров, Суруди одамони начиб, 136). – Диловар хотел всей душой... Таклифатонро ба ҷону дил қабул мекунам (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб, Ҷ. II, 660). – Приму ваше предложение от всего сердца.

Б) Предлог + существительное + изафетное окончание + существительное: **дар айни ҳол** букв. в соответствующее время в знач. «в то же время», **ба ҳадди имкон** букв. по мере возможности в знач. «по возможности»:

Аз ин меҳнати пурмашаққат ва дар айни ҳол сердаромад **ӯ** завқи алоҳида мебурд (А. Шукӯҳӣ, Парии ҷазира, 71). – Особое удовлетворение получал он от этого изнурительного, в то же время прибыльного занятия. **Ба ҳадди имкон ба дарди онҳо... даво ёбад** (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб, Ҷ.11, 566). – По возможности... он поможет им.

В) Существительное+предлог+существительное: **нӯг ба нӯг** букв. (с) вершины к вершине в знач. «с трудом, концы с концами», **дӯш ба дӯш** букв. плечом к плечу в знач. «рядом»:

Вай музди ночизашро... **ба зӯр нуг ба нуг** мерасонад Ф.М., Асарҳои мунтахаб, Ҷ.1, 729). – со своей мизерной оплатой... он с трудом сводил концы с концами. ... вай хандону шукӯфон бо Туҳфа **дӯш ба дӯш** нишастааст (Садои Шарк, № 11, 1978, 25). –Сидит он рядом с Туфой, очень цветущий и жизнерадостный.

Г) Предлог+существительное+наречие: **аз хок берун** букв. вне землю мало в знач. «помалу, кое-как», **аз ақл берун** букв. вне ума в знач. «уму непостижимо»:

Худоро шукр, дар сояи таваҷҷуҳатон **аз хок берун** гаштем. – Спасибо, благодаря вашей милости потихонечку живем (А. Дехотӣ, Куллиёт, Ҷ. III, 10). Дар тасвирҳои муболиғаҳои **аз ақл берунро** бисёр кор мефармоянд (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб, Ҷ.1, 44). – При описании использует больше количество уму непостижимых гипербол.

г) Глагольные фразеологические единицы. ГФЕ, как и другие структурные группы простых глаголов, обозначают действие и движение, состояние и ситуацию и указывают на различные грамматические категории. Они имеют сложный состав, и их изучение является основной темой этого исследования. Их морфологическая структура построена на словосочетаниях с примыканием или предложных конструкциях и представлена следующими моделями:

А) Существительное+примыкание+глагол: **абрӯ гирех кардан** букв. сделать складки между бровями в знач. «раздражаться, обижаться», **нон хӯрдан аз чизе**

букв. есть хлеб благодаря чему-л. в знач. «жить, существовать благодаря чему-л.», **чашм дӯхтан** букв. зашивать глаза в знач. «смотреть пристально»:

Пас аз рафтани духтур Иван-амак **абрӯ гирех карду** бо оҳанги таънаомез гуфт (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб, Ҷ. II, 313) – После ухода врача дядя Иван показал свою обиду и с упреком в голосе сказал. Муқим бошад, аз болои хунараш **нон мехӯрад** (Ҷ. Иқромӣ, Тахти воҷгун, 23). – Муқим живет благодаря своему ремеслу. **Чашмони** пур аз ғазаб ва адоват ба ҳам **духта шуда буданд** (Р. Чалил, Маъвои дил, 305). – Они со злостью и ненавистью смотрели друг на друга.

Б) Редупликационная форма существительного + глагол: **гул-гул шукӯфтан** букв. цветы как цветы в знач. «обрадоваться, расцветать от радости», **қабат-қабат гӯшт гирифта** букв. слоями брать мясо в знач. «радоваться»:

Чавон аз шодии ин гулистон **гул-гул мешукӯфт** (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб, Ҷ. I, 233) – Молодой человек от радости встречи с этим цветником расцветал. – Ман ҳис кардам, ки **қабат-қабат гӯшт гирифта истодам** (П Толис, Осори мунтахаб, 414). – Я чувствовал, как радость переполняла меня.

В) Предлог+существительное+глагол: **ба оғӯш гирифта** букв. взять в объятия в знач. «обниматься», **аз назар гузаронидан «осматривать, рассматривать»**, **ба асфаласофилин фиристодан** букв. отправить кого-л. в глубокую яму ада в знач. «уничтожить, ликвидировать»:

Маҳкам ба сари ду зону нишаста, бачаҳоро **ба оғӯш гирифта...** (С. Айни, Куллиёт, Ҷ. IV, 42). – Маҳкам, сидя на корточках, по очереди обнимая детей... Ҳочиумар ким-чӣ гуна қоғазҳоро **аз назар гузаронда нишаста буд** (С. Улуғзода, Навобод, 159) – Ходжиумар сидел, просматривая какие-то бумаги. Вайро Ҳикмати Буз меғӯянд, ки бо як чунбиши шоҳбурути худ сад деҳқонро **ба асфаласофилин мефиристад** (С. Айни, Куллиёт, Ҷ. II, 256). – Его величают Хикматом-козлом. Он способен одним махом уничтожить сотню деҳкан.

Г) Предлог+существительное+изафетное окончание -и+ существительное или притяжательная связка+существительное+глагол: **ба сари касе об рехтан** букв. вылить воду на чью-л. голову в знач. «уничтожить, ликвидировать», **ба дахон об гирифта** букв. набрать в рот воды в знач. «промолчать, замолкнуть», **ба рӯй об баровардан** букв. подняться над водою в знач. «раскрыть, обнародовать»:

Ин сагро пеш аз тӯяш яқсара қардан лозим буд. Оҳибат **ба сари мо об мерезад** (Сорбон, Ҷугӣ. Буд набуд, 67). – Эту собаку следовало убрать до его свадьбы. Иначе, уничтожит нас. Биёед, мо ҳам **ба дахонамон об гирифта**, хомӯш машғули кори худ шавем канӣ. (Ф. Ниёзӣ, Асарҳои мунтахаб, Ҷ. IV, 319). – Давайте-ка, мы также замолчим и займемся своими делами... Вай дар гӯшаи дилаш ким-чӣ хел орзуеро мепарвариду, аммо холо зинҳор **ба рӯй об намебаровард** (Ф. Ниёзӣ, Асарҳои мунтахаб, Ҷ. IV, 68). – В глубине душе он хранил какую-то сокровенную мечту, но пока не хотел ее раскрывать.

Существительное+изафетное окончание -и+ местоимение или притяжательная связка+ глагол: **хонаи касеро сӯхтан** букв. поджечь чей-

л. дом в знач. «уничтожить, угробить, наказать», **забони худро як қардан** букв. объединить свои языки в знач. «согласовать, сговориться», **дили касеро бурдан** букв. унести чье-л. сердце в знач. «заставить полюбить кого-л.»:

Нархи харбузаи ин бачаро ин қадар боло бардошта, **хонаи аҳли савдоро сӯзондан мехоҳед?** (Ҷ. Иқромӣ, Дувоздаҳ дарвозаи Бухоро, 62), – Завысив так цену на дыни этого парня, вы хотите разорить торговцев? Хамаи шумоён дузд, хамаатон **забонатонро як қардед** (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб, Ҷ. I, 379). – Все вы воры, вы все сговорились. Духтар дар нахустин дидан **дили ўро бурда буд**. – Девушка покорила его еще при первой встрече (С. Улуғзода, Восеъ, 196).

Таким образом, сформировавшись на основе определенных синтаксических моделей, ГФЕ приобрели устойчивую структуру и состав. Обладая специфическими обозначениями, они, благодаря этим особенностям, отличаются от других единиц языка. Вследствии соотносительности своей целостной семантикой к одному слову, ФЕ с точки зрения их частеречной принадлежности могут быть классифицированы на субстантивные, адъективные, глагольные и адвербиальные, различаясь при этом словообразовательными моделями.

ЛИТЕРАТУРА

1. Маджидов Х. Лексико-семантические особенности глагольных фразеологических единиц современного таджикского литературного языка: автореф. дис... канд. филол. наук/ Х. Маджидов. – Душанбе, 1968. – 27 с.

2. Маджидов Х. О особенностях предикативных фразеологических единиц таджикского языка/ Х. Маджидов// Всесоюзная научная конференция (проблемы иранской филологии), посвященной 60-летию Великой Октябрьской революции (материалы конференции). –Баку, 1979. –С. 30-31.
3. Маджидов Х. К вопросу об определении содержания фразеологической семантики в таджикском языке/ Х. Маджидов// Вестник Таджикского гос. ун-та, –1990. – №1. – С. 48-58.
4. Маджидов Х. Фразеологическая система современного таджикского литературного языка/ Х. Маджидов. –Душанбе: Деваштич, 2006. – 406 с.

СТРУКТУРА ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ ТАДЖИКСКОГО ЯЗЫКА

В статье говорится, что фразеология как одна из отраслей лингвистической науки изучает весь комплекс устойчивых фразеологических конструкций, сочетаний и предложений языка, известных как фразеологический оборот, фразеологическое сочетание, фразеологизм, фразеологическая единица. В таджикском языкознании одним из наиболее употребительных терминов, в более полной и общей форме выражающим устойчивые фразеологические конструкции и обороты и их особенности, является термин «фразеологическая единица», вследствие чего, все устойчивые сочетания и конструкции называются либо этим термином, либо термином «фразеологизм».

К числу сложных и наиболее дискуссионных проблем таджикского языка относится глагол, который своей структурной и семантической многообразностью занимает особое положение среди других частей речи. Благодаря именно этим структурным и грамматическим особенностям, привлекшим внимание большого числа отечественных и зарубежных языковедов, глагол стал объектом многочисленных научных трудов и статей, затрагивающих его различные грани. Системное исследование таджикского глагола с учётом сложившихся лингвистических традиций началось еще в начале второй половины прошлого века. За это время известными востоковедами и лингвистами, такими, как А.З. Розенфельд, В.А. Лившиц, Л. П. Смирнов, А.А. Керимова, В.С. Расторгуева, Н. Маъсуми и Ш. Ниязи, были созданы наиболее полные и фундаментальные труды, которые и по сей день не потеряли своей ценности. Одновременно получил развитие процесс изучения различных особенностей одного из структурных видов таджикского глагола – глагольных фразеологических единиц.

Ключевые слова: термин, фразеологизм, таджикский язык, языкознание, исследование, части речи, глагол, лингвистическая система, категория.

СОХТОРИ ВОХИДҲОИ ФРАЗЕОЛОГИИ ЗАБОНИ ТОЧИКӢ

Дар мақола гуфта мешавад, ки фразеология ҳамчун яке аз соҳаҳои илми забоншиносӣ тамоми маҷмуи соҳти фразеологии устувор, таркибҳо ва ҷумлаҳои забонро меомӯзад, ки бо гардиши фразеологӣ, таркиби фразеологӣ, воҳиди фразеологӣ, воҳиди фразеологӣ маъруфанд. Дар забоншиносии тоҷик яке аз истилоҳоти маъмултарин, ки дар шакли мукамалтар ва бештар шакли сохта ва гардишҳои фразеологии устувор ва хусусиятҳои онҳоро ифода мекунад, мафҳуми «воҳиди фразеологӣ» мебошад, ки дар натиҷа ҳамаи таркибҳо ва таркибҳои устувор ё ин истилоҳ ё истилоҳи «воҳиди фразеологӣ» номида мешаванд. Аз ҷумлаи мушкilotи мураккаб ва баҳсбарангези забони тоҷикӣ феъл аст, ки аз рӯи гуногунии сохторӣ ва маъноӣ дар байни дигар қисматҳои нутқ мавқеи махсусро ишғол мекунад. Ба шарофати ин хусусиятҳои хеле сохторӣ ва грамматикӣ, ки диққати шумораи зиёди забоншиносони ватанию хориҷиро ба худ ҷалб карданд, феъл объекти асарҳои сершумори илмӣ ва мақолаҳо шудааст, ки ба паҳлӯҳои гуногуни он таъсир мерасонанд. Омӯзиши муназзами феъли тоҷикӣ бо назардошти анъанаҳои забоншиносии аз ибтидои нимаи дуюми асри гузашта оғоз ёфт. Дар ин муддат шарқшиносон ва забоншиносони маъруф, ба мисли А.З. Розенфельд, В.А. Лившиц, Л.П.Смирнов, А.А. Керимов, В.С. Расторгуева, Н.Маъсуми ва Ш.Ниязи асарҳои мукамалтарин ва бунёдкортарин офарида шудаанд, ки то имрӯз арзиши ҳудро гум накардаанд. Ҳамзамон, раванди омӯзиши хусусиятҳои гуногуни яке аз намудҳои таркибии феъли тоҷик - воҳидҳои фразеологии шифоҳӣ таҳия карда шуд.

Калимаҳои калидӣ: истилоҳ, воҳиди фразеологӣ, забони тоҷикӣ, забоншиносӣ, таҳқиқот, қисматҳои нутқ, феъл, системаи лингвистӣ, категория.

STRUCTURE OF PHRASEOLOGICAL UNITS OF THE TAJIK LANGUAGE

The article states that phraseology as one of the branches of linguistic science studies the whole complex of stable phraseological constructions, combinations and sentences of the language, known as phraseological turnover, phraseological combination, phraseology, phraseological unit. In Tajik linguistics, one of the most commonly used terms, in a more complete and general form expressing stable phraseological constructions and turns and their features, is the term "phraseological unit", as a result of which, all stable combinations and constructions are called either this term or the term "phraseology". Among the most complex and controversial problems of the Tajik language is the verb, which, with its structural and semantic diversity, occupies a special position among other parts of speech. Thanks to these structural and grammatical features, which attracted the attention of a large number of domestic and foreign linguists, the verb has become the object of numerous scientific works and articles dealing with its various facets. The systematic study of the Tajik verb, taking into account the existing linguistic traditions, began at the beginning of the second half of the last century. During this time, famous orientalists and linguists, such as A. Z. Rosenfeld, V. A. Livshits, L. P. Smirnov, A. A. Kerimova, V. S. Rastorgueva, N. Masumi and Sh. niyazi, the most complete and fundamental works were created, which to this day have not lost their value. At the same time, the process of studying various features of one of the structural types of the Tajik verb – verbal phraseological units-was developed.

Keywords: term, phraseology, Tajik language, linguistics, research, parts of speech, verb, linguistic system, category.

Сведения об авторе: *Чевачиев Рифат* — магистрант второго курса факультета русской филологии Таджикского национального университета. Тел.: 888 85 04 29

Information about the author: *Chevachiev Rifat* – second-year Master's student of the Faculty of Russian Philology of the Tajik National University. Phone: 888 85 04 29

СПЕЦИФИКА ЛИТЕРАТУРНОЙ ПОЗИЦИИ В РОМАНЕ «РУДИН» В ВОСПРИЯТИИ СОВРЕМЕННОКОВ

Саидшоев Сувхон

Таджикский национальный университет

И.С. Тургенева Работу над "Рудиним" И. С. Тургенев начал в 1855 году. Сначала роман назывался "Гениальная натура". Под "гениальностью" Тургенев понимал способность убеждать и просвещать людей, разносторонний ум и широкую образованность, а под "натурой" – твердость воли, острое чутье к потребностям общественной жизни. Но по ходу работы такое название перестало удовлетворять Тургенева, так как по отношению к Рудину оно зазвучало иронически: "натуры" в нем вышло мало, не хватало воли к практическому делу, хотя "гениальность" в нем была. На рукописи авторская пометка: "Рудин. Начат 5 июня 1855 года, в воскресенье, в Спасском, и кончен 24 июля 1856 года, в воскресенье, там же, в 7 недель. Напечатан с большими прибавлениями в январской и февральской книжках "Современника" за 1856 год". Под "большими прибавлениями" Тургенев подразумевает свои переработки отдельных глав романа и дописывание новых при подготовке "Рудина" к печати, когда после чтения романа в редакционном кружке (а состоялось оно в первые же дни приезда писателя в Петербург в октябре 1855 года) у друзей Тургенева возникли пожелания, чтобы он отчетливее оттенил фигуру главного героя. Некрасову и некоторым другим литераторам был ясен и подтекст романа, и сложность исторического фона, на котором разворачивался сюжет, и значение деятельности тех лиц, которые послужили автору прототипом (Бакунин, Станкевич и другие).

Дружеские советы помогли многое уяснить Тургеневу. Его постоянная готовность проверять себя сказывалась, в частности, в том, что он редко отдавал печатать свои произведения, не выслушав мнение тех, кому доверял. Прежде всего он стал перерабатывать страницы, посвященные юношеским годам Лежнева и Рудина, а затем эпилог романа. Время от времени он прочитывал Некрасову главы и страницы, написанные заново, и встречал горячее одобрение с его стороны. Сообщая о работе Тургенева над эпилогом, Некрасов в одном из писем предрекал, что "выйдет замечательная вещь. Здесь первый раз Тургенев явится самим собою... Это человек, способный дать нам идеалы, насколько они возможны в русской жизни". Появление романа в печати вызвало много толков и споров в литературных кругах и среди читателей. Критики "Отечественных записок" (например, Скабичевский) рассматривали Рудина лишь как бледную копию предшествующих героев русской литературы - Онегина, Печорина, Бельтова. Но им возражал Чернышевский в "Современнике", отмечая, что Тургенев сумел показать в образе Рудина человека новой эпохи общественного развития. Сопоставив Рудина с Бельтовым и Печориным, Чернышевский подчеркнул, что "это люди различных эпох, различных натур, - люди, составляющие совершенный контраст один другому". После выхода романа в печать Некрасов выразил уверенность, что для Тургенева "начинается новая эпоха деятельности, для его талант приобрел новые силы, что он даст нам произведения еще более значительные, нежели те, которыми заслужил в глазах публики первое место в нашей новейшей литературе после Гоголя". Критики неоднозначно воспринимали главного героя. В письме к Тургеневу С. Аксаков говорил о жизненности изображения типа Рудина и отметил, что роман "возбуждает много мелких вопросов и раскрывает глубокие тайны духовной природы человека". А у К.Аксакова Рудин вызвал сочувствие; публицист увидел в нём «человека замечательного», с сильным умом, но при этом путающегося в жизни. Говоря о признании романа в среде народнической интеллигенции, нельзя обойти слова В.Н. Фигнер: "Мне кажется, весь роман взят прямо из жизни, а Рудин - чистейший продукт нашей русской действительности, не пародия, не насмешка, а настоящая трагедия, которая совсем не умерла, которая ещё живет, ещё продолжается...". "Во всяком образованном человеке нашего времени сидит частица

Дмитрия Рудина". - писал Степняк-Кравчинский. Д. Писарев, отметив, что герой в сложных житейских обстоятельствах (в частности, в ситуации с Натальей и Волынцевым) ведёт себя трусливо, в то же время констатировал, что источником рудинского обаяния и его же страданий является впечатлительность — «это голова, быстро раскаляющаяся и быстро остывающая». Примечательно, что ни один роман Достоевского, ни одно произведение Толстого не становились общественным событием сразу, в момент выхода в свет. Такие величайшие творения, как «Преступление и наказание», «Война и мир», «Анна Каренина», «Братья Карамазовы», были поняты и даже восприняты со значительным запозданием, очень медленно: даже сам факт значительности этих произведений был усвоен обществом не сразу. Между тем литературная судьба Тургенева тем и замечательна, что значительность, важность каждого его романа были ясны всем и каждому, друзьям и врагам буквально с первых дней публикации в журнале. Спорили вокруг романа по существу, но все сходились на том, что спорить нужно. Чем же была обусловлена такая острота восприятия? Дело в том, что в своих романах Тургенев затрагивал не просто важную, а, можно сказать, животрепещущую для его эпохи тему «героя времени». Развернувшаяся вокруг романов Тургенева полемика главным сделала вопрос о том, насколько созданные им герои могут претендовать на звание героя. Мнения на этот счет разделились. Для того чтобы ответить на вопрос, нужно было выработать соответствующие критерии. Но именно проблема границ и меры героического и разделила спорящих на тех, кто признавал в главных героях подлинно героических личностей (или личностей, стремящихся стать таковыми), и тех, кто категорически отрицал это.

Главным выражением героизма, например Базарова, для Д.Н. Писарева стала его подобная подвигу смерть: «...смотреть в глаза смерти, предвидеть ее приближение, не стараясь себя обмануть, оставаться верным себе до последней минуты, не ослабеть и не струсить - это дело сильного характера. Умереть так, как умер Базаров, - все равно, что сделать великий подвиг» [47, с. 323 – 324]. Готовность к достойной встрече со смертью, с точки зрения Писарева, даже и фигуре Рудина придает достойное героя величие: «Рудин умирает великолепно, но вся его жизнь не что иное, как длинный ряд самообольщений, разочарований, мыльных пузырей и миражей» [Там же, с. 216]. Однако были и те, кто считал, что смерть Рудина не может быть знаком героического. По мнению А.В. Дружинина, корень всех недостатков этого претендента на звание героя заключается в разъединении слова и дела. В его представлении Рудин понапрасну растратил свои силы и «не мог возвыситься до понимания дела, до возможной и необходимой гармонии со средой, его окружающей» [25, с. 37 – 38]. Возвыситься до понимания дела, как полагает Дружинин, означает определить место сражения, без которого никакие подвиги невозможны. «Говоря метафорическим слогом, Рудины явились на жизненную битву (battle of life) с полным воображением и готовностью на подвиг, но подвигов не могли совершить, потому что само поприще боя было им совершенно незнакомо» (Там же). Таким образом, роман И.С. Тургенева «Рудин» современниками писателя воспринимался неоднозначно. С одной стороны, в образе Рудина они увидели воплощение жизненно важных начал, а с другой стороны, личность, путающуюся в мире реальном, человека, обречённого на жизненный крах.

Литературоведы XX века, анализируя роман И.С. Тургенева «Рудин», обращали особое внимание на проблему «лишнего человека». Г.А. Бялый, назвав Рудина «лишним человеком», уточнил, что таковым герой является в самом прямом смысле слова: он относится к числу тех молодых людей, которые остаются чужими и в помещичьей среде, и на государственном поприще, и на военной службе - «для этого они слишком умны, слишком высоки». По мнению литературоведа Л.М. Лотман, герой, появившись в консервативном, с традиционным укладом мире, принёс с собой «исторический ветер, дыхание мировой жизни, отдаленные раскаты громов судьбы». Рудин выполняет задачу, возложенную на его поколение, которое должно было активизировать жизнь общества, пробудить в нём новые силы. Исследователь творчества Тургенева В. Шербина, признав, что истоки внутренней драмы Рудина – в его двойственности, пришёл к выводу, что деятельность героя не была совсем уж бесплодной: «она будила сознание наиболее чутких людей». Для Л. М. Долотовой очевидно, что «донкихотское бескорыстие и самоотверженность» Рудина входят в противоречие и с его дилетантским подходом к жизни, и с неподготовленностью общества к тем взглядам, которые герой исповедует. Для исследователя Ю.В. Лебедева главный герой романа во многом автобиографичен: это человек тургеневского поколения, который получил хорошее философское образование за границей. Роман «

Рудин» построен на контрасте. Он открывается «контрастным изображением нишей деревни и дворянской усадьбы» [35, с. 262]. Контрастно представлены и Лежнёв с Пандалевским в начале романа. Кроме того, исследователь отмечает: «Есть скрытая ирония в том, что ожидаемого в салоне Дарьи Михайловны барона Мүффеля. «подменяет» Дмитрий Рудин. Впечатление диссонанса рождает и внешний облик этого героя: «высокий рост», но «некоторая сутуловатость», «тонкий голос», не соответствующий его широкой груди» - и почти символическая деталь – «жидкий блеск его глаз» [35, с. 262]. В красноречии героя тоже можно увидеть «некоторый изъян»: «Он говорит увлекательно, но «не совсем ясно», не вполне определён и точно». Он плохо чувствует реакцию окружающих, увлекаясь «потокотом собственных ощущений» и «не глядя ни на кого в особенности»...».

Позиция автора в романе «Рудин» сложна и неоднозначна и отражается во многих аспектах произведения. Это и выбор заглавия, выбор имен главных героев, авторские характеристики, описание действующих лиц, их судьбы и характеры, пейзажные зарисовки.

Тургенев не дает нам явных ответов, он задает вопросы своему читателю, предлагая ему поразмышлять самому. Эта кажущаяся неопределенность, за которой скрывается философское отношение автора к описываемым характерам и судьбам, предоставляет читателю право самому делать (или не делать) выводы, и весь роман воспринимается как материал для размышлений.

ЛИТЕРАТУРА

1. Абрамович Г. Л. Введение в литературоведение: Учебник для студ. высш. пед. институтов по специальности № 2101 «Русский язык и литература» / Г.Л. Абрамович; М., «Просвещение», 1979 - 7е изд., испр. и доп. – с. 353.
2. Аверинцев С.С. Николай // Мифологический словарь. М., 1991. С. 398.
3. Аднан Салим «Тургенев-художник, мыслитель», М., 1983. – с.225.
4. Анненков П. В. Литературные воспоминания. М.: Правда, 1989. 683 с.
5. Аюпов С.М. Эволюция тургеневского романа 1856 – 1862 гг. Казань, 2001. С. 34.
6. Баевский В. Рудин И.С. Тургенева. К вопросу о жанре. // Вопросы о литературе. 1952. №2. С. 134-138.
7. Батюто А.И. Творчество И.С. Тургенева и критико-эстетическая мысль его времени. Л., 1990. 340 с.
8. Батюто А.И. Тургенев-романист. Л.: Наука, 1972.
9. Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества. М., 1976.

СПЕЦИФИКА ЛИТЕРАТУРНОЙ ПОЗИЦИИ В РОМАНЕ «РУДИН» В ВОСПРИЯТИИ СОВРЕМЕННОКОВ

В статье говорится о том, что позиция автора в романе «Рудин» сложна и неоднозначна и отражается во многих аспектах произведения. Это и выбор заглавия, выбор имен главных героев, авторские характеристики, описание действующих лиц, их судьбы и характеры, пейзажные зарисовки. Тургенев не дает нам явных ответов, он задает вопросы своему читателю, предлагая ему поразмышлять самому. Эта кажущаяся неопределенность, за которой скрывается философское отношение автора к описываемым характерам и судьбам, предоставляет читателю право самому делать (или не делать) выводы, и весь роман воспринимается как материал для размышлений.

Ключевые слова: Тургенев, Рудин, роман, вопрос, ответ, читатель, отношение, автор, характер, судьба, пейзаж.

МАХСУСИЯТИ МАВЌЕИ АДИБ ДАР РОМАНИ "РУДИН" ДАР ФИКРИ ЗАМОНОН

Дар мақола гуфта мешавад, ки мавқеи муаллиф дар романи «Рудин» мураккаб ва номуайян буда, дар бисёр ҷанбаҳои асар инъикос ёфтааст. Ин интиҳоби унвон, интиҳоби номҳои қаҳрамонҳои асосӣ, хусусиятҳои муаллиф, тавсифи персонажҳо, тақдир ва персонажҳои онҳо, эскизҳои манзаравӣ мебошад. Тургенев ба мо ҷавобҳои рӯшан намедиҳад, вай ба хонандаи худ саволҳои медиҳад, ӯро даъват мекунад, ки ҳудаф фикр кунад. Ин номуайянии ба назар намоён, ки муносибати фалсафии муаллифро ба персонажҳо ва тақдирҳои тасвиршуда пинҳон мекунад, ба хонанда ҳуқуқи медиҳад, ки худ ҳулоса барорад (ё набарорад) ва тамоми роман ҳамчун мавод барои андеша қабул карда мешавад.

Калидвожаҳо: Тургенев, Рудин, роман, савол, ҷавоб, хонанда, муносибат, муаллиф, ҳислат, тақдир, манзара.

THE SPECIFICS OF THE LITERARY POSITION IN THE NOVEL "RUDIN" IN THE PERCEPTION OF CONTEMPORARIES

The article says that the author's position in the novel "Rudin" is complex and ambiguous and is reflected in many aspects of the work. This choice of title, the names of the main characters, more features, description, actors, their fates and characters, and landscape sketches. Turgenev does not give us explicit answers, he asks questions to his reader, inviting him to think for himself. This apparent uncertainty, which hides the author's philosophical attitude to the characters and destinies described, gives the reader the right to draw (or not to draw) conclusions, and the whole novel is perceived as material for reflection.

Keywords: Turgenev, Rudin, novel, question, answer, reader, attitude, author, character, fate, landscape.

Сведения об авторе: *Саидшоев Сувхон Мухаммадович* – магистрант 2 года обучения факультета русской филологии Таджикского национального университета. Телефон: **915-62-08-01**

Information about the author: *Saidshoev Subkhon Mukhammadovich* – 2nd-year Master's student of the Faculty of Russian Philology of the Tajik National University. Phone: **915-62-08-01**

ПОРТРЕТИ СИЁСИИ ЛИДЕРОНИ АФҶОНИСТОН ДАР МАТБУОТИ ТОҶИК

Баҳруллои Маҳмадишариф
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Офариниши чехраи қаҳрамон яке аз махсусиятҳои журналистикаи дирӯзу имрӯз ба шумор меравад. Дар баробари офариниши дигар чехраҳо ба мисли чехраҳои иҷтимоӣ, фарҳангӣ инчунин портрети шахсиятҳои сиёсиро низ дар саҳифаҳои матбуот вохӯрдан мумкин аст, ки онро метавон бо ибораи “портрети сиёсӣ” ном бурд. Яъне навиштан доир ба фаъолияти сиёсии ин ва ё он шахсият, ки барои хонанда чандон равшану маълум нест. Гарчанде, ки имрӯз “портретсозӣ” бахусус офариниши чехраҳои сиёсӣ дар матбуот кам ба назар мерасад, аммо метавон нигоштаеро вобаста ба фаъолияти ягон сиёсатмадор дар саҳифаҳои матбуоти тоҷик аҳён-аҳён вохурд. Дар ин радиф инъикоси чехраҳои сиёсии Афғонистон мисол шуда метавонанд. ВАО-тоҷик нисбати инъикоси масоили ғуноғуни Ҷумҳурии исломии Афғонистон бетараф набуда, аз ҳодисаву тарқишҳо то масъалаҳои сиёсии ин кишварро объективона баррасӣ мекунад. Дар таҳияи мавзӯҳои ба Афғонистон бахшидашуда, шорехон аз жанрҳои ғуноғун истифода мебаранд. Азбаски унсурҳои “чехрасозӣ” дар қолаби жанрҳои ғуноғун васеъ истифода мегардад, ҳангоми мутолиаи бархе аз матолиб, ки он новобаста дар қолаби кадом жанр таҳия гардидааст, пайхас карда мешавад, ки муаллиф то андозае дар кушодани чехраи қаҳрамон саъй намудааст. Яъне, бо вучуди мушаххас будани мавзӯи муаллиф аз нақш ва ҷойгоҳи “қаҳрамон” дар ҳалли масъалаи матраҳшаванда таъкид мекунад, ки ин ғуна нигоштаро як тарзи офариниши “чехраи сиёсӣ” мегуянд.

Бояд гуфт, ки тайи чанд соли охир аз саҳифаҳои рӯзномаҳои даврии кишвар метавон маводи зиёдеро оиди сарнавишти шахсиятҳои сиёсии Афғонистон Аҳмадшоҳи Масъуд, Бурҳониддини Рабонӣ, Гулбиддини Ҳикматёр, Ҳомид Карзай, Абдуллоҳ Абдулоҳ, Ашраф Ғанӣ, Мухаммадҷунуси Қонунӣ, Ато Мухаммади Нур, Абдурашиди Дӯстум дарёфт намуд. Мусаллам аст, ки дар бораи Аҳмадшоҳи Масъуд, ҳамчун сипоҳсолор ва Бурҳониддини Рабонӣ роҳбари Ҳукумати вақти Афғонистон дар саҳифаҳои матбуоти тоҷик маводҳо фаровонанд. Зеро ки онҳо бо кушишу талошҳои зиёд мехостанд, ки мардуми Афғонистонро муттаҳид созанд ва ин кишварро аз ҷанги ҷандинсола раҳонанд. Ҳамин аст, ки хислатҳои наҷибу ҷавонмардонаи ин ду қаҳрамон на танҳо дар саҳифаҳои матбуоти тоҷик, балки дар ВАО-и ҷаҳонӣ низ баррасӣ карда мешаванд. Акнун, бо гузашти даҳсолаҳо аз давраи раёсати Бурҳониддини Рабонӣ ва сипаҳсолории Аҳмадшоҳи Масъуд, мавқеи сиёсатмадорони дигари афғон дар ҳалли мушкилоти ҷойдошта ва расидан ба як сулҳи пойдор чӣ ғуна аст?, ва оё лидерони сиёсии имрӯзаи Афғонистон ба монанди Ҳомид Карзай, Абдуллоҳ Абдулоҳ, Ашраф Ғанӣ, Мухаммадҷунуси Қонунӣ, Ато Мухаммади Нур, Абдурашиди Дӯстум метавонанд, ки бо корнамоии худ ҷойгузини Бурҳониддини Рабонӣ ва Аҳмадшоҳи Масъуд гарданд. Ҷунин тавоғуғузориҳо дар бархе аз маводҳои нашргардида баръало мушоҳида мешавад. Йлова бар ин, тасвири чехраҳои сиёсии Афғонистон дар нашрияҳои хусусӣ қариб як хел сурат мегардад. Зеро шорехони масоили Афғонистон нисбати фаъолияти сиёсии “лидерҳо”-и тоҷикони Афғонистон назари якхела доранд. Агар нашрияҳои расмиву ҳизбии кишвар, фаъолияти сиёсии Президенти ҶИА-ро дар доираи “дидгоҳи расмӣ” интишор намоянд, вале дар ин самт нашрияҳои хусусӣ аз дигар зовия назар мекунанд. Ҷун имрӯз раванди музокироти сулҳ миёни ғуруҳи “толибон” ва ҳайати ҳукумати Афғонистон идома дорад ва дар ин самт то ҳануз натиҷае ба даст наомадааст, муаллифи мақолаи “Толибон” мазҳаби ҳанафиро мехоҳанд, ҳукумат чӣ” “газетаи “Дунё” 28-10,03-11 2020, №41) хостааст, ки ҷойгоҳи Президенти Афғонистон Мухаммад Ашраф

Ғаниро дар ин масъала муайян созад. Мақолаи мазкур дорои зерсарлавҳаҳои “гуфтушунидҳои байниафғонӣ”, “идомаи зуроварӣ”, “шарти сиёсии оташбас”, “вокуниши раисҷумҳур Ғанӣ”, “Амбитсияҳои доктор Абдулло” буда, дар он вобаста ба иҷрои бандҳои созишнома ва расидан ба як тавофуқи сиёсӣ сухан меравад. Бояд ба таври ошкоро иқрор шуд, ки дар мақола, симои Ашраф Ғанӣ ҳамчун шахси “курсидустор” тасвир гардидааст. Яке аз шартҳои гуруҳи “толибон” барои эълони оташбаси доимӣ ин ташкили ҳукумати нав аст. Бо дарназардошти ин масъала муаллифи мақолаи **“Толибон” мазҳаби ханафиро меҳоханд, ҳукумат ҷӣ**” вокуниши Ашраф Ғаниро дар робита ба ташкили ҳукумати нав овардааст. *“Раисҷумҳур Ашраф Ғанӣ дар воҳурии маҳфӣ бо намояндагони матбуот бори аввал ба ин савол ҷавоби возеҳу равшан дод: “Ташкил намудани маъмурияти давраи гузариши танҳо баъди мурдаи ман мумкин аст”-изҳор дошт, Ғанӣ ва қайд намуд, ки дар ҳолати ба ноқомӣ дучор шудани гуфтушунидҳои Давҳа вай ба мудофиа тайёр аст”* [1]. Масъалаи дигаре, ки боиси ихтилофи сиёӣ миёни ду рақиб Абдуллоҳ Абдуллоҳ ва Ашраф Ғанӣ гардид, ин тақсими қудрат пас аз эълони натиҷаҳои интихоботи президентӣ мебошад. Мақолаҳои ки таҳти унвони **“Созишномаи Ғанӣ ва Абдулло: ғолибон ва мағлубон”**, **“Ғанӣ ва Абдуллоҳ. Тақсими қудрат”**, **“Ашраф Ғанӣ Ҳукуматро таъби дили худ ташкил мекунад”**, **“Сулҳ бо толибҳо боварибахш нест”**, **“Ихтилофи Ғанӣ ва Абдуллоҳ”**, **“Абдулло: қабул надорам”** дар газетаи “Дунё” ба таъб расидаанд, инъикоскунандаи чехраҳои сиёсии Ғанӣ ва Абдулло мебошад.

Бояд гуфт, ки дар тафсири маводҳои зикргардида, нисбати фаъолияти сиёсии Ашраф Ғанӣ муамоҳои зиёде вучуд дорад. Аз ҷумла мақолаи **“Сулҳ бо толибҳо боварибахш нест”** бозгӯи он аст, ки Ашраф Ғанӣ ба созишномаи Амрикову толибон, ки он 29-уми феввали соли 2020 имзо гардидааст, назари яхела надорад. Масалан, ӯ озодшавии маҳбусони гуруҳи толибонро қабул надорад. Ҷунки тасмири раҳони зиндонии толибон аз маҳбасонаҳои Афғонистон дар доираи созишномаи Амрикову Толибон гирифта шуда, дар ин самт бо Муҳаммад Ашраф Ғанӣ ҳеҷ мувофиқае нашудааст. Аммо бо вучуди ин ахиран Президенти ҶИА Ашраф Ғанӣ фармони озодшавии 5-ҳазор зиндони толибро имзо намуд. Гуфтан ба маврид аст, ки дар раванди сулҳи Афғонистон аз лиҳози қонунӣ таъсири чехраҳои сиёсии рақами яки ин кишвар, Муҳаммад Ашраф Ғанӣ ва Абдулло Абдулло нисбат ба дигар лидерони сиёсӣ зиёдтар аст. Зеро онҳо бо истифода аз мавқеи худ қудрати бастанӣ созишнома ва ё қародҳоеро дар самтҳои гуногун доранд. Аслан матбуоти тоҷик (нашрияҳои хусусӣ) дар мавриди Муҳаммад Ашраф Ғанӣ на он қадар назари неқбинона дорад. Қабл аз он, ки натиҷаҳои интихоботи президентӣ дар Афғонистон муайян гардиду пирузӣ насиби Ашраф Ғанӣ гардид, шорехони матбуоти тоҷик бо истифода аз сарҷмаҳои мухталиф, коршиносони минтақавӣ, расонаҳои хабарӣ ва дигар воситаҳои маводҳои зиёдеро ба таъб расонидаанд. Дар ҳафтаномаи “Тоҷикистон” ду мавод дар жанри мусоҳиба зери унвони **“Интихобот тақаллубӣ буд, Ё ҷаро тоҷикон ғалаба мекунанду паштуҳо сари қудрат меоянд”** (4-уми март соли 2020 №10) **“Тоҷикӣ? Аз Афғонистон бирав!”** (11-уми ноябри соли 2020 №45) нашр гардидааст, ки ҳардуяшон суҳбати Одили Нозир бо яке аз лидерони сиёсии Афғонистон Абдулатифи Пидром мебошад. Дар матолиби мазкур суҳбат асосан атрофи “нақши тоҷикон дар интихоботи Афғонистон” ва “вазъи тоҷикон дар кашмакашиҳои қавмӣ ин кишвар” сурат гирифтааст. “Бо сари қудрат омадани Ашраф Ғанӣ ва ҳангоми роҳбарии ӯ ҳеҷ як дигаргунӣ дар роҳи сулҳ ба назар намерасид”, гуфтааст, Латифи Пидром. Аслан бозтоби чехраҳои сиёсии Афғонистон дар ВАО-и тоҷик хислати чандҷониба дорад. Тасвири симои ҳар як қаҳрамон новобаста аз фаъолияти рӯзмарааш баръало мушоҳида мегардад. Масалан, Ашраф Ғанӣ бо вучуди он, ки имрӯз барои мардуми кишвараш кори бузургеро ба анҷом мерасонад наметавонад, чехраи аслии худро, ки қаблан дар расонаҳо инъикос мегардид, тағйир диҳад. Қобили зикр аст, ки то интихоботи президентӣ (то соли 2014) симои доктор Абдуллоҳ дар матбуоти тоҷик ба таври мусбат тасвир мегардид. Вале бо тақсими қудрат миёни уву Ашраф Ғанӣ ба қавле “шахсияташ” дар матбуот низ тағйир ёфт.

Дар мақолаи “Масъуд! Савдогарони ормонат сияҳрӯй бод!”, ки он соли 2017 дар нашрияи “Фараж” ба нашр расидааст, хиёнат намудани шогирдони марҳум Аҳмадшоҳи Масъуд нисбати ормонҳои ӯ ва симои ҳамаи роҳбарони тоҷик, ки бо “қоғазӣ сабз” шарафу номуси худро иваз намуданд, то як андоза ифшо гардидааст.

Дар мақолаи мазкур “лидерон”-и тоҷики Афғонистон мавриди интиқод қарор гирифтаанд. Аммо танҳо нафаре, ки ҳамчун шахси бовафо ва содиқ арзёби гардидааст, ин собиқ волии вилояти Балх устод Ато Муҳаммади Нур мебошад. Муаллиф дар ин мавод аз хизматҳои ӯ барои мардуми Афғонистон махсус ёдовар гашта, ӯро ягона шахсе дар роҳи паймудаи Аҳмадшоҳи Масъуд ва ҳатто идомадиҳандаи ин роҳ медонад.

Бояд гуфт, ки матбуоти тоҷик ба рӯйдоду воқеаҳо ва масъалаҳои сиёсии Афғонистон тавачҷуҳи махсус дорад. Аз ин рӯ нақши ҳар сиёсатмадори ин кишварро вобаста ба ҷойгоҳ ва мавқеи худ интишор менамояд. Аз нигоштаҳои саҳифаҳои расонаҳои ҷопӣ пай бурдан душвор нест, ки шорехон ҳангоми инъикоси ҷеҳраҳои сиёсии афғон аз воқеот қор мегиранд ва кушише дар тарғибу ташвиқи ҳислатҳои онҳо надоранд.

АДАБИЁТ

1. Кутбиддинов А. Портрети сиёсӣ дар нашрияҳои ғайридавлатӣ. // Воқеияти тасвир.- Душанбе, - 2014-с-150-158. 115 с
2. Усмонов И.К. Воситаҳои ахбори омма ва сиёсати хориҷии Тоҷикистон / И.К. Усмонов.- Душанбе: “Сино”, 2003. –64с.
3. Усмонов М. “Журналистикаи байналхалқӣ” – IX (маҷмуи мақолаҳо) М. Усмонов – Душанбе: 2017. – 180 с.
4. Одили Нозир. Интиқобот тақаллубӣ буд, Ё чаро тоҷикон ғалаба мекунанду паштуҳо сари қудрат меоянд // “Тоҷикистон”. – 2020, 4 март.
5. Толибон, мазҳаби ҳанафиро меҳоянд, ҳукумат ҷӣ // “Дунё”. – 2020, 28 октябр.

ПОРТРЕТИ СИЁСИИ ЛИДЕРОНИ АФҒОНИСТОН ДАР МАТБУОТИ ТОҶИК

Ин мақола дар ҳусуси лидерони сиёсии афғон ва инъикоси онҳо дар ВАО-и тоҷик навишта шудааст. Дар мақолаи мазкур муайян карда мешавад, ки ҷойгоҳи ВАО-и тоҷик, ба ҳусуси матбуоти даврӣ дар тасвири ҷеҳраҳои сиёсии Афғонистон ҷӣ гуна аст. Ҳамчунин дар ин мақола нигоҳи шорехону муҳбирони нашрияҳои ҳусусиву соҳавӣ низ оварда шудааст. Тасвири ҷеҳраҳои сиёсии Афғонистон дар нашрияҳои ҳусусӣ қариб як хел сурат мегирад. Зеро шорехони масоили Афғонистон нисбати фаъолияти сиёсии “лидерҳо”-и тоҷикони Афғонистон назари якхела доранд. Агар нашрияҳои расмиву хизбии кишвар, фаъолияти сиёсии Президенти ҶИА-ро дар доираи “дидгоҳи расмӣ” интишор намоянд, вале дар ин самт нашрияҳои ҳусусӣ аз дигар зовия назар мекунанд. Ҳамин тавр матбуоти тоҷик ба рӯйдоду воқеаҳо ва масъалаҳои сиёсии Афғонистон тавачҷуҳи махсус зоҳир намуда, нақши ҳар сиёсатмадори ин кишварро вобаста ба ҷойгоҳ ва мавқеи худ интишор менамояд. Аз нигоштаҳои саҳифаҳои расонаҳои ҷопӣ пай бурдан душвор нест, ки шорехон ҳангоми инъикоси ҷеҳраҳои сиёсии афғон аз воқеот қор мегиранд ва кушише дар тарғибу ташвиқи ҳислатҳои онҳо надоранд.

Калидвожаҳо: лидерон, шорехон Толибон, матбуот, Афғонистон, тоҷикон, тақалубӣ, сулҳ.

ПОЛИТИЧЕСКИЙ ПОРТРЕТ АФГАНСКИХ ЛИДЕРОВ В ТАДЖИКСКОЙ ПРЕССЕ

Эта статья об афганских политических лидерах и их освещении в таджикских СМИ. В этой статье описывается роль таджикских СМИ, особенно печатных, в изображении афганских политических деятелей. В статье также представлены мнения комментаторов и корреспондентов частных и отраслевых изданий. Изображение афганских политических деятелей в частных изданиях практически идентично. Потому что комментаторы по Афганистану придерживаются единого мнения о политической деятельности «лидеров» таджиков в Афганистане. Если официальные и партийные издания страны освещают политическую деятельность президента ИРА в рамках «официального видения», то частные издания смотрят на это под другим углом. Таким образом, таджикская пресса уделяет особое внимание политическим событиям в Афганистане и публикует роль каждого политика в этой стране в зависимости от его позиции и положения. Со страниц печатных СМИ легко увидеть, что комментаторы, изображая афганских политических деятелей, опираются на факты и не прилагают никаких усилий для пропаганды их личностей.

Ключевые слова: лидеры, комментаторы талибов, пресса, Афганистан, таджики, подложный, мир.

POLITICAL PORTRAIT OF AFGHAN LEADERS IN THE TAJIK PRESS

This article is about Afghan political leaders and their coverage in the Tajik media. This article describes the role of the Tajik media, especially the print media, in portraying Afghan political figures. This article also presents the views of commentators and correspondents of private and industry publications. The portrayal of Afghan political figures in private publications is almost identical. Because commentators on Afghanistan have the same views on the political activities of the "leaders" of the Tajiks in Afghanistan. If the country's official and party publications cover the political activities of the IRA President within the framework of the "official vision", but private publications look at it from a different angle. Thus, the Tajik press pays special attention to the political events in Afghanistan and publishes the role of each politician in this country, depending on his position and position. From the pages of the print media, it is easy to see that commentators work from the facts when portraying Afghan political figures and make no effort to promote their personalities.

Keywords: leaders, Taliban commentators, press, Afghanistan, Tajiks, fraud, peace.

Сведения об авторе: *Бахруллои Махмадшариф* – магистрант 2-го года обучения по специальности «международная журналистика», факультета журналистики Таджикского национального университета. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки 17. Тел.: (+992) 918 98 68 73 Email: shofajzov.@list.ru

Information about the author: *Bahrulloi Mahmadsarif* – 2nd-year Master's student in the specialty "International Journalism" of the Faculty of Journalism of the Tajik National University. Address: 17 Rudaki Avenue, Dushanbe, 734025, Republic of Tajikistan. Tel.: (+992) 918 98 68 73 Email: shofajzov.@list.ru

МАВЌЕИ МАРСИЯ ДАР ЭҶОДИЁТИ САЛИМИ ЗАРАФШОНФАР

**Ҳабибов Ҷ.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон**

Марсия ё шакли кӯтоҳшудаи расо дар луғат ба маънии гиря кардан бар болои шахси фавтида ва зикри некиҳои ӯ ва ҳамчунин шеър гуфтан дар боби фавтида бо изҳори таассуф аст.

Марсия аз лиҳози мухтаво ва мазмун аз навъи адаби ғиноӣ аст; Зеро шоир дар он эҳсосоти худро баён мекунад.

Марсия дар адабиёти форсӣ собикаи дерина дорад. Қадимитарин марсияи мавҷуд шеъри Абуалянбағӣ дар бораи вайронии Самарқанд аст ва баъд аз ӯ ба нақл аз муаллифи "Таърихи Систон" қадимитарин марсияи шеъри форсии дарӣ аз Муҳаммад бини Васифи Систонӣ" шоири дарбори Саффорӣён аст, ки дар заволи давлати Саффорӣён суруда шудааст.

Рӯдакӣ низ яке аз нахустин шоирони марсиясарост. Аз марсияҳои ӯ, қитъаи шеъре дар марсияи Шаҳиди Балхӣ ва қитъаи дигаре дар марсияи Абулҳасан Муродӣ боқӣ мондааст.

Марсия бештар дар ҷаҳон мавзӯ - сӯғи азизон, марги машоҳир, мероси мазҳабӣ ва марсияҳои ватанӣ суруда мешаванд.

Расо ё марсияи навъи аввал аз назари адабӣ арзиши бештаре дорад; Ҷаро ки эҳсосоти воқеии шоир дар он ифода меёбад.

Марсия маъмулан манзум аст, аммо гоҳе дар наср низ қитъаҳои расоие дида мешавад.

Марсия таърихи тӯлонӣ дорад ва то имрӯз дар адабиёт мавриди таваҷҷуҳи аҳли адаб аст. Дар шеъри муосир низ даҳҳо шоиреро медонем, ки дар марги азизони худ наваҳаи ҷонсӯзе кашидаанд ва қасидаҳои ҳузнангезе бо зебоиву латофати хунарӣ гуфтаанд.

Машҳуртарин марсияи устод Рӯдакӣ ба марги ҳамзамони ӯ шоир Муродӣ бахшида шудааст, ки дар бисёр сарчашмаҳои таърихӣ зикр шуда, то замони ҳозира омада расидааст. Матни он чунин мебошад:

Мурд Муродӣ, на ҳамоно ки мурд,

Марги ҷунон хоҷа на корест хурд.

Ҷони гиромӣ ба падар боздод,

Колбади тира ба модар супурд.

Они малак бо малакӣ рафт боз,

Зинда кунун шуд, ки ту гӯӣ бимурд.

Марсияи ба Пайрави ҷавонмаргшуда бахшидаи устод Садриддин Айни низ аз ин гуна мазмуни баланду таъсиргузор саршор мебошад:

Пайрав, ки яке шоири шӯроии мо буд,

Сад ҳайф, ки дар айни ҷавонӣ зи миён рафт,

Дар даҳр баҳор асту хазон аст, валекин,

Афсӯс тавон хӯрд ба он гул, ки ҷавон рафт.

Сад пайрави дигар ивази он бирасонем,

Як Пайрави наврустаи мо гар зи миён рафт.

Дар назми муосири тоҷик яке аз он шоироне, ки ин анъанаро давом дода, дар бораи шахсиятҳои адабии замони ҳозира марсияҳои таъсирбахшу самимӣ навиштааст, маҳз Салими Зарафшонфар мебошад. Як хусусияти марсияҳои шоир аз он иборат мебошад, ки дар ин ҷода суханаш наву тоза буда, аз гапҳои умумию такрор ори ба назар мерасад. Яъне Салими Зарафшонфар доир ба устодону ҳамқаламони фавтидааш изҳори назар намуда, хислатҳои хос, хидматҳои умдаву монданишонро тасвир менамояд ва суханонашро бо далелу фикрҳои наву тоза мустаҳкам мекунад, аз қору рӯзгори онҳо бурҳонҳои таъсиргузор меорад.

Истеъдоду маҳорати дурахшони Салими Зарафшонфар дар кори назму наср ва тарҷумаи бадеӣ ба хонандагон ва мухлисони адабиёт ошно мебошад, зеро эҷодиёташ бар пояҳои бадеияту забони дилнишин ва санъатҳои адабӣ устувор гардида, дилрасу хотирмон манзур мешаванд. Мавзӯи ёдоварӣ аз адибони гузашта дар эҷодиёти Салими Зарафшонфар пас аз андешаву тафаккури зиёд ва зерин таъсир қарор гирифтани аз даргузашти адибони бузурги замон ва эҷодкорони дигар, ки шахсияташон аз инсондӯстӣ ва фидокорию самимият саршор мебошанд, аз худ дарак додааст. Марсияҳои шоир дар бораи Қаҳрамони Афғонистон Аҳмадшоҳи Масъуд аз ин даста мебошад. Дар он бештар муаллиф аз инсоне, ки марги вай умеду сулҳу оштиро дар ин кишвар ба таъхир гузошт ва боиси парешонии мардумаш гашт, сухан меравад.

Аммо пас аз даргузашти Шоири халқии Тоҷикистон устод Лоик Шералӣ марсияҳои навиштаи Салими Зарафшонфар бо оҳангу мазмуни баландтари инсониву иҷтимоӣ рӯи қоғаз омаданд, ки аз ҷиҳати шаклу мазмуну ифодаи ҷаззоб фарқ мекарданд.

Марсияи «Сиришксадриҳо дар ҷанозаи Лоик» аз 5 қисм ва 74 сатр иборат мебошад. Мавзӯи қисми аввал шикоят аз гузашти устод, қисми дувум аз тасвири гусели ҷисми устод, савум қадру эътибори номбурда, чорум андешаҳои муаллиф оид ба иртиботаш бо ӯ, панҷум тавсифи бузургиаш интиҳоб гардидааст. Аз қисми авал:

Бипажмурд боғи гулафшони шеър,
Биафсурд айёми найсони шеър.

Даргузашти ду шоири бузурги дигари тоҷик, ки дар баробари устод Лоик Шералӣ аз сутунҳои мустаҳками адабиёти тоҷик буданд, яъне устодон Бозор Собир ва Муъмин Қаноат, дили ҳассоси Салими Зарафшонфарро пурандӯҳ сохт ва ба таҳрик овардааст. Тавре маълум аст, соли 2018 устодон Бозор Собир, Муъмин Қаноат, яке дар таърихи 1 май ва дигаре 19 май паиҳам аз дунё гузаштанд. Ин руҳдодҳои сахту шадид дар ҳавзаи адабии ҳамзамонон, миёни тамоми кишварҳои дуру наздик, ҳамсоюю ҳамзамонон боиси ғаму ҳасрати зиёд гардид ва марсияю сӯгномаҳои самимию пурмехр сурудаву гуфта шуданд.

Бо назардошти аҳди шогирдию устодие, ки миёни муаллиф бо устодони зикршуда вучуд дорад ва сипосу муҳаббати бепоёне, ки ба шахсият ва эҷодашон мепарварад, номбурда ду марсия эҷод намуд. Аз ҷиҳати фарогирии ҳислатҳои инсониву эҷодии устодони сифатшуда ва тасвири корномаҳои эҷодияшон ин ду асар беназир буда, пеш аз ҳама бо тафсилоти пурсӯзашон доир ба нақшу таъсире, ки онҳо аз худ боқӣ гузоштаанд, фарқ мекунанд.

Марсияи Салими Зарафшонфар бахшида ба ёди устод Бозор Собир «Себаргаи сӯг» унвон дорад. Дар шеър Салими Зарафшонфар бо афсӯси зиёд аз ин воқеа зикр менамояд:

Дӯшбори мо ғамони ӯ бимонданд,
В-аз гаронӣ қомати моро ҳамонданд.
Ҷисму ҷони мо ғамон дарҳам фишурданд,
Чашмаҳо аз чашмҳои мо фишонданд.
Осмони Меҳанаш дар мотамаш рехт
Селборон, селборон.

Салими Зарафшонфар бо сатри «Килки ӯ афтод, ман онро ба каф бистонда, гирён гаштаам» дар эҷоду фаъолияти адабӣ идомабахши қалами Бозор Собир буданашро эълон кардааст, ки бояд ба он азму ирода ва мақсади эҷодияш баҳои арзанда дод.

Ҳамин тавр, шеъри «Себаргаи сӯг» асари комилан марсиявӣ буда, ба анъанаҳои ин жанри адабӣ мувофиқати том ҳосил кардааст.

Салими Зарафшонфар ба ёди устод Қаноат дар ҳамин равия марсия гуфтааст, ки он нисбатан калонтару пургунҷоиштар буда, аз 5 қисм иборат мебошад. Шоир бисёр заҳмат кашидааст, ки бузургвории қаҳрамонаш, салобату солории шахсияти ӯ, қудрату тавоноии эҷодияшро дар қисматҳои гуногуни шеър бозгӯ намуда, симои нурафшону истеъдоди дурахшонашро ба қалам диҳад. Ҳар банди шеъри мазкур якдигарро пурратар намуда, мазмуни умумии он аз ҷиҳати мантику банду баст ва ғояи асосӣ давом ёфтааст. Шеър «Панҷмавҷи мотам» унвон дошта, умумияти зеҳниро ба калимаи мавҷ пайдо кардааст, ки бешубҳа, ба достони бузурги устод Муъмин Қаноат «Мавҷҳои Днепр» бастагӣ дорад.

Мувофиқи талаботи жанри марсия «Панҷмавҷи мотам» низ бо оҳангҳои сӯзнок шурӯъ гардида, дар бандҳои ҷудогона ба авҷ мерасад ва фироқи дарди ҳамватанон, махсусан қаламкашони тоҷикро, ки зерин таъсири сухан ва шеър

корномаҳои адабию инсонии устод Муъмин Қаноат ба камоли хунар расидаанд, баён менамояд.

Ин кист, баъди ӯ холи овардгоҳи шеъри мост?
Муъминшаҳи шаҳанфар ин шаҳсавор мебошад.
Ҷ рафт, Лоиқу Бозор осематар аз ӯ рафтанд,
Дар чабҳаи сухан монда гарду губор мебошад.

Ифодаҳои замин ларзид, ҷон дар бадан ларзид, сар то по ватан ларзид, Бадахшони сухан ларзид, шаҳкулларо балъидани замин, қуллаи Албурзманзар шиддати дарду фироқи мухлисони шоири бузургро равшантар мефаҳмонад. Ҳатто дар видои устод Муъмин Қаноат сурӯше пурҳасрат аз шаҳри таърихии Сталинград баланд мешавад, ки шоири бузурги миллат қаҳрамони онро бо достони «Сурӯши Сталинград» машҳур гардондааст:

Сурӯш аз шаҳри Истолинград ояд,
«Дареғо, охири сарбози Истолинградӣ шеър
Фитад аз тири дайдуи адӯ, инак ба сангар нест».

Марсияҳои ба устодони бузург Лоиқ Шералӣ (2000), Бозир Собир, Муъмин Қаноат (2018) бахшидаи шоири тавоно Салими Зарафшонфар дар назми муосири тоҷик ҷои сазовори худро доранд ва аз ҷиҳати он ки пурра ба жанри мазкур ҷавобгӯ мебошанд, камтар назир доранд.

Аз марсияҳои, ки Салими Зарафшонфар ба муносибати ҷавти адибон Мирзо Боқӣ («АС», 31.10.2019, № 44), Валӣ Самад (15.11.2019, № 47) метавон ба ҷунин хулоса омад. Марсияи «Шоири хиёбонӣ» (Ба ёди Мирзо Боқӣ) аз 9 банд ва 54 сатр иборат мебошад. Дар он бо истифода аз унсурҳои табиати фасли тирамоҳ, ки баёнгари афсурдаҳои, ғаму рикқат ва хотираангезанд, ҳолати худро шоир баён карда, аз ҷумла мегӯяд:

Дар хиёбон барг резон аст,
Боди поэзии ба ҷавлон аст.
Рамзи инсон барги дастхуш
Рамзи гардон боди гардон аст.
З-ин макон баъди гузашти дӯст
Оҳ, бигзаштан на осон аст.

Соли 2019 яке аз донишмандони машҳури тоҷик устод Валӣ Самад аз дунё гузашт ва дар ин мавзӯ Салими Зарафшонфар «Марсияи Валӣ Самад»-ро эҷод кард. Он аз 5 банди чормисраи иборат мебошад ва бо оҳангу услуби ниҳоят таъсирбахш манзур гардидааст.

Умре тақопӯ дошт андар хидмати Меҳан,
Бар хештан нагрифта дону хӯша аз хирман.
Худ тирарӯзиҳо таҳаммул кардаву бинмуд
Таърихро якчанд равшан баҳри мо равшан.

Валӣ Самад аз беҳтарин ва устувортарин фирдавсишиносони тоҷик буд, ки сайри таърихии асари бузурги милли «Шоҳнома»-ро таҷқиқу баррасӣ намудааст. Зикри ин андеша дар хатми «Марсияи Валӣ Самад» дар ҳақиқат аз ҷониби Салими Зарафшонфар бошукӯҳу пуртаъсир ва бо баёни шоиронаву хотирмон омадааст:

Умре ба қалбаш ҷой буд икромии Фирдавсӣ,
Меғустарид андар ҷаҳон пайгоми Фирдавсӣ.
Фирдавсҷӯ не, буд Фирдавсипарастии тоқ,
Инак ба Фирдавс аст ӯ ҳамҷоми Фирдавсӣ.

Бо назардошти ин андешаҳо метавон гуфт, ки шоири шинохта Салими Зарафшонфар дар инкишофи соҳаи назм, наср, тарҷума, танқиди адабӣ чун чеҳраи эътирофшуда саҳми намоён гузоштааст, инчунин дар рушди жанри марсия низ хидмати хеле арзишманд менамояд. Ҷунонки зикр гардид, ин жанр аз устод Рӯдакӣ сар шуда, аз ҷониби дигар адибони барҷаста идома пайдо намудааст. Аз ин рӯ, ин қобилияту заҳмат ва маҳсули эҷодии Салими Зарафшонфар аз пайванду садоқат ва иртиботи пайваستاаш бо сухану анъанаҳои устод Рӯдакӣ башорат медиҳад.

Марсияҳои шоир дар миёни аҳли адаб ва хонандагон шуҳрат касб намудаанд. Шумораи онҳо ба 19 мерасад, ки аз марсияҳои ҷудоғона иборат мебошанд. Дар маҷмӯъ асарҳои дар ин жанр гуфтаи Салими Зарафшонфар аз инҳо иборатанд: «Ба ёди Одина Ҳошим», «Фироқномаи Рӯдакӣ Самадӣ», «Дигар Искандар намеояд», «Ба ёди Абдулҳафизӣ Рустам», «Сӯғномаи Нодирпур», «Дар сӯғвории Мусофир Набӣ», «Дар сӯғи Акбари Саттор», «Ҳаҷномаи Гулҷеҳра Сулаймонӣ», «Ливои ифтихори тоҷикон», «Сиришксатрҳо дар ҷанозаи Лоиқ», «Ба ёди Нигина Рауфова», «Панҷ мавҷи мотам», «Сатре чанд ёдбод аз И. Ибод»,

«Сўгномаи Сармад», «Марсияи Валӣ Самад», «Мегузашт аз кӯча танҳо» (ба ёди Б. Бердиева), «Шоири хиёбонӣ», «Себаргаи сўг», «Ба даргузашти Норинисои Алимухаммад», «Дар мотами Равшани Ёр», «Ғазалёди устод Лоик».

Омӯзиши ин баҳши эҷодиёти шоир дорои аҳамияти зиёди тарбиявӣ ва омӯзанда мебошад.

АДАБИЁТ

1. Т.Зехнӣ. Душанбе. Ирфон. 1979.
2. Фарҳанги забони тоҷикӣ. Москва, ҷ.1.
3. Абӯабдуллоҳи Рӯдакӣ. Осор. Хучанд, соли 2019
4. Мирзо Муллоаҳмад. Гиромидошти инсон ва осори Одамушшуаро. “АС”, 19.09.2019.№38.
5. “Себаргаи сўг”. С. Зарафшонфар. “АС”. 31.05.2018.№22.

МАВКЕИ МАРСИЯ ДАР ЭҶОДИЁТИ САЛИМИ ЗАРАФШОНФАР

Дар ашъори шоири шинохтаи тоҷик Салими Зарафшонфар марсия мавкеи намоён дорад. Шоир дар бораи наояндагони ғавтидаи адабиёт, илму фарҳанг, аз ҷумла Муъмин Қаноат, Лоик Шерали, Бозор Собир ва дигарон марсияҳо гуфтааст, ки беш аз чил ададро ташкил медиҳанд. С. Зарафшонфар анъанаҳои марсиясароии адабиёти форсу тоҷикро идома додааст. Муаллиф қайд намудааст, ки шоири шинохта Салими Зарафшонфар дар инкишофи соҳаи назм, наср, тарҷума, танкиди адабӣ чун чехраи эътирофшуда саҳми намоён гузоштааст, инчунин дар рушди жанри марсия низ хидмати хеле арзишманд менамояд. Чунонки зикр гардид, ин жанр аз устод Рӯдакӣ сар шуда, аз ҷониби дигар адибони барҷаста идома пайдо намудааст. Аз ин ру, ин қобилияту заҳмат ва маҳсули эҷодии Салими Зарафшонфар аз пайванду садоқат ва иртиботи пайваस्ताш бо сухану анъанаҳои устод Рӯдакӣ башорат медиҳад.

Калидвожаҳо: марсия, жанр, шоир, назм, тарҷума, наср, танкиди адабӣ.

РОЛЬ ЭЛЕГИИ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ САЛИМИ ЗАРАФШОНФАР

В поэзии видного таджикского поэта Салими Зарафшонфар стихи об ушедших из жизни видных представителей таджикской литературы, в том числе Мумин Каноат, Лоик Шерали, Бозор Собир и другие, имеет особое место. Поэт написал более 40 таких произведений. Салими Зарафшонфар успешно продолжает аналогичные традиции персидско-таджикской поэзии. Автор отмечает, что известный поэт Салими Зарафшонфар внес значительный вклад в развитие поэзии, прозы, перевода, литературной критики как признанный деятель, а также очень ценный вклад в развитие жанра элегии. Как уже отмечалось, этот жанр начался с А. Рӯдакӣ и продолжается другими выдающимися писателями. Таким образом, эта способность, трудолюбие и творческий продукт Салима Зарафшонфара знаменует его связь, преданность и постоянную связь со словами и традициями Устада Рӯдакӣ.

Ключевые слова: элегии, жанр, поэт, поэзия, перевод, проза, литературная критика

ROLE OF ELEGY IN THE WORKS OF SALIMI ZARAFSHAN

In the poetry of the prominent Tajik poet Salimi Zarafshonfar poems about the deceased prominent representatives of Tajik literature, including Mumin Kanoat, Loik Sherali, Bozor Sobir and others, has a special place. The poet wrote more than 40 such works. Salimi Zarafshonfar successfully continues the same tradition of Persian-Tajik poetry. The author notes that the famous poet Salimi Zarafshonfar made a significant contribution to the development of poetry, prose, translation, literary criticism as a recognized figure, as well as a very valuable contribution to the development of the genre of elegy. As already noted, this genre began with A. Rudaki and continues with other outstanding writers. Thus, this ability, hard work and creative product of Salim Zarafshonfar marks his connection, dedication and constant connection with the words and traditions of Ustad Rudaki.

Keywords: elegies, genre, poet, poetry, translation, prose, literary criticism

Сведения об авторе: *Чамшед Хабибов* – Таджикский Национальный Университет, магистрант кафедры теории и новейшей персидско-таджикской литературы. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рӯдакӣ 17. Телефон: **005 88 22 11**.

Information about the authors: *Jamshed Habibov* – Tajik National University, master student of the department of the theory and modern persian-tajik literature. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue 17. Phone: **005 88 22 11**

ИКТИСОД – ЭКОНОМИКА – ECONOMICS

**ПРОБЛЕМЫ РАЗВИТИЯ РЫНКА ЦЕННЫХ БУМАГ В РЕСПУБЛИКИ
ТАДЖИКИСТАН**

Мухиддинов С.

Таджикский национальный университет

Переход Таджикистана на рыночную экономику означает формирование и развитие фондового рынка, рынка ценных бумаг, который должен создать эффективные методы привлечения инвестиций, накопление капитала и его использования на создание новых предприятий, компаний предпринимательскую деятельность.

В структуру финансового рынка входят: рынок ценных бумаг, кредитный рынок, валютный рынок, рынок драгоценных металлов и рынок инвестиций. Научные разработки отечественных исследователей свидетельствуют, что рынок ценных бумаг постепенно развивается.

В Республике был впервые принят Закон РТ «О ценных бумагах и фондовых биржах» от 10 мая 1992г., в соответствии с которым была создана 6 сентября 1994 года «Центральная фондовая биржа Таджикистана».

В соответствии с Закон Республики Таджикистан «Об Акционерных обществах» от 10 марта 1992 года № 552, наряду с этим, в соответствии с Приказом Президента Республики Таджикистан от 29 декабря 1996 года №631 «О мерах ускорения реформирования предприятий в акционерные общества», более 900 предприятий сфер транспорта, сельского хозяйства, заводов по переработке хлопка, производству мясных и молочных продуктов, зерна и др. были преобразованы в акционерные общества и начали эмиссию своих акций.

В РТ 2007 года было создано Агентство по развитию рынка ценных бумаг и специализированного регистратора Министерства финансов Республики Таджикистан, который является государственным уполномоченным органом по регулированию, надзору и контролю на рынке ценных бумаг, осуществляет свои функции в рамках полномочий, установленных Положением об Агентстве, утвержденным приказом Министра финансов Республики Таджикистан от 20 февраля 2007 года № 21.

Однако, несмотря на создание нормативных и законодательных актов развитие рынка ценных бумаг осуществлялось медленными темпами.

Формирование и развитие рынка ценных бумаг посвящены научные работы отечественных ученых: Р.Б.Бердыева [1, с.42], Д.Б. Кадилов, Х.Р. Улугходжаевой Х.Р. и многих других.

Некоторые авторы, как Тураева М.Б. в своих исследованиях считают, что финансовый рынок находится в неразвитом состоянии и его структура отличается от общераспространенной модели. Мы не согласны с тем, что рынок ценных бумаг находится в неразвитом состоянии, рынок развивается, но медленно.

В развитие рынка ценных бумаг в Таджикистане имеются некоторые особенности: Во-первых, в республике зарождение и становление фондового рынка, его развитие происходит на фоне постоянного спада производства. Такая диспропорция в динамиках рынка ценных бумаг и общеэкономических процессов вызывает кризисные явления на этом рынке. С другой стороны, недоразвитость и несовершенство самого фондового рынка препятствуют преодолению тенденции к сужению воспроизводства. Во-вторых, "непрозрачность" рынка, неразвитость отсутствие вторичного рынка, рискованность операций на нем, преобладание долговых обязательств государства для покрытия бюджетного дефицита вызывают доминирование краткосрочных ценных бумаг. А это, в свою очередь, отвлекает свободные средства от долгосрочного инвестирования, которое всегда является важнейшим фактором экономического роста. В-третьих, дестабилизирующее влияние на рынок ценных бумаг оказывают инфляция и инфляционные ожидания. Это характерно для всех стран в переходный период. Риск обесценения денег сдерживает инвесторов от долгосрочных вложений стратегического характера. Зарубежный опыт свидетельствует, что негативное воздействие инфляции в определенной мере преодолевается путем выпуска индексированных ценных бумаг. Доход по таким бумагам индексируется с поправкой на темп инфляции. В Таджикистане рынок индексированных фондовых инструментов пока не создан, что

усугубляет пагубное воздействие инфляции на рынок ценных бумаг. Для оживления и активизации рынка ценных бумаг в Таджикистане 14 марта 2014г. № 1076 был принят Закон РТ «О внесении изменений и дополнений в Закон РТ « О рынке ценных бумаг», принятой от 28 июня 2011года №456.

В январе 2014г. провели первое заседание Межведомственной рабочей группы по развитию вторичного рынка ценных бумаг прошло в Национальном банке Таджикистана в Душанбе. Данная группа была создана решением 12 заседания Консультативного совета при президенте Республики Таджикистан по улучшению инвестиционного климата.

Развитие рынка ценных бумаг происходит в довольно сложных экономических условиях, которые характеризуются ростом инфляции, финансовой нестабильностью, огромной взаимной задолженностью предприятий, спадом производства и дефицитом республиканского бюджета. Эти факторы в определенной степени мешают развитию полноценного рынка ценных бумаг.

В 2015 году зарегистрирован Агентством по развитию рынка ценных бумаг и специализированного регистратора при Министерстве финансов Республики Таджикистан Центральный Депозитарий (Закрытое акционерное общества) – единственный центральный расчетный институт национального и международного сегмента рынка ценных бумаг на территории Республики Таджикистан, профессиональный участник рынка ценных бумаг для осуществления депозитарной деятельности. ЗАО «Центральный Депозитарий» осуществляет депозитарные и клиринговые услуги на таджикском и международном финансовых рынках.

Правительством Республики Таджикистан 18 ноября 2009 года было принято Постановление №627 «О вводе в обращение государственных казначейских векселей», что способствовало началу развития рынка ценных бумаг как основной составляющей финансового рынка.

Первоначально Министерством были выпущены казначейские векселя.

В октябре 2015 года в Таджикистане заработал первый организованный рынок первичных ценных бумаг и деривативов.

В январе 2010 года в республике началась кампания по сбору средств на строительство Рогунской гидроэлектростанции. Были реализованы акции и сертификаты открытого акционерного общества (ОАО) «Рогунская ГЭС». Количество акционерных обществ за 2006 по 2019годы составило 520 акционерных обществ, которые выпустили акций на сумму 31873474 тысяч сомони.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бердыева Р.Б. Институциональные факторы инвестиционного развития в постсоветских странах(На материалах Республики Таджикистан). Автореферат...дис.док.экон.наук.-Бишкек.КРСУ,2012.-42с.
2. Кадыров Д.Б., Мещеряков Д.А. Институциональная экономика: учеб. пособие/Кадыров Д.Б., Д.А. Мещеряков.-Воронеж-Душанбе: ВНЭСУ ИПС.,2013.-2013.-224с.
3. Улугходжаева Х.Р., Уроков Д.У. Развитие рынка ценных бумаг в Республике Таджикистан/ Под ред.Т.Н..Душанбе ТГНУ, 2001-285с.
4. Тураева М.Б. Финансовый рынок Таджикистана: перспектива и развитие/М.Б.Тураева.- Текст: непосредственный// Молодой ученый.-2020.-№30(320).-С.130-132.

ПРОБЛЕМЫ РАЗВИТИЯ РЫНКА ЦЕННЫХ БУМАГ В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН

Развитие рынка ценных бумаг происходит в довольно сложных экономических условиях, которые характеризуются ростом инфляции, финансовой нестабильностью, огромной взаимной задолженностью предприятий, спадом производства и дефицитом республиканского бюджета. Эти факторы в определенной степени мешают развитию полноценного рынка ценных бумаг. В нынешних условиях ценные бумаги являются главнейшим механизмом работоспособности рыночной экономики. Ценная бумага — это специфический товар, приносящий выгоду не только эмитенту и держателю, но также в целом содействует благоприятному развитию экономики страны. Рынок ценных бумаг, с одной стороны, есть составная часть финансового рынка, так как позволяет через использование ценных бумаг осуществлять накопление, концентрацию и централизацию капиталов и на этой основе их перераспределение в соответствии с требованиями рынка, с другой стороны, это сфера приумножения капитала, как и любой другой рынок. Главными проблемами развития рынка ценных бумаг в Таджикистане являются организационные, кадровые и методологические. Организационные проблемы связаны с отсутствием развитой инфраструктуры рынка и слабым информационным обеспечением. Кадровые проблемы предопределены малым сроком развития рынка ценных бумаг и недостаточным числом высокопрофессиональных специалистов. Методологические проблемы вызваны непроработанностью методик осуществления многих фондовых операций и отдельных процедур на рынке ценных бумаг.

Ключевые слова: рыночную экономику, рынка ценных бумаг, инфляция, финансовой нестабильность, дефицитом республиканского бюджета, и т.д.

PROBLEMS OF SECURITIES MARKET DEVELOPMENT IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

The development of the securities market takes place in rather difficult economic conditions, which are characterized by an increase in inflation, financial instability, and huge mutual debt of enterprises, a decline in production and a deficit of the republican budget. These factors to some extent hinder the development of a full-fledged securities market. A security is a specific product that benefits not only the issuer and the holder, but also generally contributes to the favorable development of the country's economy. The securities market, on the one hand, is an integral part of the financial market, since it allows through the use of securities to accumulate, concentrate and centralize capitals and, on this basis, redistribute them in accordance with the requirements of the market, on the other hand, this is a sphere of capital increase, as and any other market. The main problems of the development of the securities market in Tajikistan are organizational, personnel and methodological. Organizational problems are associated with the lack of a developed market infrastructure and poor information support. Personnel problems are predetermined by the short development period of the securities market and the insufficient number of highly qualified specialists. Methodological problems are caused by the lack of elaboration of methods for carrying out many stock transactions and certain procedures in the securities market.

Keywords: market economy, securities market, inflation, financial instability, republican budget deficit, etc.

МАСЪАЛАҲОИ РУШДИ БОЗОРИ АРЗИШҶО ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Рушди бозори қоғазҳои қиматнок дар шароити нисбатан душвори иқтисодӣ сураат мегирад, ки бо болоравии таваррум, ноустувории молиявӣ, қарздорӣ бузурги тарафайн, қоҳиши истеҳсолот ва касри бучети ҷумҳуриявӣ тавсиф карда мешаванд. Ин омилҳо ба рушди бозори пураи қоғазҳои қиматнок ба андозаи муайян ҳалал мерасонанд. Қоғазҳои қиматнок маҳсулоти мушаххасе мебошанд, ки на танҳо ба эмитент ва доранда манфиат меоранд, балки дар маҷмӯъ ба рушди мусоиди иқтисодӣ кишвар мусоидат мекунанд. Бозори қоғазҳои қиматнок, аз як тараф, қисми таркибии бозори молиявӣ мебошад, зеро он тавассути истифодаи қоғазҳои қиматнок имкон медиҳад, ки сармояхоро ҳам оваранд, мутамарказ кунанд ва мутамарказ кунанд ва дар ин замина мутобиқи талаботи бозор аз нав тақсим кунанд, аз тарафи дигар, ин як соҳаи афзоиши сармоя аст, мисли дигар бозорҳо. Проблемаҳои асосии рушди бозори қоғазҳои қиматнок дар Тоҷикистон ташкилӣ, кадрӣ ва методӣ мебошанд. Мушкилоти ташкилӣ бо набудани инфрасохтори рушдфӯғи бозор ва дастгирии сусти иттилоотӣ алоқаманд аст. Мушкилоти кадрӣ бо давраи кӯтоҳи рушди бозори қоғазҳои қиматнок ва шумораи ноқифояи мутахассисони баландхтисос муайян карда мешаванд. Мушкилоти методологӣ аз набудани усулҳои гузаронидани амалиёти зиёди сахмияҳо ва расмиёти муайян дар бозори қоғазҳои қиматнок ба миён меоянд.

Калидвожаҳо: иқтисоди бозорӣ, бозори қоғазҳои қиматнок, таваррум, ноустувории молиявӣ, касри бучети ҷумҳуриявӣ ва ғ.

Сведения об авторе: *Мухиддинов Сорбон Саидмахмадович* – магистрант второго курса финансово-экономического факультета Таджикского национального университета, Тел.: **93 790 63 58**

Information about the author: *Mukhiddinov Sorbon Saidmakhmadovich* – second-year Master's student of the Faculty of Finance and Economics of the Tajik National University, Tel.: **93 790 63 58**

ЗАМИНАҲОИ ҲУҚУҚӢ – ИҚТИСОДИИ ТАШКИЛИ БОЗОРИ СУҒУРТА

Абдуллоев А.Х., Қармишев Н.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Баъди соҳибистиклол гаштани Тоҷикистон дар фаъолияти суғуртаи давлатӣ давраи нави таърихӣ оғоз гардид. Гарзу усулҳои пешинаи қор ба талаботи рӯз ҷавобгӯ набуданд. Замона тақозо мекард, ки дар баробари тағйироти сохторҳои сиёсӣ иқтисодӣ, муносибатҳои ҷамъиятӣ ва ҳолати иҷтимоии сокинони кишвар, ба соҳаи суғурта низ тағйирот ворид карда шавад.

Соли 1991 бо қарори Девони Вазирони ҷумҳурӣ Саридораи суғуртаи давлатии Вазорати молия ба созмони тичоратии суғуртаи давлатии Тоҷикистон табдил дода шуд. Ин қарор бо мақсади пешбинӣ намудани кафолатҳои иҷтимоии шаҳрвандони ҷумҳури, таъмини ҳифзи суғуртавии манфиатҳои давлати, ҷуброни саривақтии талафот, ки аз офатҳои табиӣ, фоҷиаҳо ва дигар ҳодисаҳои фавқулода ба амал меоянд, қабул карда шуд. Баъдтар бо назардошти он, ки ташкилотҳои суғурта ба тичорат сару қор надоранд, ҳукумати ҷумҳурӣ ба қарори худ аз 18 августи соли 1994 Созмони тичоратии суғуртаи давлатии Тоҷикистонро ба Ширкати давлатии суғуртаи Тоҷикистон табдил дод. Ҳамин тавр, идораи суғуртаи давлатӣ муассисаи мустақил гардид.

Суғурта ҳамчун механизми ҳифзи иҷтимоии дар давраи ҷамъияти ибтидоӣ бамияномада мунтазам ба истеҳсолоти ҷамъиятӣ мусоидат мекард. Мафҳуми мазкур аз калимаи «страх»-и русӣ бармеояд, ва ба тоҷикӣ маънои «тарс», «бим»-ро дорад. Соҳибони амвол байни ҳам ба муносибатҳои муайяни истеҳсолӣ ворид

гардида, меҳаросиданд, ки амволашон эҳтимолияти нобудшавӣ ё дар натиҷаи офатҳои табиӣ, сӯхтор, ғорат ва дигар хатарҳои ҳаёти иқтисодӣ хавфи аз даст рафтано роҳдор.

Ҳислати хатарнокӣ доштани истехсолоти ҷамъиятӣ сабаби асосии ташвиши ҳар як соҳибмулк ва молистехсолкунанда мебошад. Дар ин замина қонунан фикри ҷуброни зарари моддӣ бо роҳи ҳамрафӣ пайдо шуд. Агар ҳар як соҳибмулк кӯшиш кунад, ки зарарро аз ҳисоби худ ҷуброн намояд, пас ӯ маҷбур мешуд, ки тамоми маблағҳои худро барои пӯшонидани арзиши амволи худ сарф кунад, дар натиҷа ҳолати моддӣ ӯ ру ба харобӣ меовард.

Исбот шудааст, ки шумораи хоҷагиҳои манфиатдор аз шумораи хоҷагиҳои зарардида зиёдтар аст. Дар чунин шароит тақсими ҷуброни зарар байни хоҷагиҳои манфиатдор, ҳангоми сар задани оқибатҳои офатҳои табиӣ ва дигар ҳодисаҳо, сабуктар мегардад. Зимнан, агар миқдори хоҷагиҳои тақсимкунандаи ҷуброни зарар чӣ қадар зиёд бошад, ҳиссаи ҳар қадом иштироккунанда дар маблағи тақсимшавандаи ҷуброн ҳамон қадар кам мегардад.

Дар асрҳои миёна дар Аврупо принсипи суғуртаи байниҳамдигарии аъзои сеҳҳои касбӣ ва дигар асосиатсияҳо аввал дар Аврупои шимолӣ, аз ҷумла дар Саксония, дар асрҳои VII-IX ва Англияю Италия, сипас дар тамоми Аврупои Ғарбӣ пайдо шуда буд. Намуди асосии суғурта дар ибтидои асри миёна, чун дар Дунёи Қадим, суғуртаи боркашонӣ бахрӣ буд. Дар ин бобат қайд кардан лозим аст, ки якҷанд кӯшишҳои манъ кардани суғурта, чӣ аз тарафи қалисо ва чӣ аз ҷониби ҳокимияти дунявӣ, ҷой доштанд. Масалан, соли 805 Карли Кабир ёд кардани қасамро барои пардохти маблағҳо ҳангоми садамаи кишти ё сӯхтор манъ кард.

Ҳангоми суғуртаи шахсӣ дар доираи ёрии байниҳамдигарии сеҳӣ дар асрҳои миёна аввало ба сифати ҳолати ягонаи суғуртавӣ марғи аъзои иттиҳодия ҳаллу фасл карда мешуд, минбаъд номгӯи ҳолатҳои суғуртавӣ бештар васеъ гардид.

Суғуртаи байниҳамдигарӣ дар шароити муносибатҳои бозорӣ қонунан инкишоф ёфта, ба соҳаи мустақили фаъолияти суғуртавӣ табдил гардид. Агар ҳангоми суғуртаи байниҳамдигарӣ фонди суғуртавии пешакӣ бо ёрии назарияи эҳтимолий ҳисоб кардашуда ҳанӯз ташақкул наёфта бошад, пас минбаъд бузургии эҳтимолии миёнаи зарари эҳтимолий, ки ба ҳар аъзои суғурта рост меояд, ҳамчун асоси аъзоҳаққи суғуртавӣ барои ташкили саривақтии фонди суғуртавӣ қабул мешуд. Дар шароити ҷамъияти муосир суғурта барои ташкилотҳо, фирмаҳо, иҷоракорон ва шахрвандон ба муассисаи умумии универсалӣ табдил ёфтааст.

Суғуртаи муосири бахрӣ аз амалиёти баҳрии судавӣ (қарзӣ) баромада, дар ибтидо бо онҳо як чизи ягонаю яклухтро ташкил меод. Ҷудо кардани суғурта аз судавӣ бахрӣ дар асри XIV дар Италия рух дод.

Ҷамъиятҳои суғуртавӣ бо пардохтҳои қайдшаванда, ки қисми таркибии коллегияи касбӣ нестанд (яъне аз принсипи тақсимогии суғуртаи дохилии коллегия берун рафта), аввал ҳамчун суғуртаи байниҳамдигарӣ, сипас ҳамчун саҳҳомӣ, бори аввал дар Англия дар миёнаи асри XVII ба амал омаданд. Намуди авалини суғурта барои онҳо суғурта аз сӯхтор буд. Ба ин сӯхтори Лондонии дар соли 1666 рухдода сабаб шуд, ки ҳаёти зиёда аз 70 қасро рабуд. Баъди ин сӯхтор дар Англия ҷамъиятҳои суғуртавии байниҳамдигарӣ ва саҳҳомии бисёре пайдо шуданд. Дар Англия бошад, муассисаҳои саҳҳомии капиталистӣ бештар инкишоф ёфтанд. Ҳамзамон аввалин ҷамъиятҳои суғуртавии соҳаи бахрӣ пайдо шуданд: дар Франция - с.1686, Италия - с.1741, Дания - с.1746 ва Шветсия - с.1750.

Дар Олмон суғуртаи сӯхтор ҳолати фаъолияти ҷамъиятӣ дошт ва таҳти назорати давлат буд. Ин ба нархҳои баланди манзил дар шароити Аврупои Шимолӣ дар ҳолати болоравии зичии аҳоли, ки ба зуд-зуд рух додани ҳодисаҳои сӯхтор оварда мерасонад, алоқаманд буд.

Аз қарни XIX иттиҳодияҳои суғуртавии шакли картелҳо ва консернҳо мавқеи пешбарандаро ишғол мекунанд. Картели қалон дар Берлин соли 1874 таъсис ёфт. Он ҳислати байналмиллалӣ дошт ва аз 16 ҷамъиятҳои суғуртавӣ иборат буд (Австрия, Россия, Шветсия ва ғайра). Дар соли 1920 вай аллақай 230 ҷамъиятро аз 26 мамлакат муттаҳид мекард [9, с.36].

Дар давраи аввали пайдошавии ҷамъияти буржуазӣ шакли асосии суғурта ин суғуртаи бахрӣ буд. Қарзидҳанда ба соҳиби кишти маблағи пулиро барои ташкили киштиронӣ бо он шарт меод, ки дар ҳолати оқибати гуворо доштани киштиронӣ ин маблағ бо фоизи пешбинишуда баргардонида шавад. Агар кишти ва бор нобуд мешуданд, пас соҳиби кишти аз пардохти қарз ва фоизҳо озод мегардид.

Дар асри XIV шакли мураккаби нотариалии қарзи баҳрӣ ба полиси пулӣ иваз шуд, ки ташкилоти суғуртавӣ ба соҳиби киштӣ ҳамчун тасдиқи шартномаи басташуда меод. Полиси аввалин дар соли 1374 дар Барселона дода шуд. Дар соли 1468 Кодекси Венетсия оид ба суғуртаи баҳрӣ ба вучуд омад. Сипас, суғуртаи баҳрӣ дар Англия ривоч меёбад, дар ин ҷо соли 1601 санади ҳуқуқӣ қабул карда шуд, ки тибқи он судҳои махсуси баррасикунандаи баҳсҳои соҳаи суғуртаи баҳрӣ таъсис дода мешуданд.

Дар суғуртаи байналмиллалӣ корпоратсияи суғуртавии англисии Ллойдз ба таври назаррас фарқ мекард, ки имрӯз он ҳамчун бозори байналмиллалӣ суғурта ва калонтарин маркази интишорию иттилоотӣ оид ба киштиронии баҳрӣ ва тичорат ҳисоб меёбад.

Ташкилоти суғуртавии Ллойдз дар қаҳвахонаи Ллойд ба миён омад, ки соҳиби он Эдвард Ллойд (с. 1713 фавтидааст) буд. Аввалин ёдрас дар бораи қаҳвахонаи Ллойд ба соли 1688 тааллуқ дорад. Дар ин қаҳвахона вохӯриҳои доимии ташкилотҳои суғуртавӣ, соҳибони киштиҳо, тоҷирон баргузор мешуданд. Аз соли 1696 Эдвард Ллойд ба наشري газетаи суғуртавӣ зери номи худ шурӯъ кард. Соли 1760 дар системаи Ллойд аввалин бор дар ҷаҳон ҷамъияти таснифӣ, яъне регистри киштиҳо ба вучуд омад. (Регистри англисии Ллойд). Соли 1871 бо санади парламенти Британия иттиҳодияи ташкилотҳои суғуртавии «Ллойдз» ба статуси расмӣ корпоратсияи ташкилотҳои суғуртавӣ соҳиб шуд.

Ватани суғуртаи ҳаёт Англия мебошад, ки дар ин ҷо соли 1699 бори аввал ташкилоти ба суғуртаи ҳаёти беваҳо ва ятимон машғул ба вучуд омад, сипас ташкилоти суғуртавии Eekvatedi пайдо шуд, ки ба суғуртаи шахсӣ машғул буд. Соли 1787 дар Франция аввалин ташкилоти саҳомии қитъавӣ суғуртаи ҳаёт – «Ташкилоти шоҳонаи суғуртавӣ» ташкил шуд. Суғуртаи ҳаёт дар нақшаи ҳисобҳои актуарӣ (тезнавис) аз ҷиҳати техникӣ, назар ба суғуртаи хатарҳои амволӣ мураккабтар аст, бинобар ин суғуртаи муосири ҳаёт танҳо он вақте пайдо мешавад, ки агар заминаи оморию математикӣ оид ба давомнокии ҳаёт ба тахти он гузошта шавад.

Ватани азнавсуғуртакуни Олмон аст. Аввалин ҷамъияти азнавсуғуртакуни дар Кёльн соли 1846 ташкил шуд, сипас ҷамъияти азнавсуғуртакунии Шонхен пайдо гашт. Соли 1855 «Ҷамъияти азнавсуғуртакунии Россия» ба вучуд омад, ки ба азнавсуғуртакунии хатарҳои сӯхтор машғул буд.

То Инқилоби Октябри соли 1917 бозори суғурта дар мамалкати мо низ вучуд дошт, зеро, ҷумҳурии мо (як қисми он) ба ҳайати империяи Россия дохил мешуд. Аввалин ҷамъияти саҳомии суғуртавӣ дар Россия соли 1827 пайдо шуда буд, ки «Аввалин ҷамъияти суғуртавии Руссия аз сӯхтор» ном дошт ва ин ташкилот то соли 1835 ягона ташкилоти суғуртавӣ буд. Пойдоршавии суғурта дар Россия бо бекор шудани ҳуқуқи крепостной ва инкишофи капитализм сурати тоза гирифт. Дар арафаи ибтидои асри XX дар Россия бозори мутамаддини суғуртавӣ бо зерсохтори таракқикарда ташаккул ёфт. Суғурта дар Россия якҷоя бо ташкилотҳои саҳомии миллӣ ва хориҷӣ, бо ҷамъиятҳои ёрии ҳамдигарӣ ва маҳаллӣ, инчунин бо суғуртаи давлатии коргарон арзи вучуд кард. Соли 1913 дар мамлакат 19 ҷамъияти саҳомии суғуртавӣ амал мекарданд. Дар муассисаҳои суғуртавии Россия ба маблағи 21 млрд рубл амвол суғуртаи шуда буданд. Ҷамъии умумии ҳаққи аъзогӣ дар соли 1913 204 млн рубро ташкил меод. Ҳамин тариқ ташкилотҳои суғуртавии миллӣ 94%-и бозори суғуртаи Россияро назорат мекарданд.

Ҷоидаи ҷамъиятҳои суғуртавии Россия дар соли 1913 зиёда аз 7 млн рубро ташкил меод. Бозори суғуртаи Россия пеш аз Ҷанги якуми ҷаҳон дар ҷамъоварии аъзоҳаққии суғуртавӣ дар ҷаҳон ҷои чорумро ишғол мекард.

Баъди Инқилоби Октябр ҳама кор дар ин соҳа пурра тағйир ёфт. 28 - ноябри соли 1918 Ленин В.И. декретеро имзо кард, ки тибқи он ҳамаи ташкилотҳои суғуртавии хусусӣ барҳам дода шуда, маблағҳо ва амволи мутааллиқи онҳо миллӣ кунонида шуданд, шартномаҳои суғуртавӣ бошанд, бекор гардиданд. Баъдтар, соли 1922 инхисорӣ (монополия) давлатии суғуртавӣ - Суғуртаи давлатии Иттиҳоди Шӯравӣ (Госстрах дар ҷумҳуриҳои иттифоқӣ) ташкил шуд. Соли 1947 аз Госстрах ҷамъияти саҳомии «Ингосстрах» ҷудо шуд, ки он манфиатҳои суғуртавии Иттиҳоди Шӯравиро дар хориҷа ҳимоя мекард [9, с.56].

То пошхӯрии Иттиҳоди Шӯравӣ, ҷуноне, ки дар боло қайд шуд, «Союзгосстрах» бо сохторҳои худ дар ҷумҳуриҳои иттифоқӣ ягона ташкилоти суғуртавӣ, аз ҷумла дар Тоҷикистон буд ва фаъолияти суғуртаи соҳаи монополияи давлатӣ ҳисоб меёфт. Аммо дар муддати қариб 70-сол, баъди соли 1917, дар

даврони Иттиҳоди Шӯравӣ ба фондҳои захиравии таъиноти васеи давлат афзалият дода мешуд, яъне суғурта ва кори суғурта дар давраи Иттиҳоди Шӯравӣ ба бахши иқтисоди давлатӣ дахл намекард ва тамоми зарари ба сохтори давлатии иқтисод дар натиҷаи офатҳои табиӣ ва дигар ҳодисаҳои фавқулода расида аз ҳисоби худи давлат барқарор карда мешуд. Барои фонди суғурта, ки аз ҳисоби маблағҳои шаҳрвандон ва субъектҳои хоҷагидорӣ ташаккул меёфт, (яъне фондҳои суғуртавии классикӣ, ки бо чунин тарз тамоми системаҳои суғуртавии ҷаҳон кор мекарданд), доираи маҳдуди амалиёт боқӣ мемонд. Ин суғуртаи амволи корхонаи кишоварзӣ, ташкилотҳои кооперативӣ ва чамъиятӣ, амвол, ҳаёт ва саломатии шаҳрвандонро дар бар мегирифт. Иҷрои суғуртаи мазкур ба Госстрах супурда мешуд, ки дар арсаи суғуртавии мамлакат инҳисор (монополист) буд.

Аз гуфтаҳои боло дида мешавад, ки суғурта ва механизмҳои суғурта дар давлати Шӯравӣ ба таври маҳдуд истифода мешуданд ва тамоми зарар, ки ба иқтисоди мамлакат мерасид, аз тарафи давлат, яъне аз бучети он ҷаброн мегардид. Аммо дар мамлакатҳои иқтисоди бозоргонӣ бошад ин зарар аз ҳисоби бозори суғурта, яъне аз ҳисоби ташкилотҳои суғуртавии шаклҳои гуногуни моликият пӯшонида мешавад.

Афзоиши миқдори ташкилотҳои суғуртавии ғайридавлатӣ ба фаъолияти ташкилотҳои суғуртавии давлатӣ таъсири манфӣ мерасонидагӣ шуд, зеро онҳо дар муддати 70 соли мавҷудияти инҳисории худ ба кор дар шароити рақобати саҳт одат накарда буданд. Бинобар ин онҳо кушиш карданд, ки ташкилотҳои суғуртавии ғайридавлатиро бо роҳи зиёд кардани Фонди оинномавӣ барои таъсис ва фаъолияти суғурта аз байн баранд [1, с.43].

АДАБИЁТ

1. Ақобиров Х.Н., Ашӯров Ф.Д. «Суғурта». Дастури таълимӣ – Душанбе, «Шарқи озода» 2006.156 с.
2. Алинчев В.В. Страхование валютных рисков, банковских и экономических коммерческих кредитов. –М. ЮКИС, 1993сол.
3. Мирзоев И., Суғуртаи давлатӣ дар Тоҷикистон. Душанбе 1999 сол. 254 саҳ.
4. Раҳимов З.А., Сафаров М., Ҷӯраев Ш.Ҷ., Абдуллоев А.Х., Васоити таълимӣ аз фанни «Суғурта». Душанбе–2008 сол. 254 саҳ.
5. Сафаров М. Суғуртаи чист? Душанбе. «Шарқи озода» 2002с. 237 саҳ.
6. Сафаров М., Мавқеи суғуртаи давлатӣ дар Тоҷикистон», Душанбе 2005. Нашриёти ИПП ОО «Вергуль». 318 саҳ.
7. Шаропов Н., Буриева М., Хомидов А., Фаъолияти суғурта. Душанбе- 2010. 156 саҳ.
8. Шахов В.В. введение в страхование. Экономический аспект –М. Финансы и статистика, 1992г. 317 саҳ.
9. Ҷабборов А., Алимов К.К., Фаъолияти суғурта дар бозори молиявии ҷаҳон. Душанбе «Ирфон»- 2016. 316 саҳ.

АДАБИЁТИ ИЛОВАҒӢ

1. Сомонаи интернетии Корхонаи Воҳиди давлатии Тоҷиксуғурта – www.tojiksugurta.tj.
2. Сомонаи интернетии Вазорати молия -- www.minfin.tj
3. Сомонаи интернетии Маркази миллии конунгузорӣ- www.mmk.tj.
4. Сомонаи интернетии Корхонаи Воҳиди давлатии Тоҷиксармоягузор www.tojiksarmoyguzor.tj.

ЗАМИНАҲОИ ҲУҚУҚӢ – ИҚТИСОДИИ ТАШКИЛИ БОЗОРИ СУҒУРТА

Дар мақолаи мазкур муаллифон заминаҳои ҳуқуқӣ-иқтисодии ташкили бозори суғуртаро баррасӣ намудаанд. Ҳамзамон, муаллифон қайд намудаанд, ки суғурта ва механизмҳои суғурта дар давлати Шӯравӣ ба таври маҳдуд истифода мешуданд ва тамоми зарар, ки ба иқтисоди мамлакат мерасид, аз тарафи давлат, яъне аз бучети он ҷаброн мегардид. Аммо дар мамлакатҳои иқтисоди бозоргонӣ бошад ин зарар аз ҳисоби бозори суғурта, яъне аз ҳисоби ташкилотҳои суғуртавии шаклҳои гуногуни моликият пӯшонида мешавад. Афзоиши миқдори ташкилотҳои суғуртавии ғайридавлатӣ ба фаъолияти ташкилотҳои суғуртавии давлатӣ таъсири манфӣ мерасонидагӣ шуд, зеро онҳо дар муддати 70 соли мавҷудияти инҳисории худ ба кор дар шароити рақобати саҳт одат накарда буданд. Бинобар ин онҳо кушиш карданд, ки ташкилотҳои суғуртавии ғайридавлатиро бо роҳи зиёд кардани Фонди оинномавӣ барои таъсис ва фаъолияти суғурта аз байн баранд.

Қалидвожаҳо: суғурта, иқтисод, ташкилотҳои суғуртавии ғайридавлатӣ, ташкилотҳои суғуртавии давлатӣ, Фонди оинномавӣ, молия, бозор.

ПРАВОВАЯ И ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ОСНОВА ОРГАНИЗАЦИИ РЫНКА СТРАХОВАНИЯ

В данной статье авторы обсуждают правовые и экономические основы организации страхового рынка. В то же время авторы отмечают, что страхование и страховые механизмы в Советском Союзе использовались ограниченно, и весь ущерб экономике страны возмещался государством, то есть из его бюджета. Однако в условиях рыночной экономики эти убытки покрываются за счет страхового рынка, то есть страховых компаний различных форм собственности. Увеличение количества негосударственных страховых компаний негативно сказалось на деятельности государственных страховых компаний, поскольку они не привыкли работать в высококонкурентной среде за 70 лет своего монопольного существования. Поэтому они пытались ликвидировать негосударственные страховые организации, увеличив уставный фонд для создания и деятельности страховых компаний.

Ключевые слова: страхование, экономика, негосударственные страховые организации, государственные страховые компании, уставный фонд, финансы, рынок.

LEGAL AND ECONOMIC BASIS FOR THE ORGANIZATION OF THE INSURANCE MARKET

In this article, the authors discuss the legal and economic foundations of the organization of the insurance market. At the same time, the authors note that insurance and insurance mechanisms in the Soviet Union were used only to a limited extent, and all the damage to the country's economy was compensated by the state, that is, from its budget. However, in a market economy, these losses are covered by the insurance market, that is, insurance companies of various forms of ownership. The increase in the number of non-state insurance companies has had a negative impact on the activities of state insurance companies, as they are not used to working in a highly competitive environment for 70 years of their monopoly existence. Therefore, they tried to liquidate non-state insurance organizations, increasing the authorized capital for the creation and operation of insurance companies.

Keywords: insurance, economy, non-state insurance organizations, state insurance companies, authorized capital, finance, market.

Сведения об авторах: *Абдуллоев А.Х.* – доцент кафедры финансов и страхования финансово-экономического факультета Таджикского национального университета

Кармишев Н. – магистрант второго курса кафедры финансов и страхования финансово-экономического факультета Таджикского национального университета. Тел.: **918 59 62 62**

Information about the authors: *Abdulloev A. Kh.* – Associate Professor of the Department of Finance and Insurance, Faculty of Finance and Economics, Tajik National University

N. Karmishev – second-year Master's student of the Department of Finance and Insurance of the Faculty of Finance and Economics of the Tajik National University. Phone: **918 59 62 62**

ҲУҚУҚ ВА СИЁСАТ – ПРАВО И ПОЛИТИКА – LAW AND POLICY

ПРОБЛЕМАҲОИ НАЗАРИЯВИИ МАФҲУМИ ТЕХНИКАИ ҲУҚУҚӢ

Маҳмадҷубов З.
Донигоҳи миллии Тоҷикистон

Пеш аз он, ки батаҳқиқи методологияи муосири наздикшави ба мафҳуми техникаи ҳуқуқи шуруъ намоем бояд роҳҳои асосии фаҳмиши техникаи ҳуқуқро азҳуд намоем. Дар гузашта мутафакирон пешниҳодҳои гуногун оиди муайян кардани техникаи ҳуқуқи карданд. Бинобар ҳамин дар марҳилаи зиёди таърихӣ: (шуруъ аз охири асри XIX то замони имруза); мафҳуми техникаи ҳуқуқи доимо васеъ шудан мегарад. Дар қорҳои илмӣ муосир роҳҳои гуногуни фаҳмиши мафҳуми техникаи ҳуқуқи пешбинӣ гардидааст. Ҳамин тариқ мафҳуми «техникаи ҳуқуқи» бо нишон додани аломатҳо, усул, восита, тарз, қоидаҳои он аз ҷониби олимон ((М.Н. Марченко, Н.А. Власенко, Д.А. Керимов, А.С. Пиголкин, М. Бойко) пешниҳод мегардад. Ҳангоми пешниҳоди чунин мафҳум аз ҷониби олимон, ки танҳо воситаҳои техникаи ҳуқуқиро дар бар мегарад, аз камбуди холи нест. Инҷо муалифон фаъолияти субъектон оид ба қарор, муайян кардани мақсад ва натиҷаи дастовардҳоро ба инобат нагирифтаанд. Аз ҳамин хотир баҳогузори ба нақши шакли ҳуқуқи, ки ба мушкилии дар низоми аломатҳои техникаи ҳуқуқи меорад, душвор мегардад.

Гуруҳи дигари олимон (Р. Иеринг, С.С. Алексеев) роҳҳои муайян кардани мафҳуми техникаи ҳуқуқиро, ки ба он рози шудан мумкин аст чунин пешкаш менамоянд – ин натавон маҷмуи низоми тарзу восита, инчунин шакли амалишавии фаъолият низ мебошад.

Як қатор муалифон ба мавзӯи техникаи ҳуқуқи марҳилаҳои ҳуқуқҷӯдкуниро дар шакли пурра дохил менамоянд. Ҳамин тариқ А. Нашиц техникаи ҳуқуқиро (қонунгузори)-ро ба маънои васеъ ва маҳдуд пешкаш менамояд.

Ба маънои васеъ – ин «ҳама гуна фаъолият оиди омодаسازیи санадҳо, ки тавасути тарзу воситаҳои техникаи ҳуқуқи, принцип ва муқарароти сиёсати қонунгузори тақозо дорад, ба роҳ монда мешавад» [3].

Ба маънои маҳдуд «зинаи омодаسازیи техникаи меъёр бо дарназар дошти хусусиятҳои тарзу воситаҳои техникаи он».

Ҳамин нуқтаи назарро аз ҷониби В. Тихомирова ва М.Ю. Тихомиров ҷонибдори гашта, мафҳуми техникаи ҳуқуқиро «техникаи ҳуқуқи – маҷмуи қоида, тарзу восита, истилоҳ ва мафҳумҳое, ки ҳангоми меъёрҷӯдкунӣ ба инобат гирифта шуда ҷавобгуи матни санадҳои меъёри мебошанд, пешниҳод мегардад». А.А. Ушаков «масъалаи алоқамандӣ бо раванди ташкилии ҳуқуқҷӯдкунӣ» [16] ба қисмати дохилии техникаи ҳуқуқи дахл дорад.

Ҳамин гуна мавқеи муалифон, ки ба масъалаи мафҳуми техникаи ҳуқуқи, аломатҳое ки дар раванди ҳуқуқҷӯдкунӣ ҷой доранд, аз ҷониби онҳо ҷонибдори намегардад.

Чунин тарзи пешниҳод намудани фаъолити техникаи васеъ буда бо он асоснок карда мешавад, ки мафҳуми техникаи ҳуқуқи – аҳмияти бисёр дошта, ҳама гуна истилоҳҳои илмӣ бояд танҳо як аҳмият дошта бошад ва дар ҳуқуқҷӯдкунӣ бо ҳамон тарз истифода гарданд. Аз ҳамин сабаб ба инобат нагирифтани техникаи ҳуқуқи дар фаъолияти ҳуқуқҷӯдкунӣ бо маъноҳои гуногун васеъ истифода мегардад.

Ба ақидаи С. Алексеева техникаи ҳуқуқи – ин маҷмуи тарзу воситаҳое, ки истифодаи онҳо ҷавобгуи қоидаҳои қабулшуда оиди қоркард ва ба низоми дарории санадҳои ҳуқуқи (меъёри) мебошад.

Л.Д. Воеводин қайд менамояд, ки ба сифати ҳамаи истифодаи қоидаҳои техникаи ҳуқуқи, ки фаъолияти қонунгузори танзим мекунад рози шудан номумкин аст. Танзими рафтори одамон ин мақсади фаъолияти ҳуқуқҷӯдкунӣ аст. Техникаи ҳуқуқи таъминкунандаи сатҳи баланди сифати санадҳои меъёри –

хуқуқи, ҳуқуқтадбиқсози ва дигар санадҳои танзимкунадаи рафтори одамон мебошад.

Олимони муосир низ оид ба муайян намудани мафҳуми техникаи ҳуқуқи диқати худро равона намуданд. Ҳамин тариқ Л.Р. Парамонов пешниҳод менамояд, ки муайян намудани техникаи ҳуқуқи ҳамчун маҷмуи принципҳо, қоидаҳо, усул, тарзу воситаҳо, ки барои омодагии ва расмийгардонии босифати матни лоҳияи қонун зарур аст, вобаста мебошад. Аз чунин муайян намудани мафҳуми техникаи ҳуқуқи чунин хулоса кардан мумкин аст, ки қоидаҳои техникаи ҳуқуқи танҳо ҳангоми навиш ва расмийгардонии танҳо қонунҳо истифода мегардад. Дар дигар рафанди фаъолияти ҳуқуқҷодкунӣ ба инобат гирифта намешавад.

Ҳамин тариқ ҳангоми омодагии санадҳои меъёрии зерқонуни қоидаҳои техникаи ҳуқуқи истифода намегардад. Ҷонибдорӣ чунин андеша комилан хато мебошад. Ба ҳамаи ин нигоҳ накарда Л.Р. Парамонов номгуӣ васеи воситаҳои техникаи ҳуқуқиро (қоида, усул, тарз) дар корҳои худ пешниҳод намуда онҳоро муайян накарда инчунин фарқияти байни онҳоро намефаҳмонад. Ба сифати истифодаи қоида ва воситаҳои техникаи ҳуқуқи муалиф ба таъмини сифати матни қонунҳои омодагашта ва нашр шуда диқати назар менамояд. Қайд менамояд, ки сифати матни қонунҳо ҷавобгуӣ риояи талаботҳои қоидаҳои техникаи ҳуқуқи буда то кадом дараҷа риоя гаштани онҳо аз матни санадҳои меъёрии ҳуқуқи бар меояд.

Олими Фаронсаӣ П. Сандевуар техникаи ҳуқуқиро бо чунин тарз муайян менамояд: «Техникаи ҳуқуқи – ин маҷмуи тарзу воситаҳои илми – методологи мебошад, ки ҳангоми омодагии ва татбиқи меъёрии ҳуқуқ истифода мешавад». Чунин муайян намудани воситаҳои техникаи ҳуқуқидорӣ камбудӣ мебошад. П.Сандевуар дар ду ҳолат истифодаи техникаи ҳуқуқиро ҷудо менамояд: ҳуқуқҷодкунӣ ва ҳуқуқтатбиқсози.

Истилоҳи «техникаи ҳуқуқӣ» аҳамияти гуногун дорад. Аз нуқтаи назари аввал чунин менамояд, ки оиди ин истилоҳ ягон гуна баҳсҳо пайдо намешавад. Дар ҳақиқат мафҳуми «техникаи ҳуқуқи» ҳамчунин мисли мафҳуми «техникаи қонунгузори» баҳсҳои гуногун илмиро пеш оварда ба фаҳмишҳои гуногун оварда мерасонанд.

Гуногунандешагии мафҳуми «техникаи ҳуқуқи» пеш аз ҳама ба аҳмияти гуногун доштани ду истилоҳии асосии мафҳуми он – «ҳуқуқ» ва «техника» вобаста аст. Мафҳуми «техникаи ҳуқуқи» дар заминаи пайваст намудани калимаи «техника» ба калимаи «ҳуқуқ» пайдо шудааст. Дар чунин ҳолат калимаи «ҳуқуқшиносӣ» ҳамчун синоним истифода гашта, техникаи ҳуқуқи ба сифати низомии қоидаҳои коркард, банизомдарори, тафсир, татбиқнамоии санадҳои меъёриҳуқуқи, ки на ҳама паҳлуҳои проблемаҳои давлати ҳуқуқиро фаро мегирад, балки соҳаи маҳдуди ҳуқуқи – ҳуқуқҷодкунӣ, қонунҷодкунӣ, татбиқнамоӣ, тафсири ҳуқуқро фаро мегирад, баромад менамояд.

Калимаи «техника» ба калимаи «ҳуқуқ» пайвандаки зарурӣ буда, ҳамчун маҳорати ҳуқуқӣ, навгонӣ, ақлонӣ, дониш оиди коркарди қонунҳо ва дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ, сохти онҳо тафсир ва татбиқи он фаҳмонида мешавад. Дар энциклопедия ва луғатҳои тафсири муайян намудани мафҳуми «техника» гуногун пешбинӣ шудааст. Ба ақидаҳои гуногун пешниҳодшудаи мафҳуми «техника» намеистем, танҳо ба мазмуни фалсафии истилоҳ, ки фарогири моҳият ва функцияи иҷтимоии он мебошад, ки ба механизми мафҳуми додасуда маҳдуд намегардад.

Ҳамин тариқ дар «Луғати энциклопедияи фалсафавӣ» чунин қайд шудааст: «Калимаи техника (аз калимаи юнонии «техно» - санъат, маҳорат, кордонӣ), низомии санъати фаъолияти мақомоти ҷамъият, ки дар марҳилаи муайяни тарихи инкишоф ёфта дар ашёҳои табиӣ меҳнат, навовари, таҷриба ва дониш, роҳҳои даркнамоӣ ва истифодаи қува ва қонуниятҳои табиат, фаҳмида мешавад » [13, с.682].

Техника дар соҳаҳои алоҳидаи ҳаёти ҷамъияти функцияи гуногунро доро буда, аз қабилӣ техникаи истехсоли, техникаи ҳарбӣ, техникаи тиббӣ, техникаи алоқа, техникаи тадқиқоти илми, раванди омузиш, идоракуни ва ғ. Техника бо инсон алоқаи бевосита дошта, ҳамчун воситаи азнавсозии ҷамъият, раванди техникий он баромад менамояд. Техника дар ҷамъият на танҳо тавасути низомии истехсолоти

модди амали карда мешавад. Дар раванди муосири фарҳанг, санъат, синамо, театр, телевизион, матбуот, пеш аз ҳама дастовардҳои илми – технологи ва пешрафти технологи одамон бо техника алоқамандии зич доранд. Дар раванди пешрафти илми – техники шаклҳои нави санъат пайдо шуданд. Низоми маориф, илм, тадқиқотҳои илми дар натиҷаи таъсири техника қарор мегиранд. Дар маҷмуъ, техника ба ҳама самтҳои маданияти инсонӣ, ба ҷаҳонбинӣ, даркнамоии олам, ба руҳи инсон таъсир мерасонад.

Калимаи «техника» мувофиқ ба категорияи «техникаи ҳуқуқи» буда, аҳмияти махсусро доро мебошад. Дар ин ҳолат калимаи «техника» ҳамчун маҳорати ҳуқуқи, кордонӣ, навовари, ки дар ҳуқуқҷодкуни, қонунҷодкуни, мураббабсозӣ, тафсир, фаъолияти ҳуқуқтатбиқсозӣ истифода мегарданд. Он ҳамчун малака, маҳорат, тавоноӣ, хусусиятҳои хоси ҳуқуқшиносон, ки ҳангоми фаъолияти амалии онҳо дар заминаи донишҳои ҳуқуқи фаҳмида мешавад. Р. Иеринг қайд менамояд, ки «дар зерин истилоҳи «техника» санъати ҳуқуқи, мақсади асосии он коркарди маводи ҳуқуқи тавасути усулҳои техники мебошад...». [14, с.34].

Айни замон калимаи «техника»-ро бо калимаи «ҳуқуқи» пайванд намуда, самту ҷанбаҳои алоҳидаи ҳуқуқ – ҳуқуқҷодкуни, қонунҷодкуни, тафсири ҳуқуқ, татбиқи ҳуқуқ, мураббабсозӣ қонунгузорию меомузад. Истилоҳи «техникаи ҳуқуқи» ҳамин тариқ ё ба таври дигар мафҳумҳои илми ва категорияҳои («қонунгузорию», «қонун», «санадҳои имеъри» ва диг.) дар бар мегирад. Ба мазмуни он шаклҳои ҳуқуқтатбиқсозӣ, кансепсияҳои ҳуқуқ, назарияи ҳуқуқҷодкуни, тафсири ҳуқуқ ва диг. таъсир мерасонад.

Техникаи ҳуқуқи ҳамчун малакаи махсус оиди коркард, ба расмиятдорӣ, ба тартибдорӣ ҳуҷҷатҳои ҳуқуқи фаҳмида мешавад. Барои ҳамин тахмин меравад, ки зарур аст барои касби ҳуқуқшиносӣ донишҳои махсуси ҳуқуқи зарур аст. Бе доштани донишҳои махсуси ҳуқуқи фаъолияти ҳуқуқшиносиро пеш бурдан номумкин аст. Хусусан дар самҳои ҳуқуқҷодкуни донишҳои махсуси ҳуқуқи мушоҳида мегардад. «Т.Н. Раҳманина ва О.А. Иванюк, чунин қайд менамоянд, ки санъати техникаи омодакунӣ ва ба расмиятдорӣ матнҳои ҳуқуқи – ин малакаи махсус оид ба ташкили оқилонаи сохти матни ҳуқуқи, малакаи пайдар пай навишти мазмуни санадҳои меъерӣ, риояи шакли махсус ва забони қонунгузорию мебошад» [10, с.121].

Дар аввал техникаи ҳуқуқба сифати объекти махсуси таҳлили ҳуқуқи дар алоқамандӣ бо ҳуқуқтатбиқнамоӣ ва амалигардонии ҳуқуқ догматикаи ҳуқуқшиносӣ, дар алоҳидаги, усулҳои ҳуқуқшиносӣ догматики ё расмӣ – догматики таъсири қатъӣ мерасонад. «Г.И. Муромцев, менависад, ки махсусан методҳои догматикии ҳуқуқи – заминаи мафҳуми (кансепсияи) техникаи ҳуқуқиро ташкил медиҳад» [5, с.13].

Ба андешаи С.С. Алексеева, истилоҳи «догмаи ҳуқуқ» дар самти фаъолияти ҳуқуқшиносӣ ва илми, маънои ҳуқуқи объективиро (позитивӣ) истифода намуда, дар ҳамин ҷамъият вучуд дошта, дар замони имруза – ин «ҳар он чизе ки ҳаст», ҳатмигии дараҷаи воқеият – «воқеият» ва «тағйрнопазири» (ва воқеан як қатор «догма»-ҳои ҳақиқӣ)». [1, с.143].

Догмаи ҳуқуқ бо позитивизми ҳуқуқи алоқаи ноғусатани дорад. Догмаи ҳуқуқ, баъдан ҳуқуқшиносӣ таҳлили ном гирифта, предмети позитивизми ҳуқуқи мегардад. Омӯзиши амалиявии догмаи ҳуқуқ ба андешаи С.С. Алексеева «коркарди порчаҳои ҳаёти ҳуқуқи ва амалигардонии онҳо тавасути муошират, ба даст овардани маълумоти таҳлили (коркарди мафҳум, категорияҳо) дар заминаи матнҳои қонун ва дигар санадҳои меъерӣ, қарорҳои судӣ, ҳуҷҷатҳои мураккаби ҳуқуқи (казусҳо), дигар ҳолатҳои воқеии ҳаёти ҳуқуқи, ба даст оварда мешавад» [1, с.153].

Догмаи ҳуқуқ бо доктрина, коркарди доктринаи ҳуқуқи алоқаи зич дорад. Догмаи ҳуқуқ ҳамчун доктринаи позитивии ҳуқуқ – низоми донишҳои асоснокшудаи илми, ки дар заминаи дарки назарияви ва амалиявии самти (воқеи, объективи) коркард шуда дар ҳуқуқи позитивии ҳар кишвар (доҳили давлатӣ) амал мекунанд. «Олимони оид ба догмаи ҳуқуқ (коркард ва асосноккунии кансепсияи умумии он, низоми он дарумум ва паҳлуҳои алоҳидаи он), - В.С. Нерсесянч чунин менависад – доктринаи ҳуқуқи номида мумкин аст (доктрини ҳуқуқи позитивӣ)»

[6, с.382]. Барои ҳамин техникаи ҳуқуқи як қисми позитивизми ҳуқуқи буда, дорои сатҳи ҳам назарияви ва амалияви мебошад. Мафҳуми техникаи ҳуқуқи ро ба низоми методологии донишҳои ҳуқуқи тасавур кардан номумкин аст. Техникаи ҳуқуқи категорияи назарияи позитивии ҳуқуқ буда, тадқиқоти чуқур ва ҳаматарафаи илмиро талаб менамояд.

Дар раванди ошкор намудани мафҳуми «техникаи ҳуқуқи» бо ҷамбаҳои доктринали ва амалияви, самтҳо ва дар маҷмӯъ ба проблемаҳои ҳуқуқшиносии ру ба ру мегардем. Чихеле ки маълум аст, категорияи илмии «техникаи ҳуқуқи» наметавонад ки бо як маъни ифода гардад. Л.И. Муромцев доир ба ин ҳолат чунин қайд менамояд, ки «дар мафҳуми «техникаи ҳуқуқи» мумкин аст, ки типология ва хусусиятҳои доктринали он, махсусиятҳои шакли ва сохтори ҳуқуқ, инчунин нуқтаҳои назари гуногуни муаллифон оиди техникаи ҳуқуқи ва диг. иникос гардад. Дар охир мафҳуми додасуда сермаъноии ва дигаргуншавиро соҳиб шуда, зарур аст, ки ҳама категорияҳои илми як маъниро дошта бошанд» [5, с.6].

Бисермаъноии мафҳуми «техникаи ҳуқуқи» шартан дар алоқамандии бо мафҳуми «техникаи қонунгузори» иникос мегардад. Як гуруҳи муаллифон аз синонимҳои мафҳумҳои «техникаи ҳуқуқи» ва «техникаи қонунгузори», ё ин ки мафҳуми «техникаи ҳуқуқи» ва «техникаи ҳуқуқҷодкуни» берун мебароянд. Дар доираи мафҳуми додасуда, мафҳуми маҳдуди техникаи ҳуқуқи ҳамчун техникаи ҳуқуқҷодкуни ва ё қонунҷодкуни фаҳмида мешавад. Техникаи ҳуқуқи дар ин ҳолат баъзан ҳамчун «маҷмуи қоидаҳое, ки ҳангоми коркард, қабул ва наشري санадҳои меъёри истифода мегардад...» [15, с.28] муайян мегардад. Инчунин бо маъноии маҳдуд мафҳуми «техникаи ҳуқуқи» - ро А.Б. Венгеров пешниҳод намуда чунин қайд менамояд: «Техникаи ҳуқуқи – ин низоми қоидаҳо ва воситаҳои мебошад, ки ба коркард, расмиятдарории ва наشري қонунҳо талук дорад» [4, с.493].

Бояд қайд намоем, ки синоними мафҳуми «техникаи ҳуқуқи» ва «техникаи қонунгузори» дар назарияи советии ҳуқуқшиносии низ дарҷ гардида буд. Ҳамон давр дар доираи доктринаи совети ба праблеаҳои техники – ҳуқуқии қонунгузори совети ва истифодаи он бартари дода мешуд. Муайян намудани техникаи қонунгузори ҷавобгӯи он аст. Мисол, мафҳуми «техникаи қонунгузори» ҳамчун «маҷмуи восита ва усулҳои омодаسازی ва наشري санадҳои меъёрие, ки аз лиҳози шакли ва сохтори омода гардидаанд» [12] муайян мегардад.

АДАБИЁТ

1. Алексеев С.С. Право: азбука – теория – философия: Опыт комплексного исследования. – М.: Статут, 1999. – С. 143.
2. Алексеев С.С. Указ.соч. – С. 153.
3. Большой юридический словарь / Под ред. А.Я. Сухарева и др.- М.: ИНФРА-М, 1998.
4. Венгеров А.Б. Теория государства и права: учебник. – 9-е изд., стер. – М.: Изд-во «Омега-Л», 2013. - С. 493.
5. Муромцев Г.И. Юридическая техника: Некоторые теоретические аспекты // Правоведение. – 2000. - № 1. – С. 6 -7.
6. Нерсесянц В.С. Общая теория права и государства: учебник для юридических вузов и факультетов. – М.: Издательская группа НОРМА-ИНФРА, 1999. - С. 382.
7. Панов. – М.: Советская энциклопедия, 1983. – С. 682.
8. Пиголкин А.С. Подготовка проектов нормативно-правовых актов в СССР. - М., 1968; Правотворчество в СССР / под ред. А. В. Мицкевича. – М.,1973; Марксистско-ленинская общая теория государства и права: в 4-х т. – М., 1971 – 1973.
9. Проблемы юридической техники. Сборник статей / под ред. В.М. Баранова. - Н.Новгород, 2005. - С. 13.
10. Рахманина Т.Н., Иванюк О.А. Исследование юридической техники в Институте законодательства и сравнительного правоведения // Доктринальные основы юридической техники / отв. ред. Н.А. Власенко. – С. 121.
11. Законодательная техника / под ред. Д.А. Керимова. - Л., 1965;
12. Кодификация и законодательная техника / под ред. Д. А. Керимова. - М., 1962;
13. Философский энциклопедический словарь / гл. редакция: Л.Ф. Ильичев, Н.Н. Федосеев, С.М. Ковалев, В.Г.
14. Иеринг Р. Юридическая техника / сост. А.В. Поляков. – М., 2008. – С. 34.
15. Цалиев А. Бесплезные законы вредны для общества // Российская юстиция. – 2001. - № 4. – С. 28.
16. Юридическая техника/А.А. Ушакова м

ПРОБЛЕМАҲОИ НАЗАРИЯВИИ МАФҲУМИ ТЕХНИКАИ ҲУҚУҚӢ

Истилоҳи «техникаи ҳуқуқи» аҳмияти гуногун дорад. Аз нуқтаи назари аввал чунин менамояд, ки оиди ин истилоҳ ягон гуна бахсҳо пайдо намешавад. Дар ҳақиқат мафҳуми «техникаи ҳуқуқи» ҳамчунин мисли мафҳуми «техникаи қонунгузори» бахсҳои гуногуни илмиро пеш оварда ба фаҳмишҳои гуногун оварда мерасонанд. Гуногунандешагии мафҳуми «техникаи ҳуқуқи» пеш аз ҳама ба аҳмияти гуногун доштани ду истилоҳии асосии мафҳуми он – «ҳуқуқ» ва «техника» вобаста аст. Мафҳуми «техникаи ҳуқуқи» дар заминаи пайваст намудани калимаи «техника» ба калимаи «ҳуқуқ» пайдо шудааст. Дар чунин ҳолат калимаи «ҳуқуқшиносии» ҳамчун синоним истифода гашта, техникаи ҳуқуқи ба сифати низоми қоидаҳои коркард, банизомдарори, тафсир, татбиқнамоии санадҳои меъёрӣ-ҳуқуқи, ки на ҳама паҳлӯҳои проблемаҳои давлати ҳуқуқиро фаро мегирад, балки соҳаи маҳдуди ҳуқуқи – ҳуқуқҷодкунӣ, қонунҷодкунӣ, татбиқнамоӣ, тафсири ҳуқуқро фаро мегирад, баромад менамояд.

Калидвожаҳо: техникаи ҳуқуқи, қонунгузори, банизомдарори, тафсир, санадҳои меъёрӣ-ҳуқуқи, ҳуқуқҷодкунӣ

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ПОНЯТИЯ ЮРИДИЧЕСКОЙ ТЕХНИКИ

Термин «юридическая техника» имеет разные значения. На первый взгляд кажется, что по поводу этого термина нет споров. Фактически, концепция «правовая техника», а также концепция «законодательной техники» приводит к различным толкованиям. Разнообразие понятия «юридическая техника» связано, прежде всего, с разным значением двух основных терминов - «право» и «техника». Термин «юридическая техника» происходит от связи слова «техника» со словом «закон». В данном случае слово «юрист» используется как синоним, а юридическая техника как система правил разработки, регулирования, толкования, применения нормативных актов, которые охватывают не все аспекты проблем верховенства права, но высказывается ограниченная сфера права - закон, постановление, закон берет право.

Ключевые слова: правовая техника, законодательство, регулирование, толкование, нормативные правовые акты.

THEORETICAL PROBLEMS OF THE CONCEPT OF LEGAL TECHNOLOGY

The term "legal technique" has different meanings. At first glance, it seems that there is no dispute about this term. In fact, the concept of "legal technique" as well as the concept of "legislative technique" leads to different interpretations. The diversity of the concept of "legal technique" is primarily due to the different meanings of the two main terms - "law" and "technique". The term "legal technique" comes from the connection of the word "technique" with the word "law". In this case, the word "lawyer" is used as a synonym, and legal technique is used as a system of rules for the development, regulation, interpretation, and application of normative acts that do not cover all aspects of the rule of law, but a limited sphere of law is expressed - law, regulation, law, and law.

Keywords: legal technique, legislation, regulation, interpretation, normative legal acts.

Сведения об авторе: *Махмадҷубов Замон* – магистрант первого курса юридического факультета Таджикского национального университета. Тел.: **501 01 91 72**

Information about the author: *Makhmadyokubov Zamon* – first-year Master's student of the Faculty of Law of the Tajik National University. Phone: **501 01 91 72**

ҶИҲОД: МАФҲУМ ВА ИНКИШОФИ ТАЪРИХИИ ОН

Муминзода М.Н.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Идеологи исламистского «возрожденчества» полагают, что в обществе наступил моральный упадок, который ведет к опустошению души. Общество, допускающее социальные пороки, не является мусульманским, хотя формально и считается таковым, на самом деле оно языческое – джахилийя. По мнению исламских фундаменталистов, ислам уже создал идеальное общество во времена его основателя Мухаммада и во время правления четырех праведных халифов. К восстановлению этого общества исламисты и призывают своих сторонников. С. Кутб призывал к «возобновлению исламской жизни, управляемой исламским духом и исламскими законами». В 1965 г. в своей книге «Вехи на пути» он определил две стадии борьбы против «неверного общества»: слабости и джихада. На стадии слабости – отделение истинно верующих от джахилийи доисламского варварства (т.е. современного состояния общества), чем достигается созревание веры, безопасность приверженцев, создание «истинной уммы» в миниатюре. На стадии джихада – война против джахилийи до превращения несправедливой социальной системы в справедливую [5, с.62-63].

В имеющейся литературе посвященной проблеме исламского экстремизма часто упоминается о джихаде, как об освященной религиозными канонами террористической войне, осуществляемой мусульманами против «неверных».

Джихад («джихад фи сабиль иллях») в дословном переводе с арабского означает «усердствование на пути Аллаха» является не столько «войной за веру», сколько совокупностью требований ислама к религиозной активности мусульман вообще [4]. Сегодня существует две точки зрения на сущность исламского джихада. Сторонники первой утверждают, что ислам является террористической религией, и ее последователи ведут «священную войну» против всех не мусульман. По их мнению, весь мир разделяется мусульманами на три части. Во-первых, это «дар ал-ислам» – совокупность мусульманских стран, находящихся под властью мусульманских правителей, жизнь в которых полностью регулируется шариатом – как видим, далеко не все страны ислама подходят под это определение; страны со светским режимом правления, как Турция, Ирак, Алжир, Египет и пр. для исламского фундаменталиста не являются «дар ал-ислам». Во-вторых, это «дар ас-сулх» («область мирного договора») – территории, платящие дань и подчиняющиеся мусульманам в политическом отношении; на территории «дар ас-сулх» возможно наличие каких-то прав у немусульман. В-третьих «дар ал-харб» («территория войны») – немусульманские страны за пределами «дар ас-сулх», рассматриваемые как находящиеся в состоянии войны с мусульманами, причем отсутствие военных действий считается временным перемирием.

Исследователь джихада в начале XX века А.И. Агрономов приводит слова Мухаммеда о том, что «разные пророки посылались Богом, чтобы раскрыть Его свойства: Моисей – промысел Божий и милосердие, Соломон – премудрость Божию, величие и славу; Иисус Христос – Божественную правду чистотой своей жизни, Божие всеведение – знанием сокровенных мыслей всех сердец, Божие могущество – чудесами, которые Он творил. Но ни одного из этих свойств недостаточно было для убеждения людей; даже к чудесам Моисея и Иисуса они относились с неверием. А потому я, последний из пророков, послан с мечом. Пусть же те, которые проповедуют мою веру, не прибегают ни к доводам, ни к рассуждениям, а убивают всех отказывающихся повиноваться моему закону. Всякий, кто сражается за правую веру, падет ли он или победит неверного, получит славную награду. Меч, – прибавляет Мухаммед, – есть ключ к небу и аду; все, извлекающие его за веру, будут награждены временными благами; каждая капля пролитой крови, каждая опасность и труд, перенесенные ими, будут записаны на небе как заслуги более высокие, чем даже пост или молитва. Если они пали в битве, их грехи тотчас отпустятся им, а сами они будут вознесены в рай, чтобы там предаваться вечным наслаждениям в объятиях чернооких гурий» [1, с.35].

П. Хлебников в своей книге пишет о том, что «именно в Коране очень ясно прослеживается образ врага - примерно на каждой третьей или четвертой странице. Коран характеризует неверных (безнравственных. - П.Х.) и неверующих (иноверцев. - П.Х.) не просто как людей заблудившихся, слабых или невежественных, а именно как яростных врагов. Неоднократно мусульманам напоминает, что их долг – таких людей покорять и истреблять. Мусульманин обязан воспринимать весь неисламский мир как сборище врагов; он обязан вести против этих врагов непрекращающуюся борьбу. «И сражайтесь с ними (с иноверцами – П.Х.), пока не будет больше искушения, а (вся) религия будет принадлежать Аллаху» (Коран 2:193)».

С. Кутб в своей книге «Столпы веры» утверждает, что джихад тесно связан с религией и не носит защитного характера, а «является лишь способом установить Божественную власть внутри исламского сообщества, так, чтобы оно стало штабом исламского движения, которое должно быть распространено во все страны мира так же, как объектом этой религии является все человечество, а сферой действия – вся земля».

Между тем вся многовековая история России свидетельствует о том, что ислам является достаточно терпимой к другому мнению или как сегодня принято говорить толерантной религией. Так, дагестанский тарикат кадирийя, учрежденный Кунта-хаджи Кишиевым в 60 годы XIX века, прямо признавал законной любую власть, в том числе и русских царей, считая ее проявлением лишь внешней жизни, а потому безразличной для личного духовного мира суфия.

Представители другого подхода говорят о том что само название религии «ислам», – слово одного корня со словом мир (по арабски «салям» – религия мира), а джихад прежде всего нравственное самосовершенствование [9, с.33]. Джихад нельзя приравнивать к терроризму, поскольку «борьба против оккупантов, колониальных захватчиков, и тех, кто помогает им, является законной в исламе». Джихадом также является борьба с теми, «кто не сдерживает своих слов, дав определенные

обязательства», или теми, кто мешает мусульманам «мирно исповедовать» свою религию.

Представляется, что вторая позиция является более взвешенной, по сути не существует религии терроризма, боевики лишь используют цитаты, выхваченные из контекста Корана, обосновывая ими свое право на применение экстремистского насилия против людей другой веры. Так неоднократно заложники, знакомые с текстами «Священного писания», спасшиеся из плена террористов заявляли, что из разговоров с ними часто следовало, что многие боевики никогда не держали его в руках, а те кто, что-то знали, руководствовались не первоисточником, а так называемыми «фетвами» – произведениями отдельных авторов, часто настроенных весьма экстремистски.

В исламе имеются такие понятия как «джихад сердца» – борьба со своими дурными наклонностями, «джихад языка» – повеление благого и запрет дурного, «джихад руки» – соблюдение меры наказания по отношению к преступнику. Что касается «джихада меча», то он сводится не только и не столько к войне, сколько к борьбе за утверждение ислама вообще. Между тем пророк говорил о том, что в религии недолжно быть принуждения (2, 257).

«Джихад» считается долгом мусульманина лишь в тех случаях, когда он защищает себя от разных видов врагов. Поэтому и отдается предпочтение джихаду, а не войне (по-арабски – «харб»). Война – это лишь незначительная и не самая обязательная часть более широкого понятия «джихад». Примечательно, что Муххамед, возвращаясь с войны, произносит слова: «от малого джихада мы переходим к большому джихаду». «Великий джихад» включает в себя, прежде всего борьбу с внутренними (духовными), а затем внешними (физическими) врагами и является сутью ислама [3, с.110].

Войны в исламе подразделяются на пять типов[9,34-52]: с неверными (немусульманами), между двумя группами мусульман, с вероотступниками, угнетателями (притеснителями), бандитами (грабителями). К числу самых небогоугодных относятся войны между мусульманами, которых, по Корану, следует обязательно примирить: «Если один будет несправедлив против другого, то сражайтесь с теми, кто несправедлив, пока он не обратится к велению Аллаха, а если он обратится, то примирите их по справедливости» (49, 9/9). Ислам определяет основные принципы ведения войны. Одним из наиболее важных, является верность договорам и осуждение предательства - «верно выполняйте договор с Аллахом, когда его заключили, и не нарушайте клятв после их закрепления» (16, 93/91). Ислам требует, чтобы мусульмане поступали в соответствии с исламской моралью вне зависимости от того, где они находятся, они имеют право сражаться только с теми, кто сражается против них.

Другой важнейший принцип касается взаимности и основывается на словах, приписываемых Пророку, но проповедуемых и христианами: «Поступай с людьми так, как ты хотел бы, чтобы они поступали с тобой». Поведение человека на войне должно быть соответствующим учению ислама, которое допускает переход к военным действиям только в случае крайней необходимости: «Кто же преступает против вас, – говорится в Коране, – то и вы преступайте против него подобно тому, как он преступил против вас» (2, 190/194). Даже во время войн мусульмане обязаны строжайше соблюдать определенные нормы поведения, не должны убивать стариков, женщин и детей.

Война, с точки зрения ислама, является законной только в том случае, если она началась в соответствии с установленными шариатом правилами. Война может последовать как ответ на агрессию, когда ее начал враг или когда был нарушен договор, существовавший между ним и мусульманами, но и при этом не следует допускать вероломства и предательства.

Исследователь Корана В. Прохорова, ссылаясь на авторитетное мнение русского философа В. Соловьева, напоминает, что Мухаммед, как и все пророки, получил «чистую веру с неба, но затем она искажалась, часто по вине людей книжников, фарисеев, первосвященников» [6, 8]. К перечисленным лицам можно добавить современных радикал-фундаменталистов, всякого рода религиозных экстремистов, пополняющих ряды террористов, убийц и фанатиков-камикадзе.

Не следует забывать, что спецслужбы США и Великобритании с конца 1970-х годов стали использовать в своих геополитических интересах экстремистские группировки (в частности «Джамаат-э-Ислами» – «Братья-мусульмане») проповедующие «исламский джихад» против Советского Союза. После же вывода советских войск из Афганистана «джихад» под лозунгами исламского

фундаментализма перекинулся в другие районы Азии – Кашмир, Среднюю Азию, Синьцзян, а также и на другие континенты – в Африку, Европу и даже Америку [7, с.6].

Игнорирование Западом философско-нравственных принципов ислама часто приводило к осложнению меж цивилизационных отношений христианского и мусульманского миров, делалось это под предлогом возвращения к истокам, «фундаментальным ценностям» той или иной религии. На деле же борьба за «чистоту» приводила к выхолащиванию духа религий, нередко трансформируя их в свою противоположность. Так произошло и с «ваххабизмом» – религиозной идеологией, названной по имени Мухаммеда Абдель-Ваххаба, жившего в XVIII веке, это учение стало духовной основой создания государства Саудовской Аравии.

Наиболее характерная черта, отличающая ваххабизм – это непримиримость в определении противников. Наряду с идеями равенства членов мусульманской общины (уммы) и возврата к истинному исламу, свободному от поздних наслоений, была провозглашена необходимость священной войны против всех многобожников и мусульман – неваххабитов. Так последователи аль-Ваххаба уничтожили на территории Саудовской Аравии практически все мазары (могилы мусульманских святых), обвинив паломников в многобожии, сделав исключение лишь для могилы пророка Муххамеда.

Противопоставление себя фактически всем остальным мусульманам спланивало последователей Ибн Абд аль-Ваххаба, убежденность в ведении джихада воодушевляла их (согласно Корану и Сунне, человек, погибший в джихаде на пути Аллаха, достигает высшей степени в Раю). По мнению аль-Ваххаба существует несколько видов врагов [8]:

во-первых, тот, кто познал религию единобожия (таухид), но продолжает следовать язычеству (ширку).

во-вторых, тот, кто признал единобожие, но вместе с тем восхваляет праведников, и он отдает им предпочтение, это страшнее предыдущего, и о них сказал Всевышний: «...так когда пришло к ним то, что они знали, они не уверовали в это. Проклятие же Аллаха над неверующими!» (2, с.89)

в-третьих, тот, кто познал таухид, но любит тех, кто пребывает в ширке и ненавидит тех, кто последовал таухиду, и это о них сказал Всевышний: «А те, кто не уверовал, пусть гибнут! И обратятся тщетой их дела. И это им за то, что откровения Господни ненавидят, – Он сделает бесплодными дела их» (47, с.8-9);

в-четвертых, тот, чьи соотечественники объявили о своей враждебности таухиду и о своей приверженности ширку, и сражаются с последователями единого бога. Он же, оправдывая себя трудностью покинуть родину, сражается с ними в одном ряду, жертвуя имуществом и жизнью. Об этих Всевышний сказал: «Среди них вы и других найдете, которые хотят быть верными и вам, и своему народу. Но всякий раз, когда их призывают к смуте, они (с готовностью) ввергаются в нее. И коль они от вас не отойдут, Вам мира не предложат и не удержат рук, то где бы вы их не нашли, хватайте их и предавайте смерти – Мы вам над ними доставляем власть!» (4, с.91).

По мнению Х.А. Нухаева ваххабизм представляет собой новый (т.е. модернизированный) ислам. «Да, мир считает, что ваххабиты представляют самый такой фундаментальный ислам. Но ничего общего с фундаментальным исламом они не имеют. Тот ислам, который ваххабиты сегодня называют «традиционным», на самом деле уже обновленный, относительно первого ислама, изначального, от Пророка. Традиционный ислам, основанный на национальных традициях и кровнородственных связях, наоборот, в мирное время противостоит ваххабизму. Ваххабиты максимально все упрощают. Они подходят к единобожию строго, так же как протестанты. Все просто, все ясно. Они решили «отчистить» и «обмыть» ислам. Но получается, что вместе с водой они выбрасывают и ребенка. Они отрицают суфийский ислам, например. Исламская мистика, путь святых, путь пророков – все это упрощается. Есть единый Бог, и все остальное в Коране они трактуют так, как им удобно. То есть именем Бога уничтожаются традиции. Но те традиции и обычаи, которые пришли от пророков, не нужно отделять от религии. Это есть часть религии».

Важнейшая черта, объединяющая ваххабитов во всем мире, это непримиримость и абсолютное неприятие иного мнения. По любому вопросу они признавали свое мнение единственно правильным, а мнение остальных – абсолютно неверным, совершенно исключая возможность ошибки.

Со временем «ваххабизм» стал едва ли не синонимом слепого терроризма, воюющего «за чистоту ислама», он по сию пору остается в основе официальной идеологии Саудовской Аравии, и ее руководители на официальном уровне стараются

всячески отмежеваться от террористов, именующих себя «ваххабитами». «Ислам отвергает насилие во всех его проявлениях и формах, – заявлял в то время наследный принц, а ныне король Абдаллах ибн Абу аль-Азиз Аль-Сауд. – Мусульмане неповинны в том, что совершается от имени ислама теми, кто утверждает, что представляет ислам, а на деле лишь прикрывается личиной ислама...».

Такое «прикрытие» совершается при развязывании войн, террористических акций, которые экстремисты в обход религиозных канонов возводят в ранг «джихада».

Исследователь джихада М. Кысин считает, что следует различать «традиционный джихад», имевший место вплоть до начала XX века, целью которого являлась прежде всего борьба против иноземных захватчиков и «современный джихад», преследующий прежде всего чисто политические цели, жертвами которого становятся соседи – мирные граждане живущие в той же стране, но исповедующие иную религию, или против своих же единоверцев, якобы «отошедших от ислама».

Часто пострадавшими оказываются дети, женщины и старики, убийство которых категорически запрещено в Коране. На это же указывается и в мусульманском праве: «Не прилично мусульманам нарушать клятву, употреблять хитрость, уродовать людей, стариков, дряхлых, детей, слепых, хромых, если никто из них не будет участвовать в войне своими советами или если женщина не будет царицей».

Представляется, что для оценки подобных действий правильной будет употреблять термин не джихад, а терроризм, для обозначения присущих ему именно политических, а не религиозных целей. В Исламе запрещены грубые методы ведения военных действий, учтены принципы гуманного отношения к военнопленным и лицам, не принимающим прямого участия в войне, установлены пределы, за которыми следует прекращать сражение против противника [2, с.166].

Таким образом, следует признать, что смешение понятий джихад и терроризм носит преднамеренный характер и вызвано желанием некоторых экстремистки настроенных лидеров и политических организаций обосновать свои действия по захвату власти и приобретению политического влияния с помощью эксплуатации религиозного сознания верующих. Подобные попытки в разные времена всегда заканчивались полным крахом.

Следует признать, что почти ни одна из религиозных конфессий не свободна от экстремистских течений, искажающих суть религиозного учения в выгодной для себя форме и призывающих к каким-либо крайним действиям.

ЛИТЕРАТУРА

1. Агрономов А.И. Джихад: «священная война» мухаммедан. – М., 2002.
2. Ал-Важди, Мухаммад Фарид. Ал-Ислам дин ал-хадайат ва-л-ислах.-Каир, 1978.
3. Бухарев Р. Дорога Бог знает куда. – СПб., 2000. – С.110.
4. Дельмаев Х.В. Сущность и социальная роль исламской концепции джихада: Автореф. дис. ... канд. философ. наук. – М., 1987. – С.2.
5. Жаринов К.В. Терроризм и террористы. Исторический справочник. – Мн., 1999. –С.62-63.
6. Коран / Перевод смыслов и комментарии иман В. Прохоровой. – М., 1998. – С.8.
7. Кысин М.Ю. Джихад: от Кашмира до Нью-Йорка. – М., 2005. – С.6.
8. Мантаев А.А. «Ваххабизм» и политическая ситуация в Дагестане: Дисс. канд. полит. наук. <http://www.yaseen.ru/dissertacia/disertacia1.htm>
9. Медведко Л.И. Россия, Запад, Ислам: «столкновение цивилизаций»? Миры в мировых и «других» войнах на разломе эпох.

ЧИХОД: МАФХУМ ВА ИНКИШОФИ ТАЪРИХИИ ОН

Чиход ба маънои аслии аз арабӣ тарҷумашуда "ғайрат дар роҳи Аллоҳ" на он қадар "чанг барои имон" аст, балки маҷмӯи талаботҳои ислом барои ғайратии динии мусулмонон дар маҷмӯъ. Имрӯзо дар бораи моҳияти чиходи исломӣ ду нуқтаи назар вучуд дорад. Ҷонибдорони собиқ собит мекунанд, ки ислом дини террористӣ ва пайравони он бар зидди ҳама ғайримусалмонон "чанги муқаддас" мебаранд. Ба ақидаи онҳо, тамоми ҷаҳонро мусулмонон ба се қисм тақсим мекунанд. Аввалан, ин "Дорулисло" – маҷмӯи кишварҳои мусулмонии зери ҳукмронии ҳокимони мусалмон аст, ки ҳаёт аз ҷониби шариат комилан танзим карда мешавад - тавре ки мебинем, на ҳама кишварҳои исломӣ ба ин таъриф мувофиқат мекунанд; кишварҳои, ки режими дунявӣ ҳукумат доранд, ба монанди Туркия, Ироқ, Алҷазоир, Миср ва ғайра, барои бунёдгузори исломӣ "дар ал-ислом" нестанд. Дуввум, ин "минтақаи аҳдномаи сулҳ" - қаламравҳои мебошад, ки хироҷ медиҳанд ва аз ҷиҳати сиёсӣ ба мусулмонон итоат мекунанд; дар қаламрави он имконпазир аст, ки ғайримусалмонон баъзе ҳуқуқҳо дошта бошанд. Саввум, "қаламрави чангӣ" - кишварҳои ғайриисломӣ, ки берунанд, ҳамчун чанг ба мусулмонон доништа мешаванд ва набудани амалиётҳо сулҳи муваққатӣ доништа мешавад.

Қалид вожаҳо: чиход, радикализм, фундаментализм,

ДЖИХАД: КОНЦЕПЦИЯ И ИСТОРИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ

Джихад в дословном переводе с арабского означает «усердствование на пути Аллаха» является не столько «войной за веру», сколько совокупностью требований ислама к религиозной активности мусульман вообще. Сегодня существует две точки зрения на сущность исламского джихада. Сторонники первой утверждают, что ислам является террористической религией, и ее последователи ведут «священную войну» против всех не мусульман. По их мнению, весь мир разделяется мусульманами три части. Во-первых, это «дар ал-ислам» - совокупность мусульманских стран, находящихся под властью мусульманских правителей, жизнь в которых полностью регулируется шариатом – как видим, далеко не все страны ислама подходят под это определение; страны со светским режимом правления, как Турция, Ирак, Алжир, Египет и пр. для исламского фундаменталиста не являются «дар ал-ислам». Во-вторых, это «область мирного договора» – территории, платящие дань и подчиняющиеся мусульманам в политическом отношении; на территории возможно наличие каких-то прав у немусульман. В-третьих «территория войны» – немусульманские страны за пределами, рассматриваемые как находящиеся в состоянии войны с мусульманами, причем отсутствие военных действий считается временным перемирием.

Ключевые слова: джихад, радикализм, фундаментализм

JIHAD: CONCEPT AND HISTORICAL DEVELOPMENT

Jihad literally translated from Arabic means "zeal in the path of Allah" is not so much a "war for faith" as a set of requirements of Islam for the religious activity of Muslims in general. Today there are two points of view on the essence of Islamic jihad. Supporters of the former argue that Islam is a terrorist religion, and its followers are waging a "holy war" against all non-Muslims. In their opinion, the whole world is divided by Muslims into three parts. Firstly, this is "Dar al-Islam" - a set of Muslim countries under the rule of Muslim rulers, in which life is fully regulated by Sharia - as we can see, not all Islamic countries fit this definition; countries with a secular regime of government, such as Turkey, Iraq, Algeria, Egypt, etc., are not "dar al-Islam" for an Islamic fundamentalist. Secondly, it is the "area of the peace treaty" - the territories that pay tribute and obey the Muslims politically; on the territory it is possible that non-Muslims have some rights. Third, "war territory" - non-Muslim countries outside, considered as being at war with Muslims, and the absence of hostilities is considered a temporary truce.

Key words: jihad, radicalism, fundamentalism

Сведения об авторе: Муминзода Махмадшариф Нозим – магистрант первого курса юридического факультета Таджикского национального университета, Душанбе, тел: (+992) 931 19 33 33

Information about the author: *Muminzoda Mahmadsarif Nozim* – first-year Master's student of the Faculty of Law of the Tajik National University, Dushanbe, tel: (+992) 931 19 33 33

ФАҲМИШИ ИСТИЛОҲ ВА МАФҲУМИ «ТЕХНИКАИ ҲУҚУҚӢ» ВА «ТЕХНИКАИ ҚОНУНГУЗОРӢ»

**Муҳаммадуллоев Ф. Б.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон**

Як қатор ҳуқуқшиносони советӣ аз фаҳмиши истилоҳ ва мафҳуми «техникаи ҳуқуқӣ» ва «техникаи қонунгузорӣ» ҳамчун синоним дурр шуданд. Ҳамин тариқ С.С. Алексеев техникаи ҳуқуқиро ҳамчун маҷмуи «тарзу воситаҳое, ки истифодаи он ҷавобгуи қоидаҳои қабул шуда ғангоми коркард ва ба низомдарорӣ ва мукамалгардони санадҳои ҳуқуқӣ (меъёр) истифода мегарданд» муайян намуда буд [1, с.267].

С.С. Алексеев муайянии мафҳуми аниқшудаи «техникаи ҳуқуқӣ»-ро ба сохти ҳуқуқ, бевосита – шакли берунаи қонун, пеш аз ҳама санадҳои меъёрӣ-ҳуқуқӣ тааллуқ дорад. Ҳамин тариқ техникаи ҳуқуқӣ «ҳамчун мазмуни аслии хусусӣ-ҳуқуқӣ, шакли зоҳирии ифодаёби, инчунин дарҷ намудани ирода дар шаклҳои хуҷҷати – шифоҳӣ» падидор гаштааст [1, с.268]. Се шакли техникаи ҳуқуқӣ вучуд дорад:

а) тарзу воситаҳои ғайримоддӣ, ки дорои характери техникӣ (таркиби (конструкция) ҳуқуқӣ, қоидаи навишти меъёр ва диг.) мебошанд;

б) қоидаҳои техникаи ҳуқуқие, ки дар меъёрҳои ҳуқуқӣ-техникӣ ифода гаштаанд;

в) таҷассуми техникаи ҳуқуқӣ дар шакли зоҳирии санадҳои ҳуқуқӣ (меъёрӣ) ҳамчун шакли зоҳирии ҳуқуқ [1, с.270].

С.С. Алексеев чунин классификасияи техникаи ҳуқуқиро пешниҳод менамояд: а) вобаста ба шакли санадҳои ҳуқуқӣ, ҳамчун маҷмуи тарзу воситаҳои техникӣ хизмат менамояд; б) вобаста ба мазмунитарзувоситаҳо. Вобаста ба шакли

санадҳои ҳуқуқӣ техникаи ҳуқуқӣ ба: 1) қонунгузорӣ (ҳуқуқэҷодкунӣ) ва 2) техникаи санадҳои фардӣ ҷудо мешавад.

Вобаста ба мазмун тарзу воситаҳои техникӣ-ҳуқуқӣ ба ду гуруҳ ҷудо мешавад: якум, тарзу воситаҳои ҳуқуқии ифодакунандаи иродаи қонунгузор (ё инки иродаи субъектони санадҳои инфиродӣ), дуюм, тарзу воситаҳои ифодаи шифохӣ – ҳуҷҷатии мазмуни санадҳо. Гуруҳи якуми тарзу воситаҳои нишондодашуда таркиби санадҳои ҳуқуқӣ-меъёриро дар бар мегирад ва гуруҳи дуюм танҳо ба шакли берунаи санадҳои ҳуқуқӣ ҳамчун ҳуҷҷат дахл дорад [2, с.272].

Як қатор муалифон мафҳуми «техникаи ҳуқуқӣ» ва «техникаи қонунгузорӣ» - ро синоним намешуморанд ва ин мафҳумҳоро дар алоҳидагӣ ҷонибдорӣ менамоянд. Ба андешаи онҳо омехта намудани мафҳуми «техникаи ҳуқуқӣ» ва «техникаи қонунгузорӣ» бархурди нақши онҳо дар раванди ҳуқуқэҷодкунӣ хатари номувофиқиро ба вуҷуд меорад. Ҳамчун мисол, қайд мегардад, ки «техникаи ҳуқуқӣ ва қонунгузорӣ – ин номҳои гуногуни як ё ҳамон як мафҳум набуда, балки ду мафҳуми (падида) алоҳида мебошад, ки бо якдигар дар алоқаи зич қарор дошта, пуракунандаи якдигар мебошанд» [12, с.59]

Аз инҷо маълум мегардад, ки дар давраи совети тамоми ҳокимият по банди идеологияи ҳизби – давлати буда, ба манфиати он равона карда мешуд. Тамоми мақомотҳои давлати хизмагори ҳизб буда ба манфиати он амал менамуданд. Фаъолияти қонунгузори низ аз ин таъсир берун буда наметавонад. Ҳангоми ба амал барофардани фаъолияти қонунгузори идеологияи ҳизби – давлати дар ҷои аввал гузошта шуда, қонунгузори ба он мутобиқ намуда қабул менамуданд.

Чуноне ки Г.И. Муромцев қайд менамояд «чи хеле ки маълум аст, диди ин масъала дар замони совети «тангтар» буда, маънидод намоии мафҳуми техникаи ҳуқуқиро бо техникаи қонунгузори шабоҳат меоданд. Чунин нуқтаи назар ифодакунандаи мавқеи боло доштани маъмурият буда (аниқтараш, мавқеи ҳизбӣ – давлати) усулҳои танзимнамоӣ, маълум аст, ки ба як тарафа таҳлил намудани масъала оварда мерасонад. Чунин ҳолат иникоскунандаи вобастагии нуқтаҳои назаригаразноки кӯҳнаро барои васеъ намудани мазмуни мафҳуми техникаи ҳуқуқи ифода менамояд. Ин гаразнокиҳангоми тафсири гуногуни он, таҳлилро талаб менамояд» [11, с.9].

Ҳамин тариқ, иникоси фаҳмиши васеи техникаи ҳуқуқи паҳн гашта, на танҳо доираи қонунгузори ва ҳуқуқэҷодкуниро, инчунин самтҳои мурағабсозии қонунгузори, татбиқсози, тафсири ҳуқуқ ва диг. дарбар гирифта хеле паҳн гаштааст. Дар замони имруза, аз ҳамдигар ҷудо намудани мафҳуми «техникаи ҳуқуқи» ва «техникаи қонунгузори» шуруъ намуданд. Онҳо ҷудо намоиро бо як чанд маҳакҳо ҷудо намуданд: соҳаи татбиқсози, сохтори, қисматҳо, воситаҳои ҳуқуқи ва диг. истифода мегардад. Чунин нуқтаҳои назар оид ба мафҳуми техникаи ҳуқуқи гуногун андешагиро анҷом намедихад. Маънидод намоии гуногуни техникаи ҳуқуқи дар доираи фаъолият ва тарзу воситаҳо, назарияҳо ва ҳуҷҷатҳои пешниҳод гашта ва диг. бавуҷуд меорад. Дар охир мафҳуми «техникаи ҳуқуқи» дар шаклҳои гуногун муайян карда шуд.

Ҳамин тариқ мафҳуми «техникаи ҳуқуқи» тавасути категорияи «санадҳои меъёри – ҳуқуқи» маънидодкуниро шуруъ менамояд. Дар ин ҳолат техникаи ҳуқуқи на танҳо соҳаи ҳуқуқэҷодкунӣ(техникаи ҳуқуқэҷодкунӣ), инчунин самтҳои ба тартиб дарории санадҳои меъёриро дар бар мегирад. Ба андешаи В.Д. Перевалова, техникаи ҳуқуқи – «ин маҷмуи қоида, тарзу воситаҳои коркард, барасмиятдарори ва ба тартибдарории санадҳои меъёри – ҳуқуқи дар якҷояги возеҳи, фаҳмоӣ ва самаранокии онҳо мебошад» [13, с.186].

Дар бисёри ҳолатҳо техникаи ҳуқуқиҳамчун техникаи коркарди санадҳои меъёри ва инфироди фаҳмида шуда, инчунин соҳаҳои ҳуқуқэҷодкунӣ, ба тартибдарори, ҳуқуқ татбиқсозиро фаро мегирад. Чихеле ки С.С. Алексеев чунин муайян менамояд: «Техникаи ҳуқуқи – ин маҷмуи тарзу воситаҳо, қоидаҳои коркард, ба расмиятдарори, нашр ва ба тартибдарории қонунҳо ва дигар санадҳои ҳуқуқи, ки мукамали, самаранок истифодаи онҳоро таъмин месозад» [3, с.106]. Техникаи ҳуқуқи ба андешаи муалиф «на танҳо санадҳои меъёри, инчунин санадҳои инфиродиро дар бар мегирад. Мисол, ҳангоми омодасозии санадҳои

суди ва ё шартномаҳо тарзу восита ва қоидаҳои техникаи ҳуқуқи ба инобат гирифта мешавад» [3, с.106].

Бисёри аз муалифон мафҳуми «техникаи ҳуқуқи» - ро тавасути категорияи (истилоҳи) «санадҳои ҳуқуқи» муайян менамоянд. Ба андешаи А.А. Мусаткининой, техникаи ҳуқуқи – ин низоми «тарзҳо, қоидаҳо ва воситаҳои коркар ва ба тартиб дарории санадҳои ҳуқуқи бо мақсади таъмини мукамали ва баланд бардоштани самаранокии он истифода мешавад». Ин гуна муайяниятро О.А. Пучков, Н.И. Матузов ва А.В. Малько низ пешниҳод менамояд.

В.К. Бабаев техникаи ҳуқуқиро чунин «маҷмуи воситаҳои махсус, қоида ва тарзҳои аз ҳама бештар муносиби танзими ҳуқуқии муносибатҳои ҷамъияти мебошад» муайян менамояд [3, с.100]. Барои ҳамин ин мафҳуми додашуда техникаи қонунгузори ва техникаи ҳуқуқатбиқозиро фаро мегирад.

Дар байни олимони оид ба чунин муайн намудани мафҳуми техникаи ҳуқуқи баҳсо мавҷуд аст. Олимони чунин муайн намудани мафҳуми техникаи ҳуқуқиро ҳар кадоме бо таври худ ва вобаста ба нуқтаи назари хеш баҳо дода муайн менамояд. Гуруҳи дигари олимони ин тавр муайн намудани мафҳуми техникаи ҳуқуқиро рад намуда, нуқтаҳои назари танқидиро пешниҳод менамоянд. Онҳо ба он назаранд, ки ин мафҳуми додашуда пура набуда дорои камбудихост. Пеш аз ҳама камбудии ин гуна муайн намудан дар онаст, ки техникаи қонунгузори бо техникаи ҳуқуқатбиқозии ягона шуморида мафҳумро пешниҳод менамоянд. Бояд қайд намуд, ки техникаи қонунгузори аз техникаи ҳуқуқатбиқозии васеъ буда, яке аз намудҳои техникаи ҳуқуқи ин техникаи ҳуқуқатбиқозии мебошад.

А.Ф. Черданцев дар зери мафҳуми техникаи ҳуқуқи маҷмуи «қоида, тарзу воситаҳои омодаسازی, ба тартибдарори, баҳисобгири ва мурабабسازی ҳуҷҷатҳои ҳуқуқи» мефаҳмад [17, с.366]. Ба андешаи Т.В. Кашанин техникаи ҳуқуқи – «ин қоидаҳои мебошад, ки дар раванди омодаسازی ҳуҷҷатҳои ҳуқуқи дар ихтиёри қори ҳуқуқи қарор дорад» [6, с.86]. Л.А. Морозова техникаи ҳуқуқиро ҳамчун маҷмуи «қоидаҳо, тарзҳо, воситаҳои махсуси омодаسازی, барасмиятдарори, нашрсозии ва ба низомдарории санадҳои меъёри ҳуқуқи ва дигар ҳуҷҷатҳои ҳуқуқи мебошад» [10, с.309] муайян менамояд. Техникаи ҳуқуқи ҳамчун «маҷмуи тарзҳо, қоида ва воситаҳои омодаسازی ва ба расмиятдарории ҳуҷҷатҳои ҳуқуқи мебошад» муайян карда мешавад.

Дар доираи ин назарияи қатъиона, техникаи ҳуқуқи ҳамчун раванди технологи баромад намуда, коркарде ки бо амалиёти воқеии технологи вобаста бударо, ки дар заминаи таҳлилҳои илмқарорҳои ҳуқуқи омодагаштаанд., вобаста медонад. Дар инҷо техникаи ҳуқуқиро муаллиф бо технологияи ҳуқуқи як доништа дар доираи як мафҳум пешниҳод менамояд. Бояд қайд намуд, ки техникаи ҳуқуқи аз технологияи ҳуқуқи маҳдудтар буда дорои хусусиятҳои хеш аст. Маъноии технологияи ҳуқуқи аз техникаи ҳуқуқи васеътар буда техникаи ҳуқуқиро фаро мегирад. Як қатор олимони дар шароити имруза мафҳумҳои алоҳидаи техникаи ҳуқуқи ва технологияи ҳуқуқро дар алоҳидаги пешниҳод менамоянд ва хусусиятҳои ҳар яки онҳоро дар алоҳидаги пешниҳод менамоянд. Ҳамин тариқ ба андешаи В.Н. Карташова техникаи ҳуқуқи ҳамчун технологияи ҳуқуқи – ин низоми амалиёти фикрони ва ҳаракатҳои актуалии беруна ва амалиёти шахсони босалоҳият ва мақомотҳои давлатие, ки ба салоҳияти қабул ва нашри қарорҳо алоқаманд буда, маънидод мегардад [7, с.16].

Ба андешаи Н.А. Власенко «технологияи ҳуқуқи – ин тартиби иҷро ва истифода намудани усулҳо ва воситаҳо оид ба омодаسازی ва қабули қарорҳои ҳуқуқи мебошад» [20, с.25].

Технологияи ҳуқуқи маънеи васеъ буда, ба ғайр аз самтҳои фаъолияти ҳуқуқи инчунин дигар самтҳои ҳаёти ҷамъиятиро фаро мегирад. Технологи дар тамоми самтҳои ҳаёти инсон васеъ истифода гашта яке аз роҳҳои ёрирасон дар ҳаёти инсон мебошад. Дар раванди фаъолияти қонунгузори дар баробари техникаи ҳуқуқи технологияи ҳуқуқи васеъ истифода мегардад. Бидуни техникаву технологияи қабул, нашр ва амалигардонии санадҳои меъёри ҳуқуқи ва дигар санадҳои ҳуқуқиро қабул намудани онҳо ғайри имкон аст. Пеш аз ҳама технологияи дар раванди қабул васеъ истифода мегардад аз қабилҳои компютерҳо, таҷҳизотҳои нашрсозии, принтерҳо ва диг.

Аз ҳамин лиҳоз технология дар раванди фаъолияти ҳуқуқҷодкуни, ҳуқуқтатбиқсози, мураттабсози ва дигар фаъолияти ҳуқуқи васеъ истифода гашта ба техникаву технология ин фаъолиятро тасавур кардан номумкин аст.

Техникаи ҳуқуқиро вобаста ба тарзу воситаҳо, қоидаҳо маънидод намуда дар байни олимони вобаста ба ҳар яки онҳо мафҳумҳои алоҳидаи техникаи ҳуқуқи пешниҳод гардидааст, ки дарбаргирандаи моҳият ва мазмуни воситаҳо ва мазмунҳо мебошанд. Чуноне ки Кашанина Т.В. муайян намудани мафҳуми техникаи ҳуқуқиро вобаста ба воситаҳо пешниҳод менамояд. Дар байни дигар олимони низ муайян намудани мафҳуми техникаи ҳуқуқи вобаста ба унсурҳои таркибии техникаи пешниҳод карда шудааст. Ҳар яке аз муалифон барои муайян намудани мафҳуми техникаи ҳуқуқи аз унсурҳои таркибии техникаи ҳуқуқи васеъ истифода менамоянд. Техникаи ҳуқуқи дар доираи фаҳмиши воситаҳои ҳамчун «маҷмуи воситаҳои амалигардонии қори ҳуқуқи ва омодагии ҳуҷҷатҳои ҳуқуқи» [6, с.88] баромад менамояд.

Ба сифати воситаҳои ҳуқуқи чунин воситаҳо (предметҳои модди, объектҳо), тарзҳо(амалҳо), воситаҳо(маҷмуи тарзҳо), усулҳо(роҳи ба мақсад расидан, ба тартиб дарории муносибатҳои модиву ҳуқуқи) техника ҳуқуқи баромад менамояд. [6, с.90]

Дар натиҷаи таҳқиқи чуқури техникаи ҳуқуқи доираи васеи он иникос мегардад. Дар доираи чунин фаҳмиши техникаи ҳуқуқи соҳаҳои ҳуқуқҷодкуни ва ҳуқуқтатбиқсози маҳдуд намегардад. Як қатор муалифон фаҳмиши техникаи ҳуқуқиро бо ин ё он ҳолат маҳдуд менамоянд. Бисёри аз олимони ҳангоми муайян намудани мафҳуми техникаи ҳуқуқи дар доираи қонунгузори маҳдуд мегарданд. Мафҳуми техникаи ҳуқуқиро танҳо хоси қонунгузори доништа дар доираи он маҳдуд мегардад. Дигар гуруҳи муалифон бошанд, муайян намудани мафҳуми техникаи ҳуқуқиро ба ҳуқуқҷодкуни маҳдуд менамояд. Яъне муайян намудани мафҳуми техникаи ҳуқуқи ба мафҳуми ҳуқуқҷодкуни маҳдудгашта мафҳуми маҳдуди техникаи ҳуқуқиро пешниҳод менамоянд. Гуруҳи дигари олимони барои муайян намудани мафҳуми техникаи ҳуқуқи дар доираи ҳуқуқтатбиқсози маҳдуд шуда мафҳуми техникаи ҳуқуқиро дар алоқамандии ба ҳуқуқтатбиқсози пешниҳод менамоянд. Ин гуруҳ низ дар қатори гуруҳи дигар маънои маҳдуди техникаи ҳуқуқиро пешниҳод намуданд. Бояд қайд кард, ки чунин муайян намудани мафҳуми техникаи ҳуқуқи, ифодакунандаи мазмуни маҳдуди техникаи ҳуқуқи буда, танҳо соҳаҳои ҳуқуқҷодкуни ва ҳуқуқтатбиқсозиро фаро гирифта дигар самтҳои техникаи ҳуқуқи аз назар дур мемонад. Мафҳуми техникаи ҳуқуқи васеъ буда самту соҳаҳои васеъро фаро мегирад.

Ҳамин тариқ ба андешаи М.Л. Давыдово техникаи ҳуқуқи – ин низоми воситаҳои, ки ҳангоми омодагии санадҳои ҳуқуқи ва амалигардонии фаъолияти ҳуқуқи, истифода мегардад [5, с.50]. Дар курси лексияи «Техникаи ҳуқуқи» (дар зери таҳрири В.М. Баранова, В.А. Толстика) техникаи ҳуқуқи ҳамчун низоми қоида ва воситаҳои касби, ки ҳангоми омодагии санадҳои ҳуқуқи ва амали кардани фаъолияти ҳуқуқи дар самти ҳуқуқҷодкуни, тафсири ҳуқуқ, амалигардонии омирони ва ғайриомирони, таъминкунандаи мукамалии шакл ва мазмуни он буда, муайян карда мешавад. С.В. Поленина қайд менамояд, ки муайян намудани мафҳуми техникаи ҳуқуқи, махсусан қисми истифодаи омирони ва ғайриомирони ҳуқуқ умуман далел овардан аст [15, с.267].

Чунин самтҳои истифодаи техникаи ҳуқуқи, ҳамчун қонунҷодкуни, ҳуқуқҷодкуни, истифодаи ҳуқуқ, тафсири ҳуқуқ, суҳанварии(оратори) судияҳо, нутқи(суханони) адвокатӣ, ҳаракатҳои муроғияви ва диг. муайян шудааст. Дар ин замина техникаи қонунгузори, техникаи ҳуқуқтатбиқсози, техникаи тафсирнамоӣ, техникаи санадҳои судӣ, техникаи криминалистика, техникаи пурсиш, техникаи фаъолияти нотариали ва диг. ҳудо карда мешавад.

АДАБИЁТ

1. Алексеев С.С. Общая теория права: в 2-х т. – М.: Юридическая литература, 1982. – Т.
2. Алексеев С.С. Указ.соч. – С. 272 – 273.
3. Алексеев С.С. Право: азбука – теория – философия. – С. 106
4. Бабаев В.К. Правовая система общества // Общая теория права: курс лекций / под ред. В.К. Бабаева. – Н. Новгород, 1993. – С. 100.

5. Давыдова М.Л. Юридическая техника: проблемы теории и методологии. – Волгоград, 2009. – С. 50.
6. Кашанина Т.В. Юридическая техника: учебник. – 2-е изд., пересмотр. – М.: Норма; ИНФРА-М, 2013. – С. 86.
7. Карташов В.Н. Юридическая технология или юридическая техника? Некоторые методологические аспекты исследования // Юридическая техника. – 2007. - № 1. – С. 16.
8. Мусаткина А.А. Правотворчество и законодательство // Теория государства и права: учебник / коллектив авторов; отв. ред. А.В. Малько. – 4-е изд., стер. – М.: КНОРУС, 2012. - С. 190.
9. Матузов Н.И., Малько А.В. Теория государства и права: учебник. – М.: Юрист, 2009. - С. 310.
10. Морозова Л.А. Теория государства и права: учебник. – М.: Юрист, 2002. – С. 309.
11. Муромцев Г.И. Указ.соч. – С. 9.
12. Семенов И.А. Законодательная техника в уголовном правотворчестве. – Тюмень, 1998. – С. 59
13. Перевалов В.Д. Теория государства и права: учебник. – М.: Высшее образование, 2005. - С. 186.
14. Пучков О.А. Правотворчество // Теория государства и права: учебник для вузов / отв. ред. В.Д. Перевалов. – 3-е изд., прераб. и доп. – М.: Норма, 2006. - С. 204.
15. Поленина С.В. Техничко-юридические приемы взаимодействия федерального центра и регионов в ходе законотворчества (дидактический подход) // Юридическая техника. – 2009. - № 3. – С. 267
16. Проблемы теории государства и права: учебник / под ред. В.М. Сырых. – М.: Эксмо, 2008. - С. 386.
17. Черданцев А.Ф. Теория государства и права. – М., 1999. – С. 366.
18. Проблемы теории государства и права: учебник / под ред. В.М. Сырых. – М.: Эксмо, 2008. - С. 386.
19. Юридическая техника: учебное пособие / под ред. Т.Я. Хабриевой, Н.А. Власенко. – М., 2009. – С. 25.
20. Юридическая техника: курс лекций / под ред. В.М. Баранова, В.А. Толстика. – М., 2012. – С. 25.

ФАҲМИШИ ИСТИЛОҶ ВА МАФҲУМИ «ТЕХНИКАИ ҲУҚУҚӢ» ВА «ТЕХНИКАИ ҚОНУНГУЗОРӢ»

Як қатор муалифон мафҳуми «техникаи ҳуқуқи» ва «техникаи қонунгузори» - ро синоним намешуморанд ва ин мафҳумҳоро дар алоҳидаги ҷонибдори менамоянд. Ба андешаи онҳо омехта намудани мафҳуми «техникаи ҳуқуқи» ва «техникаи қонунгузори» бархурди нақши онҳо дар раванди ҳуқуқзоҷодкунӣ хатари номувофиқиро бавучуд меорад. Ҳамчун мисол, қайд мегардад, ки «техникаи ҳуқуқи ва қонунгузори – ин номҳои гуногуни як ё ҳамон як мафҳум набуда, балки ду мафҳуми (падида) алоҳида мебошад, ки бо як дигар дар алоқаи зич қарор дошта, пуррақунандаи якдигар мебошанд. Технологияи ҳуқуқӣ маънои васеъ дошта, на танҳо соҳаҳои фаъолияти ҳуқуқӣ, балки дигар соҳаҳои ҳаёти ҷамъиятиро низ фаро мегирад. Технологияҳо дар тамоми соҳаҳои ҳаёти инсон васеъ истифода мешаванд ва яке аз роҳҳои ғирирасони ҳаёти инсон мебошанд. Дар раванди қонунгузорӣ дар баробари технология, доираи васеи ҳуқуқҳо низ истифода мешаванд. Бе таҷҳизот ва технологияҳо қабул, интишор ва иҷрои санадҳои меъриии ҳуқуқӣ ва дигар санадҳои ҳуқуқӣ ғайриимкон мебошанд. Пеш аз ҳама, дар раванди татбиқи технологияҳо аз қабилӣ компютерҳо, принтерҳо, принтерҳо ва ғайра васеъ истифода мешаванд. Ҳамин тариқ, технологияҳо дар раванди фаъолияти қонунгузорӣ, ҳифзи ҳуқуқ, танзим ва дигар намуҳои ҳуқуқӣ васеъ истифода мешаванд ва ин фаъолиятро бидуни технология тасаввур кардан мумкин нест.

Калидвожаҳо: техникаи ҳуқуқӣ, техникаи қонунгузорӣ, ҳифзи ҳуқуқ, танзим, истилоҳ

ОПРЕДЕЛЕНИЕ ТЕРМИНОВ И ПОНЯТИЙ «ЮРИДИЧЕСКАЯ ТЕХНИКА» И «ЗАКОНОДАТЕЛЬНАЯ ТЕХНИКА»

Ряд авторов не считают термины «юридическая техника» и «законодательная техника» синонимами и поддерживают эти понятия по отдельности. По их мнению, смешение понятий «юридическая техника» и «законодательная техника» создает риск несогласованности в их подходе к судебному процессу. В качестве примера отмечается, что правовые и законодательные приемы – это не разные названия одного или одного и того же понятия, (явления), которые тесно связаны друг с другом и дополняют друг друга. Юридическая технология имеет широкий смысл и охватывает не только сферы юридической деятельности, но и другие сферы общественной жизни. Технологии широко используются во всех сферах жизни человека и являются одним из вспомогательных способов в жизни человека. В процессе законотворческой деятельности наряду с технологией техники используется широкий спектр прав. Без оборудования и технологий невозможно принять, опубликовать и реализовать нормативные правовые акты и другие правовые акты. Прежде всего, в процессе внедрения широко используются технологии, такие как компьютеры, принтеры, принтеры и другие. Таким образом, технологии широко используются в процессе законодательной, правоохранительной, регулирующей и другой правовой деятельности, и эту деятельность невозможно представить без технологий.

Ключевые слова: правовая техника, законодательная техника, правоприменение, регулирование, терминология.

DEFINITION OF THE TERMS AND CONCEPTS "LEGAL TECHNIQUE" AND "LEGISLATIVE TECHNIQUE"

A number of authors do not consider the terms "legal technique" and "legislative technique" synonymous and support these concepts separately. In their opinion, the confusion of the concepts of "legal technique" and "legislative technique" creates a risk of inconsistency in their approach to the judicial process. As an example, it is noted that legal and legislative techniques are not different names for one or the same concept (phenomenon), which are closely related to each other and complement each other. Legal technology has a broad meaning and covers not only the areas of legal activity, but also other areas of public life. Technologies are widely used in all spheres of human life and are one of the auxiliary ways in human life. In the process of legislative activity, along

with the technology of technology, a wide range of rights is used. Without equipment and technologies, it is impossible to adopt, publish and implement regulatory legal acts and other legal acts. First of all, technologies such as computers, printers, printers and others are widely used in the implementation process. Thus, technology is widely used in the process of legislative, law enforcement, regulatory and other legal activities, and this activity is impossible to imagine without technology.

Keywords: legal technique, legislative technique, law enforcement, regulation, terminology.

Сведения об авторе: *Мухаммадуллоев Фаромарз Бехрузович* – магистрант первого курса юридического факультета таджикского национального университета. Тел: **915-12-73-12**

Information about the author: *Mukhammadaliev Faramarz Bekhruzovich* – master of the first year students of the faculty of the Tajik national University. Phone: **915-12-73-12**

МЕЖДУНАРОДНЫЙ СУД ООН

Пахлавонова Ш.

Таджикский национальный университет

Международное правосудие имеет интересную историю. Его современное состояние характеризуется следующими положениями.

В соответствии со ст. 33 Устава ООН арбитраж, судебное разбирательство используются государствами в числе мирных средств решения межгосударственных споров.

Судебные процедуры применяются и в других ситуациях при толковании сложных международно-правовых проблем, обеспечении международных стандартов прав и свобод человека, включая рассмотрение индивидуальных обращений, а также при осуществлении уголовного преследования лиц, совершающих международные преступления.

К настоящему времени сложились и функционируют следующие судебные учреждения:

Международный Суд Организации Объединенных Наций,
Международный третейский суд,
Международный трибунал по морскому праву,
Европейский Суд (Суд Европейского Союза),
Экономический суд Содружества Независимых Государств,
Европейский Суд по правам человека (в рамках Совета Европы),
Межамериканский Суд по правам человека,
Международный трибунал по бывшей Югославии,
Международный трибунал по Руанде.

Названные учреждения можно классифицировать по трем основаниям:

1. По субъектно-пространственной сфере — универсальные, охватывающие международное сообщество в целом (Международный Суд ООН, Международный трибунал по морскому праву) и региональные (Европейский Суд, Экономический суд СНГ).

2. По предметному содержанию — общей юрисдикции (Международный Суд ООН, Европейский Суд) и специальной юрисдикции (Международный трибунал по морскому праву, Европейский Суд по правам человека).

3. По субъектно-юрисдикционным ориентирам — для разрешения межгосударственных споров (Международный Суд ООН, Экономический суд СНГ), для рассмотрения индивидуальных и коллективных обращений лиц (Европейский Суд по правам человека), для уголовного преследования лиц, совершивших международные преступления (Международный трибунал по бывшей Югославии) [2].

Следует иметь в виду, что в прошлом существовали такие судебные учреждения, как Постоянная палата международного правосудия (1922—1940 гг.), Международный военный трибунал для суда над главными немецкими военными преступниками (Нюрнбергский трибунал, 1945—1946 гг.), Международный военный трибунал для суда над главными японскими военными преступниками (Токийский трибунал, 1946—1948 гг.).

Завершается разработка учредительных документов, на базе которых предполагается создать новый судебный орган — Международный уголовный суд.

Правовой основой организации и деятельности международных судебных учреждений являются, как правило, договорные акты в форме конвенций или уставов. Несколько примеров:

Международный Суд ООН — Устав Организации Объединенных Наций и Статут Международного Суда ООН, образующий неотъемлемую часть Устава;

Международный трибунал по морскому праву — Конвенция ООН по морскому праву, включающая в себя в виде приложения VI Статут Трибунала;

Европейский Суд по правам человека — Конвенция о защите прав человека и основных свобод и Протокол № 11 к Конвенции.

Договорные акты для подобных целей применялись и в прошлом. Так, Международный военный трибунал для суда над главными немецкими военными преступниками имел в качестве учредительных актов Соглашение между правительствами СССР, США, Великобритании и Франции от 8 августа 1945 г. и приложенный к нему Устав Международного военного трибунала [4].

В настоящее время появились внедоговорные варианты учредительных документов. Ныне действующие международные трибуналы по бывшей Югославии и по Руанде учреждены резолюциями Совета Безопасности в 1993 и 1994 гг.; одновременно были утверждены уставы (статуты) обоих трибуналов.

К процедуре судебного разбирательства – в зависимости от компетенции и статуса судебного учреждения могут обращаться государства, международные межправительственные организации, юридические лица, международные неправительственные организации, индивиды, группы лиц.

Международный Суд ООН

Международный Суд был создан в качестве главного судебного органа Организации Объединенных Наций. Его предшественником считается Постоянная палата международного правосудия, действовавшая в рамках Лиги Наций в 1922—1940 гг.

Правовую основу формирования, компетенции и деятельности Суда составляют гл. XIV Устава ООН и Статут Международного Суда; образующий неотъемлемую часть Устава. Суд имеет свой регламент.

Статут включает четыре главы: I – Организация Суда; II – Компетенция Суда; III – Судопроизводство; IV – Консультативные заключения.

Согласно ст. 93 Устава, все члены Организации являются *ipso facto* (т. е. в силу членства) участниками этого Статута. Предусмотрена возможность участия в Статуте и других государств, не являющихся членами ООН, на условиях, определяемых Генеральной Ассамблеей по рекомендации Совета Безопасности. Таков, например, статус Швейцарии.

Если участниками Статута как международно-правового акта являются государства, то членами Суда являются индивиды – судьи, избираемые из числа лиц высоких моральных качеств, которые удовлетворяют требованиям, предъявляемым для назначения на высшие судебные должности, или являются юристами с признанным авторитетом в области международного права (ст. 2 Статута). При этом, как сказано в ст. 9, "весь состав судей в целом должен обеспечить представительство главнейших форм цивилизации и основных правовых систем мира".

Суд состоит из 15 членов, в числе которых не может быть двух граждан одного и того же государства. Российская Федерация представлена в Суде. Члены Суда избираются Генеральной Ассамблеей и Советом Безопасности, которые проводят выборы одновременно и независимо друг от друга; для избрания необходимо в обоих органах получить абсолютное большинство голосов. Срок полномочий члена Суда – девять лет, но возможно переизбрание. Он не может быть отрешен от должности, кроме случая, когда, по единогласному мнению других членов Суда, он перестает удовлетворять предъявляемым требованиям. Суд избирает председателя и вице-председателя на трехлетний срок с возможным переизбранием, а также назначает секретаря.

В соответствии со ст. 19 Статута члены Суда при исполнении судебных обязанностей пользуются дипломатическими привилегиями и иммунитетами.

Место пребывания и деятельности Суда – г. Гаага (Нидерланды). По решению Суда возможно проведение его заседаний в других местах.

Суд является постоянно действующим органом. Он заседает, как правило, в полном составе; для образования судебного присутствия считается достаточным кворум в 9 судей. По мере необходимости образуются камеры в составе трех (или

более) судей для разбора определенных категорий дел. После избрания 6 февраля 1946 г. первых членов Суд собирался на первое заседание в Гааге 1 апреля того же года. За 50 лет своей деятельности данные по 1996 г. включительно) Суд рассмотрел 97 дел: 75 споров и 22 консультативных заключения; во всех делах вынесено 61 решение.

Официальными языками Суда являются французский и английский. На этих языках готовятся материалы, ведется судопроизводство, формулируются решения. По ходатайству стороны ей должно быть предоставлено право пользоваться другим языком, не относящимся к категории официальных.

Стороны выступают в Суде через представителей и могут пользоваться помощью поверенных или адвокатов. Все эти лица пользуются привилегиями и иммунитетами, необходимыми для самостоятельности выполнения их обязанностей.

Судопроизводство состоит из двух элементов – письменного и устного. Слушание проводится публично, но Суд может принять и иное решение и стороны могут потребовать недопуска публики.

Компетенция Международного Суда определена в гл. II его Статута. Основная функция Суда – разрешение споров между государствами.

Согласно ст. 36 Статута, к ведению Суда относятся все дела, которые передаются ему государствами как сторонами в споре, и все вопросы, специально предусмотренные Уставом ООН или действующими договорами и конвенциями. В международных договорах получили распространение специальные нормы относительно юрисдикции Международного Суда в связи со спором о толковании и (или) применении определенных договорных положений. В качестве примера сошлемся на положение ст. 22 Международной конвенции о ликвидации всех форм расовой дискриминации: любой спор между государствами-участниками, который не разрешен путем переговоров или предусмотренных процедур, передается по требованию любой из сторон в споре на разрешение Международного Суда, если стороны в споре не договорились об ином способе урегулирования.

От имени СССР при подписании и ратификации договоров (конвенций) с такого рода нормами традиционно делались оговорки о необязательности соответствующих положений и о том, что для передачи спора Международному Суду необходимо в каждом отдельном случае согласие всех участвующих в споре сторон. Однако позднее, в феврале 1989 г., СССР признал обязательность юрисдикции Международного Суда по некоторым конвенциям, включая Конвенцию о ликвидации всех форм расовой дискриминации, Конвенцию о предупреждении преступления геноцида и наказании за него, Конвенцию против пыток и других жестоких, бесчеловечных или унижающих достоинство видов обращения и наказания. Применительно к ряду конвенций подобные оговорки сохраняются (такова, например, оговорка СССР при присоединении в 1986 г. к Венской конвенции о праве международных договоров в связи с текстом ст. 66 этой Конвенции).

При рассмотрении межгосударственных споров к судебному производству принимаются дела, переданные обеими спорящими сторонами. Такого правила придерживаются многие государства — участники Статута Суда, включая Российскую Федерацию (ранее СССР). Вместе с тем применяется правило обязательной юрисдикции Суда по правовым спорам (ч. 2 ст. 36), признаваемое государствами, сделавшими по этому поводу специальные заявления. В таких случаях для рассмотрения спора достаточно обращения одной из спорящих сторон.

Согласно ст. 38 Статута Суд решает переданные ему споры на основании международного права и применяет:

- а) международные конвенции, устанавливающие правила, определенно признанные спорящими государствами;
- б) международный обычай как доказательство всеобщей практики, признанной в качестве правовой нормы;
- в) общие принципы права, признанные цивилизованными нациями;
- г) судебные решения и доктрины наиболее квалифицированных специалистов по публичному праву в качестве вспомогательного средства для определения правовых норм.

При этом сделана оговорка о праве Суда, с согласия сторон, разрешать дела *ex aequo et bono* (по справедливости и добросовестности).

Здесь названы не только традиционные источники международного права, но и категории, способствующие их применению (не случайно пояснение: "в качестве вспомогательного средства").

Решение Суда обязательно для участвующих в деле сторон. Эта норма ст. 59 Статута созвучна положению ст. 94 Устава ООН о том, что каждый член Организации обязуется выполнить решение Суда по тому делу, в котором он является стороной. В случае невыполнения одной из сторон решения Суда Совет Безопасности ООН может по просьбе другой стороны сделать рекомендации или принять меры для приведения решения в исполнение [5].

Международный Суд рассмотрел несколько десятков межгосударственных споров. Можно назвать такие юридически сложные дела, как жалоба Никарагуа против Соединенных Штатов Америки относительно минирования портов и иных противоправных действий; спор между ФРГ, Нидерландами и Данией о делимитации участков континентального шельфа Северного моря; спор между Ираном и США относительно нефтяных платформ; дело Португалии против Австралии по поводу Восточного Тимора; ряд интересных споров относительно территориальных разграничений и о рыболовной юрисдикции. Одно из последних дел касалось проекта строительства гидроузла на Дунае (спор Венгрии и Словакии). Его рассмотрение началось в 1993 г. и завершилось решением от 25 сентября 1997 г. Суд признал обе стороны ответственными за нарушение международных обязательств по двустороннему соглашению 1977 г. и призвал провести переговоры с целью достижения целей соглашения.

Вторая функция Международного Суда, определенная ст. 96 Устава ООН, — принятие консультативных заключений по юридическим вопросам. Такие заключения могут запрашивать Генеральная Ассамблея или Совет Безопасности, а также другие органы ООН и специализированные учреждения.

8 июля 1996 г. Суд вынес два консультативных заключения по родственным темам: 1) относительно законности применения государством ядерного оружия в вооруженном конфликте (по запросу Всемирной организации здравоохранения); 2) относительно угрозы или применения ядерного оружия (по запросу Генеральной Ассамблеи ООН). На первый запрос Суд отказался ответить в связи с отсутствием у Всемирной организации здравоохранения компетенции применительно к поставленной проблеме. Консультативное заключение по запросу Генеральной Ассамблеи ООН содержало лишенный категоричности ответ. По мнению всех судей, ни в обычном, ни в конвенционном международном праве нет какого-либо определенного санкционирования угрозы или применения ядерного оружия. Не столь единодушным оказалось суждение о том, что ни в обычном, ни в конвенционном международном праве нет исчерпывающего и универсального запрещения угрозы или использования ядерного оружия как такового. Вместе с тем Суд единогласно признал неправомерными угрозу или применение силы посредством ядерного оружия в противоречие с § 4 ст. 2 Устава ООН и в нарушение требования ст. 51.

Арбитражный (третейский) суд

Нормативные положения о международном третейском суде были сформулированы в разделе IV Конвенции о мирном решении международных столкновений от 5 (18) октября 1907 г. Предметом деятельности суда названо "Решение споров между государствами судьями по их выбору и на основании уважения к праву". Конвенция резюмирует, что обращение к третейскому суду влечет за собой обязанность добросовестно подчиниться третейскому решению.

Арбитражный (третейский) суд создается государствами по взаимному соглашению из назначенных или выбранных ими из списка членов Постоянной палаты третейского суда лиц — арбитров (третейских судей), которые, по мнению государств, могут квалифицированно и беспристрастно разрешить возникший между ними спор.

Число членов арбитражного суда должно быть нечетным. Каждая сторона назначает равное количество арбитров. После назначения по договоренности стороны назначают председателя (суперарбитра). Он не должен быть гражданином ни одного из государств — участников спора и не иметь гражданства, в котором состоят ранее выбранные арбитры.

Международного трибунала по морскому праву

Создание этого органа предусмотрено Конвенцией ООН по морскому праву 1982 г. Правовое положение определяется Конвенцией и Статутом Международного трибунала по морскому праву, являющимся приложением VI к Конвенции.

Трибунал состоит из 21 члена, которые избираются из числа лиц, пользующихся самой высокой репутацией беспристрастности и справедливости и являющихся авторитетами в области морского права. В основу формирования Трибунала положены

принципы представительства основных правовых систем и справедливого географического распределения.

В его составе не может быть двух граждан одного и того же государства. В нем должно быть не менее трех членов от каждой географической группы, установленной Генеральной Ассамблеей ООН. Члены Трибунала избираются из списка лиц, выдвинутых в качестве кандидатов государствами — участниками Конвенции. Первые выборы судей состоялись в 1996 г. на совещании государств-участников (в числе судей представитель Российской Федерации); процедура последующих будет ими согласована.

Члены Трибунала избираются на 9 лет. Срок полномочий семи членов первого состава (по жребию) истекает через три года, срок полномочий еще семи — через шесть лет. Таким образом, состав Трибунала обновляется каждые три года на одну треть.

Члены Трибунала при исполнении ими обязанностей в Трибунале являются независимыми и пользуются дипломатическими привилегиями и иммунитетами.

Трибунал устанавливает свой регламент, избирает председателя, его заместителя и секретаря. Для выполнения функций необходимо присутствие 11 членов.

Местопребывание Трибунала — г. Гамбург (ФРГ), но его заседания могут проходить и в других местах.

К ведению Трибунала относятся все споры и заявления, передаваемые ему в соответствии с Конвенцией, и все вопросы применения или толкования других соглашений, охватываемых Конвенцией или предусматривающих компетенцию Трибунала.

Сторонами спора, передаваемого на рассмотрение в Трибунал, могут быть: а) государства — участники Конвенции ООН по морскому праву; б) Международный орган по морскому дну;

в) Предприятие (орган, который непосредственно осуществляет деятельность в Районе морского дна за пределами национальной юрисдикции); г) юридические и физические лица, имеющие гражданство государств — участников Конвенции и осуществляющие деятельность в Районе; д) государства — участники других соглашений, касающихся вопросов, охватываемых Конвенцией или предусматривающих обращение в Трибунал [1].

Европейский Суд (Европейского Союза)

Европейский Суд является одним из главных органов Европейского Союза и учрежден с момента создания организаций, составивших впоследствии Европейский Союз.

Правовой основой его деятельности являются: Устав Суда, в котором определяются его компетенция, порядок формирования и функционирования; регламент, устанавливающий процедуру судопроизводства; инструкции, касающиеся вопросов внутренней жизни.

В состав Суда ЕС входят судьи и генеральные адвокаты, которые назначаются с общего согласия государствами членами на шесть лет и могут быть назначены на новый срок. Суд избирает председателя и первого генерального адвоката. Их мандат должен подтверждаться ежегодно.

Дела рассматриваются Судом в полном составе или одной из образованных камер, решение которой также считается вынесенным самим Судом. Судопроизводство состоит из двух стадий — письменной и устной. Первая заключается в обмене состязательными бумагами, подготовительном расследовании для дополнительного выяснения обстоятельств дела и проверки доказательств. Устная — слушание дела — открывается выступлением судьи-докладчика, излагающего существо дела, позиции сторон и их аргументацию. Слушание может прерываться для повторного предварительного расследования. Итог устного судопроизводства подводит генеральный адвокат, который выступает с заключением и предлагает проект решения. Решение принимается на закрытом заседании и считается выражением единого мнения всего состава Суда. Результаты голосования не раскрываются, не допускается публикация особых или отдельных мнений и заявлений. Решение приобретает обязательную силу с момента вынесения, является окончательным и не подлежит обжалованию. Национальные суды государств — членов ЕС не вправе менять его или вносить дополнения.

Договором о Европейском Союзе 1992 г. (Маастрихтским договором) учрежден суд первой инстанции при Европейском Суде, наделенный юрисдикцией рассматривать

определенные категории дел, решения по которым могут быть обжалованы в порядке апелляции.

Обращаться в Суд ЕС могут все субъекты права: государства-члены, органы ЕС, юридические и физические лица, а также национальные суды с просьбой о толковании права ЕС.

Суд ЕС наделен весьма широкой компетенцией. К важнейшим функциям относятся разрешение споров между членами ЕС, контроль за законностью деятельности органов Союза и государств-членов, обеспечение выполнения права ЕС и его единообразного толкования, защита прав и интересов физических и юридических лиц.

Экономический суд Содружества Независимых Государств

Экономический суд – орган Содружества Независимых Государств.

Его создание было предусмотрено Соглашением о мерах по обеспечению улучшения расчетов между хозяйственными организациями стран — участниц СНГ от 15 мая 1992 г. Вскоре, 6 июля 1992 г., было подписано Соглашение о статусе Экономического суда СНГ, основным решением которого стало утверждение Положения об этом Суде.

В Уставе Содружества Независимых Государств от 22 января 1993 г. Экономическому суду посвящена статья 32.

Суд состоит из представителей (по два человека) всех государств — участников СНГ, избираемых или назначаемых на строго профессиональной основе из числа судей хозяйственных, арбитражных судов и иных лиц, являющихся специалистами высокой квалификации в области экономических правоотношений. Срок их полномочий — 10 лет. Председатель Суда и его заместители избираются и утверждаются Советом глав государств сроком на пять лет.

Судьи независимы и неприкосновенны, не подпадают под юрисдикцию государства пребывания, не могут быть привлечены к уголовной и административной ответственности в судебном порядке, арестованы, подвергнуты приводу без согласия Экономического суда.

К ведению Экономического суда относится разрешение:

а) споров, возникающих при исполнении экономических обязательств; б) споров о соответствии нормативных и других актов по экономическим вопросам, принятых в государствах-участниках, соглашениям и иным актам Содружества; в) по договоренности между государствами – других споров, связанных с исполнением соглашений и иных актов Содружества.

Суд рассматривает споры по заявлению заинтересованных государств, а также институтов Содружества. Суд не возбуждает дела по собственной инициативе.

Процедура разрешения споров и осуществления толкования определена рядом статей Положения, а также Регламентом, утвержденным в 1994 г. самим Судом.

Судопроизводство ведется на языке межгосударственного общения, принятом в СНГ, т. е. на русском языке.

Европейского Суда по правам человека

Правовой основой организации и деятельности Европейского Суда по правам человека является Конвенция о защите прав человека и основных свобод от 4 ноября 1950 г. вместе с Протоколом № 11 к этой Конвенции, реорганизуя созданный ею контрольный механизм, от 11 мая 1994 г. Конвенция вступила в силу для Российской Федерации 5 мая 1998 г.

На протяжении почти пяти десятилетий существовала система двух органов — Европейская Комиссия по правам человека и Европейский Суд по правам человека.

Как Комиссия, так и Суд состояли из такого количества членов, которое равно числу государств — участников Совета Европы. Не могло быть двух членов, являющихся гражданами одного и того же государства. Члены Комиссии избирались Комитетом Министров Совета Европы, члены Суда — Парламентской Ассамблеей. Те и другие должны были обладать высокими моральными качествами и удовлетворять требованиям, предъявляемым при назначении на высокие судебные должности, или иметь признанный авторитет в вопросах внутреннего или международного права (быть правоведами с признанным авторитетом).

Европейская комиссия была правомочна получать петиции, направленные в адрес Генерального секретаря Совета Европы от любого лица, неправительственной организации или группы лиц, которые утверждают, что явились жертвами нарушения одной из Высоких Договаривающихся Сторон их прав, изложенных в настоящей

Конвенции, при условии, что Страна, на которую подана жалоба, признала компетенцию Комиссии получать такие петиции.

Согласно ст. 26 Конвенции Комиссия могла принимать дело к рассмотрению только после того, как все внутренние средства защиты были исчерпаны в соответствии с общепризнанными нормами международного права, и в течение шести месяцев с даты принятия последнего решения.

В случае принятия петиции Комиссия проводила совместно с представителями сторон изучение петиции и расследование и, если не достигнуто дружественное урегулирование, направляла доклад Комитету Министров со своими предложениями. Комитет Министров был компетентен устанавливать для нарушившей Конвенцию Страны срок принятия удовлетворительных мер. Государства обязались рассматривать любое решение Комитета Министров как обязательное. В определенных случаях Комиссия передавала дело в Европейский Суд по правам человека.

Международные трибуналы

Современное международное уголовное право, презюмируя преимущественное использование в борьбе с международными преступлениями и преступлениями международного характера национальных судебных и иных органов, предусматривает возможность создания международных учреждений для осуществления судебных функций в особых ситуациях. Такие учреждения конструируются и функционируют на основе международных договоров или, как свидетельствует практика, на основе акта Совета Безопасности ООН.

Истории известны два выполнивших свои задачи судебных органа, именованных Международными военными трибуналами. Они действовали сразу же после окончания второй мировой войны.

Первым - в соответствии с Соглашением между правительствами СССР, США, Великобритании и Франции от 8 августа 1945 г. — был образован Международный военный трибунал, призванный выполнить судебные функции в отношении государственных и военных лидеров гитлеровской Германии. Вопросы его организации, юрисдикции и компетенции были решены в приложенном к Соглашению Уставе Международного военного трибунала.

Трибунал, согласно Уставу, был наделен правом судить и наказывать лиц, совершивших действия, влекущие индивидуальную ответственность: преступления против мира (планирование, подготовка, развязывание и ведение агрессивной войны или войны в нарушение международных договоров), военные преступления (действия, нарушающие закон или обычаи войны), преступления против человечности, убийства (истребление, порабощение, ссылка и другие жестокости в отношении гражданского населения).

Трибунал был создан с ориентацией на неопределенное количество судебных процессов. Его постоянным местонахождением был назначен Берлин, где и состоялось первое организационное заседание 9 октября 1945 г. На практике его деятельность ограничилась Нюрнбергским процессом, проведенным в период с 20 ноября 1945 г. по 1 октября 1946 г. Порядок заседаний и судебного разбирательства был зафиксирован в Уставе и в регламенте. В качестве санкции к виновным предусматривались смертная казнь или другое наказание. Приговор Трибунала считался окончательным, не подлежал пересмотру и приводился в исполнение согласно приказу Контрольного совета в Германии — единственного органа, компетентного изменить приговор и рассматривать ходатайства осужденных о помиловании. Приговор в отношении осужденных к смертной казни после отклонения ходатайства о помиловании был приведен в исполнение в ночь на 16 октября 1946 г."

Генеральная Ассамблея ООН 11 декабря 1946 г. приняла резолюцию, подтвердившую принципы международного права, воплощенные в Уставе Нюрнбергского трибунала и в его приговоре.

Второй Международный военный трибунал был предназначен для суда над главными японскими преступниками и получил название Токийского. Его правовой основой был также специально для него принятый группой государств Устав.

Этот Трибунал включал представителей 11 государств — СССР, США, Китая, Великобритании, Франции, Нидерландов, Канады, Австралии, Новой Зеландии, Индии, Филиппин. Предусматривался лишь один главный обвинитель, назначившийся главнокомандующим оккупационными войсками в Японии (представитель США); все остальные государства, представленные в трибунале, назначали дополнительных

обвинителей. Токийский процесс был проведен в период с 3 мая 1946 г. по 12 ноября 1948 г. и завершился вынесением обвинительного приговора.

Потенциальная возможность создания новых международных судебных учреждений была зафиксирована в конвенциях о таких международных преступлениях, как геноцид и апартеид. Так, согласно ст. VI Конвенции о предупреждении преступления геноцида и наказании за него, лица, обвиняемые в совершении геноцида, "должны быть судимы компетентным судом того государства, на территории которого было совершено это деяние, или таким международным уголовным судом, который может иметь юрисдикцию в отношении сторон настоящей Конвенции, признавших юрисдикцию такого суда".

Существуют различные научные предложения и официальные проекты формирования постоянного Международного уголовного суда для рассмотрения дел и преследования лиц, виновных в совершении преступлений против международного права. В отличие от прежних и действующих трибуналов он не должен быть ограничен временными и пространственными пределами [3, с.331].

В последние годы проблемой осуществления уголовной юрисдикции на межгосударственном уровне активно занималась Комиссия международного права ООН, перед которой этот вопрос был поставлен Генеральной Ассамблеей ООН еще в 1948 г. От имени Комиссии подготовлены рекомендации относительно учреждения такого суда на основе многостороннего договора в форме Устава (статута). Суд предполагается как орган юстиции в отношении физических лиц, а не государств (впрочем, допускается в перспективе распространение его компетенции и на государства). Юрисдикция суда должна охватывать преступления, определяемые в Кодексе преступлений против мира и безопасности человечества, и иные подобные деяния, отнесенные к "международным и транснациональным" (очевидно, имеются в виду и преступления международного характера), и, следовательно, должна быть связана с соответствующими международными конвенциями.

ЛИТЕРАТУРА

1. Вилкова Н.Г. Международные правила толкования торговых терминов // Государство и право. М.2000г.
2. Игнатенко Г.В. Международное право. М. 1999г
3. Кэрон ДД., Шинкарецкая Г.Г. Мирное разрешение международных споров посредством права // Вне конфронтации. Международное право в период послевоенной войны: Сб. статей. - М.: Спарк, 1996. - С. 331.
4. <https://isfic.info/madina/gafin12.htm>
5. <http://be5.biz/pravo/m015/10.html>

МЕЖДУНАРОДНЫЙ СУД ООН

Предметом исследования является угроза применения силы в практике толкования Международного Суда ООН. Особое внимание уделено анализу формулировок решений суда в отношении нарушения принципа неприменения силы и угрозы ее применения. Практика Международного Суда ООН по толкованию угрозы применения силы неразрывно связана с практикой Суда по толкованию понятия применения силы. В работе рассмотрены решения Суда по толкованию угрозы применения силы в международном праве, особые мнения судей, а так же позиция и аргументация сторон. В работе отражен контекст обстоятельств, на основе которых Суд принимал решения. По мнению автора, обстоятельства в рамках которых Суд идентифицировал и толковал международное право в вопросах угрозы применения силы играют ключевую роль. В исследовании использовались различные общенаучные и специальные методы исследования. Отобранные судебные решения исследовались формально-юридическими, социологическими методами, использовались приемы системного анализа. Это первое исследование в отечественной доктрине посвященное практике Международного Суда ООН по толкованию угрозы применения силы в международном праве. Автором определен подход Суда к интерпретации обстоятельств, имеющих место в ранний период деятельности Устава ООН. Международный Суд ООН предоставляет весьма ограниченные и порой противоречивые руководящие указания по толкованию понятия угрозы применения силы. Выводы, отраженные в статье, позволяют в целом сформировать отношение Суда к вопросу угрозы применения силы. Небольшое число случаев, охват весьма различных фактических сценариев и очевидное отсутствие последовательного подхода к толкованию угрозы применения силы в международном праве оставляют много места для сомнений и толкований в отношении темы, которая остается сложной, и требует разъяснений и уточнений как со стороны Суда так и доктрины.

Ключевые слова: угроза применения силы, Международный Суд ООН, пролив Корфу, Устав ООН, Никарагуа, Холодная Война, Вмешательство, ядерное оружие, Соединенное Королевство, Ретейл

INTERNATIONAL COURT OF THE UNITED NATION

The subject of this research is the threat of use of force in the practice of interpretation of the International Court of Justice (ICJ). Special attention is paid to the analysis of formulations of court

rulings regarding violations of the principle of non-use of force and threat of use of force. The practice of the ICJ on interpretation of the threat of use of force is directly tied to the practice of the Court on interpretation of the concept of use of force. The research explores rulings on interpretation of the threat of use of force in international law, dissenting opinions of judges, as well as position and arguments of sides. The work reflects the context of circumstances that served as the basis for Court's decisions. In author's opinion, major role is played by the circumstances contributing to the Court's identification and interpretation of international law pertaining to the threat of use. This is first research within Russian doctrine dedicated to practice of interpretation of the threat of use of force in international law by the International Court of Justice. The conclusions reflected in this article allow fully formulate the Court's stance on the threat of use of force.

Keywords: Nicaragua, UN Charter, Corfu channel, international Court of Justice, threat of use of force, cold war, Intervention, nuclear weapon, United Kingdom, Retail

СУДИ БАЙНАЛМИЛАЛИИ СММ

Мавзӯи ин тадқиқот таҳдиди истифодаи зӯр дар амалияи тафсири Суди Байналмилалии СММ мебошад. Ба таҳлили матни қарорҳои суд дар робита ба вайрон кардани принсипи истифода накардани қувва ва таҳдиди истифодаи он диққати махсус дода мешавад. Амалияи Суди Байналмилалии СММ оид ба тафсири таҳдиди истифодаи қувва бо амалияи Суди оид ба тафсири мафҳуми истифодаи қувва пайванди ногустастанӣ дорад. Асар қарорҳои Додгохро дар бораи тафсири таҳдиди истифодаи қувва дар ҳуқуқи байналмилалӣ, ақидаҳои мухталифи судяҳо, инчунин мавқеъ ва баҳсҳои ҷонибхоро таҳқиқ мекунад. Асар мазмуни ҳолатҳоро инъикос мекунад, ки дар асоси он суд қарор қабул кардааст. Ба андешаи муаллиф, ҳолатҳое, ки дар доираи он суд ҳуқуқҳои байналмилалиро дар масъалаҳои таҳдиди истифодаи қувва муайян ва тафсир кардааст, нақши калидӣ дорад. Дар тадқиқот усулҳои гуногуни илмӣ умумӣ ва махсус истифода шуданд. Қарорҳои интиҳобшудаи судӣ бо усулҳои расмӣ ҳуқуқӣ, сотсиологӣ таҳқиқ карда шуданд, усулҳои таҳлили система истифода шуданд. Ин аввалин омузиш дар доктринаи ватанӣ ба таҷрибаи Суди Байналмилалии СММ оид ба тафсири таҳдиди истифодаи қувва дар ҳуқуқи байналмилалӣ мебошад. Муаллиф муносибати Судро дар шарҳи ҳолатҳои давраи аввали Оинномаи СММ баамаломата муайян кардааст. Додгоҳи Байналмилалии СММ оид ба тафсири таҳдиди истифодаи қувва дастури хеле маҳдуд ва баъзан зиддиятнок медиҳад. Хулосае, ки дар мақола инъикос ёфтаанд, дар маҷмӯъ имкон медиҳанд, ки муносибати Судро ба масъалаи таҳдиди истифодаи қувва ташаккул диҳанд. Шумораи ками парвандаҳо, фарогирии сценарияҳои воқеии хеле гуногун ва набудани зохирии муносибати пайгириона ба тафсири таҳдиди истифодаи қувва дар ҳуқуқи байналмилалӣ барои шубҳа ва тафсир дар мавзӯе, ки мураккаб бокӣ мондааст ва ҳам суд ва ҳам доктрина талаб мекунад.

Калидвожаҳо: институтҳои байналмилалии судӣ, суди ҳакамӣ, суди Аврупо, суди иқтисодии ИДМ, судҳои байналмилалӣ, суди байналмилалии СММ.

Сведения об авторе: *Пахлавонова Шукрона* – Магистрант 2-го курса очного отделения юридического факультета Таджикского национального университета, Республики Таджикистан, г. Душанбе, ул. Буни -Хисорак, тел: **918-23-32-32**

Information about the author: *Pakhlavonova Shukrona* – second course of postgraduate full time education of Law faculty of the Tajik National University, Dushanbe Buni - Hisorak st. tel: **918-23-32-32**

МЕЖДУНАРОДНО-ПРАВОВАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ОДКБ В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН

Саидова С.

Таджикский национальный университет

С приобретением государственной независимости – 9 сентября 1991 года, Республика Таджикистан является суверенным государством, который в свою очередь является полноправным членом международного сообщества. Республика Таджикистан исходя из принцип международного права ведёт тесное сотрудничество с другими странами мира. Таджикистан, как и другие развитые государства современного мира принимает все необходимые средства для достижения поставленных целей, одним которых является принцип обязанностей государств сотрудничать с другими государствами мира. Республика Таджикистан на уровне своего национального законодательства принимает нормы, которые непосредственно отражают позиции международных организаций, в частности международно-правовых норм внутри национального законодательства. Так, «часть 3 статьи 10 Конституции РТ» гласит, что:

«Международно-правовые акты, признанные Таджикистаном, являются составной частью правовой системы республики. В случае несоответствия законов республики признанным международно-правовым актам применяются нормы международно-правовых актов».

В процессе становления Таджикистана как полноценного участника международного сообщества, Республика Таджикистан начала сотрудничать с

организациями мирового масштаба. Одним из которых является Организация Договора о коллективной безопасности (ОДКБ). Организация Договора о коллективной безопасности (ОДКБ) – военно-политический союз, созданный бывшими странами Советского Союза на основе Договора о коллективной безопасности (ДКБ), подписанного 15 мая 1992 года в Ташкенте Россией, Арменией, Казахстаном, Киргизстаном, Узбекистаном и Таджикистаном. В 1993 году к Договору присоединились Беларусь, Азербайджан и Грузия.

Как нам известно: «Договор вступил в силу 20 апреля 1994 года. Договор был рассчитан на 5 лет и допускал продление. 2 апреля 1999 года президенты России, Армении, Казахстана, Кыргызстана и Таджикистана подписали протокол о продлении срока действия договора на следующий пятилетний период. Однако Азербайджан, Грузия и Узбекистан отказались от продления договора, в этом же году Узбекистан присоединился к ГУАМ.

14 мая 2002 года на московской сессии ДКБ было принято решение о преобразовании ДКБ в полноценную международную организацию – Организацию Договора о коллективной безопасности (ОДКБ). Устав ОДКБ был принят Советом коллективной безопасности в г. Кишинёве, 7 октября 2002 г. и вступил в силу 18 сентября 2003 г.

В данное время участниками ОДКБ являются Российская Федерация, Республика Беларусь, Республика Казахстан, Республика Армения, Киргизская Республика и Республика Таджикистан. Республика Узбекистан возобновило своё участие в ОДКБ 16 августа 2006 года, и приостановила своё членство в организации в 2012 году».

«ОДКБ военно-политическая организация, открытая для вступления новых членов, приверженных ее целям и принципам и несущая оборонительный характер. Организация действует на основе неукоснительного уважения независимости, добровольного участия, равенства прав и обязанностей государств-членов, невмешательства во внутренние дела, попадающие под национальную юрисдикцию государств-членов.

Основными целями и принципами Организации являются укрепление мира, международной и региональной безопасности и стабильности, защита на коллективной основе независимости, территориальной целостности и суверенитета государств-членов, приоритет в достижении которых государства-члены отдают политическим средствам. Государства-члены согласовывают и координируют свои внешнеполитические позиции по международным и региональным проблемам безопасности, используя, в первую очередь, консультационные механизмы, объединяют свои усилия в борьбе с международным терроризмом, религиозным экстремизмом, незаконным оборотом наркотических средств и психотропных веществ, оружия, организованной транснациональной преступностью, нелегальной миграцией и другими угрозами безопасности государств-членов.

В соответствии с «Уставом ОДКБ органами Организации» являются:

- «Совет коллективной безопасности (СКБ) – высший орган, в состав которого входят главы государств-членов. Совет рассматривает принципиальные вопросы деятельности Организации и принимает решения, направленные на реализацию её целей и задач, а также обеспечивает координацию и совместную деятельность государств-членов для реализации этих целей.

- Совет министров иностранных дел (СМИД) – консультативный и исполнительный орган по вопросам координации взаимодействия государств-членов в области внешней политики;

- Совет министров обороны (СМО) – консультативный и исполнительный орган по вопросам координации взаимодействия государств-членов в области военной политики, военного строительства и военно-технического сотрудничества.

- Комитет секретарей советов безопасности (КССБ) – консультативный и исполнительный орган по вопросам координации взаимодействия государств-членов в области обеспечения их национальной безопасности.

- Генеральный секретарь Организации – является высшим административным должностным лицом Организации и осуществляет руководство Секретариатом Организации. Назначается решением СКБ из числа граждан государств-членов и подотчётен Совету.

- Секретариат Организации - постоянно действующий рабочий орган Организации для осуществления организованного, информационного, аналитического и консультативного обеспечения деятельности органов Организации.

- Объединенный штаб ОДКБ – постоянно действующий рабочий орган Организации и СМО ОДКБ, отвечающий за подготовку предложений и реализацию решений по военной составляющей ОДКБ».

2 декабря 2004 года Генеральная Ассамблея ООН приняла резолюцию о предоставлении Организации Договора о коллективной безопасности статуса наблюдателя в Генеральной Ассамблее ООН.

18 марта 2010 года подписана Совместная декларация о сотрудничестве между Секретариатом ООН и Секретариатом ОДКБ.

Организация может сотрудничать с государствами, не являющимися ее членами, поддерживать отношения с международными межправительственными организациями, действующими в сфере безопасности. Она правомочна, также заключать с ними международные договора, направленные на установление и развитие такого сотрудничества. В настоящее время в рамках ОДКБ принимаются активные меры по налаживанию сотрудничества с такими организациями как ООН, ОБСЕ, ШОС, СНГ, ЕврАзЭС, ОИС, рассматривается возможность диалога с НАТО.

Основой военной составляющей системы коллективной безопасности являются коалиционные (объединенные) группировки войск (сил) в регионах, создаваемые для сдерживания или отражения агрессии против государств-членов, а также проведения других операций».

В целях объединения и координации усилий государств-членов Организации по дальнейшему углублению и совершенствованию многостороннего сотрудничества, развитию интеграции и более комплексному решению вопросов в военно-экономической и военно-технической сферах в формате ОДКБ, в июне 2005 года создана Межгосударственная комиссия по военно-экономическому сотрудничеству ОДКБ.

В ноябре 2006 года создана Парламентская Ассамблея Организации Договора о коллективной безопасности. На пленарных заседаниях, заседаниях Совета ПА ОДКБ и ее Постоянных комиссий, которые проводятся два раза в год, рассматриваются вопросы деятельности Организации, обстановка в зоне ответственности Организации, ход выполнения решений сессий Совета коллективной безопасности Организации и задачи по их правовому обеспечению. На заседаниях обсуждаются вопросы хода реализации Программы правового обеспечения, практика работы по ратификации международных договоров, заключенных в рамках ОДКБ, и др. вопросы.

На сегодняшний день существование Организации Договора о коллективной безопасности является важным фактором стабильности и безопасности на внешних рубежах Организации. А постоянная работа в рамках ОДКБ позволяет поднимать межгосударственные военно-политические и политические связи государств-членов на качественно новый уровень реального формирования эффективной системы коллективной безопасности, так как политическим фундаментом ОДКБ служит совпадение и близость взглядов государств-участников на ситуацию в мире, общая озабоченность новым вызовам глобальной и региональной безопасности.

Республика Таджикистан придает большое значение участию в деятельности ОДКБ. Сотрудничество в рамках этой Организации отвечает национальным интересам Таджикистана и позволяет активно противодействовать международному терроризму, религиозному экстремизму, незаконному обороту наркотиков и оружия, незаконной миграции и в целом обеспечивать безопасность и стабильность в обширном регионе Евразии, а также территориальную целостность и независимость государств-членов Организации. Таджикистан выступает за то, чтобы ОДКБ на деле превращалась в весомый фактор обеспечения безопасности.

Республика Таджикистан считает, что ближайшими и важными задачами ОДКБ являются интенсификация военно-политической интеграции участников ОДКБ, координация потенциалов стран-участниц ОДКБ, совершенствование государств-членов в области военной политики, военного строительства и военно-технического сотрудничества.

ЛИТЕРАТУРА

1. Конституция Республики Таджикистан (на таджикском, русском и английском языках), – Душанбе. – 2016. / www.ncz.tj
2. <https://mfa.tj/ru/main/view/147/tadzhikistan-i-organizatsiya-dogovora-o-kollektivnoi-bezopasnosti>
3. <https://mfa.tj/ru/main/view/6725/uchastie-prezidenta-respubliki-tadzhikistan-v-sovete-kollektivnoi-bezopasnosti-organizatsii-dogovora-o-kollektivnoi-bezopasnosti>
4. <https://mfa.tj/ru/main/view/147/tadzhikistan-i-organizatsiya-dogovora-o-kollektivnoi-bezopasnosti>

МЕЖДУНАРОДНО-ПРАВОВАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ОДКБ В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН

В данной статье исследуется деятельность Организации Договора о коллективной безопасности в Таджикистане. Анализируя деятельность ОДКБ в Таджикистане относительно, закрепляет значимость данной деятельности в национальном законодательстве Республики Таджикистан. Автор, в заключении выдвигает обоснованные аргументы, исследование которых имеют большое значение в данный момент в государстве.

Ключевые слова: Организация, международное право, деятельность, ОДКБ, безопасность, сотрудничество, Республика Таджикистан.

ФАЪОЛИЯТИ БАЙНАЛМИЛАЛӢ-ҲУҚУҚИИ СААД ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Ин мақола фаъолияти Созмони Аҳдномаи амнияти дастаҷамъӣ дар Тоҷикистонро баррасӣ мекунад. Фаъолияти СААД дар Тоҷикистон таҳлил намуда, аҳамияти ин фаъолиятро дар қонунгузории миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон мустаҳкам менамояд. Муаллиф, дар хотима, далелҳои асоснок овардааст, ки омӯзиши онҳо дар айни замон дар давлат аҳамияти калон дорад.

Калидвожаҳо: Ташкилот, ҳуқуқи байналмилалӣ, фаъолият, СААД, амният, ҳамкорӣ, Ҷумҳурии Тоҷикистон.

INTERNATIONAL JURIDICAL ACTIVITIES OF THE CSTO IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

This article examines the activities of the Collective Security Treaty Organization in Tajikistan. Analyzing the CSTO activities in Tajikistan relatively, fixes the significance of these activities in the national legislation of the Republic of Tajikistan. The author, in the conclusion puts forward well-founded arguments, the study of which is of great importance at this moment in the state.

Keywords: Organization, international law, activities, CSTO, security, cooperation, Republic of Tajikistan.

Сведения об авторе: Саидова С. – магистрант второго курса юридического факультета Таджикского национального университета

Information about the author: Saidova S. – second-year Master's student of the Faculty of Law of the Tajik National University

ТЕХНИКАИ ҲУҚУҚӢ ВА ИСТИФОДАБАРИИ ОН ДАР ФАЪОЛИЯТИ ҲУҚУҚӢ

Саъдуллоев О.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Ягон фаъолияти ҳуқуқие нест, ки дар он техникаи ҳуқуқӣ истифода нагардад. Дар тамоми самтҳои фаъолияти ҳуқуқӣ аз техникаи ҳуқуқӣ хусусан аз тарзу воситаҳо, қоидаҳо ва талаботҳои техникаи ҳуқуқӣ ҳангоми омода намудани санадҳои ҳуқуқӣ, ҳуҷжатҳои ҳуқуқӣ васеъ истифода менамоянд. Дар инҷо мафҳуми фаъолияти ҳуқуқӣ васеъ буда, аз фаъолияти қонунгузори то фаъолияти нотариалиҳама самтҳоро фаро гирифтааст. Дар инҷо маънои васеи техникаи ҳуқуқӣ вобаста ба фаъолияти ҳуқуқӣ пешниҳод мегардад. Чихеле ки Г.И. Муромцев «техникаи ҳуқуқӣ барои ифода категорияи васеи умумисоҳави мебошад: 1) самтҳои амалии фаъолияти касбии ҳуқуқшиноси; 2) самти расми – таркиби назарияи ҳуқуқ, ҳамчунин ҳуқуқӣ амалкунанда; 3) марҳилаҳои мукамалгардонии шакли, сохтори ва забонии ҳуқуқ» [8, с.20] қайд менамояд.

Бинобар ҳамин заминаи васеи маънидодкунии мафҳуми «техникаи ҳуқуқӣ» гузошта шуд. Дар зери мафҳуми техникаи ҳуқуқӣ на танҳо, қонунгузори, қонунҷодкуни, техникаи ҳуқуқҷодкуни фаҳмида мешавад. Таснифоти навъҳои гуногуни техникаи ҳуқуқӣро муалифон идома доданд, мисол, ҳамчун техникаи қонунгузори, техникаи ҳуқуқтатбиқсози, техникаи банизомдарории қонунгузори ва диг.

Дар инҷо муалифон таснифоти васеи техникаи ҳуқуқӣро пешниҳод намудаанд. Маънидод намоии васеи техникаи ҳуқуқӣро муалифон бо ҳамаи он унсурҳои боло зикр шуда асоснок намуданд. Вобаста ба он унсурҳои боло зикр шуда навъҳои гуногуни таснифоти мафҳуми техникаи ҳуқуқӣ пешниҳод карда шудааст. Муалифон таснифоти хешро бо асосҳои илми мустаҳкам менамоянд. Ҳар як муалиф навъҳои нави таснифотро пешниҳод намудаанд. Ҳангоми таснифоти техникаи ҳуқуқӣ асосҳои қонунгузори, татбиқсози, расмиятгардони, ба тартибдарориро муалифон ба инобат гирифта мафҳумҳои гуногунро пешниҳод намудаанд. Ба ду шакл ҷудо намудани техникаи ҳуқуқӣ: а) техникаи

қонунгузори(хуқуқэҷодкуни); б) техникаи хуқуқтатбиқсози таснифоти паҳнғашта мебошад. Ингуна таснифоти техникаи хуқуқӣ аз ҷониби олимони гуногун шахр дода шуда, ҳар яке вобаста ба диди назари ҳеш ба ин таснифот баҳогузори менамоянд . як гуруҳи олимони ингуна таснифотро эътироф намуда ҳангоми маънидодкунии техникаи хуқуқӣ аз ин таснифот ҷонибдори менамоянд. Барои муайян намудани мафҳуми техникаи хуқуқӣ аз ингуна таснифот истифода мебаранд. Дигар гуруҳи зидди ин таснифот буда андешаҳои муқобилро оиди ин таснифот иброз менамоянд. Камбудии ин таснифотро дарҷ намуда дар муайян намоии мафҳуми техникаи хуқуқӣ аз ингуна таснифот даст мекашанд. Гуруҳи дигаре бошад ба ду гуруҳ ҷудо намудани таснифоти техникаи хуқуқӣро ҷонибдори менамоянд.

Ин гуна таснифотро бисёре аз муаллифони муосир ҷонибдори менамоянд [9, с.191]. Дар шароити муосир талаботҳои нав ба ҳама самтҳои ҳаёти ҷамъияти равона гашта хусусияти навро касб менамоянд. Бинобар ҳамин дар фаъолияти қонунгузори низ як қатор талаботҳои нав аз қабili талаботҳои нави техникаи муосири хуқуқӣ ҳангоми ба амалбарории фаъолияти хуқуқэҷодкуни, қонунгузори ва дигар намудҳои фаъолияти хуқуқӣ пайдо гардида, ҳангоми ба роҳ мондани ингуна фаъолиятҳо ба инобат гирифта мешавад. Фаъолияти қонунгузори муосир аз фаъолияти қонунгузори замони гузашта ба кулли тафовут дошта, дар шароити имруз як қатор талаботҳои нав оид ба қонунгузори ва фаъолияти хуқуқэҷодкуни ва қонунҳо вуҷуд дорад, ки ифода кунандаи талаботҳои шароити муосири ҳаёти мебошанд. Ҳама гуна самтҳои фаъолияти инсонӣ дар шароити имруза ба принсипи талаботҳои муосир мувофиқ гардонидани шудааст. Фаъолияти хуқуқӣ низ аз ин талаботҳо холи буда наметавонад. Ҳангоми ба амалбарории фаъолияти хуқуқӣ, хусусан ҳангоми ба амалбарории фаъолияти хуқуқэҷодкуни аз ҷониби субъектони босалоҳияти давлати ва мақомотҳои салоҳиятдори давлати, ҳангоми амалигардонии фаъолияти қонунгузори, омодаسازی санадҳои меъёри – хуқуқӣ ва дигар санадҳои хуқуқӣ, ҳангоми омодаسازی ва амалигардонии санадҳои локали – коллективи дар дохили корхонаву муассисаҳо, ҳангоми хуқуқтатбиқсози аз ҷониби мақомотҳои бо салоҳияти давлати, ҳангоми тафсири санадҳои меъёри – хуқуқӣ, барасмиятдарори ва нашри онҳо ба инобат гирифта мешаванд. Чунин таснифоти техникаи хуқуқэҷодкуни, мисол, ҳамчун «низомӣ қоида, тарзу воситаи омодаسازی, ба тартибдарори ва ба расмиятдарории санадҳои меъёри – хуқуқӣ», [10, с.386] техникаи хуқуқтатбиқсозӣ бошад – ҳамчун «маҷмуъи восита ва қоидаҳо оид ба омодаسازی ва ба расмиятдарории санадҳои инфиродии хуқуқтатбиқсози» [10, с.389] муайн карда мешавад.

Дар солҳои охир таснифоти ҷуқуртари (ҳаматарафӣ) шаклҳои техникаи хуқуқӣ ҷавобгуи маҳакҳои он мебошад. Дар заминаи санадҳои гуногуни меъёри ва инфиродӣ ҳамчун анъана техникаи хуқуқэҷодкуни ё техникаи қонунгузори ва техникаи хуқуқтатбиқсози тафриқа дошта дар мафҳумҳои алоҳида пешкаш карда мешаванд. Чунин таснифоти шакли техникаи хуқуқӣро Т.В. Кашанина ҳеле умуми ҳисобида, инчунин шаклҳои гуногуни санадҳои инфиродиро (амалигардонии хуқуқ, хуқуқ татбиқсози, тафсири хуқуқ ва диг.) ба инобат нагирифта ва пешниҳод менамояд, ки ҳамчун маҳаки таснифоти дараҷаи танзими хуқуқӣ(хуқуқэҷодкуни, амалигардонии хуқуқ, эътибори хуқуқ) баромад намояд. Ин гуна таснифоти техникаи хуқуқӣ васеъ буда хусусиятҳои умумиро дар фаъолияти худ касб менамояд. Дар инҷо хусусиятҳои самтҳои алоҳидаи техникаи хуқуқӣ ба инобат гирифта нашуда дар шакли умуми пешкаш гардидааст, ки хусусияти умуми дорад. Ба амал барории фаъолияти хуқуқӣ қариб дар ҳама самтҳои фаъолият ба назар расида , қариб тамоми соҳаҳои ҳаёти ҷамъиятиро фаро мегирад ва ин фарогири хусусияти умумиро касб менамояд. Техникаи хуқуқӣ низ ҳангоми ба амалбарории тамоми фаъолияти хуқуқӣ ба назар расида қариб дар ҳама самтҳо хусусияти ягона дошта, нисбати ҳама гуна фаъолиятҳои хуқуқӣ талабот ва қоидаҳои ягоноро талаб менамояд, ки барои ҳама соҳа ягона мебошад. Дар ин замина шаш намуди техникаи хуқуқӣ аз ҳамдигар ҷудо карда мешавад:

- 1) техникаи хуқуқэҷодкуни;
- 2) техникаи нашри санадҳои меъёри;
- 3) техникаи ба тартиб дарории санадҳои меъёри;
- 4) техникаи тафсиринамӣ;

5) техникаи амалигардонии ҳуқуқ;

6) техникаи ҳуқуқтатбиқсози [4, с.92].

В.Н. Карташов дар доираи фаҳмиши васеи ба фаъолияти ҳуқуқэҷодкуни, ҳуқуқтатбиқсози (амалигардонии ҳуқуқ), тафсирнамои, низоми ҳуқуқ пайдо кунанда, техникаи санадҳои суди, техникаи санадҳои тафтишоти, техникаи санадҳои прокурори ҷудо менамояд [6, с.16].

Бояд қайд намуд, ки В.Н. Карташов кушиш намудааст, ки мафҳуми васеъро оиди муаян намудани техникаи ҳуқуқӣ пешниҳод намудааст. Ҳангоми таснифи мафҳуми техникаи ҳуқуқӣ фаъолиятҳоро номбар намудааст, ки аз васеъ будани мафҳуми дода шуда дарак медиҳад. Ҳаминро қайд намудан зарур аст, бо вучуди ҳамаи ин фаъолиятҳои пешниҳод гардида дар самти фаҳолияти ҳуқуқӣҳо ҳама кифоя набуда мафҳум ва ҳангоми муайян намудани мафҳуми пурраи техникаи ҳуқуқӣ нокифоя аст. Як қатор фаъолиятҳоро аз қабилӣ ҳуқуқэҷодкуни, фаъолияти ҳуқуқтатбиқсози (фаъолияти амалигардонии ҳуқуқ), фаъолияти тафсирнамои, фаъолияти ҳуқуқ пайдо кунанда, техникаи санадҳои суди, техникаи санадҳои тафтишоти, техникаи санадҳои прокурори пешниҳод намуда, ҳангоми муайян намудани мафҳуми техникаи ҳуқуқӣ дар шакли таснифоти васеъ аз онҳо ҷонибдори намуда онҳоро ҳамчун заминаи чунин муайянсози меҳисобад. Дар шакли васеъ тасниф намудани мафҳуми техникаи ҳуқуқӣ ҳоло ҳама пурра набуда як қатор фаъолиятҳои дигарро низ дар бар мегирад, аз қабилӣ техникаи оmodасозии санадҳои коллективи, ҳангоми амалигардонии фаъолияти дохили – локали, қабули санадҳои локали ва як қатор фаъолиятҳоро номбар намудан мумкин аст, ки барои пурра намудани мафҳуми техникаи ҳуқуқӣ зарур аст.

Дигар гуруҳи олимони аз қабилӣ А.И. Абрамов, Т.Н. Раҳманина, О.А. Иванюк, А.А. Каширкина, Н.Н. Черногор чунин шаклҳои техникаи ҳуқуқиро техникаи меъёрэҷодкуни, техникаи ба тартибдарории санадҳои меъёри – ҳуқуқӣ, техникаи санадҳои ҳуқуқӣ байналмиллалӣ, техникаи мониторинги ҳуқуқиро дар алоҳидаги таҳқиқ намудан [2, с.267]. Чунин таҳқиқномаи техникаи ҳуқуқӣ аз ҷониби ин олимони шаҳодат аз он медиҳад, ки дар замони имруза техникаи ҳуқуқӣ яке аз масъалаҳои актуалии ҳаёти ҳуқуқӣ мебошад.

Н.И. Матузов и А.В. Малько чунин шаклҳои техникаи ҳуқуқиро: қонунгузори(ҳуқуқэҷодкуни); ба тартибдарории санадҳои меъёри; ба ҳисобгирии(ба нақшагири)санадҳои меъёри;ҳуқуқтатбиқсози ҷудо менамояд [7, с.311]. Ин муалифон кушиш намуданд, ки техникаи ҳуқуқиро дар шакле, ки вучуд дошт таҳқиқ намоянд. Ҳангоми таҳқиқи паҳлуҳои алоҳидаи техникаи ҳуқуқӣ муалифон мафҳумҳои маҳдудро пешниҳод намуданд. Дар байни дигар олимони оиди чунин таҳқиқномаи ақидаҳои гуногун мавҷуд буда, ҳар яке нуқтаҳои назари хешро оиди масъалаҳои алоҳидаи техникаи ҳуқуқӣ ибраз намуданд. Муалифон таснифоти гуногуни мафҳуми техникаи ҳуқуқиро вобаста ба техникаи ҳуқуқи ибраз намуда, вобаста ба диди назари хеш асоснок менамоянд. Як қатори ин муалифон техникаи ҳуқуқӣ ва техналогияи ҳуқуқиро дар таҳқиқоти худ истифода мебаранд. Баъзе аз ин муалифон байни ин ду мафҳум техникаи ҳуқуқӣ ва техналогияи ҳуқуқӣ фарқиат намегузорад ва баъзе аз олимони дигар тафовут байни ин ду мафҳумро пешниҳод намуда онҳоро дар алоҳидаги таҳқиқ намуда таснифоти мафҳуми техникаи ҳуқуқиро дар заминаи назарияҳои илми пешниҳод менамоянд.

Н.А. Власенко чунин шаклҳои техналогияи ҳуқуқиро, ҳамчун меъёрэҷодкуни, ҳуқуқтатбиқсози, ҳуқуқбаёнсози, батартибдарори, доктринали ҷудо менамояд [1, с.9].

В.Ф. Калина чунин шаклҳои техникаи ҳуқуқиро: техникаи ҳуқуқэҷодкуни(омодасозии ва ба тартибдарории санадҳои меъёри – ҳуқуқӣ); техникаи тафсирнамои (даркномаи ва истифодабарии қонунҳо); техникаи амалигардонии ҳуқуқ (ба расмиятдарории муносибатҳои ҳуқуқӣ, ҳуҷҷатҳои ҳуқуқӣ); техникаи ҳуқуқтатбиқсози; техникаи мутобиқсозии санадҳои меъёри – ҳуқуқиро ҷудо менамояд [5, с.43].

Шаклҳои техникаи ҳуқуқиро дар алоқамандӣ, ба сохтори оmodасозии китобҳо, васоити илми – таълими ва амалияви оид ба техникаи ҳуқуқӣ ва техникаи қонунгузори муайян кардан мумкин аст. Ҳамин тариқ васоити илми – амалии

«Техникаи қонунгузори» чунин қисматҳоро, аз қабилӣ техникаи ҳуқуқҷодкуни, техникаи нашрнамоии санадҳои меъёри, техникаи шарҳдиҳӣ, техникаи амалигардонии ҳуқуқ, техникаи ҳуқуқтатбиқсозиро фаро мегирад. Ҳамаи ин қисматҳо дар навбати худ ба бобҳои алоҳидае, ки дар ҳолатҳои хуб ба зершаклҳо ҷудо шуда, дар навбати худ дар якҷоягии шаклҳои техникаи ҳуқуқӣ ва техникаи қонунгузори ифода менамоянд. Китобу васоити илми – амали ба фаслу бобҳои алоҳида ҷудо шуда, паҳлуҳои алоҳидаи техникаи ҳуқуқиро пешкаш менамояд. Инчунин метавонад, ки дар китобҳои илми, васоити илми – таълими ва амали ба ғайр аз фаслу боб инчунин зербобҳо ҷой дошта бошанд, ки институтҳои алоҳидаи техникаи ҳуқуқиро дар раванди омузиши паҳлуҳои алоҳида маври таҳқиқи ҳаматарафа қарор диҳад. Ба ҳамагон маълум аст, ки ҳар як китоб ва васоити илми – таълими ва амали аз фаслҳо, бобҳо, зербобҳои алоҳида иборат буда ба паҳлуҳои алоҳидаи илми бахшида шудаанд. Барои ҳамин барои муайн намудани шаклҳои техникаи ҳуқуқӣ пеш аз ҳама бояд ба низоми сохтори китобу васоити илми – таълими ва амалияви диққат дода шавад. Ҳамчун мисол техникаи амалигардони дарбаргирандаи техникаи омодаسازی ҳуҷҷатҳои амалигардонии ҳуқуқ, техникаи кори шартномави ва диг. мебошад [3, с.272].

Гузaronидани таҳқиқот оиди техникаи ҳуқуқ шаҳодат аз он медеҳад, ки техникаи ҳуқуқӣ дар замони шурави дар маркази таваҷҷуҳи ҳуқуқшиносон қарор дошт ва ҳамчун ҳамешаги дар ҳозира низ диққати олимон – ҳуқуқшиносонро ба худ ҷалб менамояд.

Ба ҳамаи ин нигоҳ накарда назарияи техникаи ҳуқуқӣ падидаи инкишофёбанда буда, бо мурури замон тағйр меёбад. Назарияи техникаи ҳуқуқӣ наметованд, ки тағйротҳои дар ҷамъият пайдошуда ва масъалаҳои амалиявиро нодида гирад. Бо мурури пешрафти ҷамъият назарияи техникаи ҳуқуқӣ низ пеш рафта талаботҳои навро соҳиб мегардад, ки дар минбаъда барои амалигардонии фаъолияти ҳуқуқӣ ба инобат гирифта мешавад. Ҳар як марҳилаҳои таърихӣ ҳаёти ҷамъиятии хоси худро аз сар гузаронида хусусиятҳои худро доштан. Аз ин сабаб техникаи ҳуқуқӣ низ вобаста ба ҳар як марҳилаҳои таърихӣ хусусиятҳои худро доро буда аз як дигар фарқ мекунад. Бо инкишофи пешрафти ҷамъият муносибатҳои нав пайдо гашта, талаботҳои нави танзимнамои бавуҷуд меояд, ки яке аз намудҳои техникаи ҳуқуқӣ мебошад. Бояд қайд намуд ки ҳар як давраи таърихӣ техникаи ҳуқуқӣ худро доро буда, дар фаъолияти ҳуқуқҷодкуни, танзимнамои, тарбибнамои, тафсирнамои ва диг. аз талаботу қоидаҳои давр истифода менамуданд. Талаботу қоидаҳои техникаи ҳуқуқӣ бо дар назардошти пешрафту инкишофи ҳаёти ҷамъияти пешкаш карда мешуд ва ҳангоми фаъолият ба инобат гирифта мешуд.

АДАБИЁТ

- 1) Власенко Н.А. Законодательная технология: Теория. Опыт. Правила. – Иркутск, 2001. - С. 9.
- 2) Доктринальные основы юридической техники / отв. ред. Н.А. Власенко. – С. 267 – 357.
- 3) Законодательная техника: научно-практическое пособие / Апт Л.Ф., Власенко Н.А., Исаков В.Б. Кузнецов и др.; под ред. Ю.А. Тихомирова. – М.: Городец, 2000. – 272 с.в С.В
- 4) Кашанина Т.В. Указ.соч. – С. 92 – 95.
- 5) Калина В.Ф. Юридическая техника: учебник для прикладного бакалавриата. – М.: Изд-во Юрайт, 2014. - С. 43 – 44.
- 6) Карташов В.Н. Юридическая техника: тактика, стратегия, технология (к вопросу о соотношении) // Проблемы юридической техники: сб. ст. / под ред. В.М. Баранова. – Н. Новгород, 2000. – С. 16 – 23
- 7) Матузов Н.И., Малько А.В. Теория государства и права: учебник. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Юрист, 2009. – С. 311.
- 8) Муромцев Г.И. Указ.соч. – С. 20
- 9) Общая теория права / под ред. В.К. Бабаева. –Н. Новгород, 1993. – С. 100; Теория государства и права: учебник для вузов / отв. ред. В.Д. Перевалов. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: Норма, 2006. – С. 204; Теория государства и права: учебник / отв. ред. А.В. Малько. - М.: КНОРУС, 2006. – С. 191 и др.
- 10) Проблемы теории государства и права: учебник / под ред. В.М. Сырых. – М.: Эксмо, 2008. - С. 386.

ТЕХНИКАИ ҲУҚУҚӢ ВА ИСТИФОДАБАРИИ ОН ДАР ФАЪОЛИЯТИ ҲУҚУҚӢ

Ягон фаъолияти ҳуқуқие нест, ки дар он техникаи ҳуқуқӣ истифода нагардад. Дар тамоми самтҳои фаъолияти ҳуқуқӣ аз техникаи ҳуқуқӣ хусусан аз тарзу воситаҳо, қоидаҳо ва талаботҳои техникаи ҳуқуқӣ ҳангоми омода намудани санадҳои ҳуқуқӣ, ҳуҷҷатҳои ҳуқуқӣ васеъ истифода менамоянд. Дар инҷо мафҳуми фаъолияти ҳуқуқӣ васеъ буда, аз фаъолияти қонунгузори то

фаъолияти нотариалиҳама самтхоро фаро гирифтааст. Дар инҷо маънои васеи техникаи ҳуқуқӣ вобаста ба фаъолияти ҳуқуқӣ пешниҳод мегардад. Чихеле ки Г.И. Муромцев «техникаи ҳуқуқӣ барои ифода категорияи васеи умумисоҳави мебошад: 1) самтҳои амалии фаъолияти касбии ҳуқуқшиноси; 2) самти расми – таркиби назарияи ҳуқуқ, ҳамчунин ҳуқуқӣ амалкунанда; 3) марҳилаҳои мукамалгардонии шакли, сохтори ва забони ҳуқуқ » қайд менамояд. Бинобар ҳамин заминаи васеи маънидокунии мафҳуми «техникаи ҳуқуқӣ» гузошта шуд. Дар зери мафҳуми техникаи ҳуқуқӣ на танҳо, қонунгузори, қонунҷодкунӣ, техникаи ҳуқуқҷодкунӣ фаҳмида мешавад. Таснифоти навҳои гуногуни техникаи ҳуқуқиро муаллифон идома додан, мисол, ҳамчун техникаи қонунгузори, техникаи ҳуқуқатбиқосози, техникаи банизомдарории қонунгузори ва диг.

Калидвожаҳо: техникаи ҳуқуқӣ, фаъолияти ҳуқуқӣ, қонунгузори.

ЮРИДИЧЕСКАЯ ТЕХНИКА И ЕГО ИСПОЛЬЗОВАНИЕ В ПРАВОВОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Нет никакой юридической деятельности, в которой не используются юридические методы. Во всех сферах юридической деятельности широко используются юридические приемы, особенно методы, правила и требования юридических приемов при составлении правовых актов, юридических документов. Понятие юридической деятельности обширно и охватывает все области, от законодательной деятельности до нотариальной деятельности. Это дает более широкое значение юридическим методам, связанных с юридической деятельностью. Как отмечает Г. Муромцева «Юридическая техника выражения - это широкая общая категория: 1) практические направления профессиональной юридической деятельности; 2) формальное направление – структура теории права, а также действующего права; 3) этапы совершенствования формы, структуры и языка закона ». Таким образом, было заложено широкое основание для определения «юридической техники». Юридическая техника - это не только законодательство, законодательство, юридическая техника. Авторы продолжили классифицировать различные виды юридических приемов, например, как законодательные, правоприменительные, законодательные и другие.

Ключевые слова: юридическая техника, юридическая деятельность, законодательство

LEGAL TECHNIQUE AND ITS USE IN LEGAL ACTIVITY

There is no legal activity that does not use legal methods. In all areas of legal activity, legal techniques are widely used, especially the methods, rules and requirements of legal techniques in the preparation of legal acts, legal documents. The concept of legal activity is extensive and covers all areas, from legislative activity to notarial activity. This gives a broader meaning to the legal methods associated with legal activity. As noted by G. Muromtseva " Legal technique of expression is a broad general category: 1) the practical directions of professional legal activity; 2) the formal direction – the structure of the theory of law, as well as the current law; 3) the stages of improving the form, structure and language of the law ." Thus, a broad basis was laid for the definition of "legal technique". Legal technology is not just about legislation, legislation, legal technology. The authors went on to classify various types of legal techniques, for example, as legislative, law enforcement, legislative, and others.

Keywords: legal technique, legal activity, legislation

Сведения об авторе: *Саъдулоев Оятулло* – магистрант первого курса юридического факультета Таджикского национального университета, Тел.: **915 68 67 65**

Information about the author: *Saduloev Oyatullo* – first-year Master's student of the Faculty of Law of the Tajik National University, Tel.: **915 68 67 65**

ПРИНЦИПҲОИ ҚОРӢ ВА СОХТИ ҚУЛҲО

Нурунов М. И.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Барои маҳкам кардани дарҳои биноҳои гуногун ва иншоотҳо, сейф, чевон, куттиҳои мизҳо ва объектҳои монанди инҳо аз механизмҳои гуногун, таҷҳизот ва воситаҳои истифода бурда мешавад. Аз ҳама восита маҳкамкунии васеъ паҳн гашта, қулфҳо ба ҳисоб меравад.

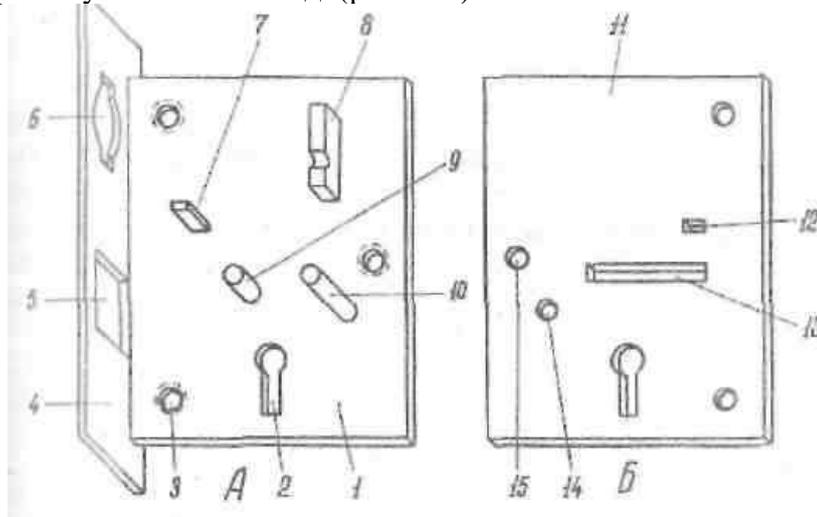
Қулф – ашёи дорой пайвандакҳои қорӣ ё таҷҳизоти мураккаб барои маҳкам кардани дарҳои гуногун ва блокировка карданро таъминкунанда иборат мебошад.

Қатъи назар аз сохт ва мақсади муқарраршудаи қулфҳои механикӣ, аз қисмҳои таркибии асосии зерин иборат мебошад: куттӣ (корпус), зулфин (лукидон, ригель), асбоби қапанда (маҳкамкунанда) ва калидҳо. Дар бисёр қулфҳо механизмҳои муҳофизаткунанда ё ин ки қисмҳои алоҳидае, ки вазифаи муҳофизатиро иҷро мекунад, мавҷуд аст. Ба ҳар як қулф як ё як чанд калидҳои штатӣ (аслӣ) сохта шуда, илова карда мешавад.

Корпус – ин қисме (қутие), ки тамоми қисмҳои таркиби қулфро дар худ ҷойгир намудааст, ба ҳисоб меравад ва барои маҳкам кардани дарҳо ҳамчунин дар худ ҷойгир намудани ҳамаи қисмҳо ва механизмҳои қулфҳо хизмат мекунад

[№1, с-9]. Корпуси қулфҳои дохила аз асосе, ки дар он планкаи беруна (рӯяки) ва зирех маҳкам мегардад, иборат мебошад. Дар дохили корпус бо мақсадҳои гуногун сутунчаҳо ҷойгиранд.

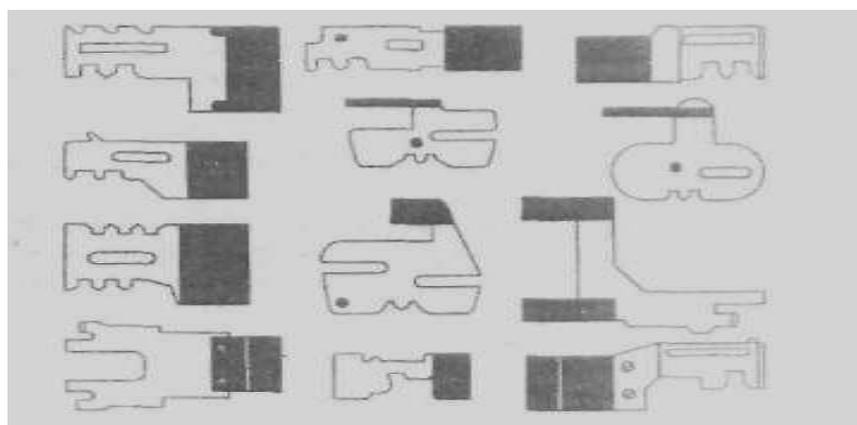
Дар қисми болоии сарпӯши қулфҳои овезон, ду суроҳӣ барои камонҳои қулф мавҷуд мебошад, суроҳии калид бошад дар сарпӯш ҷойгир аст. Дар хеле бисёр қулфҳои овезон корпус яқлухт тайёр карда мешавад. Шакл ва андозаи корпусҳои қулфҳои гуногун шуданаш мумкин аст, қисмҳои рӯяи онҳо бошад бо гальваникӣ, лак, эмал ва бо дигар қабатҳои ороишӣ муҳофизаткунанда коркард карда мешавад. Қулфҳои назоратии овезон аз дигар намуди қулфҳо бо доштани ду сарпӯш фарқ мекунад: асосӣ ва иловагӣ (назоратӣ), ки дар мобайни онҳо варақаи назоратӣ гузошта мешавад (расми 1).

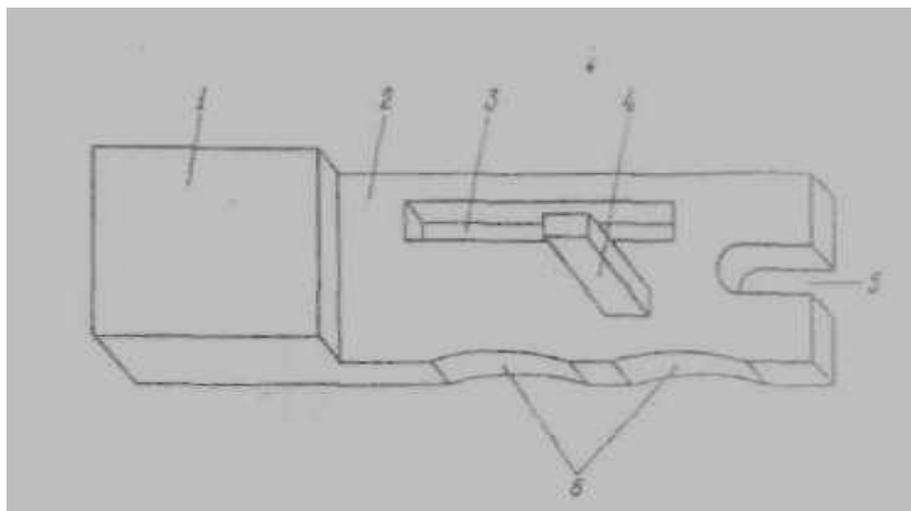
Расми 1. Элементҳои қулфҳои дохила

1-асоси корпуси(кутӣ) қулф; 2-суроҳи барои калид; 3-суроҳи барои маҳкамкунии сарпӯши корпус; 4-планкаи рӯи қулф; 5-суроҳи планка барои қулфҳои сувалдӣ; 6-суроҳи рӯи планка барои ғилдираки қайдкунанда (фиксатор); 7-сутунчаи такягоҳӣ барои пружинаи сувалдӣ; 8-зирехи такягоҳи фиксатор; 9-сутунчаи идоракунанда; 10- тири сувалдаҳо; 11-сарпӯши корпус; 12 – ҷўйборча барои сутунчаи такягоҳӣ пружинаҳои сувалдӣ; 13-ҷўйборча барои сутунчаҳои зулфин; 14- суроҳи барои тири сувалда; 15- суроҳи барои маҳкамкунии сарпӯш ба корпус.

Зулфин –ин механизми барои маҳкам кардани қулф таъин гардида буда, маҳкам кардани қулф бо дохил кардани сараки зулфин ба зирехи онро пушанда ё ин ки ба суроҳии нуғи камонро пушонанда ба амал бароварда мешавад. Сохти зулфинҳо гуногун мебошанд, аммо дар ҳама гуна зулфин ду элементи ҳатмӣ мавҷуд мебошад: қисми қафой (думи он, хвостовик) ва сарак (расми 2). Дар асоси зулфин ҷўйборчаҳо ва сутунчаҳои гуногун мавҷуданд (расми 3). Дар қулфҳо як ё як чанд зулфинҳо ё ин ки як зулфини якчанд сарча дошта, шуданаш мумкин аст.

Расми 2. Зулфинҳои механизмҳои гуногуни маҳкамкунандаи қулфҳо. (Сараки зулфинҳо бо ранги сийё ҷудо карда шуда нишон дода шудааст).

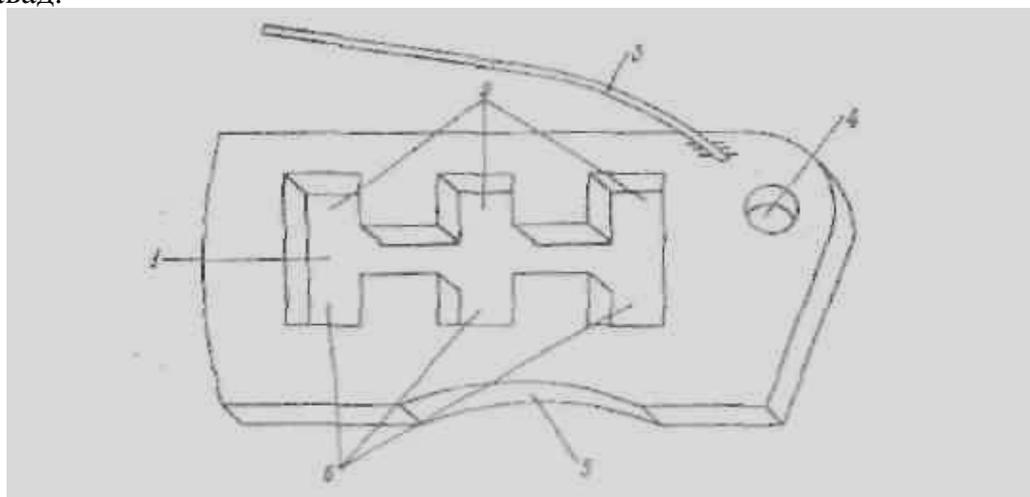

Расми 3. Зулфини қулфи сувалдие, ки бо ду маротиба давр занондани калид маҳкам мешаванд

1-сарак; 2-асос; 3- раҳна барои сутунчаи идоракунанда; 4-сутунча; 5-раҳна барои тири сувалдаҳо; 6- чуқурчаҳо барои дандонаҳои калид.

Механизми қапандаи (маҳкамкунандаи) қулф барои бо ёрии зулфин дар ҳолати кушода ё пушида дошта шудани қулф таъин гардидааст. Ба сифати чунин механизм аз пуржинаҳои гуногун, якҷошавии резбавӣ бо зулфинҳои корпуси қулф, барҷастагиҳои деталҳои ҳаракаткунандаи механизмҳои маҳкамкунанда ва сувалда истифода мешаванд [№2, с-781]. Механизми (маҳкамкунадаи) аз ҳама дорои сохти гуногун буда, сувалдаҳо ба ҳисоб меравад.

Дар маркази сувалда суроҳии аз пластинаи металлӣ иборат мебошад (расми 4). Дар суроҳии мазкур чуқурчаҳо барои сутунчаи зулфин мавҷуд мебошад. Ин чуқуриҳо дар қисми боло ё поён ё ин ки танҳо дар боло ҷойгир мешаванд ва вазифаи элементҳои тамбакунандаро (барои дар ҳолати муайян боздорондан, начунбанда карда ҷойгир кардан муқаррар шудааст) иҷро менамояд. Баъзан ба ҷои чуқуриҳо аз чуқуриҳои дар қисми поёни сувалда ҷойгир буда, истифода бурда мешавад.

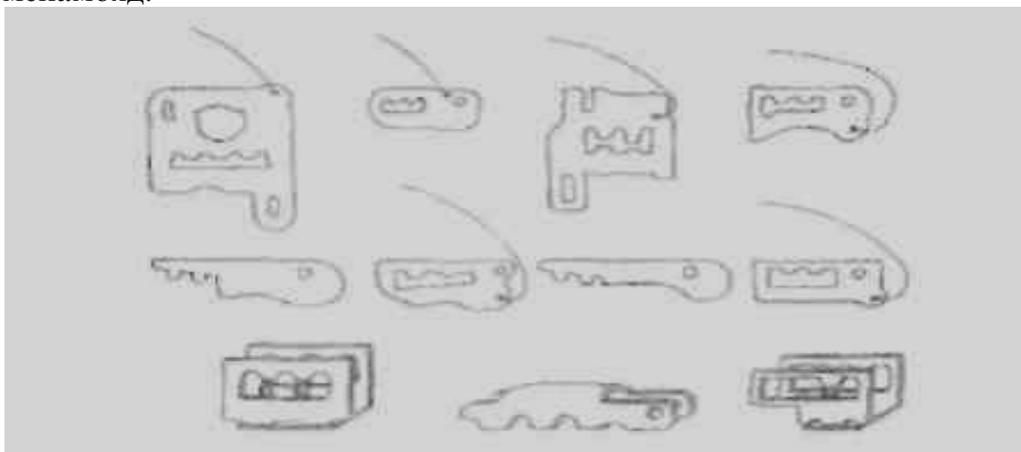

Расми 4. Сувалдаи қулфи сувалдие, ки бо ду маротиба давр занондани калид маҳкам мешаванд

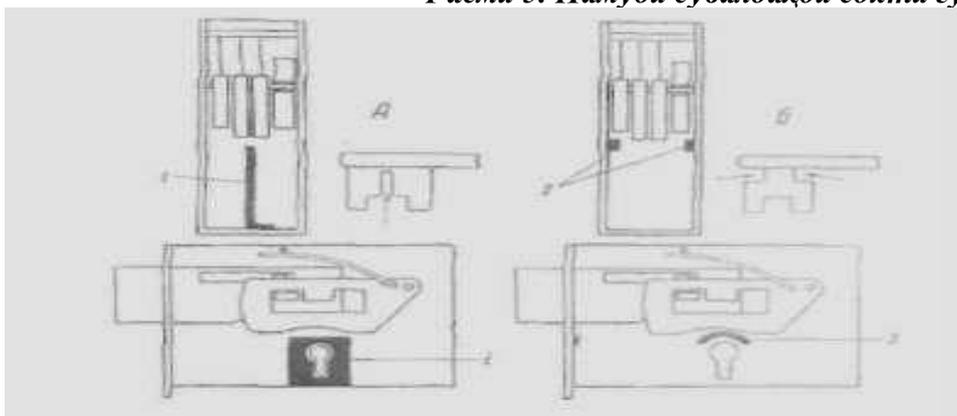
1-суроҳии сувалда; 2- чуқуриҳои болоии суроҳии сувалда; 3- пуружинаи сувалда; 4- суроҳии тири сувалда; 5- чуқуриҳо барои дандонаҳои калид; 6- чуқуриҳои поёнии суроҳии сувалда.

Шакл ва хусусияҳои сохти сувалдаҳо ва элементҳои он гуногун мешавад (расми 5). Дар ҳар як сувалда пуружина мавҷуд мешавад ва ба тир ё сутунчаи идоракунанда ба таври ҳаракаткунанда мустаҳкам карда мешавад. Дар баъзе қулфҳо як пуружина барои ҳамаи сувалдаҳо истифода мегардад. Миқдори сувалдаҳо, ҷойгиршавии онҳо, ғафси ва андозаи онҳо ҳамчунин чамъи андозаҳои суроҳиҳо сир ё механизми маҳфии қулфҳои сувалди ба ҳисоб меравад [№3, с-208].

Махфият ё механизми махфии қулфҳо - ин механизми дар қулфҳои механикӣ буда, якҷо бо калиди штати ҳаракаткунанда ва таъминкунандаи ҳаракати таъсири байниҳамдигарии зулфин бо калид ё ҳаракаткунӣ бо таъсири дигар қисми зулфин (даста, штурвал) мебошад. Ба системаи механизми махфии қулфҳо, деталҳое, ки бо ашёҳои бегона кушодани қулфро мушкил мегардонанд, низ дохил мешавад ва чунин деталҳо муҳофизатчиҳо ном дорад. Муҳофизатчиҳо аз металл дар шакл ва андозаи муайян тайёр карда мешавад ва нисбат ба асоси корпус дар ҳолати кундаланг ё ба дарозииаш мустаҳкам карда мешавад (расми 6). Сохт ва конфигуратсияи сурохиҳои калиди қулф низ вазифаи ба худ хоси муҳофизатиро иҷро менамояд.

Расми 5. Намуди сувалдаҳои сохти гуногундошта

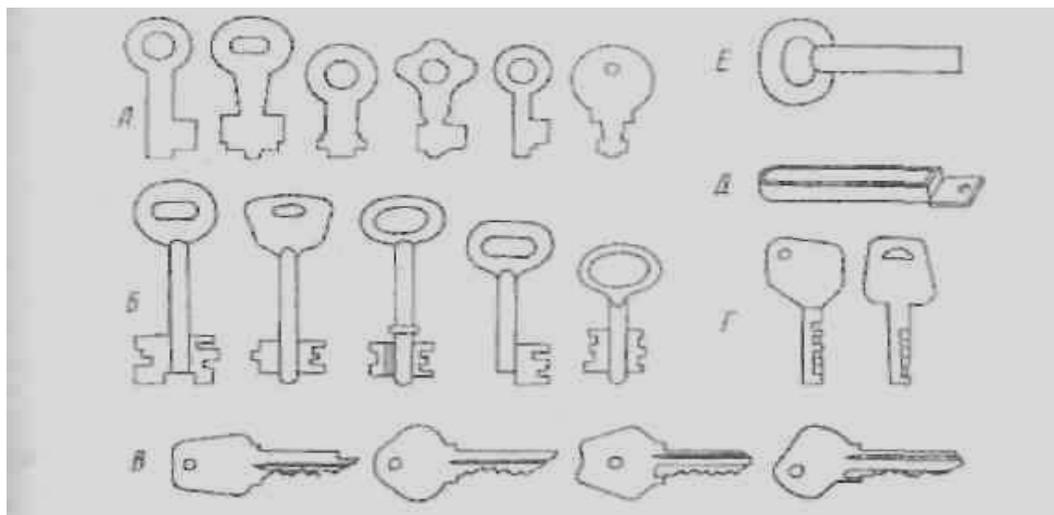

Расми 6. Муҳофизатчиҳои қулфҳои сувалдӣ

А- муҳофизатгар ба дарозӣ; Б- муҳофизатгар ба дарозӣ: 1- пластинаи муҳофизатгари ба дарозӣ; 2- барҷастагиҳои муҳофизатгари кундаланг.

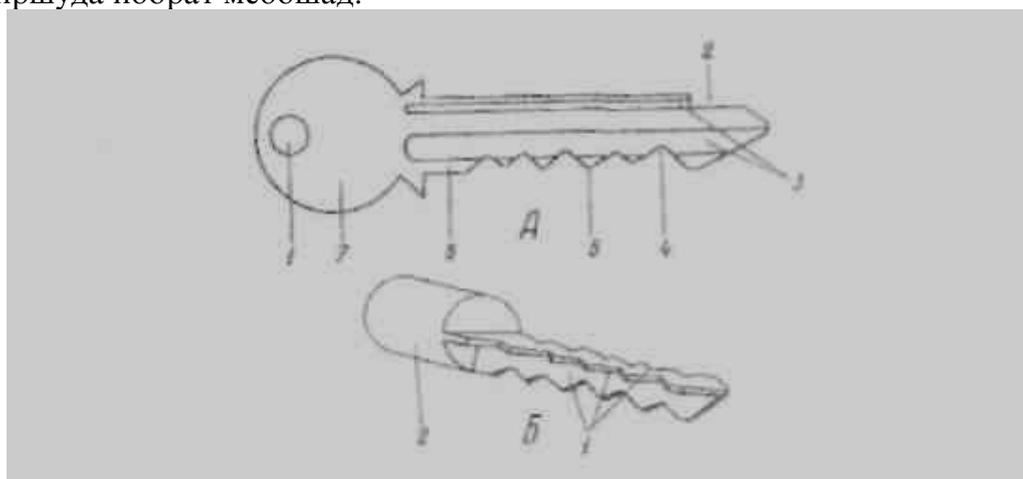
Калид- ашё барои ҳаракат даровардани деталҳои маҳкамкунанда ё пайвандакҳои механизми силиндрии қулф ва таъминкунандаи ба таври дахлдор баромадани зулфин мебошад. Вобаста ба системаи механизми маҳкамкунандаи қулф, калидҳо дорои сохти гуногун мешаванд.

Калидҳои як ё ду дандона, сарак, сержени қулфҳои сувалдӣ дорои аз ҳама сохти оддӣ мебошанд. Калиди қулфҳои сувалдӣ аз барҷастагиҳо ва чуқуриҳои миқдори гуногун дошта иборат мебошад ё ду дандона мешавад (расми 7)

Расми 7. калидҳои кулфҳои, ки механизми гуногуни маҳкамкунӣ доранд
 А- калидҳои кулфҳои сувалдӣ; Б- калидҳои кулфҳои сувалдӣ; В- калидҳои кулфҳои сувалдӣ; Г – калидҳои кулфҳои силиндрии намуди “Аблой” дошта; Д – калиди кулфи магнитии модели “Сюрприз” дошта; Е- калиди кулфи винтӣ.

Соҳти калидҳои кулфҳои силиндрии аз миқдори пайвандакҳои дар механизми маҳкамкунӣ мавҷуд буда, вобастагӣ дорад. Калиди кулфи дорои механизми силиндрии як қатор пайвандак дошта ҳамвор ва аз барҷастагиҳо ва чуқуриҳои гуногуни дар як тарафи меҳвари он ҷойгиршуда иборат мебошад. Калиди кулфи дорои механизми ду қатор пайвандакдори муқобили ҳамдигар ҷойгиршуда бошад, ҳамвор ва аз барҷастагиҳо ва чуқуриҳои дар ду тарафи меҳвари он ҷойгиршуда иборат мебошад.

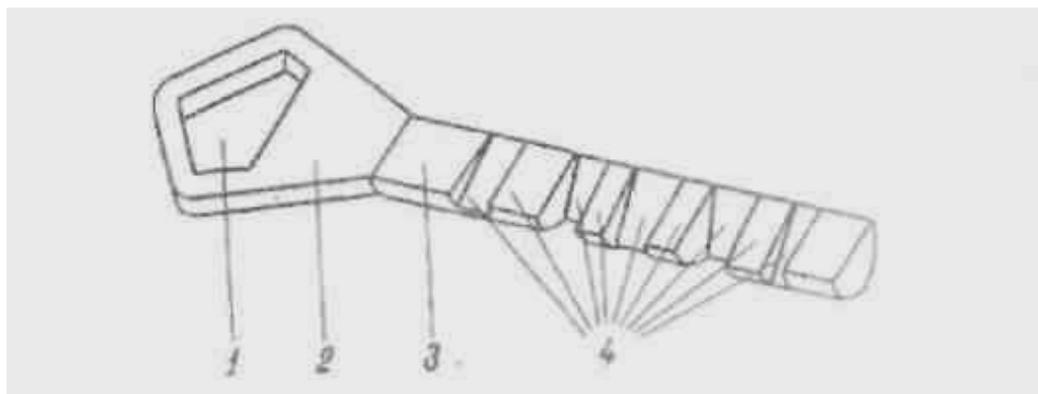
Расми 8. Калиди кулфи дорои механизми силиндрии буда

А – калиди як қатор кулфҳои пайвандакдор (штиф): 1-сурухии сараки калид; 2-ҷўйборча барои муҳофизатгар; 3-чуқуриҳои меҳвар ; 4-кофтаҳои меҳвар; 5-барҷастагиҳои меҳвар; 6-меҳвар; 7-сараки калид.

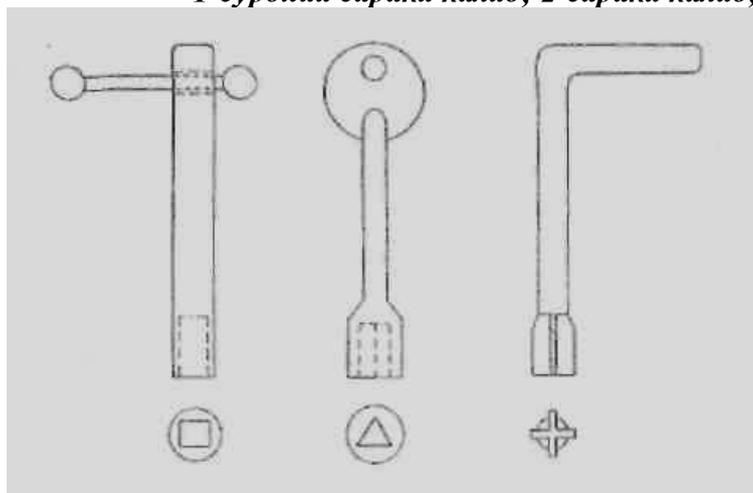
Б –калиди кулфи пайвандакдори се қатора: 1- қаторҳои барҷастагиҳо ва чуқуриҳо; 2-меҳвари калид.

Агар кулф дорои се ё аз он зиёдтар қаторҳои пайвандак бошад, калиди он дорои меҳвари силиндришакл мешавад (расми 8).

Дар меҳвари калиди бурриши кундаланги он шакли нимдавра доштаи кулфи навъи “Аблой”, чуқуриҳои паҳнӣ ва чуқуриаш гуногун буда ҷойгир мешавад (расми 9).

Расми 9. Калиди қулфи навъи “Аблой”:
 1-сурохии сараки калид; 2-сараки калид; 3-меҳвар; 4-барҷастагиҳо

Расми 10. Калидҳои қулфҳои винтӣ

Ба ғайр аз таъсири механикии калид ба деталҳои механизми маҳкамкунандаи қулф, дар як қатор қулфҳо ҳаракаткунӣ деталҳои маҳкамкунандаи он бо ёрии майдони магнитӣ ё электромагнитӣ низ ба амал бароварда мешавад. Инчунин қулфҳои, ки ба ҷои калид намуди муайян (нақш, сурат)-ро тавассути шинохта гирифтани истифода менамоянд (масалан, нақшҳои папилярии ангуштони даст), мавҷуд аст. Дар баъзе қулфҳо калидҳои як чанд намуд доштаи бо баъзе деталҳои механизми маҳкамкунандаи он таъсиркунанда истифода гардидаш мумкин аст. Дар ин барои кушодани қулфҳо як чанд калид бо навбат истифода мегардад, ки чунин қулфҳо ба таври автоматикӣ маҳкам мешаванд.

АДАБИЁТ

- 1) Китаев Е.В. Криминалистическое исследование замков, открытых с использованием бамп-метода. Е. В. Китаев // Судебная экспертиза. – 2013. - № 1 - С. 9.
- 2) Криминалистика: учебник для вузов / Н.П. Яблоков [и др.]: под ред. Н.П. Яблокова. - 3-е изд. - М.: Юристь, 2003. - 781 с.
- 3) Никитин И. С. Замки механические / И.С. Никитин, Е.Н. Поздняков, А.В. Родзивилова, В.Н. Скрипкин. – М. Интер-крим Пресс. -2011. – 208 с.

ПРИНЦИПҲОИ КОРӢ ВА СОҲТИ ҚУЛФҲО

Мақола ба таҳлили яке аз масъалаҳои мубрами фаъолияти амалӣ истифодабари ва принципҳои кории қулфҳои дараҷаи баланди махфиятдошта бахшида шудааст. Дар мақолаи мазкур мафҳум ва унсурҳои сохтори қулф, принципҳои кории он, истифодабарии он бо мақсади хифзу нигоҳдории объектҳои гуногун аз таҷовузҳои ҷинояткорона ва даҳлати шахсони дигар аз ҷиҳати назариявӣ амалӣ мавриди баррасӣ қарор дода мешавад. Бояд қайд намуд, ки яке аз шаклҳои маъмулии ворид гардидан ба объектҳои муҳофизатшаванда бо роҳи шикастани қулф ворид гаштан мебошад. Ҳангоми бақайдгирифтани пайҳои шикасти қулфҳо натавонанд аломатҳои дар ҳуди қулф буда, балки аломатҳои дар дарҳо ва халқаҳои барои овеҳтани қулф муқарраршударо низ омӯختан лозим аст. Ба ғайр аз он, инчунин хусусиятҳои дарҳо (миқдори табақаҳои он, масофаи дар мобайни бурриш ва дар буда ва ба монанди инҳо), нуксонҳои дарҳо низ бояд ба қайд гирифта шавад.

Калидвожаҳо: Қулф, қуттии қулф (корпус), зулфин (ригел), асбоби қапанда, механизми муҳофизаткунанда, калид, ғилдираки қайдкунанда (фиксатор), сутунчаи идоракунанда;

РАБОЧИЕ ПРИНЦИПЫ И СТРУКТУРА ЗАМКОВ

Статья посвящена анализу одного из наиболее актуальных вопросов практического применения и применения принципов работы замков повышенной безопасности. Целью данной статьи является определение понятия, элементов структуры, принципов работы замков и использование с целью защиты различных объектов от преступной агрессии и личного вмешательства, посторонних лиц. Следует отметить, что одной из наиболее распространенных форм доступа к защищаемым объектам является взлом замка. При регистрации следов взломанных замков необходимо изучить не только знаки на самом замке, но и знаки на дверях и кольцах, установленных для навешивания замка. Кроме того, следует учитывать характеристики дверей (количество слоев, расстояние между прорезью и дверью, дефекты дверей и т.д.).

Ключевые слова: Замок, корпус, ригель, ловушка, механизм защиты, ключ, фиксатор, столбец управления.

WORKING PRINCIPLES AND STRUCTURE OF LOCKS

The article is devoted to the analysis of one of the most pressing issues of practical application and application of the principles of operation of high-security locks. The purpose of this article is to define the concept, elements of the structure, and principles of operation of locks and use them to protect various objects from criminal aggression and personal interference, unauthorized persons. It should be noted that one of the most common forms of access to protected objects is hacking locks. When registering traces of broken locks, it is necessary to study not only the signs on the lock itself, but also the signs on the doors and rings installed for hanging the lock. In addition, you should take into account the characteristics of the doors (the number of layers, the distance between the slot and the door, door defects, etc.).

Keywords: Lock, housing, crossbar, trap, protection mechanism, key, lock, control column.

Сведения об авторе: *Нуронов Муҳаммад-Али Исмаатуллоевич* – магистрант второго курса юридического факультета Таджикского национального университета. Тел: +992-909-69-14-00

Information about the author: *Nuronov Muhammad-Ali Ismatulloevich* – second-year Master's student of the Faculty of Law of the Tajik National University. Phone: +992-909-69-14-00

МАФҲУМ ВА НИШОНАҲОИ МУНОСИБАТҲОИ ҲУҚУҚӢ

Яҳёев Ҳ.Ҳ.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Муносибатҳои ҳуқуқӣ муносибатҳои ҷамъиятии мебошанд, ки бо меъёрҳои ҳуқуқ танзим карда мешаванд, ки иштирокчиёни онҳо ҳуқуқҳои дахлдори субъективӣ ва ўҳдадорихои ҳуқуқӣ доранд. Оид ба мафҳуми муносибати ҳуқуқи се нуктаи назар вучуд доранд:

- 1) анъанавии позитивӣ-ҳуқуқӣ;
- 2) фитрӣ-ҳуқуқӣ;
- 3) сотсиологи.

Ин се нуктаи назар якҷоя истифода мешаванд. Дар назарияҳои позитиви-ҳуқуқи муносибатҳои ҳуқуқӣ дар иртибот бо меъёрҳои ҳуқуқи таҳлил карда мешаванд. Тибки фаҳмиши позитиви-ҳуқуқи муносибатҳои ҳуқуқи он муносибатҳои амъияти мебошанд, ки дар натиҷаи танзими ҳуқуқи пайдо шуда, иштирокчиёни онҳо дорои ҳуқуқҳои субъективи ва ўҳдадорихои ҳуқуқи мебошанд.

Ҷонибдорони нуктаи назари фитрӣ-ҳуқуқӣ ду намуди муносибатҳои ҳуқуқиро ҷудо мекунанд: а) муносибатҳои ҳуқуқие ки дар асоси қонуни позитиви пайдо мешаванд; б) муносибатҳои ҳуқуқӣ, ки дар заминаи ҳуқуқи фитрии аз ҷумла ҳуқуқҳои фитрии инсон пайдо мешаванд. Муносибатҳои ҳуқуқи ба маънои шакли амали мутақобилаи одамон фаҳмида мешавад, ки иштирокчиёни он дорои ҳуқуқҳои ўҳдадорихои ба ҳам мутаносиб буда, онҳоро бахри қонеъ гардонидани талаботи манфиатҳои ҳеш амали мекунанд.

Ҷонибдорони нуктаи назари сотсиологӣ ду ақидаи асосиро пешкаш мекунанд. Яқум муносибатҳои ҳуқуқи на дар ҳама ҳолат дар асоси меъёрҳои ҳуқуқи пайдо мешаванд. Ҷунончи дар соҳаи муносибатҳои ҳусуси шартномаҳои манънашуда тибки қонун иҷозат дода мешаванд. Дуюм муносибатҳои ҳуқуқӣ ҷузъи мафҳуми ҳуқуқ мебошанд. Ҳуқуқи асли – ҳуқуқи воқеи мебошад.

Ҳуқуқи воқеи дар шакли муносибатҳои ҳуқуқӣ вучуд дорад. Ҳуқуқи воқеи дар шакли муносибатҳои ҳуқуқи вучуд дорад.

Ҳуқуқи воқеи дар натиҷаи танзими ҳуқуқи пайдо мешаванд. Аз ҷумла ҷонибдорони назарияҳои сотсиологи ҳуқуқи дар қонунҳо ифодагашта ва ҳуқуқи воқеиро ҷудо мекунанд. Ба андешаи онҳо ҳуқуқи дар шакли қонунҳо (қонунгузори) ҷойдошта танҳо дар ҳолати воқеан дар ҳаёт амали шуданаш ҷун

хукуки асли арзи вучуд дорад. Дар ҷомеаи қабилавии қабл аз давлат муносибатҳои ҳуқуқӣ вучуд надоштанд, зеро қонун амал намекард. Ин маънои онро дорад, ки муносибатҳои ҳуқуқӣ берун аз қонун ё бидуни қонун тасаввур карда намешаванд. Танҳо муносибатҳои мавҷуданд, ки ба таври объективӣ миёнаравии ҳуқуқиро талаб мекунад ё талаб намекунад. Агар волеияти қонун ҳолати омории танзими ҳуқуқӣ бошад, пас муносибатҳои ҳуқуқӣ динамикӣ мебошанд. Категорияи "муносибатҳои ҳуқуқӣ" яке аз масъалаҳои маркази назарияи умумии ҳуқуқ буда, ба мо имкон медиҳад, ки чӣ гуна қонун ба рафтори одамон таъсир мерасонад. Муносибатҳои ҳукуки дар он ҷо пайдо мешаванд, ки ҳуқуқҳои зехни ва вазифаҳои ҳукуки шахсони муайянро бо ҳам мепайванданд. Ҳуқуқҳои зехни ва вазифаҳои ҳукуки аз ҳам ҷудо буда наметавонанд. Ба ҳукуки зехни вазифаи муайяни ҳукуки рост меояд. Вакто, ки шахс ҳуқуқхояшро амали мекунад, шахсони дигар вазифадоранд, ки ба вай ҳалал нарасонанд ё амалишавии онро таъмин кунанд. Масалан, шахс ҳақ дорад соҳиби моликият бошад. Шахсони дигар, вазифадоранд, ки ин ҳуқуқро ҳалалдор накунад. Аз тарафи дигар, ба зимми шахс гузоштани вазифаҳои ҳукуки маънои онро дорад, ки шахсони дигар ҳукуки талаби иҷрои онро ё иҷрои дурусти онро доранд. Масалан, агар шахс аз даъват ба хизмати ҳарби саркаши кунад, пас мақомоти босалоҳияти давлат аз вай иҷрои ин вазифаро талаб мекунад. Ҳамин тариқ, вобастагии ҳуқуқҳои зехни ва вазифаҳои ҳукуки алоқаи ҳуқуқии байни ашхосро таъмин месозад. Ба тӯфайли ҳукуки вазифаҳои шахсони муайян байни худ бо муносибати ҳукуки пайвасти мегарданд. Муносибатҳои ҳукуки аз муносибатҳои ахлоқи, иқтисодӣ, ки иштирокчиёнашон алоқаи ҳукуки надоранд, фарқ мекунад. Алоқаи ҳукуки тавассути ҳуқуқҳои субъективӣ ва уҳдадорихои ҳукуки таъмин мегардад. Муносибатҳои ҳуқуқӣ-объективӣ танзими ҳукуки мебошанд. Онҳо яке аз унсурҳои механизми (ҷараёни) танзими ҳукуки буда, рафтори нусхавии дар меъёрҳои ҳуқуқ инъикосшударо мушаххас мегардонанд. Муносибатҳои ҳукуки дар асоси санадҳои татбиқи ҳуқуқ (ҳукми суд, фармони роҳбари муассиса), шартномаҳои граждани, аризаҳои шикоятҳои шахрвандон, ҳолатҳои ҷудогонаи ҳаёти (масалан, офатҳои табиӣ), ҳамчунон кирдорҳои зиддихукуки (ҷиноят, ҳуқуқвайронкунии граждани) ва дигар ҳолатҳои пешбиникардаи қонунгузори пайдо мешаванд. Як қатор муносибатҳои ҳукуки бевосита дар асоси меъёрҳои ҳуқуқ пайдо мешаванд, масалан, тартиби бастану иҷрои аҳдномаҳои граждани дар меъёрҳои дахлдори қонунгузори граждани пешбини шудаанд. Баъзе муносибатҳои ҳукуки новобаста аз меъёрҳои ҳуқуқ пайдо шуданашон мумкин аст. Масалан, муносибатҳои ҳукуки дар натиҷаи истифодаи киёси ҳуқуқ пайдо мешаванд, бо меъёрҳои ҳуқуқ вобастаги надоранд. Дар ин маврид меъёри ҳуқуқ умуман вучуд надорад. Муносибатҳои ҳукуки мазмуни иродави доранд. Лекин пайдоиши онҳо мазмуни гайрииродави дошта метавонад. Масалан, як қатор муносибатҳои ҳукуки дар натиҷаи офатҳои табиӣ (заминларза, сел ва ғ.) мумкин аст пайдо шаванд. Аммо мазмуни ҳуқуқ муносибатҳои ҳукуки иродави аст. Шахсон бо иродаи худ вориди муносибатҳои ҳукуки мешаванд. Масалан, шахс бо хоҳишаш ба мактаби оли дохил мешавад (ҳукуки ҳудро ба таҳсил амали мекунад). Барои баъзе муносибатҳои иродаи ду тараф лозим аст (масалан, никоҳ бо розигии ду тараф баста мешавад). Баъзе муносибатҳои иродаи як тараф, вале новобаста аз хоҳиши тарафи дигар пайдо мешаванд (масалан, дар сурати содиршавии ҷиноят парвандаи ҷиноӣ новобаста аз хоҳиши ҷинояткор оғоз мегардад). Иштирокчиёни муносибатҳои ҳукуки ҷавобгуи талаботи муайяни физиологӣ ва психологӣ мебошанд. Барои иштирокчиёни муносибатҳои ҳукуки синни муайян пешбини шудааст, чунончи, шахси ба синни 18 расида дар интиҳобот иштирок карда метавонад ё никоҳро шахси ба синни 17 расида мебандад. Ашхоси гайри қобили амал эътирофшуда (бо сабаби бемории руҳӣ) дар муносибатҳои ҳуқуқии граждани иштирок намекунад. Шахси номукаллаф субъекти ҷиноят нест. Муносибатҳои ҳуқуқиро давлат ҳимоя мекунад, дар мавридҳои зарури ҷораҳои маҷбури истифода мебарад. Бахсҳои ҳуқуқии пайдошударо мақомоти суди ҳал мекунад.

Муносибатҳои ҳуқуқии ҷиноӣ, ки вобаста ба ҷиноят пайдо мешаванд, ҳама вақт тахти қафолати давлат қарор доранд. Муносибатҳои ҳукуки дорони нишонаҳои зерин мебошад:

1) Муносибатҳои ҳукуки он муносибатҳои воқеии ҷамъияти мебошанд, ки мавриди танзими ҳукуки қарор гирифтаанд;

2) Муносибатҳои ҳукуки дар заминаи муқаррароти меъёрии ҳукуки пайдо мешаванд;

3) Иштирокчиёни муносибатҳои ҳуқуқи шахсони воқеи ва ҳуқуқи мебошанд, ки иштирокияти ҳуқуқи доранд, яъне дорои қобилияти ҳуқуқдори ва қобилияти амали ҳуқуқи мебошанд;

4) Муносибатҳои ҳуқуқи мазмунӣ иродави доранд, дар иртибот бо хошишу иродаи инсон пайдо мешаванд, натиҷаи ғайриқобилияти бошууронаи инсон мебошанд, бахри қонеъи гаштани манфиатҳои инсон ҷой доранд;

5) Муносибатҳои дутарафа буда дар онҳо як тараф ҳуқуқҳо тарафи дигар ухдадориро, ё як тараф ҳуқуқу ухдадориро, тарафи дигар низ ҳуқуқу ухдадориро дорад;

б) Фарди мебошанд, яъне тарафҳо ва ҳуқуқу ухдадорирои онҳо аниқу мушаххас мебошанд;

7) Муносибатҳои ҳуқуқи бо ҷораҳои ҳифзи ҳуқуқи аз қабилӣ ҳифзи судӣ ҷуброни товони зарар ва дигар таъмин қарда мешаванд;

8) Муносибатҳои ҳуқуқи шакли вобастагии ҳуқуқии байни одамонанд, ки тавассути ҳуқуқу ухдадорирои тарафӣ сурат мегирад; амалишавии ҳуқуқҳои як тараф аз иҷрои ухдадорирои тарафи дигар вобаста аст;

9) Муносибатҳои ҳуқуқи ҳаёти одамон, ҷомеа ва давлатро танзим мекунад, мутаҷалли, интизом, тартибот, пойдори, устувории ҳаёти ҷомеа ро таъмин мекунад.

Таносуби муносибатҳои ҳуқуқи ва муносибатҳои ҷамъияти ҷуни насту:

а) муносибатҳои ҳуқуқи аз муносибатҳои ҷамъиятии воқеи (иктисодӣ, сиёсӣ ва диг.) ҷудо нестанд.

б) ҳамон муносибатҳои ҷамъиятии воқеи (иктисодӣ, сиёсӣ, фарҳанги ва диг.) мебошанд, ки мавриди танзими ҳуқуқи қарор гирифтаанд ё шакли танзимгаштаи муносибатҳои воқеии ҷамъияти мебошанд;

в) хусусияти иродави доранд, бино ба иродаву шуури одамон пайдо мешаванд;

г) натиҷаи таъсирасонии меъриҳои ҳуқуқ ба муносибатҳои воқеии ҷамъияти мебошанд;

д) шакли ҳуқуқии муносибатҳои ҷамъиятии воқеи мебошанд;

е) дар натиҷаи танзими ҳуқуқи иштирокчиёни муносибатҳои ҷамъиятии воқеи ба иштирокчиён ё субъектони муносибатҳои ҳуқуқи тақдир меёбад, аниқтараш вазъи ҳуқуқиро соҳиб мегарданд ё вазъи воқеиро бо вазъи ҳуқуқи иваз мекунад;

ж) робитаи воқеии байни иштирокчиёни муносибатҳои ҷамъиятии воқеи бо вобастагии ҳуқуқии онҳо тавассути ҳуқуқу ухдадориро иваз мегардад ва амали гаштани ин ҳуқуқу ухдадориро бо ҷораҳои ҳуқуқбарқарорқунӣ, ҷораҳои ҷавобгарии ҳуқуқи ва диг. таъмин мешавад.

Муносибатҳои ҳуқуқӣ як падидаи объективии мураккаби воқеияти ҳуқуқӣ мебошанд. Он, инчунин дигар намудҳои муносибатҳои иҷтимоӣ, хусусиятҳо ва шаклҳои хоси муносибатҳои байни иштирокчиён ва субъектҳои онҳоро дорад.

Ҳамчун навъҳои муносибатҳои иҷтимоӣ, муносибатҳои ҳуқуқӣ бо хусусиятҳои махсус тавсиф қарда мешаванд:

1) Муносибатҳои ҳуқуқӣ муносибатҳои ҷамъияти мебошанд, ки бо волияти қонун пешбинӣ шудаанд. Волияти қонун шароити пайдоиш, тағир ва қатъи муносибатҳои ҳуқуқиро пешбинӣ мекунад. Нишондиҳандаҳои ин шартҳо дар гипотезаи меъри мавҷуданд ва онҳоро далелҳои ҳуқуқӣ меноманд. Дар ин ҷо, онҳо инчунин маҷмӯи хусусиятҳои ба мавзӯҳо алоқамандро пешниҳод мекунад, яъне иштирокчиёни муносибатҳои ҳуқуқӣ.

Диспозитсияи меъри ҳуқуқи ва ухдадорирои иштирокчиёни ин муносибатҳои ҳуқуқӣ, манъқуноҳ ва маҳдудиятҳо пешбинӣ менамояд.

Санқсияи меъри ҳуқуқӣ муносибатҳои ҳимояи ҳуқуқиро, ки дар сурати иштирокчиёни муносибатҳои ҳуқуқӣ манъқуноҳоро вайрон қардан ё аз иҷрои ухдадорирои ҳуқуқӣ пайдо шуданаш мумкин аст, ба вуҷуд меорад. Ҳам фарзия ва ҳам диспозитсияи меъри ҳуқуқӣ нишонаҳои асосии муносибатҳои иҷтимоиро, ки бо муносибатҳои ҳуқуқӣ танзим мешаванд, пешбинӣ мекунад. Масалан, меъри ҳуқуқи ҷиноятӣ, ки дуздиро манъ мекунад, ҳамчун объекти муносибатҳои ҳуқуқӣ муносибатҳои молиқият, ғайриқобилияти мӯтақаддирӣ онҳоро пешбинӣ мекунад. Объекти ин қоида муносибатҳои воқеии оилавӣ байни волидон ва фарзандон мебошад. Дар маҷмӯъ, ин объекти муносибатҳои ҳуқуқӣ дар меъри ҳуқуқи оила

пешбинӣ шудааст. Муносибати ҳатмии муносибатҳои ҳуқуқӣ бо меъёрҳои ҳуқуқӣ муҳимтарин талабот барои қонуниятӣ ҳар як муносибати мушаххаси ҳуқуқӣ мебошад.

2) Муносибатҳои ҳуқуқӣ иродаи қавӣ ва бошуурона доранд. Пайдоиш ва мавҷудияти онҳо аз ирода ва шуури одамон вобаста аст. Иштирокчиёни муносибатҳои ҳуқуқӣ бо хоҳиши худ ва дидаю доништа аз ҳуқуқҳои пешниҳодкардаи худ истифода мебаранд ва вазифаҳои дар наздашон гузошташударо иҷро мекунанд. Муносибатҳои ҳуқуқӣ дар ҳолате вучуд дошта наметавонанд, ки агар тарафҳояшон ҳолати муайяни рӯҳӣ ва ҷисмонӣ дошта бошанд.

3) Тарафҳои муносибатҳои ҳуқуқӣ ҳамеша ҳуқуқ ва ўҳдадорихои субъективӣ доранд. Мазмуни муносибатҳои ҳуқуқӣ дар натиҷаи иродаи иштирокчиёни он, амали меъёрҳои ҳуқуқӣ ташаккул меёбад, инчунин тибқи қарорҳои мақомоти ҳифзи ҳуқуқ бояд дар назар дошт, ки барои пайдоиш ва татбиқи муносибатҳои ҳуқуқӣ ҳамзамон доштани ҳамаи асосҳои номбаршуда аслан зарур нестанд. Одатан, танзими ҳуқуқии чаҳорҷӯбаи ҳуқуқӣ, муносибати дуруст ҳангоми таҳаввулот дар қонунгузори ташаккул меёбад. Иштирокчиёни муносибатҳои ҳуқуқӣ метавонанд мундариҷаи ҳуқуқ ва ўҳдадорихои тарафайнро мустақилона муайян кунанд, агар муносибати онҳо бо меъёрҳои диспозитивӣ танзим шуда бошанд.

Муносибатҳои ҳуқуқӣ робитаи дучонибаро таъмин мекунанд. Ин маънои онро дорад, ки ду тараф дар ҳама гуна муносибатҳои ҳуқуқӣ иштирок мекунанд: ҳуқуқдор ва ўҳдадор. Масалан, тибқи шартнома: хариду фурӯш, фурӯшанда вазифадор аст, ки ашёи харидашударо ба харидор супорад ва ҳақ дорад, ки барои ашёи харидааш пул талаб кунад, аммо харидор вазифадор аст маблағи заруриро пардохт кунад ва дорои мол ҳуқуқи гирифтани ашёи харидорӣ бошад.

Аз ин хотир дараҷаи мушаххаси ҷонибҳо вобаста ба пайдо шудани муносибатҳои ҳуқуқи метавонад гуногун бошанд:

1) Тарафҳои вазифадор возеҳ муайян карда шудаанд;

2) Шахсони ҳуқуқӣ дақиқан муайян карда шудаанд ;

3) Ҳарду ҷонибҳо аниқ муайян карда шудаанд.

4) муносибатҳои ҳуқуқӣ ҳамеша инфиродӣ мебошанд, зеро:

а) Тарафҳо шахсони мушаххаси ҳуқуқӣ ё воқеӣ мебошанд;

б) Онҳо ҳуқуқ ва вазифаҳои шахсӣ доранд;

в) Объекти муносибатҳои ҳуқуқӣ инфиродӣ мебошад, ки тарафҳо дар бораи он ҳуқуқ ва ўҳдадорихои худро доранд.

5) муносибати ҳуқуқи муносибатҳои иҷтимоӣ мебошад, ки дар он истифодаи ҳуқуқҳои субъективӣ ва иҷрои ўҳдадорихо бо имконияти маҷбуркунии давлатӣ таъмин карда мешаванд. Дар аксари ҳолатҳо, татбиқи ҳуқуқҳои субъективӣ ва иҷрои ўҳдадорихо бидуни истифодаи чораҳои маҷбуркунии давлатӣ сурат мегиранд. Агар ин зарурат пайдо шавад, ҷониби манфиатдор ба мақомоти салоҳиятдори давлатӣ муроҷиат мекунад, ки парвандаи ҳуқуқиро баррасӣ намуда, қарори бонуфузе қабул мекунад (санади татбиқи қонун), ки дар он ҳуқуқҳо ва ўҳдадорихои субъективии тарафҳо дақиқ муайян карда шудаанд.

Хусусиятҳои асосии муносибатҳои ҳуқуқӣ инҳоянд:

1) Қонуни будани ин муносибатҳо;

2) Хусусияти иродаи қавӣ ва бошуурона доштани ин муносибатҳо;

3) Мазмуни асоси доштани ин муносибатҳои ҳуқуқӣ яъне ҳуқуқ ва ўҳдадорихои тарафҳо

4) Ин муносибатҳо ҳамеша инфиродӣ мебошанд;

Мазмуни муносибатҳои ҳуқуқиро ҳуқуқҳои субъективӣ ва ўҳдадорихои ҳуқуқи ташкил медиҳанд. Дар адабиёт мазмуни ҳуқуқи ва мазмуни воқеии муносибатҳои ҳуқуқи фарқ карда мешаванд. Мазмуни ҳуқуқии муносибати ҳуқуқиро имкони ба сомон расонидани амали қонуни ва зарурати иҷрои ўҳдадории ҳуқуқи ташкил медиҳад. Мазмуни воқеиро бошад ҳуди амалҳои воқеи баҳри амали намудани ҳуқуқи ўҳдадорихо ташкил медиҳанд.

Ин таҳлили анъанавии мазмуни муносибати ҳуқуқиро В.Н. Протасов зери танкид мегирад. Ба андешаи у мазмуни муносибати ҳуқуқиро амали воқеии

субъектон ташкил медихад, хукуку ухдадорихо бошад, шакли муносибати хукукианд. Ин андешаро муаллиф дар заминаи категорияҳои фалсафии шакл ва мазмун таҳлил мекунад⁴. Муаллиф ҳамчунин ба андешаҳои дигари дар адабиёт ҷойдошта така мекунад, масалан, андешаи В.Н.Шеглов ва Л.С.Явич дар хусуси чудо намудани шакли муносибати хукуки (хукуку ухдадорихо) ва мазмуни муносибати хукуки (амали воқеи). В.Н.Протасов ақидаи муаллифонро (масалан, С.С.Алексеевро) оиди чудо намудани мазмуни хукуки ва мазмуни модии муносибати хукуки беасос мешуморад ва ба муаллифи дигар О.С.Иоффе ишора мекунад, ки мазмуни хукуки, модии ва идеологии муносибати хукукиро фарқ мекунад⁵. Ҳамчунин андешаи О.А. Красавчиков, Б.Л.Назаров ва диг. дар хусуси шакли муносибати ҷамъияти будани муносибати хукуки ва мазмуни муносибати хукуки будани муносибати ҷамъияти зери танкид гирифта мешавад. Аммо ақидаи асосии аксари муаллифон ин аст, ки муносибати хукуки як мазмун дорад: хукуку ухдадорихо. Айни замон табиист, ки амали гаштани ин хукуку ухдадорихо дар назар дошта мешавад⁵.

Хукуки субъективи-андзаи амали имконпазирӣ иҷозатгаштаи шахси хукудор мебошад.

Хукуки субъективи нишонаҳои зерин дорад:

1. Хукуки субъективи андозаи амали имконпазир аст. Истилоҳи «андоза» ба он ишора мекунад, ки хукуки субъективи беандоза, номаҳдуд буда наметавонад. Ҳадди хукуки субъективиро қонун муқаррар мекунад. Ҷунончи, дар қонунгузори давомоти таҳсил дар муассисаҳои таълим, давомоти дарс, рузҳои истироҳати донишҷӯён ва устодон, давомоти рӯхсатии устодон, андозаи маоши муаллимони ҷавон, дотсентон, профессорон пешбини мешаванд.

2. Хукуки субъективи бо озодии инсон алоқаманд аст. Хукук шакли озоди буда, озоди дар шакли хукук имконпазир аст. Хукуки субъективи интиҳоби озодонаи ин ё он амали имконпазирро таъмин мекунад.

3. Хукуки субъективи андозаи амали хукукии иҷозатгашта аст. Дорандаи хукуки субъективи амалҳои иҷозатгаштаро ба сомон мерасонад. Ҷунончи, субъекти муносибатҳои хукуки хукуку озодихоӣ конституционияшро амали мекунад, хукуки талаби таъмини ин хукуку озодихоро аз давлат дорад, хукуки талаби баргардонидани қарзро аз қарздор дорад, метавонад манзилашро фурушад, ба мерос гузорад, тухфа намояд.

Субъекти хукуки дорой имкони воқеии ба сомон расонидани ин ё он намуди амали имконпазир буда, теъдоди ин амалҳои имконпазир зиёданд. Субъекти хукук метавонад якҷанд амалҳои имконпазир ё як амали аз нигоҳи у бештар манфиатбахшро интиҳоб ва ба сомон расонад.

4. Хукуки субъективи роҳи қонеъ гаштани манфиатҳои муайяни субъект аст. Шахс дар амали гаштани хукуки субъективи бояд манфиатдор бошад. Манфиатҳои ҳам шахсии фард ва ҳам ҷамъиятиву давлати бояд бо ҳам мутобиқ бошанд. Манфиатҳои шахсии фард хангоми амали гаштани хукуки субъективи бояд мутобиқи манфиатҳои одамони дигар, манфиатҳои ҷомеа ва давлат бошанд.

5. Хукуки субъективи бо ухдадорӣ хукуки таъмин мешавад. Хукукҳои конституционии инсон бо вазифаи ба зимма гирифтаи давлат оид ба эътироф, риоя ва ҳифзи хукуку озодихоӣ, хукукҳои як тарафи шартнома (хукуқдор) бо ухдадорихоӣ тарафи дигар (ухдадор), хукуки шахс ба ҳифзи суди ва мурочиати даъвоӣ ба суд бо вазифаи мақомоти суди оид ба баррасии даъвоӣ шаҳрванд таъмин мешаванд.

6. Хукуки субъективи бо ҷораҳои хукуки-давлати таъмин мешавад. Давлат қафили асосии таъмину ҳифзи хукуку озодихоӣ инсон ва шаҳрванд мебошад. Хукуку озодихоӣ инсон мақсаду мазмуни фаъолияти мақомоти давлатиро ташкил медиҳанд (м.14 Конституцияи ҚТ). Мақомоти давлати, муассисаҳои давлати, ташкилотҳои дигари давлати ухдадоранд хукуку озодихоӣ инсонро таъмин намоянд.

Хукуки субъективи соҳти худро дорад. Хукуки субъективи аз се салоҳияти соҳибхукук иборат аст:

а) хукук ба амалҳои хукукии имконпазир: ба сомон расонидани амалҳои муайян, масалан, тухфа намудан, фурухтан, ба иҷора гузоштан, васият намудан, додани қарз, амонгузори ва диг.;

б) хукуки талабқуни: талаби иҷроӣ ухдадори аз тарафи дигар дар хусуси баргардонидани қарз, супридаи моли фурухташуда, иҷроӣ қор ё хизмати ба зимма гирифташуда ва м.и.б.;

в) ҳукуки иддао:имкони мурочиат ба мақомоти дахлдори давлати баҳри маҷбуран таъмин намудани ҳукуки ба сомон нарасида, ҳалалдоршуда, поймолгашта, аз қабилӣ мурочиат ба суд бо даъво дар хусуси ҳалалдор шудани ҳукуко, ғайриқонуни аз қор рондан ва тариқи суди барқарор гаштан дар қори аввала, руънидани қарз ва м.и.5.

Уҳдадорӣ ҳукуки-андозаи амали хатмӣ ҳукукии шахс мебошад.

Уҳдадорӣ ҳукуки хусусиятҳои зерин дорад:

1. Уҳдадорӣ ҳукуки амали хатми,ногузири шахси уҳдадор аст. Шахси уҳдадор имкони интиҳи озодонаи ин ё он намуди амали хатмиро надорад. Агар ҳукуки субъективи бо озди алоқаманд бошад, пас уҳдадорӣ ҳукуки бо озоди фард алоқаманд нест. Соҳибҳуқуқ дар амали намудани ҳуқуқҳои ба хариду фуруши манзил, воситаҳои нақлиёти шахси, тухфа ва г.озод аст. Аммо иҷроӣ вазифа ва уҳдадорӣ ҳукуки аз қабилӣ супоридани андоз, химояи Ватан ва диг. хатмист¹.

2. Уҳдадорӣ ҳукуки андозаи амали хатмист. Уҳдадорӣ ҳукуки ба мисли ҳукуки субъективи бемеъёр, беандоза,аз будаи зиёд буда наметавонад. Аз шахси уҳдадор иҷроӣ ҳама гуна амалхоро талаб намудан мумкин нест. Дар чунин ҳолатҳо худсарии шахси ҳуқуқдор сар мезанад. Уҳдадорӣ ҳукуки ба андозае ки иҷроӣ уҳдадори ва амали гаштани ҳукуки соҳибҳуқуқро таъмин мекунад, иҷро мешавад. Уҳдадорӣ ҳукуки аз ин андоза берун намебарояд. Чунин қарздор қарзашро ба ҳамон маблаге ки гирифтааст, бармегардонад, шахсе, ки иҷроӣ қори муайянро ба зимма гирифтааст, ҳамон қорро иҷро мекунад, фурушанда ба харидор ҳамон моли харидашударо месупорад ва г.3.

3. Уҳдадорӣ ҳукуки амали қонуни, ҳукуки аст. Шахси уҳдадор баҳри иҷроӣ уҳдадорӣ амали қонунро ба харч медиҳад. Иҷроӣ уҳдадори бо амали зиддиқонуни мумкин нест. Бесабаб нест, ки уҳдадорӣ иштирокчиӣ муносибати ҳуқуқи «уҳдадорӣ ҳуқуқ» меноманд. Ин истилоҳ ба ҳукуки, яъне тибқи қонун, мувофиқи талаботи ҳуқуқ будани уҳдадорӣ иштирокчиӣ муносибати ҳуқуқи ишора мекунад. Қонуни будани иҷроӣ уҳдадори бо асосҳои пайдоиши уҳдадорӣ ҳукуки муайян мешавад. Асосҳои пайдоиши уҳдадори бо асосҳои пайдоиши уҳдадорӣ ҳуқуқи муайян мешавад. Асосҳои пайдоиши уҳдадорӣ ҳуқуқи инҳо шуда метавонанд: бевосита ҳуди қонун (вазифаҳои конституционӣ шахрванд); шартнома (уҳдадорӣ шартномави); санади татбиқи ҳуқуқ (санади мақомоти дахлдори маъмури оид ба супоридани қарима, ҳукми суд, ки ба зиммаи шахси қавобгар уҳдадорӣ муайян мегузоранд).

4. Уҳдадорӣ ҳукуки заминаи амали гаштани ҳуқуқи субъективист. Байни иштирокчиӣ муносибати ҳуқуқи алоқамандии ҳуқуқи тавассути ҳуқуқи уҳдадорӣ таъмин мешавад. Агар уҳдадорӣ ҳуқуқи иҷроӣ нашоавад,пас ҳуқуқи субъективи амали намешавад. Ҳуқуқдор ҳуқуқи талаби иҷроӣ уҳдадориро дорад. Барои ҳамин,чунин муносибати байни одамонро ҳуқуқи меноманд. Ҳуқуқ муносибатҳои воқеии байни одамон ва ташкилотхоро танзим намуда, онҳоро бо ҳам мепайвандад.

5. Уҳдадорӣ ҳуқуқи дар шаклҳои муайяни пешбини намудаи қонун иҷро мешавад. Қонунгузори шаклҳои зерини иҷроӣ уҳдадорӣ ҳуқуқи пешбини мекунад: а) иҷроӣ уҳдадор тавассути амали ғайриқонуни (химояи Ватан, супоридани андоз, қарз, алимент, иҷроӣ қор ё хизмат ва м.и.); б) иҷроӣ уҳдадори тавассути амали ғайриқонуни, дар шакли худдори аз амали манъшуда, ба мисли манъи шугли соҳибқори барои як қатор шахсонӣ мансабдор ва г.

в) иҷроӣ уҳдадорӣ, ки аз қавобгарии ҳуқуқи бармеоянд, аз қабилӣ адои қазои қиноятӣ, супоридани қарима, аз вазифа озод намудан. Муносибатҳои ҳуқуқи метавонанд танҳо дар шароити зарурӣ ба вуҷуд оянд ва амал қунанд. Дар илм заминаҳои пайдоиши муносибатҳои ҳуқуқи одатан ба умумӣ (моддӣ) ва махсус (ҳуқуқи) тақсим қарда мешаванд. Яқум онҳоеро дар бар мегирад, ки барои пайдоиш ва мавҷудияти ҳама гуна муносибатҳо заруранд, яъне:

1) ҳадди ақал ду шахс, зеро шахс наметавонад бо худ дар муносибат бошад;

2) мавҷудияти объект - манфиатҳо, ниёзҳои одамон, ки таҳти таъсири онҳо ба муносибатҳои гуногуни ҳуқуқи ворид мешаванд.

Эҳтиётот метавонанд моддӣ, маънави ва физиологӣ бошанд. Майлу хоҳиши қонеъ қардани ин талабот он қизест, ки муносибатҳои ҳуқуқи мувофиқро ба вуҷуд меорад. Дар маънои васеъ, заминаҳои моддӣ ҳамчун маҷмӯи ҳолатҳои иқтисодӣ,

ичтимой, фарҳанги ва дигар ҳолатҳои фаҳмида мешаванд, ки зарурати объективии танзими ҳуқуқи баъзе муносибатҳои иҷтимоиро муайян мекунанд.

Аммо, барои ба вучуд омадани муносибатҳои воқеии ҳуқуқи ва дар ҳолатҳои мушаххас амал кардан танҳо заминаҳои умумӣ кофӣ нестанд, барои ин муносибатҳои расмӣ ҳуқуқи низ заруранд. Ба инҳо дохил мешаванд.

1) мавҷудияти волоияти қонун (меъёри ҳуқуқи қоидаи ҳатмӣ ҳатмист, ки аз ҷониби давлат муқаррар ё санҷия шуда ва аз ҷониби он ҳимоя карда мешавад)

2) шахсияти ҳуқуқи (қобилияти иштирокчии муносибатҳои ҳуқуқи, ду унсури асосиро дар бар мегирад: қобилияти ҳуқуқи ва қобилияти амали)

3) далели ҳуқуқи (ҳолатҳои ҳаёти ва далелҳои пешбининамудаи қонун, ки барои пайдоиш, тағйир ё қатъи муносибатҳои ҳуқуқи асос мебошанд).

Ҳаёт як занҷири пайвасти далелҳо, падидаҳо, амалҳо, ҳолатҳо, рӯйдодҳои мухталиф аст, аммо на ҳамаи онҳо аҳамияти ҳуқуқи пайдо мекунанд, балки танҳо он чизҳое, ки ба манфиатҳои муҳими ҷомеа дахл доранд, ба соҳаи танзими ҳуқуқи дохил карда мешаванд ва метавонанд оқибатҳои ҳуқуқиро ба бор оранд.

АДАБИЁТ

1. А.С.Пиголкина--Теория государства и право учебник.-М.2003
2. В.К.Бабаева-Общая теория право курс лекция 1993
3. Гоиров Р--Назарияи давлат ва ҳуқуқ
4. Матузов Н.-Право и личность ун-та,1987г
5. Мальков А.В-Теория государства и права М.2007
6. Насриддинзода Э-Назарияи давлат ва ҳуқуқ воситаи таълим 2017с
7. Перевалов В.—Теория государства и права учебник 2002г
8. Сотиволдиев Р.Ш-Проблемаҳои назарияи давлат ва ҳуқуқ чилди 2 китоби дарси 2010с
9. Сотиволдиев Р.Ш --Назарияи давлат ва ҳуқуқ китоби дарси 2018с
10. Сырых В.М--Проблемы теории государства и права 2005г
11. Черданцев А.Ф.-Теория государства и права.1999г

МАҲҶУМ ВА НИШОНАҲОИ МУНОСИБАТҲОИ ҲУҚУҚИ

Дар ҷомеаи қабилавӣ қабл аз давлат муносибатҳои ҳуқуқи вучуд надоштанд, зеро қонун амал намекард. Ин маънои онро дорад, ки муносибатҳои ҳуқуқи берун аз қонун ё бидуни қонун тасаввур карда намешаванд. Танҳо муносибатҳои мавҷуданд, ки ба таври объективӣ миёнаравии ҳуқуқро талаб мекунанд ё талаб намекунанд. Агар волоияти қонун ҳолати омории танзими ҳуқуқи бошад, пас муносибатҳои ҳуқуқи динамики мебошанд. Категорияи "муносибатҳои ҳуқуқи" яке аз масъалаҳои маркази назарияи умумии ҳуқуқ буда, ба мо имкон медиҳад, ки ҷи гуна қонун ба рафтори одамон таъсир мерасонад. Муносибатҳои ҳуқуқи дар он ҷое пайдо мешаванд, ки ҳуқуқҳои зехни ва вазифаҳои ҳуқуқи шахсонӣ муайянро бо ҳам мепайванданд. Ҳуқуқҳои зехни ва вазифаҳои ҳуқуқи аз ҳам ҷудо буда наметавонанд. Ба ҳуқуқи зехни муайяни ҳуқуқи рост меояд. Вақто, ки шахс ҳуқуқҳои зехни амали мекунанд, шахсонӣ дигар вазифадоранд, ки ба вай ҳалал нарасонанд ё амалишавии онро таъмин кунанд. Масалан, шахс ҳақ дорад соҳиби моликият бошад. Шахсонӣ дигар, вазифадоранд, ки ин ҳуқуқро ҳалалдор накунанд. Аз тарафи дигар, ба зимми шахс гузоштани вазифаҳои ҳуқуқи маънои онро дорад, ки шахсонӣ дигар ҳуқуқи талаби иҷрои онро ё иҷрои дурусти онро доранд. Масалан, агар шахс аз даъват ба хизмати ҳарби саркаши кунад, пас мақомоти босалоҳияти давлат аз вай иҷрои ин вазифаро талаб мекунанд. Ҳамин тарик, вобастагии ҳуқуқҳои зехни ва вазифаҳои ҳуқуқи алоқаи ҳуқуқи байни ашхосро таъмин месозад. Ба тӯлаи ҳуқуқи вазифаҳои шахсонӣ муайян байни худ бо муносибати ҳуқуқи пайвасти мегарданд. Муносибатҳои ҳуқуқи аз муносибатҳои ахлоқи, иқтисодӣ, ки иштирокчиёнашон алоқаи ҳуқуқи надоранд, фарқ мекунанд. Алоқаи ҳуқуқи тавассути ҳуқуқҳои субъективӣ ва уҳдадорихоӣ ҳуқуқи таъмин мегардад. Муносибатҳои ҳуқуқи-обекти танзими ҳуқуқи мебошанд.

Калидвожаҳо: Муносибатҳои ҳуқуқи, ҳуқуқи зехнӣ, уҳдадорихоӣ ҳуқуқи, иштирокчиёни муносибатҳои ҳуқуқи, шахсонӣ ҳуқуқи, шахсонӣ воқеӣ, обекти муносибатҳои ҳуқуқи, фактҳои ҳуқуқи

ПОНЯТИЯ И ПРИЗНАКИ ПРАВООТНОШЕНИЙ

До государства в племенном обществе не было правовых отношений, потому что закон не применялся. Это означает, что правоотношения невозможно представить вне закона или без закона. Есть только отношения, которые объективно требуют или не требуют юридического посредничества. Если верховенство права является статистическим условием правового регулирования, то правоотношения динамичны. Категория «правоотношения» - один из центральных вопросов общей теории права, позволяющий нам увидеть, как закон влияет на поведение людей. Правовые отношения возникают там, где интеллектуальные права и юридические обязанности определенных лиц взаимосвязаны. Интеллектуальные права и юридические обязанности неразделимы. Интеллектуальная собственность выполняет определенную юридическую функцию. Когда одно лицо осуществляет свои права, другие лица. Например, человек имеет право владеть имуществом. Другие лица обязаны не нарушать это право. С другой стороны, возложение юридических обязательств на лицо означает, что другие лица имеют право владеть имуществом. имеют право требовать его исполнения или надлежащего исполнения. Например, если человек отказывается от призыва на военную службу, компетентные государственные органы требуют от него этого. Таким образом, взаимозависимость интеллектуальных прав и

юридических обязанностей обеспечивает правовые отношения между людьми. Правовые отношения отличаются от моральных, экономических отношений, участники которых не имеют правоотношений. Правовые отношения обеспечиваются субъективными правами и юридическими обязанностями. Правовые отношения являются объектом правового регулирования.

Ключевые слова: :Правовые отношения, права интеллектуальной собственности, юридические обязательства, участники правоотношений, юридические лица, физические лица, объекты правоотношений, юридические факты

CONCEPTS AND SIGNS OF LEGAL RELATIONS

Before the state, there was no legal relationship in the tribal society, because the law was not applied. This means that legal relations cannot be imagined outside the law or without the law. There are only relationships that objectively require or do not require legal mediation. If the rule of law is a statistical condition for legal regulation, then legal relations are dynamic. The category of "legal relationship" is one of the central questions of the general theory of law, allowing us to see how the law affects the behavior of people. Legal relationships arise where intellectual rights and legal obligations of certain persons are interrelated. Intellectual property rights and legal obligations are inseparable. Intellectual property fulfills a specific legal function. When one person is exercising his rights, the other is. For example, a person has the right to own property. Others are required not to violate this right. On the other hand, imposing legal obligations on a person means that other persons have the right to own property. have the right to demand its performance or proper performance. For example, a person has the right to own property. Others are required not to violate this right. On the other hand, imposing legal obligations on a person means that other persons have the right to own property. have the right to demand its performance or proper performance. For example, if a person refuses to be called up for military service, the competent state authorities require him to do so. Thus, the interdependence of intellectual rights and legal obligations ensures legal relationships between people. Legal relations differ from moral, economic relations, the participants of which do not have legal relations. Legal relations are provided by subjective rights and legal obligations. Legal relations are subject to legal regulation.

Keywords: Legal relations, intellectual property rights, legal obligations, participants in legal relations, legal entities, individuals, objects of legal relations, legal facts

Сведения об авторе: *Яхёев Хасан Хикматуллоевич* – магистрант первого курса юридического факультета Таджикского национального университета. Телефон: **93-562-00-88**

Information about the author: *Yahyoev Hasan Hikmatulloevich* – first-year Master's student of the Faculty of Law of the Tajik National University. Phone: **93-562-00-88**

ПЕШБУРДИ СУРЪАТНОК – ШАКЛИ НАВИ ПЕШБУРДИ ПАРВАНДАИ ЧИНОЯӢИ.

Бафоев И. М.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Вазъи ҷомеаи муосир, ки дар он афзоиши босуръати падидаҳои гуногуни ҳаёти ҷамъиятӣ, пайдоиши ва инкишофи робитаҳои сифатан нав, талаб менамояд, ки усулҳои навро ба қор барем, зеро аллақай анъанаҳои кӯҳна ба муносибатҳои босуръат инкишофёбандаҳои ҷамъиятӣ мувофиқат намекунанд. Дарёфти восита ва стратегияҳои муносиб барои рушди қонунгузории миллии ва мувофиқ гардонидани қонунгузориҳои миллии ба меъёрҳои байналхалқии пешрафтаи давлатҳои хориҷа мебояд роҳи воситаҳои пешрафтаре, ки ба арзишҳои миллии мувофиқат мекунанд, қабул намоем.

Бинобар ин, пешбурди суръатнок чун падидаи тақомулёбанда дар муҳофизати ҷиноятӣ аз қабилҳои масъалаҳои рузмаррае доништа мешавад, ки атрофи он олимону муҳаққиқон ҳанӯз ҳамфиқру ақидаҳои ҳудро пешниҳод карда истодаанд. Зарурати тарикӣ соддакардашуда анҷом додани таҳқиқ ва тафтиши пешакӣ оид ба парвандаҳои ҷиноятӣ, ки воқеияти ҷиноят муайян ва шахси гумонбар барои содир кардани ҷиноят маълум аст ва кирдори содиршуда чун қоида, дараҷаи ҷиноят начандон вазнин ва миёна аст, ҷойи шаку шубҳа нест.

Ҳамин тавр, оид ба ин институт муҳаққиқ Б.Я. Гаврилов дуруст қайд менамояд, ки “яке аз масоилҳои воқеан рӯзмарраи муҳофизати судии ҷиноятӣ, ин батанзимдарории шакли нави пешбурди парвандаи ҷиноятӣ аст, ки дар маҳдуд будани вақт ва ҳаҷман камтар ҷой доштани амалҳои тафтишӣ ифода мегардад” [3, с. 43-46].

В.В. Дорошков бошад, масъалаҳои зикргардидаро чунин тавсиф додааст: “нисбати ҷиноятҳои, ки бидуни мушкили ошкор шудаанд ва ҳақиқат ба парванда

муқаррар шудааст, кашола намудани пешбурди парвандаи ҷиноятӣ ба манфиати кор нест” [4, с. 125-164].

Зиёда аз ин, номбурда паҳлӯҳои манфии кашола ёфтани пешбурди парвандаи ҷиноятиро ишора менамояд, ки дар инҳо инъикос мегарданд:

- вақт ғайримақсаднок истифода мешавад;
- вазъи молиявии иштирокчиёни муурофияи судии ҷиноятӣ заиф мешавад;
- корҳои ташкили коста мегарданд.

Баъзе аз муурофиячиён пешбурди суръатнокро чун “аҳде” тарафи ҷимояро (гумонбаршуда, айбдоршаванда ё ҷимоятгар) бо мақомоти таъкиботи ҷиноятӣ мепазиранд. Тибқи ин “аҳд” тарафи айбдоркунӣ, яъне таҳқиқбаранда, муфаттиш ё прокурор бинобар гирифтани нишондодҳои худикрорӣ аз тафтиши ҳамаҷониба, пурра ва ҳолисона даст мекашанд [5, с. 548].

Г. А. Печникова чунин андеша дорад, ки пешбурди суръатнок зухуроти ҳақиқати объективиро коста мегардонад, чунки барои муқаррар намудани ҳақиқат ҳарду ҷониб, яъне тарафи ҷимоя ва айбдоркунӣ фаъолона ширкат намоянд [6, с. 126].

Ҳангоми мавриди омӯзиш қарор додани асарҳои илмии олимони аз ҷониби муаллиф муайян карда шуд, ки муурофиячиёне ҷой доранд, ки бархилофи анҷом додани пешбурди суръатнок ақидаронӣ намудаанд [7, с.10]. Ба назари мо, масъалаҳои ҷой доранд, ки ҳангоми пешбурди суръатнок бояд ҳатман ба эътибор гирифта шаванд, чунки принципҳои муурофияи судии ҷиноятӣ аз қабилӣ эҳтимолияти бегуноҳӣ, ҳифзи ҳуқуқи озодиҳои шахс, ошкоро будани муҳокимаи судӣ, тафтиши ҳамаҷониба, пурра ва ҳолисонаи ҳолати кор ва қонуният ба ҳеҷ ваҷҳ набояд коста гарданд.

Ҳамин тавр, 3-уми декабри соли 2009 Кодекси муурофиявии ҷиноятӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон қабул карда шуд ва он ба танзимдорандаи пешбурди парвандаи ҷиноятӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон махсуб меёбад. Дар баробари қабул гардидани КМҶ падидаи нави муурофияи ҷиноятӣ -пешбурди суръатнок ҷорӣ гардид, ки дар таҷрибаи ҷаҳонӣ шаклҳои гуногуни он вучуд дошта бо номҳои пешбурди соддашуда, пешбурди кӯтоҳшуда, пешбурди суръатнок ва монанди инҳо амал мекунад.

Мутобиқи моддаи 453 - и КМҶ Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳангоми мавҷуд будани аломатҳои ҷиноятҳои дар қ. 1 м. 111 КҶ (қасдан расонидани зарари миёна ба саломатӣ), қ. 1 м. 125 КҶ (сироят кардан боинфексияи ВИЧ), қ. 1 м. 126 КҶ (сироят кардан ба касалии зӯҳравӣ), қ. 1 м. 131 КҶ (ғайриқонуни маҳрум кардан аз озодӣ), қ. 4 м. 196 КҶ (ғайриқонуни сохтани ярқ), қ. 1 м.230 КҶ (сайди ғайриқонунии ҳайвоноти обӣ), қ. 1. м. 232 КҶ (шиқори ғайри қонунӣ), қ. 1. м. 234 КҶ (ғайриқонунӣ буридани дарахт ва буттаҳо) қ. 1 м. 237 КҶ (авбошӣ), қ. 1 м. 247 КҶ (калобӣ), қ. 1 м. 253 КҶ (расонидани зарари молу мулкӣ бороҳи фиреб ё сӯиистифодаи боварӣ), қ. 1 м. 254 КҶ (соҳибшудан ё ба соҳибияти каси дигар додани молу мулке, ки бараъло бороҳи ҷиноят ба даст овардашудааст), қ. 1 м. 255 КҶ (қасдан несту нобуд ё вайронкардани молу мулк), қ. 1 м. 294 КҶ (фиреби истеъмолкунандагон), қ. 1 м. 334 КҶ (худсарӣ), қ. 1. м. 339 КҶ (тасарруф ё вайрон кардани ҳуҷҷат, штамп, мӯҳр), дар ҳолатҳои, ки воқеияти ҷиноят аённасту шахси гумонбар барои содир кардани ҷиноят маълум ва ё дар содир кардани ҷиноят алоқаманд будани худро рад намекунад, мақомоти таҳқиқ дарҳол ба пешбурди суръатнок шуруъ менамояд [1]. Аз моддаҳои дар боло зикр маълум мешавад, ки ҷиноятҳои номбурда ба категорияҳои ҷиноятҳои начандон вазнин ва дараҷаи миёна дохил мешавад [9, с. 306].

Оид ба ин падида муҳаққиқ Ҳайдарзода М.П. таҳқиқот бурда, воқеъбинона иброс менамояд, ки дар номгуӣ ҷиноятҳои зикршуда якҷаттор кирдорҳои мавҷуданд, ки баррасии онҳо ба тариқи суръатнок ғайриимконанд. Ба ин гуна кирдорҳои ҷиноятӣ қ. 1 м. 111, қ. 1 м. 125 ва қ. 1 м. 126 КҶ ҚТ дохил мегарданд. Аз сабаби он, ки муайян намудани дараҷаи расонидани зарар ба саломатӣ, вирусӣ норасоии масунияти одам ва касалии зӯҳравӣ таъйин намудани экспертизаи судии тиббиро тақозо мекунад ва ин дар навбати худ, боз зарурати гузаронидани дигар амалҳои муурофиявӣ, аз ҷумла, шинос намудани айбдоршаванда бо қарори таъини экспертиза, шинос намудани айбдоршаванда бо ҳулосаи экспертиза ва ғайраро ба миён меорад ва айбдоршаванда ҳангоми шинос шудан бо қарор ва ҳулосаи экспертиза мутобиқи талаботи қ. 4 моддаи 47 КМҶ ҚТ метавонад арзу дарҳост ва

раддия пешниҳод намояд, ки ин ба назари муаллиф боз мӯхлати иловагиро тақозо мекунад ва дар натиҷа, анҷом додани пешбурди суръатнок дар мӯхлати пешбиниамудаи КМЧ ғайриимкон мегардад [8, с. 119-124].

Бояд ёдовар шуд, ки ба тариқи суръатнок пешбурди парвандаи ҷиноятӣ ва баррасӣ намудани он тақозои замон буда, стандарти байналмилалӣ мебошад.

Тартиби пешбурди суръатнок бо қоидаҳои умумии КМЧ ва бо тақя ба боби 46 Кодекси боло зикр ба амал бароварда мешавад ва ҳангоми ба амал баровардани он мақомоти таҳқиқ то оғози парвандаи ҷиноятӣ бояд дар давоми ҳафт шабонарӯз ҳамаи он амалҳое, ки дар маҷлиси судӣ аҳамият доранд, талаб менамояд. Мухлат ва анҷом додани пешбурди суръатноки парвандаи ҷиноятӣ дар КМЧ мустаҳкам карда шудааст. Мутобиқи м.м. 454, 455 он пешбурди суръатнок бояд на дертар аз даҳ шабонарӯз аз рӯзи ба мақомоти таҳқиқ ворид шудани ариза ё хабар дар бораи ҷиноят то ба прокурор фиристодани парванда тамом карда шавад.

Мақомоти таҳқиқ маводи ҷамъовардари барои оғозкардани парвандаи ҷиноятӣ ва ба суд равон кардани он кифоя эътироф карда, дар бораи оғоз кардани парвандаи ҷиноятӣ қарор қабул мекунад, онро ба пешбурди худ қабул мекунад ва шахси ҷиноят содиркардари бо тартиби муқаррар намудаи м.м 221, 228 КМЧ ҚТ ба сифати айбдоршаванда ҷалб менамояд, масъаларо дар бораи чораи пешгирии нисбат ба айбдоршаванда мутобиқи м.м 101- 111 Кодекси мазкур ҳал менамояд, ҳамчунин дар бори эътироф намудани шахс ба сифати ҷабрдида, даъвогари граҷданӣ, ҷавобгари граҷданӣ қарор қабул менамояд. Мақомоти таҳқиқ амалҳои зикршударо иҷро намуда аз рӯи асосҳо ва бо тартиби пешбиниамудаи м.м 239 – 246 Кодекси дар боло зикр гардида мувофиқи суръатнокро ба анҷом мерасонад.

Бинобарин, пас аз анҷоми пешбурди суръатноки парвандаи ҷиноятӣ барои тасдиқи фикри айбдоркунӣ ба прокурор ирсол карда мешавад ва прокурор тақя ба моддаи 456 КМЧ ва м.м 247 – 250 Кодекси мазкур қарор қабул менамояд. Вобаста ба парвандаи ҷиноятӣ аз прокурор ба суд ворид шуда судья (амалиётҳои тайёриро) гузаронида мутобиқи боби 31 Кодекси мазкур қарор қабул менамояд. Оид ба парвандаи ҷиноятӣ судья бояд на дертар аз панҷ шабонарӯз аз рӯзи ба суд ворид шудани он қарор қабул кунад. Баррасии парвандаи ҷиноятӣ дар маҷлиси суд аз ҷониби судья мутобиқи қоидаҳои умумии муҳокимаи судӣ анҷом дода мешавад.

Бояд таъкид намоем, ки на дар ҳама ҳолат ҳангоми содир шудани ҷиноятҳои пешбини намудаи м. 453 КМЧ пешбурди суръатнок анҷом дода мешавад. Дар ҳолатҳои зерин пешбурди суръатнок гузаронида намешавад:

1) агар ин ҷиноятҳо аз ҷониби ноболиғон содир шуда бошад;

2) агар ин ҷиноятҳо аз ҷониби номукаллафон ё шахсоне, ки бади содир кардани ҷиноят ба касалии рӯҳи дучор шудаан, содир шуда бошад.

Дар сурати мавҷуд будани ҷунин ҳолатҳо тафтиши пешакӣ гузаронида мешавад ва мӯхлати он набояд аз як моҳ зиёд бошад [9, с. 306].

Ҳамин тавр, пешбурди суръатноки парвандаи ҷиноятӣ бо мақсади сабқ кардани мувофиқи ҷиноятӣ, сарфакорӣ қувва, вақт, ҳарҷоти мувофиқ ва воситаҳои иштирокчиёни мувофиқи ҷиноятӣ истифода мегардад. Инчунин, ногузирӣ ҷазо ва ҳарҷи тезтар татбиқ намудани он метавонад барои пешгирии кардани ҷинояткорӣ, кам кардани ҷинояткорӣ дар ҷамъият мусоидат кунад.

АДАБИЁТ

1. Кодекси мувофиқи ҷиноятӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон // Аҳбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, с.2009, №12, мод.815; мод.816; с.2010, №7, мод.551; с.2011, №3, мод.159; №7-8 мод. 609; с. 2012, №4, мод.259; №7, мод.714; №8, мод.815; №12, қ.1, мод.1020; мод.1025; с.2013, №7, мод.510; мод.511; с.2014, №3, мод.142; №11, мод. 643; с. 2015, №11, мод. 950; с. 2016, №3, мод. 128; №5, мод. 357, №7, мод. 610, мод. 611; соли 2017, №1-2, мод. 4 (Қонуни ҚТ аз 02.01.2019 с., № 1556);
2. Кодекси ҷиноятӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон. Душанбе, 1998.
3. Доля.Е.А. Особенности доказывания при производстве дознания в сокращенной форме // Российский судья. — 2013. № 6. С. 43-46.
4. Гаврилов.Я. Досудебное производство по УПК России и Украины: что удалось и к чему стремиться? // Конституция Российской Федерации как гарант прав и свобод человека и гражданина при расследовании преступлений : материалы Международной научно-практической конференции (Москва, 14 ноября 2013 г.). — М., 2013. — Ч. 1. — С. 125—134.
5. Розин Н. Н. Уголовное судопроизводство. — СПб. : Издание юридического книжного склада «Пра-во», 1914. — 548 с.

6. Сердюков С. В. Ускоренное судебное разбирательство: необходимость, реальность, перспектива (вопросы теории и практики). — М.:ЮрКнига, 2006. — 126 с.
7. Каретников А. С. Нужен ли особый порядок судебного рассмотрения уголовных дел в отношении лиц, заключивших досудебное соглашение о сотрудничестве? // Законность. — 2013. — № 10, 11.
8. Хайдарзода, М.П. Баъзе проблемаҳои пешбурди суръатнок дар фаъолияти мақомоти қорҳои дохилӣ / М.П. Хайдарзода // Ҳаёт ва Қонун. Маҷаллаи назариявӣ ва сиёсӣ ҳуқуқӣ, Нашрияти Вазорати адлияи Ҷумҳурии Тоҷикистон. - № 3. - 2013. - С. 119-124.
9. Мурофияи ҷиноятӣ: китоби дарсӣ / муҳаррири масъул Р.Р. Юлдошев.- Душанбе: “ЭР-граф”, 2018. С 306.
10. Качалова Оксана Валентиновна. Ускоренное производство в Российском уголовном процессе. Диссертация на соискание ученой степени доктора юридических наук. Москва — 2016.

ПЕШБУРДИ СУРЪАТНОК – ШАКЛИ НАВИ ПЕШБУРДИ ПАРВАНДАИ ҶИНОЯТӢ

Дар мақолаи мазкур, муаллиф ба таҳлили ҷомеаи муосир, моделҳои пешрафтаи қонунгузориҳои давлати хориҷа ва мувофиқ гардонидани онҳоро ба қонунгузориҳои миллӣ ва ҷойдоштани падидаи нав дар ҚМҶ Ҷумҳурии Тоҷикистон бо номи пешбурди суръатнокӣ парвандаи ҷиноятӣ ва андешаҳои олимони соҳаро нисбати ин падида мавриди баррасӣ қарор додааст. Қайд гардидааст, ки пешбурди суръатнок хусусиятҳои ба худ хос дорад, хангоми ҷойдоштани аломатҳои ҷиноятҳои муайян гузаронида мешавад ва баррасӣ намудани парвандаҳои ҷиноятӣ тариқи суръатнок ин тақозои замон буда, стандарти байналмилалӣ мебошад.

Калидвожаҳо: Пешбурди суръатнок, Кодекси мурофияи ҷиноятӣ, Кодекси ҷиноятӣ, мақомоти таҳқиқ, таҳқиқ, парвандаи ҷиноятӣ, категорияи ҷиноят.

УСКОРЕННОЕ ПРОИЗВОДСТВО – НОВАЯ ФОРМА УГОЛОВНОГО СУДОПРОИЗВОДСТВА

Статья посвящена анализу современного общества, передовых моделей зарубежного законодательства и их гармонизации с национальным законодательством, а также созданию нового института в Уголовно-процессуальный кодекс Республики Таджикистан во имя ускоренного уголовного судопроизводства и взглядов ученых. Было отмечено, что ускоренное производство имеет свои особенности, оно проводится при наличии признаков определенных преступлений, а оперативное рассмотрение уголовных дел является требованием времени и международным стандартом.

Ключевые слова: ускоренное производство, Уголовно-процессуальный кодекс, Уголовный кодекс, органы дознания, дознания, уголовное дело, категория преступлений.

EXPEDITED PROCEEDINGS – A NEW FORM OF CRIMINAL PROCEEDINGS

The article is devoted to the analysis of modern society, advanced models of foreign legislation and their harmonization with national legislation, as well as the creation of a new institution in the Criminal Procedure Code of the Republic of Tajikistan in the name of accelerated criminal proceedings and the views of scientists. It was noted that accelerated proceedings have their own characteristics, they are carried out in the presence of signs of certain crimes, and prompt consideration of criminal cases is a requirement of the time and an international standard.

Keywords: accelerated proceedings, Criminal Procedure Code, Criminal Code, bodies of inquiry, inquiries, criminal case, category of crimes.

Сведения об авторе: *Бафоев Иброҳим Мехродҷидинович* – магистрант кафедри судбно-прокурорского надзора по специальности «деятельность прокурора и следователя» Таджикского национального университета E-mail: ibrokhim.bafoyev0055@mail.ru

Information about the author: *Bafoev Ibrohim Mehrozhidinovich*-Master's student of the Department of Judicial and Prosecutorial Supervision in the specialty "activities of the prosecutor and investigator" of the Tajik National University E-mail: ibrokhim.bafoyev0055@mail.ru

ХУСУСИЯТИ ТАКТИКИИ ФАЪОЛИЯТИ ВОҲИДҶОИ ОПЕРАТИВӢ ДАР САМТИ МУБОРИЗА БО САВДОИ ОДАМОН

Сафарзода О. Ҳ.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Мубориза бо савдои одамон бидуни воситаҳо ва усулҳои муайяни ошкор, пешгирӣ ва ифшои ин ҷиноятҳо ғайриимкон аст. Фаъолияти оперативӣ-ҷустуҷӯӣ (минбаъд - ФОЧ) маҳз чунин имкониятҳоро фароҳам меорад.

Дар парвандаҳои савдои одамон, маълумоти ФОЧ баъзан ягона манбаи далелҳо мебошанд. Ин маълумот бояд ба ташаққули далелҳои ҷавобгӯи талаботи қонунгузориҳои мурофияи ҷиноятӣ имкон диҳад, ки ин пеш аз ҳама мавҷудияти маълумоти зарурӣ барои муқаррар намудани ҳолатҳои марбут ба мавзӯи далелҳо, нишондодҳои манбаи далелҳои эҳтимоли, инчунин маълумоте мебошад, ки онҳоро тасдиқ мекунад. Вуруд ба раванди исботи натиҷаҳои ФОЧ мустақиман ҳамчун далел тавассути расмиёти мурофияи ҷиноятӣ арзёбии онҳо аз рӯи аҳамият,

қобили қабул ва эътимоднокӣ ба даст оварда мешавад. Маълумоте, ки бо роҳи оперативӣ ба даст оварда мешавад, метавонад дар парвандаи ҷиноятӣ танҳо дар шакли нишондоди иштирокчиёни раванд, далелҳои шайъӣ ё ҳуччатҳо пайдо шавад. Нақши қормандони оперативӣ дар тартиби арзёбии ҷунин натиҷаҳо аз он иборат аст, ки оё мақоми иҷроқунандаи ҷорабиниҳои оперативӣ-ҷустуҷӯӣ ба ин намуди фаъолият ҳуқуқ дорад ва барои баргузори ҷунин ҷорабиниҳо асос вучуд дошта тартиби татбиқи онҳо риоя карда мешавад.

Яке аз ҳадафҳои асосии фаъолияти воҳидҳои оперативӣ-ҷустуҷӯии мақомоти ҳифзи ҳуқуқ дар соҳаи мубориза бо савдои одамон ҷустуҷӯи доимии иттилооте мебошад, ки метавонанд далелҳои ин намуди фаъолияти ҷиноятиро нишон диҳанд.

Усулҳое, ки ба воҳидҳои оперативӣ-ҷустуҷӯии мақомоти ҳифзи ҳуқуқ имкон медиҳанд, ки дар мубориза бо савдои одамон натиҷаи дилхоҳ ба даст оранд, қонунгузори милли дар бораи фаъолияти оперативӣ-ҷустуҷӯӣ ба таври возеҳ танзим менамояд. Рӯйхати ҷорабиниҳои қонунан муайяншудаи оперативӣ-ҷустуҷӯӣ маҷмӯи муқаммалӣ абзорҳост, ки дар арсенали воҳидҳои оперативии мақомоти ҳифзи ҳуқуқ мавҷуданд, ки онҳо ҳуқуқ доранд пурра, вале дар шароити муайян истифода баранд. Дар байни ҷунин усулҳо дар робита бо фаъолияти воҳидҳои оперативӣ дар соҳаи ошқор, пешгирии ва ифшои ҷиноятҳои марбут ба савдои одамон, намудҳои зерини ҷорабиниҳои оперативӣ-ҷустуҷӯӣ бояд фарқ карда шаванд: пурсиш; мушоҳида; азназаргузаронии бино, бино, иншоот, воситаҳои нақлиёт; гӯш кардани гуфтугӯҳои телефонӣ; хариди озмоишӣ.

Мақомоти тафтишӣ бояд имконияти гузаронидани ҷорабиниҳои оперативӣ-ҷустуҷӯиро танҳо дар доираи вазифаҳои дақиқи муайяншуда баррасӣ кунанд, ки ҳангоми иҷрои онҳо ҳал карда шаванд. Натиҷаҳои ҷунин рӯйдодҳо бояд самти муайян ва ҳадафи ниҳой дошта бошанд, ки на танҳо муайян кардани маълумоти абстрактӣ дар бораи ҳодисаи савдои одамон, балки инчунин истехсоли маҳсулоти тайёр барои истифода дар раванди исбот дар ҳама марҳилаҳои мувофиқи ҷиноятӣ мебошад.

Дар ин мақола мо технология ва тактикаи гузаронидани ҷорабиниҳои ғаврии оперативӣ-ҷустуҷӯиро муфассал шарҳ доданӣ нестем, зеро ин масъалаҳо дар адабиёти маҳсус ба қадри кофӣ инъикос ёфтаанд. Мо диққати худро ба объектҳои мушаххас муфид ва зарур мешуморем, ки омӯзиши онҳо бо истифода аз воситаҳо ва усулҳои дар боло зикршуда ошқор, пешгирии, ва қушодани ҷиноятҳои марбут ба савдои одамон, ба андешаи мо, ба шӯъбаҳои оперативӣ-ҷустуҷӯии мақомоти ҳифзи ҳуқуқ имкон медиҳад, ки ҷиноятқоронро самараноктар ба ҷавобгарӣ кашанд.

Ташкилотҳои байналмилалӣ ва ҷамъиятӣ, ки фаъолиятшон ба расонидани кӯмак ба қурбониёни савдои одамон марбут аст. Ҳангоми иҷрои фаъолияти марбут ба савдои одамон, шӯъбаҳои оперативӣ-ҷустуҷӯии мақомоти ҳифзи ҳуқуқ бояд доимо бо намоёндагони ин ташкилотҳо тамос гиранд. Тавре ки маълум аст, қурбониёни савдои одамон аз тамоси муқаммалӣ бо намоёндагони мақомоти ҳифзи ҳуқуқ худдорӣ мекунанд. Аз ин рӯ, ҷунин ташкилотҳо метавонанд пайванди байни воҳидҳои оперативӣ-ҷустуҷӯӣ ва ҷабрдидагони намуди баррасишавандаи фаъолияти ҷиноятӣ гарданд. Бояд кӯшиш кард, ки байни бахшҳои амалиётӣ ва ҷунин ташкилотҳо ҳамдигарфаҳмӣ вучуд дошта бошад. Ин имкон медиҳад, ки пайвасти иттилооти ғаврии муҳим дар бораи қурбониёни савдои одамон, ки ба диққати ҷунин ташкилотҳо расидаанд, инчунин дар бораи фаъолияти гурӯҳҳои ҷиноятии дахлдор дастрас карда шавад.

Ҷунин маълумот, одатан, бо роҳи гузаронидани мусоҳиба бо намоёндагони ин ташкилотҳо, инчунин қурбониёни савдои одамон, ки онҳо ба онҳо кӯмаки мувофиқ мерасонанд, сабт карда мешавад. Ин маълумот ба шӯъбаҳои оперативӣ имкон медиҳад, ки бо гузаронидани ҷорабиниҳои оперативӣ-ҷустуҷӯии дар боло тавсифшуда санҷиши дахлдорро оғоз кунанд.

Ҳамчун намунаи ҳамкориҳои бомуваффақият бо ҷунин ташкилотҳо мо далели зеринро мисол меорем.

Ассотсиатсияҳои тичоратӣ ва ҷамъиятӣ, ки фаъолиятро дар соҳаи кӯмак ба қурбониёни савдои одамон ва мусоидат ба рушди онҳо анҷом медиҳанд, ҳадамоти дорои мазмуни гуногунро пешниҳод мекунанд:

- оҷонсҳои шуғли шаҳрвандон дар хориҷа;

- агентҳо ва агентҳои сайёҳӣ оид ба ташкили фаъолияти истироҳат дар хорича;
- муассисаҳои таълимии ғайридавлатӣ, ки дар минтақаҳои гуногуни кишвар ва берун аз он семинарҳо мегузаронанд;
- ширкатҳои хусусии филмсозӣ;
- фирмаҳо ва агентҳои эскортӣ.

Дар бораи ин иттиҳодияҳо сухан ронда, бояд алоҳида дар бораи хусусиятҳои амалҳои ҷиноӣ, ки ба ҷалби одамон бо мақсади истисмори минбаъдаи онҳо равона шудаанд, таваккуф намоем. Дар амалияи ҷиноятӣ барои ташкили ин фаъолият якҷанд усул истифода мешавад. Он метавонад аз ҷониби гурӯҳҳои алоҳидаи мобилии ҷинояткорон ё аз ҷониби як ҷинояткор, ки бо ҷустуҷӯи визуалии қурбониёни эҳтимоли дар маҳалҳои муайяни кишвар машғуланд, бидуни истифодаи технологияҳои муайян анҷом дода шаванд. Тарафи дигари ҷалб ташкили фаъолияти ягон иттиҳодияи тичорӣ ё ҷамъиятӣ барои ҳалли ин масъала мебошад. Дар боло рӯйхати маҳз чунин намудҳои маъмулии ташкилотҳо пешниҳод карда шуданд. Он чизе, ки дар бораи ин ташкилотҳо гуфта шудааст, маънои онро надорад, ки ҳамаи онҳо намуди ҷиноятиро, ки мо баррасӣ мекунем, иҷро мекунанд. Дар баробари ташкилотҳои бовиҷдон, дар айни замон онҳо ба миқдори зиёд "афзоиш ёфтанд", ки фаъолиятҳои танҳо ба қор қабул ва интиқол додани одамон бо мақсади истисмори минбаъдаи онҳо асос ёфтааст. Маҳз ҳамин ташкилотҳо амалӣ намудани чунин нақшаҳои ҷиноиро нисбати шаҳрвандони мо таъмин ва мусоидат мекунанд.

Ҳангоми мубориза бо савдои одамон ва истисмори онҳо, шӯъбаҳои оперативӣ-ҷустуҷӯӣ бояд ба хусусиятҳои ташкили фаъолияти иттиҳодияҳои дар боло зикршуда диққати ҷиддӣ диҳанд. Сарфи назар аз маҳдудиятҳои муайяни мақомоти ҳифзи ҳуқуқ дар робита бо амалисозии функцияҳои назоратӣ нисбат ба ташкилотҳои тичоратӣ ва ҷамъиятӣ, ин вазифа тавассути истифодаи қонунгузориҳои фаъолияти оперативӣ-ҷустуҷӯӣ аз ҷониби шӯъбаҳои дахлдор комилан иҷрошаванда аст.

Ассотсиатсияҳои тичоратие, ки дар соҳаи фароғат фаъолият мекунанд, инҳоро дар бар мегиранд:

- клубҳои шабона;
- тарабхонаҳо;
- меҳмонхонаҳо ва мотелҳо;
- толорҳои масх;
- ҳаммомҳо ва саунаҳо;
- ширкатҳои фароғатӣ.

Намояндагони тичорати ҷиноятӣ, ки ба савдои одамон асос ёфтаанд, бо мақсади пинҳон кардани фаъолияти ғайриқонунии худ, чун коида, фаъолияти ташкилотҳои тичоратии намудҳои дар боло зикршударо ташкил мекунанд. Бо номи чунин ташкилотҳо одатан одамон дар соҳаи танфурушӣ истисмор карда мешаванд. Вобаста ба ин ташкилотҳо, ба истилоҳ "танфурушӣи корпоративӣ" ва "танфурушӣи мушоият" фарқ карда мешавад. Танфурушӣи эскорт ин ташкили фаъолияти ширкатҳо ва агентҳои эскортӣ мебошад, ки ба барои мардон ва занони сарватманд хидматҳои мушоияти сайёҳиро пешниҳод мекунанд (ин шакли нимҳуқуқии истисмори танфурушӣ аст). Танфурушӣи тамғай як созмонест, ки барои расонидани ҳадамоти ҷинсӣ равона шудааст.

Таҳлили амалияи тафтишотӣ дар парвандаҳои ҷиноии савдои одамон нишон медиҳад, ки аксарияти қурбониён бо истифода аз таблиғоти мундариҷаи ба шабакаи интернетӣ ба ин намуди ҷиноят ҷалб карда шудаанд. Ин усули ҷалб барои савдои одамон ва истисмори инсон ба ҷинояткорон имкон медиҳад, ки интиҳоби мувофиқро интиҳоб кунанд.

Воҳидҳои оперативӣ-ҷустуҷӯӣ марбут ба мубориза бо савдои одамон вазифадоранд танҳо диққати худро ба маълумоти дар боло овардашуда равона кунанд, ки ин метавонад яке аз асосҳои андешидани чораҳои дахлдор бошад.

АДАБИЁТ

1. Левченко ОП Муқовимат ба савдои одамон ва истисмори инсон: ҷанбаҳои ҳуқуқӣ, ташкилӣ ва криминалистӣ: Монография. Москва: Академияи омӯзиши мушкилоти амниятӣ миллӣ, 2006.
2. Левченко О.П. Самаранокии қори мақомоти тафтишоти пешакӣ оид ба истифодаи моддаи 127.1 Кодекси ҷиноятӣи Федератсияи Россия: Китоби дарсӣ. Ростов н / а: Терра, 2007.

3. Пешгирӣ ва мубориза бо савдои одамон. Хусусиятҳои фаъолияти мақомоти қорҳои дохилӣ: Китоби дарсӣ / Мухаррири илмӣ Ю.А.Алексеев, П.Б.Баранов. Ростов н / а: Терра, 2005.

ХУСУСИЯТИ ТАКТИКИИ ФАЪОЛИЯТИ ВОҲИДҲОИ ОПЕРАТИВИ ДАР САМТИ МУБОРИЗА БО САВДОИ ОДАМОН

Дар мақолаи мазкур муаллиф баъзе хусусиятҳои тактикаи фаъолияти воҳидҳои амалиёти дархостӣ дар соҳаи мубориза бо савдои одамонро мавриди таҳқиқ қарор додаст. Тавре ки маълум аст, қурбониёни савдои одамон аз тамоси мустақим бо намояндагони мақомоти ҳифзи ҳуқуқ худдорӣ мекунанд. Аз ин рӯ, чунин ташкилотҳо метавонанд пайванди байни воҳидҳои оперативӣ-ҷустуҷӯӣ ва ҷабрдидагони намуди баррасишавандаи фаъолияти ҷиноятӣ гарданд. Бояд кӯшиш кард, ки байни бахшҳои амалиётӣ ва чунин ташкилотҳо ҳамдигарфаҳмӣ вучуд дошта бошад. Муаллиф қайд кардааст, ки таҳлили амалияи тафтишотӣ дар парвандаҳои ҷиноии савдои одамон нишон медиҳад, ки аксарияти қурбониён бо истифода аз таблиғоти мундариҷаи ба шабакаи интернетӣ ба ин намуди ҷиноят ҷалб карда шудаанд. Ин усули ҷалб барои савдои одамон ва истисмори инсон ба ҷинояткорон имкон медиҳад, ки интиҳоби мувофиқро интиҳоб кунанд.

Калидвожаҳо: мубориза бо савдои одамон, мақомоти ҳифзи ҳуқуқ, ҷиноят, амалиётҳо, истисмори инсон, ҷинояткор.

ТАКТИЧЕСКАЯ ОСОБЕННОСТЬ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ОПЕРАТИВНЫХ ЕДИНИЦ В СФЕРЕ БОРЬБЫ С ТОРГОВЛЕЙ ЛЮДЬМИ

В данной статье автор исследует некоторые особенности тактики оперативных подразделений в сфере противодействия торговле людьми. Известно, что жертвы торговли людьми избегают прямого контакта с сотрудниками правоохранительных органов. Следовательно, такие организации могут быть связующим звеном между поисковыми операциями и жертвами рассматриваемого вида преступной деятельности. Следует приложить усилия для обеспечения взаимопонимания между оперативными подразделениями и такими организациями. Автор отмечает, что анализ следственной практики по уголовным делам о торговле людьми показывает, что большинство потерпевших вовлечены в этот вид преступлений, используя контентную рекламу в Интернете. Этот метод вербовки для торговли людьми и эксплуатации людей позволяет преступникам делать осознанный выбор.

Ключевые слова: борьба с торговлей людьми, правоохранительные органы, преступность, операции, эксплуатация человека, преступность.

TACTICAL FEATURES OF THE ACTIVITIES OF OPERATIONAL UNITS IN THE FIELD OF COMBATING HUMAN TRAFFICKING

In this article, the author examines some features of the tactics of operational units in the field of combating human trafficking. Victims of human trafficking are known to avoid direct contact with law enforcement officials. Consequently, such organizations can be a link between search operations and the victims of the type of criminal activity in question. Efforts should be made to ensure mutual understanding between operational units and such organizations. The author notes that the analysis of investigative practice in criminal cases of human trafficking shows that the majority of victims are involved in this type of crime, using content advertising on the Internet. This method of recruitment for human trafficking and exploitation allows criminals to make informed choices.

Keywords: combating human trafficking, law enforcement agencies, crime, operations, human exploitation, crime.

Сведения об авторе: *Сафарзода Одил Ҳомид* – магистрант второго курса юридического факультета Таджикского национального университета. Телефон: **880-880-681**

Information about the author: *Safarzoda Odil Homid* – second year graduate student of the faculty of Law of Tajik National University. Phone: **880-880-681**

МУАЙЯН КАРДАНИ НИШОНДОДИ ШИКАСТИ АЛБУМИН АЗ РЀИ ГРАФИКИ ДАРАЧАБАНДӢ

Очмас Настаран
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

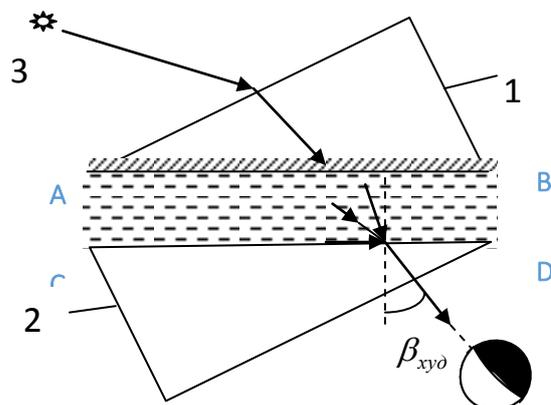
Дар асоси ҳамаи усулҳои таҳлил, чен кардани хосиятҳои химиявӣ ё физики моддаҳо меҳобад, ки сигнали таҳлилий меноманд ва аз табиати модда ва миқдори он дар намуна вобаста, мебошад. Яке аз усулҳои аз ҷиҳати амали муҳим ва бештар истифодашаванда ин гуруҳи усулҳои таҳлилий оптики мебошанд, ки ба чен кардани хосияти оптикӣ системаи таҳлилшаванда асос ёфтааст. Ҳангоми таҳлилий оптикӣ дар бораи таркиб, сохтор ва миқдори моддаи омӯхташаванда маълумот ҳосил карда мешавад [1, с.15-21].

Усули рефрактометрӣ, яке аз усули таҳлилий оптикӣ мебошад, ки ба вобастагии нишондоди шикаст аз таркиби система асос ёфтааст. Чунин вобастагиро бо роҳи таҷрибавӣ ҳангоми муайян кардани нишондоди шикасти як чанд маҳлулҳои омехтаи стандарти муқаррар карда мешавад.

Нишондоди шикаст аз он доимӣҳои физикӣ мебошад, ки онро бо саҳеҳияти баланд ва дар фосилаи кӯтоҳи вақт бо миқдори ками модда чен кардан мумкин аст. Рефрактометрҳои мавҷуда имконият медиҳанд нишондоди шикаст бо саҳеҳияти 10^{-4} – 10^{-5} чен карда шавад [2, с.96].

Мақсади кори мазкур ин аз рӯи графика дараҷабандӣ ёфтани муодилаи вобастагии нишондоди шикаст аз консентратсия ва бо ёрии ин муодила муайян кардани нишондоди шикасти албумин барои консентратсияи дилхоҳи он мебошад.

Ченкуниҳои нишондоди шикаст дар рефрактометрҳои Аббе гузаронида шудааст, ки асоси принципи кори онро ҳодисаи инъикоси пурраи дохилӣ ҳангоми гузаштани рӯшноӣ аз сарҳади ду муҳити нишондодҳои шикасташон гуногун ташкил медиҳад. Қисми асосии рефрактометрро блоки призмаи ҷудошаванда ташкил медиҳад, ки аз ду призмаи 1, 2 – и аз як намуди шиша сохта шуда (расми 1), иборат буда, байни онҳо қабати моеи таҳлилшаванда гузошта мешавад.

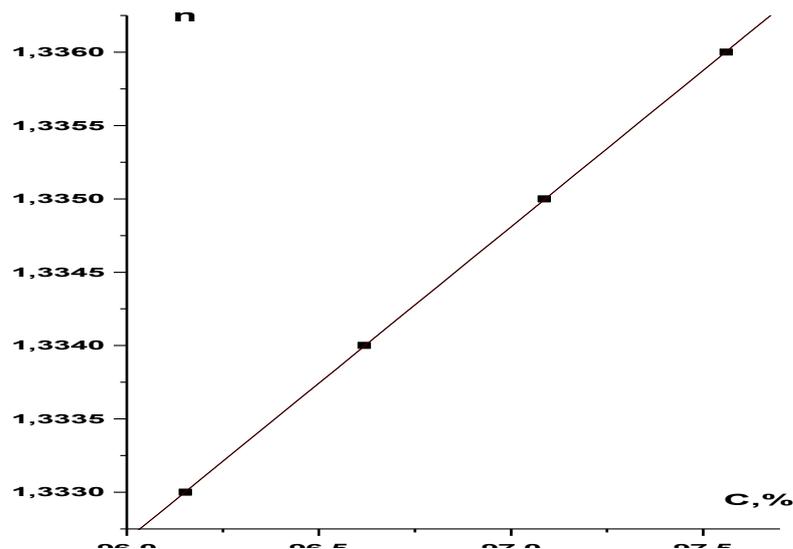

Расми 1. Призмаи ҷудошаванда

Бо воситаи ин асбоб моддаҳоеро таҳқиқ кардан мумкин аст, ки нишондоди шикасташ аз нишондоди шикасти призмаҳои ченкунанда хурд бошад.

Дар кори мазкур як чанд маҳлулҳои обии консентратсияҳои гуногуни албуминро тайёр карда нишондоди шикасти онҳо чен карда шудааст.

Дар асоси натиҷаҳои гирифташуда графика дараҷабандӣ дар координатаи «нишондоди шикаст (n) – консентратсияи албумин (%)» сохта шудааст. Барои маҳлули обии албумин ин график чунин намуд дорад (расми 2):

Расми 2. Графики вобастагии нишондоди шикасти маҳлули оби албумин аз концентратсия

Аз рӯи ин график муодилаи вобастагии нишондоди шикаст аз концентратсияро бо усули нуқтаҳои интихобшуда меёбем. Барои ин дар хати рост нуқтаҳои дилхоҳро гирифта мумкин аст. Барои мисол, чунин нуқтаҳоро интихоб мекунем: барои концентратсияи 96,4% $n=1.3335$ ва барои 97% $n=1.3348$. Ду муодила тартиб медиҳем:

$$\begin{aligned} 1.3348 &= A + B \cdot 97 \\ 1.3335 &= A + B \cdot 96.4 \end{aligned}$$

Ин муодилаҳоро ҳал карда барои A ва B чунин қиматҳоро ҳосил мекунем: $A=1.1253$ ва $B=0.00216$.

Аз ин ҷо муодилаи вобастагии нишондоди шикаст аз концентратсия чунин намудро мегирад:

$$n = 1.1253 + 0.00216 \cdot C.$$

Барои санҷиши дурустии муодила чунин амалро иҷро мекунем: аз рӯи графики дараҷабандӣ меёбем, ки барои концентратсияи 96,8% нишондоди шикасти 1.3344 мувофиқ меояд. Қимати концентратсияро ба муодила гузошта, барои нишондоди шикаст чунин қиматро ҳосил мекунем:

$$n = 1.1253 + 0.00216 \cdot 96.8 = 1.3343.$$

Дида мешавад, ки қимати нишондоди шикасти аз муодила ёфта шуда ба қимати аз график ёфташудаи наздик аст. Аз ин ҷо бармеояд, ки аз рӯи муодилаи ҳосилшуда нишондоди шикасти албуминро барои концентратсияи дилхоҳ муайян кардан мумкин аст.

АДАБИЁТ

1. Н.У. Муллоев, З.З.Исломов Усулҳои оптикӣ таҳлил.-Душанбе. 2015, 191с.
2. Ю.С. Ляликов Физико-химические методы анализа. - М.: Химия, 1974.-536с.

МУАЙЯН КАРДАНИ НИШОНДОДИ ШИКАСТИ АЛБУМИН АЗ РҶИ ГРАФИКИ ДАРАҶАБАНДӢ

Нишондоди шикаст яке аз доимӣҳои мебошад, ҳосияти физикӣ моддаро тавсиф медиҳад ва онро бо саҳеҳияти баланд ва дар фосилаи кӯтоҳи вақт бо миқдори ками модда чен кардан мумкин аст. Дар қисми мазкур аз рӯи график дараҷабандӣ муодилаи вобастагии нишондоди шикаст аз концентратсия ёфта шудааст, ки бо воситаи он нишондоди шикасти албумин барои концентратсияи дилхоҳи он муайян кардан мумкин аст. Барои чанд маҳлулҳои оби концентратсияҳои гуногуни албумин нишондоди шикасти онҳо чен карда графики дараҷабандӣ сохта шудааст. Аз рӯи ин график муодилаи вобастагии нишондоди шикаст аз концентратсияро бо усули нуқтаҳои интихобшуда ҳосил карда шудааст, ки нишондоди шикасти албуминро барои концентратсияи дилхоҳ муайян карда шавад.

Калидвожаҳо: нишондоди шикаст, албумин, рефрактометр, графики дараҷабандӣ

ОПРЕДЕЛЕНИЕ ПОКАЗАТЕЛЯ ПРЕЛОМЛЕНИЯ АЛЬБУМИНА ПО ГРАДУИРОВОЧНОМУ ГРАФИКУ

Показатель преломления - одна из констант, которая характеризует физические свойства вещества и может быть измерена с высокой точностью и за короткий период времени с небольшим количеством вещества. В данной работе по градуировочному графику найдено уравнение зависимости показателя преломления от концентрации, с помощью которого можно определить показатель преломления альбумина для него любой концентрации. Для нескольких водных растворов с разной концентрацией альбумина был измерен их показатель преломления и построен график. Согласно этому графику, используя метод выбранных точек, получено уравнение зависимости показателя преломления от концентрации позволяющий определить показатель преломления альбумина для любой его концентрации.

Ключевые слова: показатель отказов, альбумин, рефрактометр, градуировочная шкала.

DETERMINATION OF THE REFRACTIVE INDICATOR OF ALBUMIN ON THE GRADUATING GRAPH

The index of failure is one of the constants that characterizes the physical properties of matter and can be measured with high accuracy and in a short period of time with a small amount of matter. In this work, according to the graphing graph, the equation of dependence of the index of failure on concentration is found, through which the index of failure of albumin for the desired concentration can be determined. For several aqueous solutions of different concentrations of albumin, their failure index was measured and a graphing graph was constructed. According to this graph, the equation of dependence of the index of refraction on concentration is obtained by the method of selected points to determine the index of failure of albumin for the desired concentration.

Keywords: bounce rate, albumin, refractometer, calibration scale.

Сведения об авторе: *Очмас Настаран* – Таджикский национальный университет, магистр второго курса кафедры оптики и спектроскопии. Тел. 917 99 97 33.

Information about the author: *Ochmas Nastaran* – Tajik National University, second- year student of the Department of Optics and Spectroscopy. Phone: 917 99 97 33.

НЕЭМПИРИЧЕСКИЕ РАСЧЕТЫ МЕЖМОЛЕКУЛЯРНЫХ АССОЦИАЦИЙ МОЛЕКУЛЫ ИМИДАЗОЛА

М. К. Холмуродов, Н. У. Муллоев
Таджикский национальный университет

Гетероциклические соединения широко распространены в природе и составляют основу многих природных биологически активных веществ и лекарственных средств [1]. Расширение области практического использования и повышение эффективности применения гетероциклические соединения требует предварительного исследования их физико-химических свойств и зависимость этих свойств от физических условий и структуры соединений.

Среди гетероциклических соединений особый интерес представляют азотсодержащие пятичленные гетероциклические соединения производных имидазола, которые входят в состав нескольких природных соединений, таких как гистамин, биотин, алкалоидов и нуклеиновой кислоты, и является очень важным классом среди лекарственных соединений [2].

В последнее время для установления механизмов сложных органических реакций применяются квантово-химические расчеты. Квантово-химические исследования колебательных спектров и межмолекулярного взаимодействия (ММВ) позволяют рассчитывать многие характерные параметров органических соединений и широко используются при анализе и интерпретации полученных экспериментальных результатов [3].

В настоящей работе квантово-химическим методом произведён расчёт молекулярной структуры водородно-связанного комплекса (димера) имидазола

Квантово-химические расчеты произведена методом функционала электронной плотности B3LYP/6-31G с использованием комплекса программ Gaussian [4-6].

На рис. 1 приведена рассчитанная молекулярная структура и заряды на атомах молекулы имидазола

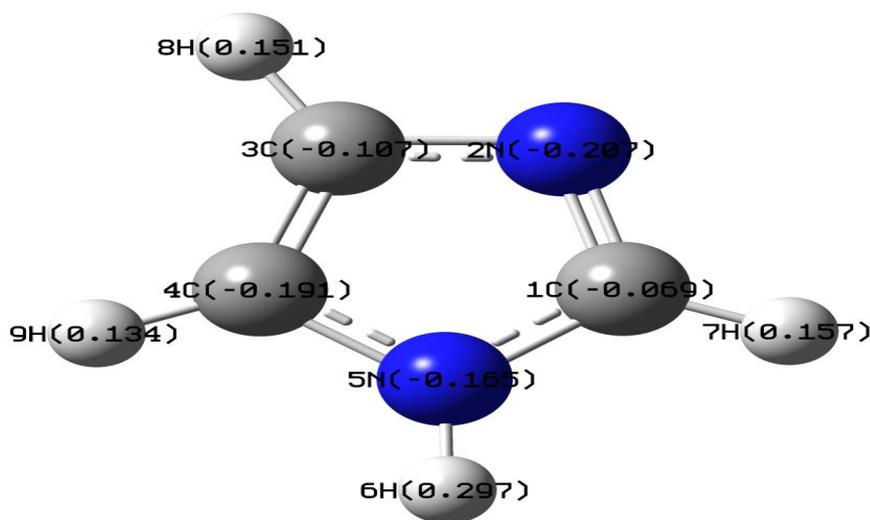

Рис. 1. Молекулярная структура и электронная плотность на атомах молекулы имидазола.

Для электронной структуры имидазола характерно две особенности. Первая особенность заключается в наличии относительно свободной электронной пары у одного атома азота (N2), который определяет атакцепторной способности имидазола. Вторая особенность заключается в том, что неподеленная пара электронов другого атома азота(N5), участвует в образовании ароматической π -системы и это атом определяет протондонорной свойств имидазола. Таким образом, имидазол представляет собой как хороший донор, так и хороший акцептор водородных связей, причем именно атомы азота(N2)-донор электронной пары, а N(5)-H(6) акцептор электронной пары, т.е. имидазол имеет амфотерные свойства. Одним из факторов, определяющих эффективность донорно-акцепторных взаимодействий молекул, является их способность образовывать межмолекулярные Н-связи, что в конечном счёте обуславливает их реакционную способность [7]. Амфотерные свойства имидазола проявляется, прежде всего, при самоассоциации молекул посредством межмолекулярные Н-связи в конденсированном состоянии веществ [8].

На рис.2 показана оптимальная молекулярная структура димера имидазола.

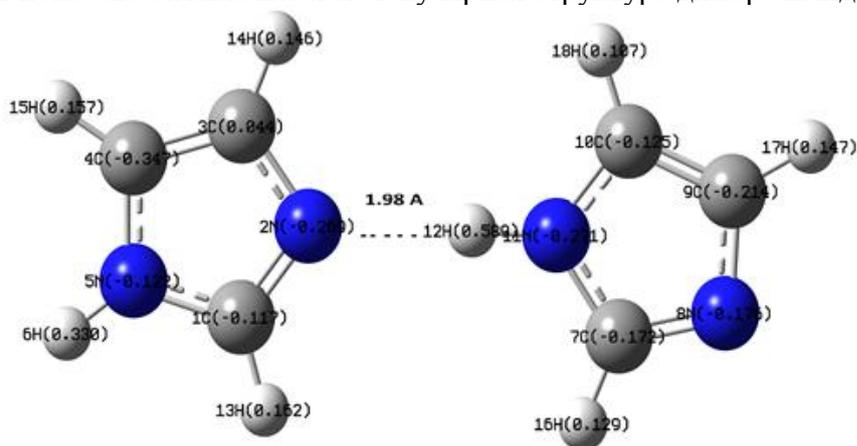

Рис. 2 Молекулярная структура и электронная плотности на атомах водородно-связанного комплекса имидазола

В таблице 1 приведены данные расчёта величины зарядов q на атомах димеров имидазола

Таблица. 1. Величины зарядов на атомах в димерах имидазола

1 C -0.116662	2 N -0.269193	3 C 0.044303	4 C -0.346939
5 N -0.121660	6 H 0.330099	7 C -0.171499	8 N -0.176196
9 C -0.213684	10 C -0.125326	11 N -0.270735	12 H 0.588813

13 Н 0.161873	14 Н 0.146493	15 Н 0.157199	16 Н 0.129429
17 Н 0.146643	18 Н 0.107042		

На рис.2 приведены теоретический (а) и экспериментальный (б) ИК – спектры димеров имидазола в области частот 1700 – 500 см^{-1} .

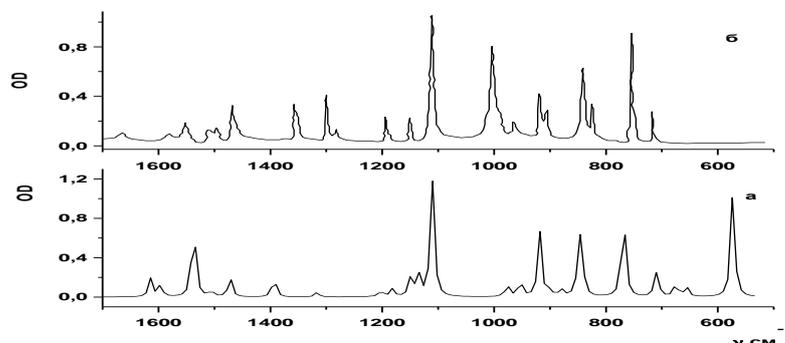

Рис.3. Расчетный (а) и экспериментальный [9] (б) ИК – спектры димеров имидазола в области частот 1700 – 500 см^{-1} .

В таблице 2 приведены сравнение частот максимумов полос поглощения в экспериментальном и теоретическом ИК–спектрах имидазола.

Видно, что теоретический спектр качественно совпадает с экспериментальным спектром имидазола. Качественное воспроизведение экспериментального спектра показывают, что выбранное силовое поле и электрооптические параметры могут быть использованы для расчётов колебательных спектров более сложных образований молекул имидазола, чем димеров, а также его кристаллов, и тем самым служить для выявления роли водородной связи в колебательных спектрах этих образований. Кроме того, вышеприведенные расчеты могут помочь в интерпретации ИК – спектров гетероциклических соединений азольного ряда, а силовое поле и электрооптические параметры димера имидазола будут полезны при расчете колебательных спектров этих соединений.

ЛИТЕРАТУРА

1. Тимошенко Л.В. Гетероциклические соединения. // Изд. Томский политехнический университет, 2013. -С.90.
2. Пожарский А.Ф. Гетероциклические соединения в биологии и медицине // Соросовский образовательный журнал, 1996. -№6. -С.25-32.
3. Kh.A. Khushvaktov, A. Jumabaev, V.E. Pogorelov, U.N. Tashkenbaev, A.A. Absanov, G. Sharifov, B.Amrullaeva. Intermolecular hydrogen bond in acetic acid solutions. Raman spectra and ab initio calculations // American Journal of Physics and Applications. Received: December 7, 2018; Accepted: December 20, 2018; Published: January 15, 2019. V.6, №.6. PP.169-174.
4. Foresman J.B., Frisch J.M. Exploring Chemistry with Electronic Structure Methods: A Guide to Using Gaussian //Pittsburgh: Gaussian Inc, 1993.-PP.250.
5. Helgaker T. Molecular electronic – structure theory // J. Olsen. -New-York: John Wiley & Sons. LTD, 2000.-PP.890.
6. V. Frisch, G.W. Trucks, H.B. Schiegl. et al. Gaussian 03. Revision B.03 // Pittsburgh: Gaussian Inc, 2003.-PP.20.
7. Н.У. Муллоев, М.Х. Ходиев, З.З. Исломов, Н.Л. Лаврик Влияние структуры молекул производных триазола на эффективность образования межмолекулярной Н-связи. Журнал структурной химии, 2020. -том.61. №2. С. 246-251.
8. Н.У.Муллоев, М. Файзиева, З.З. Исломов, Дж. Юсупова Протоноакцепторные способности гетероциклических соединений по полосам валентных колебаний групп N–H ассоциированных молекул // Журнал структурной химии, 2016, Т57, №5, С. 1075-1077.
9. Trivedi MK, Branton A, Trivedi D, Nayak G, Saikia G, et al. (2015) Physical and Structural Characterization of Biofield Treated Imidazole Derivatives. Nat Prod Chem Res 3: 187. doi:10.4172/2329-6836.1000187

НЕЭМПИРИЧЕСКИЕ РАСЧЕТЫ МЕЖМОЛЕКУЛЯРНЫХ АССОЦИАЦИЙ МОЛЕКУЛЫ ИМИДАЗОЛА

В данной работе методом функционала электронной плотности B3LYP/6–31G с использованием комплекса программ Gaussian произведён расчёт молекулярной структуры водородно-связанного комплекса (димера) имидазола. Рассчитаны величины зарядов q на атомах димеров имидазола. Показано, что наибольшая положительный заряд на атомах водорода группы N(11)-H(12) (0.589) , а наибольшая электронная плотность на атоме N(2) (-0.269) соседней молекулы. Кроме того, расстояния между этими атомами является наименьшими и составляет $R=1.98\text{Å}$. Поэтому электростатическое взаимодействие этими атомами сильнее, чем взаимодействие между другими атомами. Также, рассчитаны ИК – спектры

димеров имидазола в области частот $1700 - 500 \text{ см}^{-1}$. Установлено, что теоретический спектр качественно совпадает с экспериментальным спектром имидазола. Качественное воспроизведение экспериментального спектра показывают, что выбранное силовое поле и электрооптические параметры могут быть использованы для расчётов колебательных спектров более сложных образований молекул имидазола.

Ключевые слова: межмолекулярная, взаимодействия, ИК-спектроскопия, имидазол, гетероциклических соединений.

ХИСОБКУНИХОИ ГАЙРИЭМПИРИКИИ АССОСИАТСИЯИ БАЙНИМОЛЕКУЛИИ МОЛЕКУЛАИ ИМИДАЗОЛ

Дар ин кор сохтори молекулави димери имидазол бо усули функционалии зичии электронҳо В3LYP / 6-31G бо истифода аз баътаи барномаҳои Гауссиян ҳисоб карда шудааст. Бузургии зарядҳои q дар атомҳои димери имидазол ҳисоб карда шудаанд. Нишон дода шудааст, ки заряди аз ҳама калони мусбат ба атомҳои гидрогении гурӯҳи N (11) -H (12) (0.589) ва зичии зиёдтарини электронҳо дар атомҳои N (2) (-0.269) молекулаи ҳамсоя аст. Ғайр аз ин, масофаи байни ин атомҳо хурдтарин буда, $R = 1.98 \text{ \AA}$ мебошад. Аз ин рӯ, ҳамтаъсирии электростатикӣ байни ин атомҳо нисбат ба ҳамтаъсирии байни атомҳои дигар кавитар аст. Инчунин, спектрҳои ИС -и димери имидазол дар ҳудуди басомади $1700 - 500 \text{ см}^{-1}$ ҳисоб карда шуданд. Муайян карда шуд, ки спектри назариявӣ сифатан бо спектри таҷрибавӣ имидазол рост меояд. Сифатан монандии ин спектрҳо нишон медиҳад, ки майдони кувваги ва параметрҳои электрооптикӣ интиҳобшударо барои ҳисоб кардани спектрҳои лапишии пайвастагиҳои мураккабтари молекулаҳои имидазол истифода бурдан мумкин аст.

Калидвожаҳо: байнимолекулавӣ, қарзгирӣ, спектроскопияи IR, имидазол, пайвастагиҳои гетероциклӣ.

AB INITIO CALCULATIONS OF INTERMOLECULAR ASSOCIATIONS OF THE IMIDAZOLE MOLECULE

In this work, the molecular structure of the hydrogen-bonded complex (dimer) of imidazole was calculated using the B3LYP / 6-31G electron density functional method using the Gaussian software package. The values of charges q on the atoms of imidazole dimers are calculated. It is shown that the highest positive charge is on the hydrogen atoms of the N (11) -H (12) group (0.589), and the highest electron density on the N (2) atom (-0.269) of the neighboring molecule. In addition, the distance between these atoms is the smallest and is $R = 1.98 \text{ \AA}$. Therefore, the electrostatic interaction between these atoms is stronger than the interaction between other atoms. Also, the IR spectra of imidazole dimers in the frequency range $1700 - 500 \text{ cm}^{-1}$ were calculated. It was found that the theoretical spectrum qualitatively coincides with the experimental spectrum of imidazole. A qualitative reproduction of the experimental spectrum shows that the chosen force field and electro-optical parameters can be used to calculate the vibrational spectra of more complex formations of imidazole molecules.

Keywords: intermolecular, borrowing, IR spectroscopy, imidazole, heterocyclic compounds.

Сведения об авторах: *Муллоев Нурулло Урунбойевич* – доктор физико-математических наук, профессор кафедры оптики и спектроскопии Таджикского национального университета.
Холмуродов Мехрафзун Курбоналиевич – Таджикский национальный университет, магистр второго курса кафедры оптики и спектроскопии. Тел.: 987 81 38 38.

Information about authors: *Mulloev Nurullo Urunboevich*, professor of optics and spectroscopy department of physics faculty, Tajik National University
Kholmurodov Mehrafzun Qurbonalievich – Tajik National University, second-year student of the Department of Optics and Spectroscopy. Phone: 987 81 38 38.

МУАЙЯН ҚАРДАНИ ЗАРИБИ ФУРҶУРДИ ПОЛИКАРБОНАТ АЗ РҶИ СПЕКТРИ ФУРҶУРД

Эмоли Абдуллох
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Асоси таҳлили микдории моддаҳо аз рӯи спектри фурӯбурд қонуни Бугер-Ламберт-Беер мебошад. Ин қонун интенсивияти дастаи рӯшноии ба модда афтанда ва аз он гузаштаре бо ғафсии мухити фурӯбаранда алоқаманд мекунад.

Хангоми аз дохили модда гузаштани рӯшноӣ интенсивияти он кам мешавад. Камшавии интенсивноқӣ ин натиҷаи таъсири мутақобили мавҷи рӯшноӣ бо модда мебошад, ки як қисми энергияи рӯшноӣ ба модда дода мешавад. Сушт шудани тағйирёбии интенсивияти дастаи шуои афтанда хангоми аз модда гузаштан ба ғафсии модда d ва интенсивияти рӯшноии афтанда вобаста мебошад;

$$I = I_0 e^{-kd}$$

дар ин чо I_0 - интенсивияти рӯшноии афтанда, I - интенсивияти рӯшноии аз модда гузашта, k -зариби фурӯбурд (л/мол.см), d -ғафсии модда (см). Ин қонуни

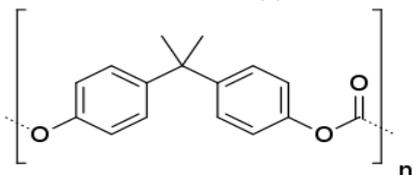
Бугер –Ламберт мебошад, ки камшавии интенсивияти рӯшноии гузаштaro бо зиёд шудани гафсии қабат нишон медиҳад.

Нисбати $I/I_0 = T$ - нургузаронӣ, бузургии $D = \ln \frac{1}{T} = \ln \frac{I_0}{I}$ - зичии оптикӣ ва

бузургии $k = D/d$ [см⁻¹]- ро зариби фурубурди Бугерӣ меноманд [1, с.81-88].

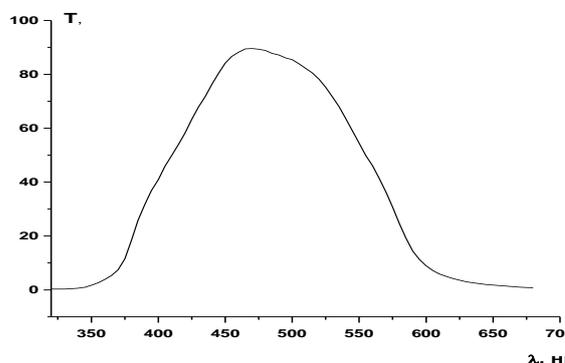
Мақсади кор омӯзиши қонуни фурубурди рӯшноӣ дар соҳаи намоён ва муайян кардани зариби фурубурди рӯшноӣ дар асоси қонуни Бугер – Ламберт, мебошад. Ченкунӣ бо воситаи спектрофотометри Spekol 11, дар соҳаи 360-700 нм гузаронида шудааст [2]. Ба сифати моддаи таҳқиқшаванда полимери поликарбонат истифода бурда шудааст.

Поликарбонатҳо полимери термопластикӣ буда пайвастагиҳои мураккаби органикӣ асосашон полиэфирҳои хатгӣ мебошанд.

Хусусиятҳои термопластикии поликарбонат имкон медиҳанд, ки аз онҳо маҳсулоти гуногун истеҳсол карда шавад. Хусусияти фарқкунанда он ин хосияти тобовар будани мавод ба ҳарорати паст, то минӯс 200⁰С, мебошад. Ҳудуди болоии ҳарорат тақрибан 90 - 100 ⁰С дараҷа аст. Лавҳаҳои сабук ба осонӣ насбшавандаи поликарбонат гармиро нигоҳ медоранд ва миқдори зиёди рӯшноиро мегузаронанд ва ҳамзамон аз таъсири зараровари шуои ултрабунафш муҳофизат мекунанд [3, с.45]. Аз ин сабаб, омӯхтани хосиятҳои спектралӣ ва қобилияти нургузарони термопластикии поликарбонат муҳим мебошад.

Дар расми 1 спектри фурубурди моддаи таҳқиқшаванда дар соҳаи 350-700 нм нишон дода шудааст.

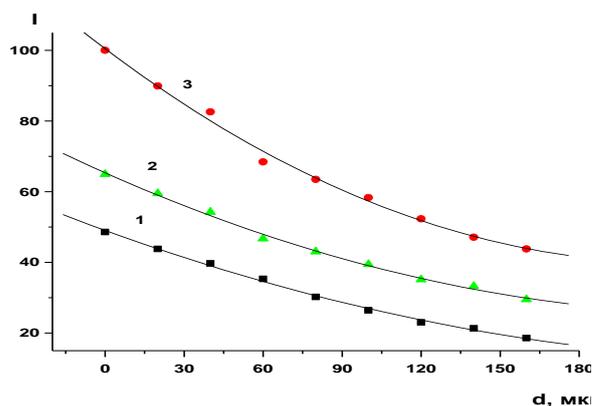

Расми 1. Спектри нургузарони полимери поликарбонат дар соҳаи 350-700 нм.

Аз расм дида мешавад, ки полимери поликарбонат дар 475 нм нургузаронии зиёдтарин дорад.

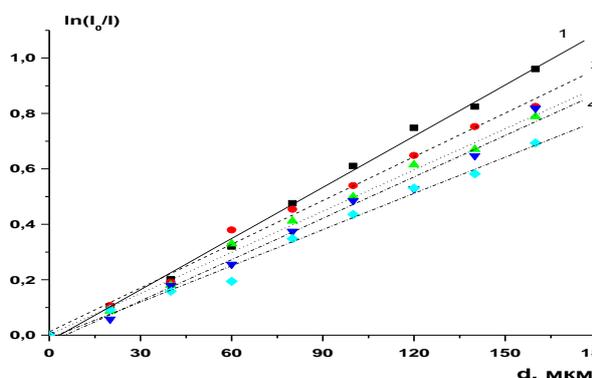
Барои муайян кардани зариби фурубурди рӯшноӣ қимати I_0 ва I -ро барои гафсиҳои гуногун (20-160 мкм)- и моддаи таҳқиқшаванда чен карда шудааст. Натиҷаҳои ҳосилшуда дар ҷадвал оварда шудааст.

Дар расми 2 вобастагии интенсивнокии афканишоти аз модда гузашта аз гафсии қабат нишон дода шуда аст. Дида мешавад, ки ин вобастаги характери экспоненсиалӣ дорад.

Расми 2. Вобастагии интенсивнокии афканишоти аз модда гузафта аз ғафсии қабат барои дарозии мавҷҳои гуногун: 1-400нм, 2-550нм, 3-475нм,.

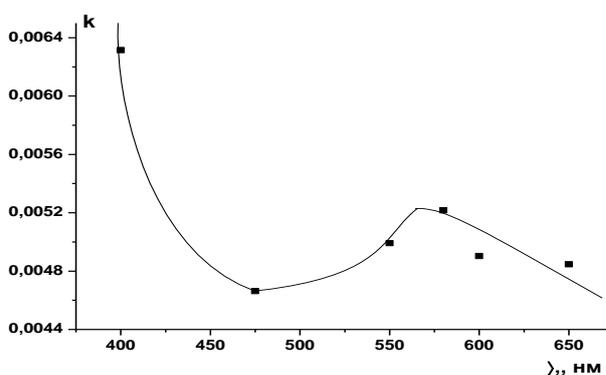
Маҷмӯи графикҳои вобастагии $\ln\left(\frac{I_0}{I}\right)$ (зичии оптикӣ) аз ғафсии қабат d барои дарозии мавҷҳои гуногун дар расми 3 оварда шудааст. Дида мешавад, ки ин вобастаги хаттӣ мебошад.

Расми 3. Вобастагии $\ln\left(\frac{I_0}{I}\right)$ аз ғафсии қабат d барои дарозии мавҷҳои гуногун: 1-400 нм, 2-475 нм, 3-550 нм, 4-600 нм, 5-650 нм.

Графикҳоро истифода бурда зариби фурӯбурдро дар асоси қонун Бугер – Ламберт ҳисоб карда шуда аст. Барои ин бо ёрии график кунҷи моилро барои хати рости гузаронида, ҳамаи дарозииҳои мавҷ муайян мекунанд.

Яке аз омилҳои асоси ин вобастагии коэффисенти фурӯбурд аз дарозии мавҷ мебошад. Дар расми 4 вобастагии коэффисенти фурӯбурд аз дарозии мавҷ нишон дода шудааст.

Расми 4. Вобастагии спектралӣи коэффисенти фурӯбурди поликарбонат

Дида мешавад, ки вобастагии коэффисенти фурубурд аз дарозии мавҷи характери ғайри монотони дорад. Дар дарозии мавҷи 475 нм коэффисенти фурубурд барои полимери поликарбонат қимати хурдаринро дорад. Яъне дар ин дарозии мавҷ поликарбонат қобилияти нургузаронии зиёдтарин дорад.

АДАБИЁТ

1. Н.У. Муллоев, З.З.Исломов Усулҳои оптики таҳлил.-Душанбе. 2015, 191с.
2. Описание спектрофотометр СРЕКОЛ 11.
3. Тугов И.И., Костыркина Г.И. «Химия и физика полимеров» М.: Химия 1989. - 432

МУАЙЯН КАРДАНИ ЗАРИБИ ФУРУБУРДИ ПОЛИКАРБОНАТ АЗ РҶИ СПЕКТРИ ФУРУБУРД

Усулҳои оптикӣ ба таъсири байниҳамдигарии энергияи рӯшноӣ бо моддаи таҳқиқшаванда асос ёфтааст. Тағйирёбии интенсивнокии афканишоти электромагнитӣ баъди таъсири байниҳамдигарии бо модда, бо таркиби сифатӣ ва миқдории модда вобаста аст, ки истифодаи васеъ ва тараққиёти босуръати усулҳои спектралӣ таҳлилро таъмин мекунад. Дар қори мазкур ҳосияти спектралӣ полимери поликарбонат дар соҳаи 350-700 нм омӯхта шуда, дар асоси қонун Бугер – Ламберт зариви фурубурди он муайян карда шудааст. Маълум карда шуд, ки полимери поликарбонат дар 475 нм нургузаронии зиёдтарин дорад. Аз рӯи графикаи вобастагии зичии оптикӣ аз ғафсии қабат барои дарозии мавҷҳои гуногун зариви фурубурд ҳисоб карда шудааст. Нишон дода шудааст, ки вобастагии коэффисенти фурубурд дар дарозии мавҷи характери ғайри монотони дорад.

Калидвожаҳо: Зариви фурубурд, поликарбонат, спектри фурубурд, нургузаронӣ

ОПРЕДЕЛЕНИЕ КОЭФФИЦИЕНТА ПОГЛОЩЕНИЯ ПОЛИКАРБОНАТА ПО СПЕКТРАМ ПОГЛОЩЕНИЯ

Оптические методы основаны на взаимодействии световой энергии с исследуемым веществом. Изменение интенсивности электромагнитного излучения после взаимодействия с веществом зависит от качественного и количественного состава вещества, что обеспечивает широкое использование и быстрое развитие спектральных методов анализа. В данной работе изучались спектральные свойства поликарбонатных полимеров в диапазоне 350-700 нм и определялась их коэффициент поглощения на основе закона Бугера-Ламберта. Было обнаружено, что поликарбонатный полимер имеет самый высокий коэффициент пропускания света при 475 нм. По графику, зависимости оптическая плотность от толщины слоя для разных длин волн определены коэффициент поглощения. Показано, что зависимость коэффициента поглощения от длины волны имеет немонотонный характер.

Ключевые слова: амортизация, поликарбонат, спектр поглощения, светопропускание.

DETERMINING THE ABSORPTION COEFFICIENT OF POLYCARBONATE ON THE ABSORPTION SPECTRUM

Optical methods are based on the interaction of light energy with the substance under investigation. The change in the intensity of electromagnetic radiation after interaction with a substance depends on the qualitative and quantitative composition of the substance, which ensures the widespread use and rapid development of spectral methods of analysis. In this work, we studied the spectral properties of polycarbonate polymers in the range of 350-700 nm and determined their absorption coefficient based on the Bouguer-Lambert law. The polycarbonate polymer was found to have the highest light transmittance at 475 nm. According to the graph, the dependence of the optical density on the layer thickness for different wavelengths, the absorption coefficient is determined. It is shown that the dependence of the absorption coefficient on the wavelength has a no monotonic character.

Key words: depreciation, polycarbonate, absorption spectrum, light transmission.

Сведения об авторе: *Эмоми Абдуллох* – Таджикский национальный университет, магистр второго курса кафедры оптики и спектроскопии.

Information about the author: *Emomi Abdullah* – Tajik National University, second- year student of the Department of Optics and Spectroscopy.

УДК: 519.86

ТАҲҚИҚИ МОДЕЛИ МАТЕМАТИКИИ ХИЗМАТРАСОНИИ ИНТЕРНЕТИ

Гулбоев Ф. Ҷ.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Дар айни замон шабакаи ҷаҳонии интернет қариб ба тамоми ғаъолияти инсон ва ҷамъият ворид шудааст. Бо воситаи он доду гирифтӣ иттилоот, муошират дар шабакаҳои иҷтимоӣ, таҳсилоти фосолавӣ, гузаронидани ҷорабиниҳои сатҳи гуногун ба таври онлайн ва ғайра ба анҷом расонида мешавад [1-9]. Аз ин лиҳоз талабот ба дастрасӣ ба интернет рӯз аз рӯз меафзояд. Бинобар ин

масъалаи дастрасӣ ба интернет ва хизматрасонии он яке аз масъалаҳои мубрами рӯз ба ҳисоб рафта, таҳқиқотҳои зиёде доир ба таҳлили ин масъала бахшида шудаанд [10-23]. Барои қонеъ гардондани талабот ба интернет дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ширкатҳои зиёди хизматрасонии интернетӣ, ба монанди Tojnet, Inetrcom, Телеком технолоджи, Tarena, Levakand, Истера, Сатурн-ОнЛайн ва ғайраҳо фаъолият менамоянд. Ҳар яке аз онҳо дар давоми солҳои фаъолияти худ як миқдор мизочонро пайдо кардаанд. Барои ҷалб намудани мизочон ин ширкатҳо аз воситаҳои гуногун, ба монанди пешниҳод намудани тарифҳои гуногун, нархномаҳои дастрас, таблиғотҳои ошкор ва ноошкорро истифода мекунанд. Табиист, ки барои ба анҷом расонидани ин чорабиниҳо маблағҳои муайн сарф намудан лозим аст. Бинобар ин масъалаи актуалие ба миён меояд, ки аз таҳлили таъсири бештари яке аз ин омилҳо ба ҷалб намудани мизочон иборат аст. Мақсади мақолаи мазкур аз он иборат аст, ки дар асоси модели математикии дар [24] оварда шуда, омиле, ки ба ҷалб намудани миқдори мизочон ба ширкатҳои хизматрасонии интернетӣ, бештар таъсир менамояд, таҳқиқ карда шавад.

Модели математикие, ки хизматрасонии интернетиро ифода мекунад чунин аст [24]:

$$\begin{cases} \frac{dn_0}{dt} = -\beta_1 n_0 - \beta_2 n_0 + \gamma_n, \\ \frac{dn_1}{dt} = \beta_1 n_0 - w_{12} n_1 + w_{21} n_2 - \alpha_4 n_1, \\ \frac{dn_2}{dt} = \beta_2 n_0 - w_{21} n_2 + w_{12} n_1 - \lambda_4 n_2, \\ \frac{dn_n}{dt} = -\gamma_n. \end{cases} \quad (1)$$

Дар системаи (1): $n_1(t)$ – шумораи муштариёни корхонаи таҳқиқшаванда, $n_2(t)$ – шумораи муштариёни ширкатҳои рақибон, $n_0(t)$ – шумораи муштариёни потенциалӣ, яъне онҳое, ки дорои компютер мебошанд, $n_n(t)$ – шумораи субектҳои, ки компютер надоранд, аммо қобилияти ба даст овардани онро доранд, β – коэффисиенте, ки аз таъсири омилҳо ба монанди таблиғ, тағйирёбии тарифҳо, маълумоте, ки муштариёни потенциалӣ аз муштариёни воқеӣ ба даст гирифта метавонанд, вобаста аст, α_4 – коэффисиенте, ки аз тағйирёбии тарифҳои корхонаи таҳлилшаванда вобаста буда, ба шумораи муштариёне, ки имрӯз воқеан мавҷуданд, таъсир расонда метавонад ва танҳо ҳангоми баланд шудани тарифҳо нобаробари нол мебошад, λ_4 – коэффисиенти аналогӣ барои рақибон, γ – коэффисиенти тавсифкунандаи суръати "компютеркунонӣ" дар минтақа, w_{12} , w_{21} – мувофиқан эҳтимолияти гузариши муштариён аз ширкати таҳқиқшаванда ба ширкати рақибон ва баръакс.

Коэффисиентҳои w дар навбати аввал, аз самаранокии кӯшишҳои маркетингии ширкатҳо ва дар навбати дуюм, аз ноустувории афзалиятҳои истифодабарандагон вобаста аст, чунки ҳамеша муштариёни потенциалие вучуд доранд, ки ба категорияи "ҷустуҷӯкунандагон" тааллуқ доранд. Хамин тарик:

$$w_{12} = (\beta_2 + k)n_1, \quad w_{21} = (\beta_1 + k)n_2, \quad (2)$$

ки дар ин ҷо k коэффисиенти ноустувории дар боло тавсифшударо нишон медиҳад. Коэффисиенти β чунин ифода карда мешавад:

$$\beta_1 = \alpha_1 n_1 + \alpha_2 + \alpha_3, \quad \beta_2 = \lambda_1 n_1 + \lambda_2 + \lambda_3 \quad (3)$$

Дар ин ҷо α_1 , λ_1 – коэффисиентҳои таблиғоти ноошкор (мувофиқан ширкати таҳқиқшаванда ва ширкати рақибон), яъне суръати афзоиши муштариён аз тарафи

онҳое, ки дар бораи ширкат аз дӯстон огоҳ шудаанд. Табиист, ки ин суръатҳо аз шумораи муштарӣи мавҷуд буда вобаста аст. α_2, λ_2 – коэффициентҳои, ки аз самаранокии табиғоти ошкор вобаста мебошанд (яъне аз табиғоти ВАО). α_3, λ_3 – коэффициентҳои, ки коэффициентҳои α_4 ва λ_4 пурра мекунад ва танҳо дар ҳолати паст шудани тарифҳо аз сифр фарқкунанда мебошанд.

Моделҳои математикии (1) рафтори муштарӣи, ки хизматрасонии интернетиро истифода мекунад, бо ба ҳисобгирии он ки шумораи онҳо ба даромадҳои гирифташудаи ширкат мутаносибан таъсир мерасонад, ифода мекунад.

Ҳар як ширкати хизматрасонии интернетӣ кушиш менамояд, ки хизматрасонии интернетиро ба сифати баланд, баҳри аз даст надодани мизоҷони худ, иҷро намояд. Табиист, ки дар миёни ин ширкатҳо рақобатпазирӣ, баҳри зиёд намудани мизоҷони худ, ба амал меояд. Ин ширкатҳо кушиш ба ҳарч медиҳанд, ки мизоҷонҳои ширкати рақобатиро ба худ ҷалб намуда, миқдори ин ширкатҳоро дар бозори хизматрасонии интернетӣ кам намоянд. Аз ин сабаб, ҳар як ширкат маълумотҳо оид ба фаъолияти худро ба таври конфиденсиалӣ нигоҳ медорад ва дастрас намудани онҳо барои таҳқиқ ва ҳулосабарорӣ ниҳоят душвор мебошад. Аз ин лиҳоз барои таҳлил ва баррасӣ намудани мавзӯи мазкур киматҳои параметрҳои дар система (1) ҷойгир буда, аз адабиёти [24] гирифта шуда, шартҳои аввала тақриби интиҳоб карда мешаванд. Албатта ин параметрҳо ва шартҳои аввал аз омилҳои зиёди иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва демографии минтақае, ки дар он ширкати хизматрасонии интернетӣ ҷойгир аст, вобаста мебошанд. Аммо мақсади мақолаи мазкур аз таҳлили умумии проблема иборат буда, натиҷаҳои гирифта шуда имконият медиҳанд, ки доир ба масъалаи таҳқиқшаванда тасавуроти умумӣ пайдо карда шаванд.

Системаи муодилаҳои (1)-ро ба таври адади бо усули Эйлер ҳал менамоем. Пеш аз ин, ба системаи (1) ифодаҳои (2) ва (3) - ро гузошта, ҳосил менамоем:

$$\begin{cases} \frac{dn_0}{dt} = -(\alpha_1 n_1 + \alpha_2 + \alpha_3)n_0 - (\lambda_1 n_2 + \lambda_2 + \lambda_3)n_0 + m_n, \\ \frac{dn_1}{dt} = (\alpha_1 n_1 + \alpha_2 + \alpha_3)n_0 - (\lambda_1 n_2 + \lambda_2 + \lambda_3 + k)n_1^2 + \\ + (\alpha_1 n_1 + \alpha_2 + \alpha_3 + k)n_2^2 - \alpha_4 n_1, \\ \frac{dn_2}{dt} = (\lambda_1 n_2 + \lambda_2 + \lambda_3)n_0 - (\alpha_1 n_1 + \alpha_2 + \alpha_3 + k)n_2^2 + \\ + (\lambda_1 n_2 + \lambda_2 + \lambda_3 + k)n_1^2 - \lambda_4 n_2, \\ \frac{dn_n}{dt} = -m_n. \end{cases} \quad (4)$$

Акнун, барои системаи (4) схемаи Эйлери менависем:

$$n_0^{i+1} = n_0^i + f_0^i h, \quad n_1^{i+1} = n_1^i + f_1^i h, \quad n_2^{i+1} = n_2^i + f_2^i h, \quad n_n^{i+1} = n_n^i + f_n^i h,$$

Дар кучо

$$f_0 = -(\alpha_1 n_1 + \alpha_2 + \alpha_3)n_0 - (\lambda_1 n_2 + \lambda_2 + \lambda_3)n_0 + \lambda n_n,$$

$$f_1 = (\alpha_1 n_1 + \alpha_2 + \alpha_3)n_0 - (\lambda_1 n_2 + \lambda_2 + \lambda_3 + k)n_1^2 + \\ + (\alpha_1 n_1 + \alpha_2 + \alpha_3 + k)n_2^2 - \alpha_4 n_1,$$

$$f_2 = (\lambda_1 n_2 + \lambda_2 + \lambda_3)n_0 - (\alpha_1 n_1 + \alpha_2 + \alpha_3 + k)n_2^2 + \\ + (\lambda_1 n_2 + \lambda_2 + \lambda_3 + k)n_1^2 - \lambda_4 n_2,$$

$$f_n - m_n.$$

Шартҳои авваларо барои системаи (4) чунин гузошта:

$$t=0: n_0 = 5000, n_1 = 0, n_2 = 0, n_n = 10000 \quad (5)$$

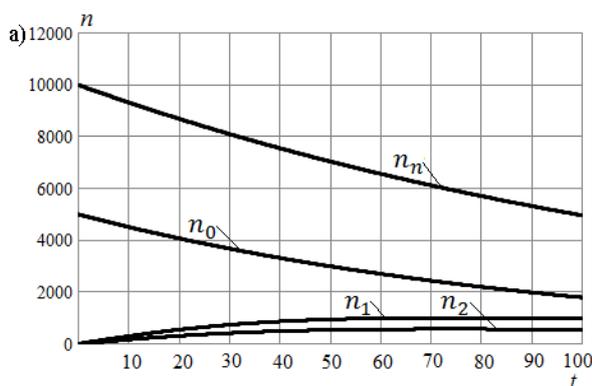
тағйирёбии қимати t -ро дар порчаи $[0;100]$ дида мебароем. Ҳамчун воқиди вақт мохро қабул менамоем, онгоҳ порчаи $[0;100]$ бо худ аз 0 то 100 мохро ифода мекунад.

Қимати параметрҳои системаи (4) чунин мебошанд [24]:

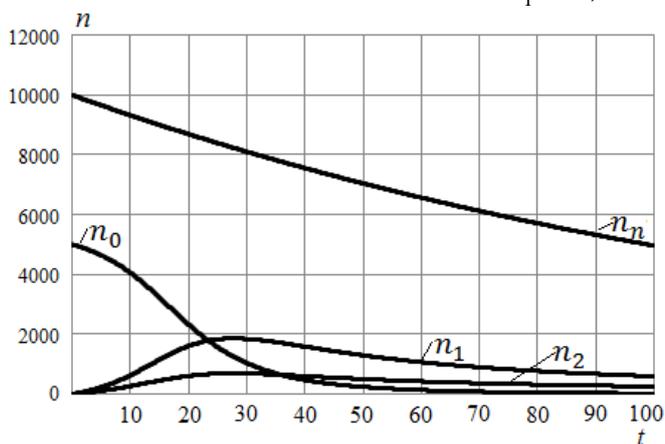
$$\alpha_1 = 35 \cdot 10^{-9}, \alpha_2 = 7,7 \cdot 10^{-3}, \alpha_3 = \lambda_3 = 0, \lambda_1 = 11 \cdot 10^{-9}, \lambda_2 = 2,5 \cdot 10^{-3}, \\ k = 0,035 \cdot 10^{-3}, \gamma = 0,007.$$

Ин қимати параметрҳо ҳамчун нуқтаи сарҳисоб гирифта шуда, ҳангоми бетағйир мондани k ва γ вобастагии функсияҳои системаи (1) аз иваз шудани қимати онҳо таҳқиқ карда мешавад.

Дар расми 1 ва 2 вобастагии функсияҳои системаи (1) вобаста аз вақт, ҳангоми тағйирдодани параметрҳои α_1 ва λ_1 , ки бо худ коэффисиентҳои таблиғоти ноошкорро (мувофиқан ширкати таҳқиқшаванда ва ширкати рақибон) ифода мекунад, оварда шудаанд.

Расми 1. Хатҳои каҷи вобастагии функсияҳои системаи (1) аз вақт, ҳангоми $\alpha_1 = 3,5 \cdot 10^{-9}, \lambda_1 = 11 \cdot 10^{-9}$.

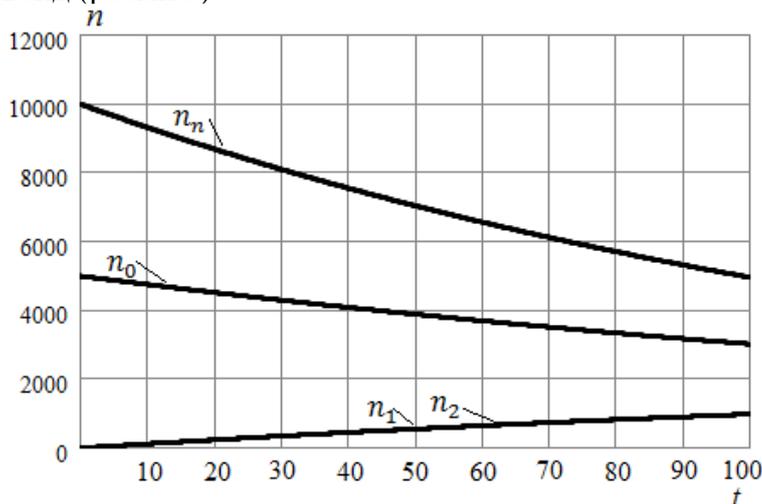
Расми 2. Хатҳои каҷи вобастагии функсияҳои системаи (1) аз вақт, ҳангоми $\alpha_1 = 3,5 \cdot 10^{-5}, \lambda_1 = 11 \cdot 10^{-6}$.

Аз расми 1 дида мешавад, ки ҳангоми $\alpha_1 = 3,5 \cdot 10^{-9}$ ва $\lambda_1 = 11 \cdot 10^{-9}$ будан, хати каҷи функсияи $n_1(t)$ ҳангоми $t < 50$ афзуда, барои $t \geq 50$ афзоиши он бениҳоят хурд аст. Ин аз он шаҳодат медиҳад, ки аз рӯзҳои аввали фаъолияти ширкати хизматрасонии интернетӣ то 50 моҳи хизматрасонӣ мизочони ширкат оҳиста-оҳиста зиёд шуда, баъд аз $t \geq 50$ пайваस्तшавии ҳармоҳаи мизочон муътадил мешавад. Аз расми 2 маълум мешавад, ки зиёд намудани қимати параметри $\alpha_1 = 3,5 \cdot 10^{-5}$ ба зиёдшавии функсияи $n_1(t)$ оварда мерасонад. Ин зиёдшавӣ аз аввали таъсисёбии ширкати хизматрасонии интернетӣ то 30 моҳи фаъолият давом ёфта, баъдан пастшавии миқдори мизочон дар ширкати

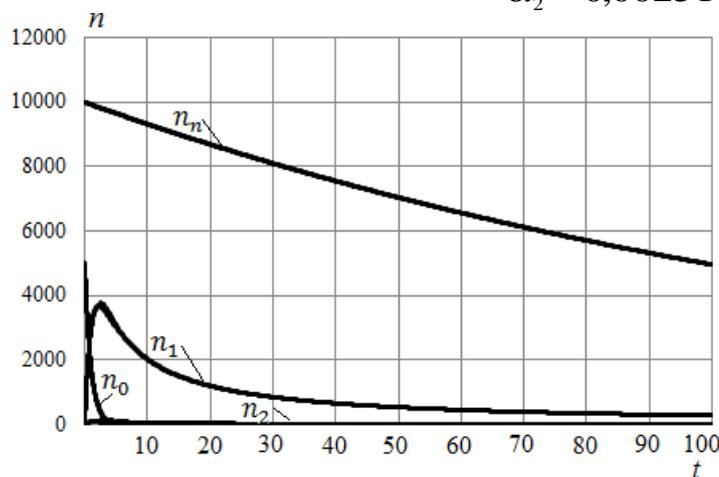
тахқиқшаванда ба назар мерасад. Қайд намудан лозим аст, ки, барои шартҳои аввалаи (5) қимати максималии параметрҳои $\alpha_1 = 1,26 \cdot 10^{-4}$ ва $\lambda_1 = 11 \cdot 10^{-6}$ буда, ҳангоми аз ин зиёд қимат қабул намудан ҳалҳои ноустувор ба амал меоянд. Аён аст, ҳудуди поёнии ин қиматҳо $\alpha_1 = 3,5 \cdot 10^{-9}$, $\lambda_1 = 11 \cdot 10^{-9}$, чунки қиматҳои аз ин хурд ба тағйирёбии функсияҳо таъсир намерасонанд.

Акнун тағйирёбии функсияҳои системаи (1)-ро, ҳангоми тағйирдодани додани коэффисиентҳо, ки бо худ табиғотҳои ошқори ширкати интернетии таҳқиқшавандаро ифода мекунанд, яъне α_2 ва λ_2 – ро, дида мебароем.

Ҳангоми хурд намудани коэффисиенти α_2 аз 0,007 ба 0,002517 ва бетағйир мондани коэффисиенти $\lambda_2 = 0,0025$ қиматҳои функсияҳои $n_1(t)$ ва $n_2(t)$ қариб ба ҳам баробар мешаванд (расми 3).

Расми 3. Ҳаҷҳои қачи вобастагии функсияҳои системаи (1) аз вақт, ҳангоми $\alpha_2 = 0,002517$, $\lambda_2 = 0,0025$.

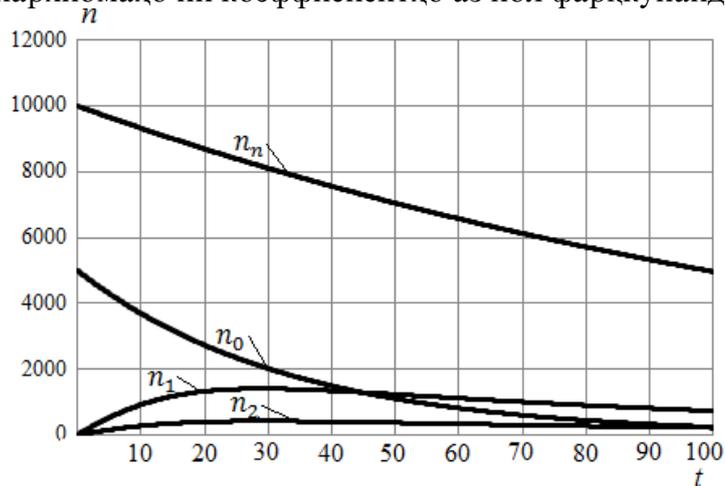
Расми 4. Ҳаҷҳои қачи вобастагии функсияҳои системаи (1) аз вақт, ҳангоми $\alpha_2 = 1$, $\lambda_2 = 0,001$.

Ҳудуди болоии коэффисиенти $\alpha_2 = 0,35$ аст, ки ҳангоми қимати $\lambda_2 = 0,0025$ будан ва шартҳои аввалаи (5) ҳисоб карда шудааст. Ҳангоми $\alpha_2 > 0,35$ шудан барои дилҳо қиматҳои λ_2 ҳалҳои ноустувор ба амал меоянд. Инчунин, ҳангоми $\lambda_2 > 0,0025$ барои қиматҳои ихтиёрии α_2 ҳалҳои ноустувор ба амал меоянд. Аммо, хурд намудани коэффисиенти λ_2 то 0,001 имконият медиҳад, ки диапазони тағйирёбии α_2 то 1 зиёд карда шавад (расми 4).

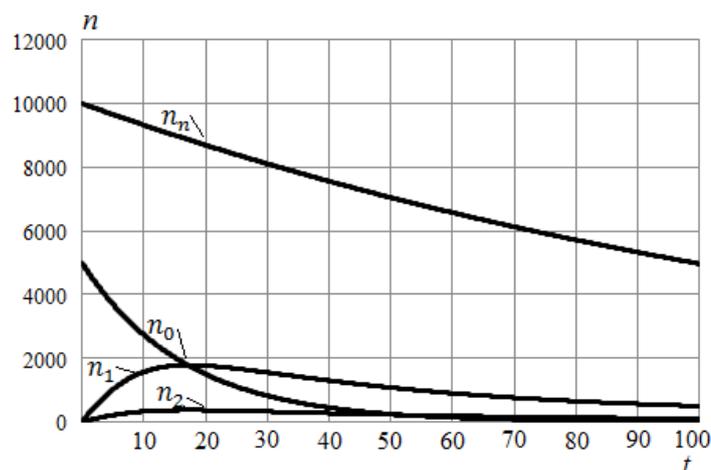
Аз расми 4 дида мешавад, ки ҳангоми $\alpha_2 = 1, \lambda_2 = 0,001$ дар муддати нисбатан кӯтоҳ, яъне қариб 5 моҳ, миқдори максималии мизочон ба ширкати интернетии таҳқиқшаванда шомил мешаванд.

Акнун тағйирёбии функсияҳои системаи (1)-ро ҳангоми иваз намудани коэффисиентҳои α_3, λ_3 ва α_4, λ_4 , ки бо худ мувофиқан кам ва зиёд намудани ҳаққи хизматрасонии интернетиро ифода мекунанд дида мебароем. Чи хеле ки дар боло қайд карда шуда буд, ин коэффисиентҳо, ҳангоми бетағйир мондани нархномаҳо

барои таъмини хизматрасониҳои интернетӣ, ба нол баробаранд. Дар ҳолати кам ё ин ки зиёд шудани нархномаҳо ин коэффисиентҳо аз нол фарқкунанда мешаванд.

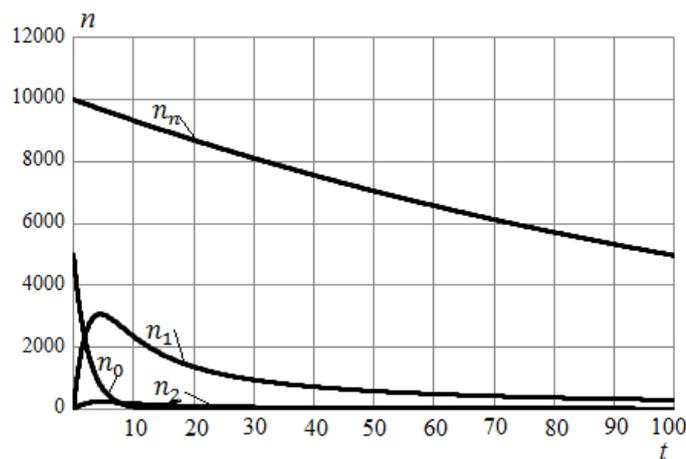
Расми 5. Хатҳои қачи вобастагии функсияҳои системаи (1) аз вақт, ҳангоми $\alpha_3 = 0,02$, $\lambda_3 = 0$.

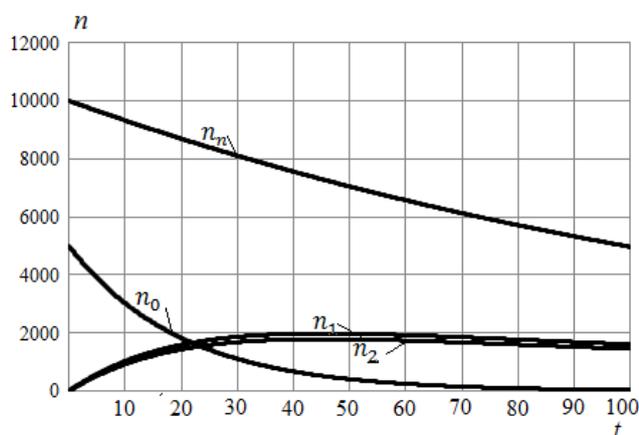
Расми 6. Хатҳои қачи вобастагии функсияҳои системаи (1) аз вақт, ҳангоми $\alpha_3 = 0,05$, $\lambda_3 = 0$.

Аз расмҳои 5, 6 ва расми 7 маълум мешавад, ки ҳангоми тағйирдодани қимати коэффисиенти α_3 аз 0,02 то 0,4, дар мавриди $\lambda_3 = 0$ будан, максимуми функсияи $n_1(t)$ ба тарафи қиматҳои хурди t мекуҷад. Ин маънои онро дорад, ки нархномаҳои пасти хизматрасониҳои интернетӣ дар моҳҳои аввали фаъолияти ширкат миқдори зиёди мизоҷонҳоро ба худ ҷалб менамояд. Аммо ин амал, чи хеле ки аз расмҳо дида мешавад, дер давом намекунад. Қайд намудан лозим аст, ки дар мавриди дидашуда, қимати максималии коэффисиенти α_3 ба 0,4 баробар буда, барои қиматҳои аз он зиёд ҳалҳои ноустувор пайдо мешаванд.

Қайд менамоем, ки хатҳои қачи дар расмҳои 5, 6 ва 7 оварда шуда, ҳангоми $\lambda_3 = 0$ будан, яъне дар мавриде, ки нархномаҳои ширкати рақиб батеғйр мемонанд, тартиб додашудаанд. Дар ин ҳолат, чи хеле ки аз расмҳо дида мешавад, графикаи функсияи $n_2(t)$ ба нол наздик аст, яъне ба ширкати рақиб қариб ягон мизоҷ дохил намешавад. Дар мавриди $\lambda_3 > \alpha_3$ ва дар ҳолати $\alpha_3 = \lambda_3 > 0,02$ ҳалҳои ноустувор ҳосил мешаванд, яъне қимати максималии баробарии онҳо 0,02 мебошад. Дар ин маврид миқдори мизоҷони ширкати таҳқиқшаванда ва ширкати рақиб қариб миқдори баробари мизоҷонро, дар давоми фаъолиятшон, дорад мешаванд (расми 8).

Расми 7. Хатҳои каҷи вобастагии функсияҳои системаи (1) аз вақт, ҳангоми $\alpha_3 = 0,4$, $\lambda_3 = 0$.

Расми 8. Хатҳои каҷи вобастагии функсияҳои системаи (1) аз вақт, ҳангоми $\alpha_3 = 0,02$, $\lambda_3 = 0,02$.

Хамин тариқ, дар натиҷаи таҳқиқи модели математикии хизматрасони интернетӣ муайян карда шуд, ки параметрҳои $\alpha_1, \lambda_1, \alpha_2, \lambda_2, \alpha_3, \lambda_3$, дар фосилаҳои муайян маҳдуд буда, зиёд намудани онҳо ба кучиши максимуми функсияҳои $n_1(t)$ ва $n_2(t)$ ба тарафи қиматҳои хурди t оварда мерасонад. Қайд менамоем, ки ин натиҷаҳо ба шартҳои аввалии (5) мувофиқ меоянд, ки тақрибан интиҳоб шудаанд. Аз як тараф шартҳои аввалии тақрибан интиҳоб шуда ба аниқии таҳқиқот мониаъ мешавад, аммо аз дигар тараф, ин натиҷаҳои бо шартҳои аввалии тақрибан интиҳобшуда, имконият медиҳанд, ки оид ба вобастагии функсияҳои модели математикии (1) аз параметрҳои система ва вақт тасавуротҳои умумӣ пайдо кунем.

АДАБИЁТ

1. Деарт, Ю.В., Цым А.Ю., Бурцев И.В. Прогноз роста числа пользователей Интернета в России / Ю.В. Деарт, А.Ю. Цым, И.В. Бурцев // Электросвязь. – 2005. - №6. - С. 52-56.
2. Амарян, М.Р. Проблематика, тенденции и пути развития широкополосного доступа в Интернет / М.Р. Амарян // Вестник связи. – 2004. - №12. - С. 23-29.
3. Варакин, Л.Е., Москвитин, В.Д. Перспективы развития телекоммуникационного комплекса России до 2015 года / Л.Е. Варакин, В.Д. Москвитин // Труды Международной академии связи. – 2002. – С. 65-68.
4. Гольшко, А.В. На пути в информационное общество / А.В. Гольшко // Электросвязь. – 2003. - № 4. – С. 56-61.
5. Крупнов, А. Перспективы внедрения в России сетей связи третьего поколения / А. Крупнов // Вестник связи. -2003. - № 12. – С. 78-84.
6. Шехтман, Л.И. Системы телекоммуникаций: проблемы и перспективы. (Опыт системного исследования.) / Л.И. Шехтман // Радио и связь. – 1998. – С. 24-29.
7. Варфоломеев, В.И. Алгоритмическое моделирование элементов экономических процессов: практикум. Учебное пособие / В.И. Варфоломеев. – Москва, Финансы и статистика, 2000. – 210 с.
8. Голубков, Е.П. Маркетинговые исследования: теория, методология и практика. 2-е изд., перераб. и доп. / Е.П. Голубков. – Москва, Финпресс, 2000. – 464 с.

9. Пуговкин, А.В. Основы построения телекоммуникационных систем и сетей. Часть 2. Системы передачи: Учебное пособие / А.В. Пуговкин. – Томск, Томский межвузовский центр дистанционного образования, 2004. - 120 с.
10. Труды ИСА РАН: Математические модели социально-экономических процессов. Моделирование характеристик деятельности отраслевых и региональных подсистем. Динамические системы. Математические проблемы динамики неоднородных систем.: Информационные технологии / Под ред. С.В. Емельянова. - М.: Ленанд, 2015. - 112 с.
11. Васильева, Л.Н. Моделирование микроэкономических процессов и систем / Л.Н. Васильева, Е.А. Деева. - М.: КноРус, 2018. - 320 с.

ТАҲҚИҚИ МОДЕЛИ МАТЕМАТИКИИ ХИЗМАТРАСОНИИ ИНТЕРНЕТИ

Дар айни замон шабакаи ҷаҳонии интернет қариб ба тамоми ғабӯлияти инсон ва ҷамъият ворид шудааст. Бо воситаи он доду гирифтӣ иттилоот, муошират дар шабакаҳои иҷтимоӣ, таҳсилоти фосилавӣ, гузаронидани ҷорабиниҳои сатҳи гуногун ба таври онлайн ва ғайра ба анҷом расонида мешавад. Аз ин лиҳоз талабот ба дастрасӣ ба интернет рӯз аз рӯз меафзояд. Бинобар ин масъалаи дастрасӣ ба интернет ва хизматрасонии он яке аз масъалаҳои муҳими рӯз ба ҳисоб рафта, таҳқиқотҳои зиёде доир ба таҳлили ин масъала бахшида шудаанд. Мақолаи мазкур низ ба таҳқиқи модели математикӣ хизматрасонии интернетӣ вобаста аз параметрҳои он бахшида шудааст. Ин модели математикӣ рафтори муштариёне, ки хизматрасонии интернетиро истифода мекунад, бо ба ҳисобгирии он ки шумораи онҳо ба даромадҳои гирифташудаи ширкати хизматрасонии интернетӣ мутаносибан таъсир мерасонад, ифода мекунад. Барои таҳлил ва баррасӣ намудани мавзӯи мазкур қиматҳои параметрҳои модели математикӣ аз адабиёти илмӣ гирифта шуда, шартҳои аввала тақриби интиҳоб карда шудаанд. Албатта ин параметрҳо ва шартҳои аввал аз омилҳои зиёди иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва демографии минтақае, ки дар он ширкати хизматрасонии интернетӣ ҷойгир аст, вобаста мебошанд. Аммо мақсади мақолаи мазкур аз таҳлили умумии проблема иборат буда, натиҷаҳои гирифта шуда имконият медиҳанд, ки доир ба масъалаи таҳқиқшаванда тасаввурҳои умумӣ пайдо карда шаванд. Дар натиҷаи таҳқиқ муайян карда шуд, ки параметрҳои таблиғоти ошкор, ноошкор ва параметре, ки зиёд намудани ҳаққи хизматрасонии интернетиро ифода мекунад, дар фосолаҳои муайян маҳдуд буда, ҳангоми дар ин фосола зиёд намудани қимати онҳо ба он оварда мерасонад, ки дар муддати нисбатан кӯтоҳи вақт ширкати хизматрасонии интернетӣ миқдори максималии муштариёно доро мешавад.

Калидвожаҳо: модели математикӣ, хизматрасониҳои интернетӣ, шумораи муштариён, таблиғоти ошкор, таблиғоти ношкор, нархномаҳои интернет, ҳисобкуниҳои ададӣ.

ИССЛЕДОВАНИЕ МАТЕМАТИЧЕСКОЙ МОДЕЛИ ИНТЕРНЕТ -УСЛУГ

В настоящее время интернет-технологии вошли практически во все сферы человеческой и общественной деятельности. Интернет является средством обмена информацией, общения в социальных сетях. А также при помощи интернет-технологий проводятся дистанционное обучение, онлайн-мероприятия различного уровня и многое другое. В этой связи потребность интернет-технологиям растет день ото дня. Поэтому вопросы, касающиеся интернет-услуг, являются одним из самых актуальных вопросов современности, и анализу этого вопроса было посвящено множество исследований. Данная статья также посвящена исследованию математической модели интернет-услуг в зависимости от его параметров. Математическая модель составлена в предположении того, что численность абонентов, потребляющих интернет-услуги, прямо пропорционально влияет на полученные доходы. Следует отметить, что значения параметров и начальные условия для рассматриваемой математической модели заимствованы из научной литературы. Естественно, значения этих параметров и начальных условий зависят от многих экономических, социальных и демографических факторов того региона, где находится предприятия интернет-услуг и заимствования значений этих параметров и начальных условий из научной литературы, не относящегося рассматриваемому региону, приведет не объективным результатам. Однако, целью данной работы является условный анализ данного вопроса и получения общего представления данной проблемы. В результате исследования было выявлено, что параметры явной и неявной рекламы, а также параметр, определяющий повышение тарифов, ограничены в определенных промежутках и увеличения их значений в этих промежутках приводит к тому, что количество абонентов предприятия интернет-услуг достигнет максимума за относительно короткое время.

Ключевые слова: математическая модель, интернет-услуги, количество абонентов, явная реклама, неявная реклама, тарифный план, численный расчет.

RESEARCH OF THE MATHEMATICAL MODEL OF INTERNET SERVICES

At present, Internet technologies have entered almost all spheres of human and social activity. The Internet is a means of exchanging information and communicating in social networks. And also with the help of Internet technologies, distance learning, online events of various levels and much more are conducted. In this regard, the need for Internet technologies is growing day by day. Therefore, issues related to Internet services are one of the most pressing issues of our time, and many studies have been devoted to the analysis of this issue. This article is also devoted to the study of the mathematical model of Internet services depending on its parameters. The mathematical model is based on the assumption that the number of subscribers who consume Internet services directly affects the revenue received. It should be noted that the values of the parameters and the initial conditions for the mathematical model under consideration are borrowed from the scientific literature. Of course, the values of these parameters and initial conditions depend on many economic, social and demographic factors of the region where the enterprise online services and borrowing of parameter values and initial conditions from the scientific literature, non-affected region, will not lead to objective results. However, the purpose of this paper is to conditionally analyze this issue and get a general idea of this problem. As a result of the study, it was revealed that the parameters of explicit and implicit advertising, as well as the parameter that determines the increase in tariffs, are limited in certain intervals and increasing their values in these intervals

leads to the fact that the number of subscribers of the Internet service enterprise will reach a maximum in a relatively short time.

Keywords: mathematical model, Internet services, number of subscribers, explicit advertising, implicit advertising, tariff plan, numerical calculation.

Сведение об авторе: *Гулбоев Фаррух Джуракулович* – Таджикский национальный университет, магистрант кафедры информатики. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17. **Телефон:** (+992) 918-35-34-89. **E-mail:** bakhtiyor-2012@mail.ru

Information about the author: *Gulboyev Farrukh Dzhurakulovich* – Tajik National University, Master student of the Department of Informatics. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki avenue, 17. **Phone:** (+992) 918-35-34-89. **E-mail:** bakhtiyor-2012@mail.ru

УДК: 517.53.517.945

ТАСВИРИ ИНТЕГРАЛИ ҲАЛЛИ УМУМИИ МУОДИЛАИ ДИФФЕРЕНСИАЛИИ ОДИИ ХАТТӢ БО КОЭФФИТСИЕНТҲОИ ТАӢИРӢБАНДАИ ҒАЙРИЯКЧИНСАИ ТАРТИБИ ДУ

**Сатторов А.С., Султонзода З.Р.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон**

Дар ин мақола ҳалли умумии муодилаи дифференсиалии одии ғайриякчинсаи тартиби ду бо коэффитсиентҳои тағйирёбанда таҳлил карда мешавад.

Маълум аст, ки барои муодилаи дифференсиалии одии хатти тартиби як дар сарчашмаҳои [1], [2], [3] маълумоти муфассал оварда шудааст.

Ҳалли умумии муодилаи дифференсиалии ғайриякчинсаи хаттии тартиби як $y' + P(x)y = q(x)$ (1)

ба намуди зерин муайян карда шудааст

$$y = y^{-\int p(x)dx} \left(\int e^{\int p(x)dx} q(x)dx + C \right). \quad (2)$$

Муодилаи дифференсиалии одии ғайриякчинсаи хатти тартиби ду бо коэффитсиентҳои тағйирёбандаи зеринро мегирем

$$y'' + p(x)y' + q(x)y = f(x), \quad (3)$$

ки дар ин ҷо $p(x), q(x), f(x)$ – функсияҳои маълум мебошанд.

Дар [4] муайян карда шудааст, ки ҳангоми маълум будани яъке аз ҳалҳои хусусии муодилаи (3) ($f(x)=0$), ҳалли дуҷуми хусуси онро ёфтан мумкин аст.

Мақсади асосии ин мақола ба монанди (1) ва (2), ҳалли умумии муодилаи (3)-ро ошкор муайян кардан мебошад.

Дар ин ҳолат алоқамандии коэффитсиентҳои $p(x)$ ва $q(x)$ ба инобат гирифта мешавад.

Теоремаи 1. Бигзор барои коэффитсиентҳои муодилаи (3) $p(x)$ ва $q(x)$ шарти зерин иҷро шавад

$$p'(x) = q(x). \quad (*)$$

Онгоҳ ҳалли умумии муодилаи (3) чунин муайян карда мешавад

$$y = e^{-\int p(x)dx} \left\{ \int [e^{\int p(x)dx} (f(x)dx + A)dx] + B \right\} \quad (C_1)$$

ки дар ин ҷо A, B – ададҳои доимии ихтиёри мебошанд.

Мисоли 1. Аз формулаи (C_1) истифода бурда муодилаи

$$y'' + \frac{a}{x}y' - \frac{a}{x^2}y = x^2 - po$$

ҳал намоед.

Ҳал. Аз формулаи (C_1) истифода бурда меёбем

$$\begin{aligned} y &= e^{-\int \frac{a}{x}dx} \left(B + \int \left[A + \int x^2 dx \right] \cdot e^{\int \frac{a}{x}dx} dx \right) = \\ &= \frac{B}{x^a} + \frac{Ax}{a+1} + \frac{x^4}{3(a+4)}, \\ y &= \frac{B}{x^a} + \frac{Ax}{a+1} + \frac{x^4}{3(a+4)}. \end{aligned}$$

Санҷиш. Ҳосилаҳои мувофиқро аз баробарии охири ҳисоб намуда дар муодила мегузорема ва ҳосил мекунем:

$$y' = -\frac{aB}{x^{a+1}} + \frac{A}{a+1} + \frac{4x^3}{3(a+4)},$$

$$y'' = \frac{Ba^2 + a}{x^{a+2}} + \frac{4x^2}{a+4},$$

$$\frac{Ba^2 + a}{x^{a+2}} + \frac{4x^2}{a+4} + \frac{a}{x} \left(-\frac{aB}{x^{a+1}} + \frac{A}{a+1} + \frac{4x^3}{3(a+4)} \right) -$$

$$-\frac{a}{x^2} \left(\frac{B}{x^a} + \frac{Ax}{a+1} + \frac{x^4}{3(a+4)} \right) = \frac{12x^3 + 3x^3a}{3x(a+4)} = x^2.$$

Теорема 2. Бигзор коэффитсиентҳои муодилаи (3) $p(x)$ ва $q(x)$ шарти $\begin{cases} a + b(x) = p(x) \\ a b(x) = q(x) \end{cases} (**)$

- ро қаноат кунанд. Он гоҳ ҳалли умумии муодилаи (3) чунин муайян карда мешавад

$$y = e^{-ax} \int \left(e^{ax-f b(x)dx} \int e^{f b(x)dx} f(x)dx \right) dx +$$

$$+ Ae^{-ax} \int e^{ax-f b(x)dx} dx + Be^{-ax} \quad (C_2)$$

ки дар инҷо a, A, B - ададҳои доимии ихтиёрӣ мебошад.

Азбаски исботи теоремаҳои 1 ва 2 монанд мебошанд, бинобарин исботи яке аз онҳоро меорем.

Исботи теоремаи 2. Бо назардошти шарти (**), муодилаи (3) -ро чунин ифода мекунем

$$y'' + (a + b(x))y' + a b(x)y = f(x).$$

Муодилаи охиронро таъдилдиҳи намуда ҳосил мекунем

$$(y' + ay)' + b(x)(y' + ay) = f(x). \quad (4)$$

Ифодаи дохили қавсро бо $z(x)$ ишора мекунем, яъне

$$y' + ay = z(x), \quad (5)$$

аз ин ҷо меёбем

$$z' + b(x)z = f(x). \quad (6)$$

Ба монанди (2) ҳалли умумии муодилаи (6) -ро меёбем.

$$z(x) = e^{-\int b(x)dx} \left(\int e^{\int b(x)dx} f(x) dx + A \right). \quad (7)$$

Акнун гузориши (5) -ро истифода бурда бо назардошти (2) ҳалли муодилаи (4)-ро меёбем

$$y = e^{-ax} \left(\int e^{ax} z(x) dx + B \right). \quad (8)$$

Дар (8) аз баробарии (7) истифода бурда қимати $z(x)$ -ро мегузорем

$$y = e^{-ax} \left\{ \int e^{ax} \left[e^{-\int b(x)dx} \left(\int e^{\int b(x)dx} f(x) dx + A \right) \right] dx + B \right\}. \quad (C_2)$$

Баробарии (C₂) ҳалли умумии муодилаи (3) -ро бо назардошти (**), ифода мекунанд.

Теоремаи 2 исбот шуд.

Мисоли 2. Муодилаи дифференсиалии зеринро бо истифодабари формулаи (C₂) ҳал кунед

$$y'' + \left(a - \frac{1}{x} \right) y' - \frac{a}{x} y = x$$

Ҳал. Аз формулаи (C₂) истифода бурда меёбем

$$y = e^{-ax} \left\{ \int e^{ax} \left[e^{\ln x} \left(\int e^{-\ln x} x dx + A \right) \right] dx + B \right\},$$

$$y = e^{-ax} \left\{ \int e^{ax} \left[x \int \frac{x}{x} dx + xA \right] dx + B \right\},$$

$$y = e^{-ax} \left\{ \int e^{ax} [x^2 + xA] dx + B \right\}.$$

Баробари охиронро дар (**) гузашта ҳосил мекунем.

$$y = \frac{A}{a} \left(x - \frac{1}{a} \right) + Be^{-ax} + \frac{x^2}{a}.$$

Акнун месанҷем, ки ҳалли ёфташуда муодилаи додашударо қаноат мекунонад

$$y'' + \left(a - \frac{1}{x}\right)y' - \frac{a}{x}y = A - \frac{A}{ax} - A + \frac{A}{ax} + a^2Be^{-ax} - a^2Be^{-ax} + \frac{a}{x}Be^{-ax} - \frac{a}{x}Be^{-ax} + \frac{2}{a} + 2x - \frac{2}{a} - x = x.$$

Теоремаи 3. Бигзор шarti

$$\begin{cases} a(x) + b(x) = p(x) \\ a'(x) + a(x)b(x) = q(x) \end{cases}, (***)$$

ки дар инҷо $a(x), b(x)$ – функцияҳо аз x мебошанд. Онгоҳ ҳалли умумии муодилаи (3) чунин тасвир карда мешавад

$$y = Be^{-\int a(x)dx} + Ae^{-\int a(x)dx} \int e^{\int [a(x)-b(x)]dx} dx + e^{-\int a(x)dx} \int \left(e^{\int [a(x)-b(x)]dx} \int e^{\int b(x)dx} f(x) dx \right) dx, (C_3)$$

ки дар ин ҷо $a(x), b(x), f(x)$ – функцияҳои тағйирёбандаи x мебошанд.

Исбот. Бо назардошти (***) муодилаи (3)-ро чунин тасвир мекнем

$$(y' + a(x)y)' + b(x)(y' + a(x)y) = f(x).$$

Муодилаи охиرونро ба монанди боло ишора дохил намуда муайян мекнем, яъне

$$y' + a(x)y = z(x).$$

Онгоҳ ҳосил мекунем

$$z'(x) + b(x)z(x) = f(x).$$

Аз (1) ва (2) истифода бурда $z(x)$ –ро меёбем

$$z(x) = e^{-\int b(x)dx} \left(A + \int e^{\int b(x)dx} f(x) dx \right).$$

Маълум аст, ки

$$y' + a(x)y = z(x).$$

Аз (2) истифода бурда ҳалли муодилаи охиرونро меёбем

$$y = e^{-\int a(x)dx} \left(B + \int e^{\int a(x)dx} z(x) dx \right).$$

Қиммати $z(x)$ –ро гузошта ҳосил мекунем

$$y = e^{-\int a(x)dx} \left[B + \int e^{\int a(x)dx} e^{-\int b(x)dx} \left(A + \int e^{\int b(x)dx} f(x) dx \right) dx \right].$$

Баробарии охиرونро табдилдиҳи намуда формулаи (C₃) –ро ҳосил мекунем.

Мисоли 3. Аз формулаи (C₃) истифода бурда муодилаи

$$y'' + \frac{1}{x(x-1)}y' - \frac{2x-1}{x(x-1)^2}y = \lambda x^2 - \text{po } (a_1)$$

ҳал кунед.

Ҳал. Аз (C₃) истифода бурда, бо назардошти коэффитсиентҳои муодила ва тарафи рости он ҳосил мекунем

$$y = \frac{B}{x-1} + \frac{A}{x-1} \int x(x-1)dx + \frac{\lambda}{x-1} \int \left(x(x-1) \int \frac{1}{x} x^2 dx \right) dx,$$

$$y = \frac{B}{x-1} + \frac{A}{x-1} \left(\frac{x^3}{3} - \frac{x^2}{2} \right) + \frac{\lambda}{x-1} \int x(x-1) \frac{x^2}{2} dx, (a_2)$$

Ҳалли умумии муодилаи додашуда дар асоси баробарии охирон чунин намуд дорад

$$y = \frac{B}{x-1} + \frac{Ax^2}{x-1} \left(\frac{x}{3} - \frac{1}{2} \right) + \frac{\lambda}{x-1} \left(\frac{x^5}{10} - \frac{x^4}{8} \right),$$

ки дар инҷо

$$y_0 = \frac{B}{x-1} + \frac{Ax^2}{x-1} \left(\frac{x}{3} - \frac{1}{2} \right) - \text{ҳалли умумии муодилаи якҷинса буда,}$$

$$\bar{y} = \frac{\lambda}{40} \frac{4x^5 - 5x^4}{x-1} - \text{ҳалли хусусӣ муодилаи додашуда мебошад.}$$

Санҷиш: Баробари (a_2) - дар (a_1) гузошта ҳосил мекунем:

$$\begin{aligned} \frac{B}{(x-1)^3} (2-2) + A \left(1 - \frac{x}{x-1} + \frac{1}{x-1} \right) + \frac{\lambda x^2}{2} \left(3 + \frac{1}{x-1} - \frac{x}{x-1} \right) = \\ = 0 + 0 + \lambda x^2 = \lambda x^2. \end{aligned}$$

Натиҷа. Ҳангоми a ва b – доимӣ будан аз натиҷаи теоремаи 3 ҳамчун ҳолати хусуси ҳосил мекунем

$$y = e^{-ax} \left(\int e^{(a-b)x} \int f(x) e^{bx} dx \right) dx + Ae^{-ax} \int e^{(a-b)x} dx + Be^{-ax} \quad (C_4)$$

Мисоли 4. Аз формулаи (C_4), истифода бурда ҳалли умумии муодилаи

$$y' - 6y - 7y = 24e^{-x} - \text{ро}$$

ёбед.

Ҳал: Дар асоси (C_4) меёбем

$$\begin{aligned} y &= Be^{-ax} + \frac{A}{a-b} e^{-bx} + e^{-ax} \int \left(e^{(a-b)x} \int e^{bx} f(x) dx \right) dx \\ y &= Be^{-x} + \frac{A}{8} e^{7x} + e^{-x} \int \left(e^{8x} \int e^{-7x} 24e^{-x} dx \right) dx = \\ &= Be^{-x} + \frac{A}{8} e^{7x} + 24e^{-x} \int \left(e^{8x} \frac{1}{-8} e^{-8x} \right) dx = \\ &= Be^{-x} + \frac{A}{8} e^{7x} - 3e^{-x}x. \end{aligned}$$

Санҷиш: Барои боварибахш шудани ҳалли мисол, ҳалли ёфташударо месанҷем

$$y' = -Be^{-x} + \frac{7A}{8} e^{7x} + 3e^{-x}x - 3e^{-x},$$

$$y'' = Be^{-x} + \frac{49A}{8} e^{7x} - 3e^{-x}x + 6e^{-x}.$$

Акнун ҳосилаҳоро дар муодила мегузorem ва ҳосил мекунем

$$\begin{aligned} Be^{-x} + \frac{49A}{8} e^{7x} - 3e^{-x}x + 6e^{-x} + 6Be^{-x} - \frac{21}{4} Ae^{7x} - \\ - 18xe^{-x} - 18e^{-x} - 7Be^{-x} - \frac{7A}{8} e^{7x} + 21xe^{-x} = \\ = \left(\frac{49}{8} - \frac{42}{8} - \frac{7}{8} \right) Ae^{7x} + (1 + 6 - 7)Be^{-x} + (-3 - 18 + 21)xe^{-x} + \\ + (18 + 6)e^{-x} = 24e^{-x}. \end{aligned}$$

АДАБИЁТ

1. Понтряген Л.С. Обыкновенные дифференциальные уравнение. “Наука” 1965.
2. Степанов В.В. Курс дифференциальных уравнений. “Наука” 1966.
3. Матвеев Н.М. Методи интегрирование обыкновенных дифференциальных уравнений. Минск, высшая школа 1974.
4. Сагторов А.С. Асосҳои математикаи олии барои ихтисосҳои иқтисодӣ. Душанбе, “Эр-граф”, с.464.

ТАСВИРИ ИНТЕГРАЛӢ ВА ҲАЛЛИ УМУМИИ МУОДИЛАҲОИ ДИФФЕРЕНСИАЛИИ ОДДИИ ХАТТИИ БО КОЭФФИЦИЕНТҲОИ ТАҒЙИРӢБАНДАИ ТАРТИБИ ДУ

Дар мақола муодилаи $y'' + p(x)y' + q(x)y = f(x)$ тадқиқ карда мешавад. Барои ин муодилаи вобаста аз алоқамандии коэффитсиентҳои муодила ҳалли умумии ба намуди ошкор ёфта шудааст. Тасвири интегралӣ ҳалли ёфташуда имконият медиҳад, ки ҳалли умумии муодила бо осони муайян карда шавад. Барои боварибахш шудани натиҷаҳои гирифташуда доир ба ҳар як ҳолат мисолҳо оварда шудаанд.

Калидвожаҳо: Тасвири интегралӣ, ҳалли умумӣ, ғайриҷинса, вобастагии коэффитсиентҳо.

**ИНТЕГРАЛЬНЫЕ ПРЕДСТАВЛЕНИЕ ОБЩИЙ РЕШЕНИЯ НЕОДНОРОДНОГО
ЛИНЕЙНОГО ОБЫКНОВЕННОГО ДИФФЕРЕНЦИАЛЬНОГО УРАВНЕНИЯ ВТОРОГО
ПОРЯДКА С ПЕРЕМЕННЫМИ КОЭФФИЦИЕНТАМИ**

В данной статье для уравнения $y'' + p(x)y' + q(x)y = f(x)$ в зависимости от связи между коэффициентами уравнения $p(x)$ и $q(x)$ даётся интегральные представленные общий решение. Найденные интегральные приставленные дают возможность в явном виде решать уравнение. Для достоверности полученные результаты приводится несколько примеров. Для проверки достоверности получельных результатов, приводится примеры который доказываются верность найдение формулы.

Ключевые слова: интегральные представления, общее решение, неоднородный, связь коэффициентов.

**INTEGRAL PRESENTED GENERAL DECISIONS OF THE LUMPY LINEAR COMMON
DIFFERENTIAL EQUATION OF THE SECOND ORDER WITH FLOATING FACTORS**

In this article for the equation $y'' + p(x)y' + q(x)y = f(x)$ depending on the relationship between the coefficients of the equation $p(x)$ and $q(x)$, an integral presented general solution is given. The found integral terms make it possible to explicitly solve equation. For the sake of delivery, the results obtained are given several examples. To check the reliability of the obtained results, examples are given that prove the correctness of the formula.

Keywords: integral representations, general solutions, inhomogeneous, connection of coefficients.

Сведения об авторах: *Сатторов Абдуманон Сатторович* – доктор физико-математических наук, профессор кафедры высшей математики Таджикского национального Университета. Телефон: (+992) 909-66-79-73.

Султонзода Зиёратшоҳ Рахматшоҳ – студент 4-го курса кафедры высшей математики Таджикского национального Университета. Телефон: (+992) 933-69-89-99.

Information about the authors: *Sattorov Abdumanon Sattorovich* – Doctor of Physical and Mathematical Sciences, Professor of the Department of Higher Mathematics of the Tajik National University. Phone: (+992) 909-66-79-73.

Sultonzoda Ziyoratshoh Rahmatshoh – 4th-year student of the Department of Higher Mathematics of the Tajik National University. Phone: (+992) 933-69-89-99.

ХИМИЯ – ХИМИЯ – CHEMISTRY**РАЗРАБОТКА ТЕХНОЛОГИИ ПОЛУЧЕНИЯ ПОРТЛАНДЦЕМЕНТА ИЗ МЕСТНЫХ МИНЕРАЛОВ**

*Аишур Хусния Барот, Рафиев Р. С., Рузиев Дж.Р.
Салимова П.Т.*

Таджикский национальный университет

В настоящее время, сектор промышленности, развиваясь и модернизируясь, находится под постоянным вниманием Правительства Республики Таджикистан. Успешно реализуются десятки партнёрских соглашений, подписанных между Правительством РТ с участием отечественных и зарубежных компаний. Данные соглашения рассматривают организацию новых предприятий по производству цемента и различных видов строительных материалов, металлургии и переработки металлов, добычи и переработки горных минералов, добычи угля, нефти и газа, производству химической продукции и машиностроения. Вопросы расположения новых предприятий в регионах и улучшение производственных мощностей с учётом достаточного запаса природного сырья [1-3] определены в стратегических документах и государственных программах и являются приоритетами политики страны в сфере промышленности.

Для производства портландцемента как исходные сырье в основном применяются природные вещества и промышленные отходы [1]. Основными минералами клинкера являются: оксид кальция, кремнезем, глинозем и магнетит. Указанные минералы редко содержатся в нужном соотношении в каком-либо виде сырья [1,2].

Поэтому, подбирая сырьевую смесь по расчету из местных сырьевых минералов расчетным способом и лабораторным способом можно подтвердить, полученный состав клинкера, является актуальной задачей для разработки технологии портландцемента.

Для решения данной задачи в качестве исходных материалов использовались местные минералы [1-3]: известь и глина, составы которых отражены в таблице 1

Таблица 1. Химический состав исходного сырья % масс.

№ п/п	Наименование компонентов	Глина	Известняк
		1	2
1	SiO ₂	51,98	2,15
2	Al ₂ O ₃	15,05	0,60
3	Fe ₂ O ₃	7,79	0,10
4	CaO	4,36	53,20
5	MgO	3,70	1,10
6	K ₂ O	3,46	0,12
7	Na ₂ O	0,29	0,44
8	TiO ₂	0,87	0,012
9	MnO	0,16	0,01
10	SO ³	0,16	0,16
11	П.п.п	12,40	42,0
Всего		100,22	99,90

Как видно из данных табл.1. компоненты глины и известняка можно использовать для разработки двухкомпонентного клинкера. Поэтому был использован расчет состава сырьевой смеси для получения двухкомпонентного цемента сухим способом по следующим основным технологическим параметрам: расчет состава сырьевой смеси (шихты), содержание оксидов, минералогический состав, модули и коэффициент насыщенности в составе шихты и клинкера.

Получаемые продукты должны соответствовать техническим регламентам или ГОСТ-у цемента [6,7]. Поэтому во 2-ой таблице приведён химический состав портландцементного клинкера согласно ГОСТ-у 5382-92.

Химический состав портландцементного клинкера согласно ГОСТ-у 5382-92 Таблица 2

№	Наименование компонентов	Предел допустимых компонентов
1	SiO ₂ (оксид кремния)	18-22
2	Al ₂ O ₃ (оксид алюминия)	4-8
3	Fe ₂ O ₃ (оксид железа)	2-5
4	CaO (оксид кальция)	58-67
5	MgO (оксид магния)	1-5

Учитывая химический состав портландцементного клинкера согласно ГОСТ-у 5382-92, были определены составы компонентов сырьевой смеси и клинкера.

Произведенный расчет состава сырьевой смеси проводился, с целью определения количественных соотношений входящих в смесь (шихты) компонентов, а также для получения клинкера необходимого химического и минералогического составов. При этом применялись различные методы расчета - от самых простых до очень сложных. Основой служил химический состав сырья (табл.1), который определялся в лабораторных условиях [2,6].

В производстве цемента для получения клинкера основным влияющим фактором является соотношение сырья известняка и глины [4,5,8,]. Поэтому для определения оптимального соотношения сырья расчетным способом использовались данные лабораторных анализов глины, которые приведены в таблице 1.

В результаты проведенных расчетов соотношения шихты от 70 до 80% известняка и от 20 – до 30% глины показали, что оптимальным соотношением шихты являются: 76,0 % известняка и 24% глины. Результаты представлены в таблице 3

Таблица 3. Расчет компонентного состава клинкера из шихты: 76,0 % известняка и 24% глины

Компоненты	CaCO ₃	Глина	CaCO ₃ - 76%	Глина- 24,%	Сырьевая смесь 100 %	Клин- кер
1	2	3	4	5	6	7
SiO ₂	2,15	51,98	1,634	12,47	14,10	21,66
Al ₂ O ₃	0,60	15,05	0,456	3,61	4,066	6,24
Fe ₂ O ₃	0,10	7,79	0,076	1,87	1,95	2,99
CaO	53,20	4,36	40,43	1,04	41,47	63,70
MgO	1,10	3,70	0,84	0,88	1,72	2,64
K ₂ O	0,12	3,46	0,09	0,83	0,92	1,41
Na ₂ O	0,44	0,29	0,33	0,07	0,40	0,61
TiO ₂	0,012	0,87	0,009	0,20	0,209	0,11
MnO	0,01	0,16	0,0076	0,04	0,0476	0,02
SO ³	0,16	0,16	0,12	0,04	0,16	0,08
Потери при прокаливании	42,0	12,40	31,92	2,98	34,90	-
Всего	99,98	100	75,92	24	99,95	

Как видно из данных табл.3. подбирались оптимальные соотношения шихты с 76% известняка и 24% глины. Для получения клинкера из оптимального соотношения шихты использовался коэффициент, который определяли по формуле:

$$Kn = \frac{100}{100 - n.n.n} = \frac{100}{100 - 34,90} = 1,536$$

Значение полученного клинкера соответствует ГОСТ-у 2-х компо -ментного портландцемента.

При сравнении результатов химического анализа клинкера было установлено, что имеется определенная связь между процентным содержанием извести, с одной стороны и кремнезема, глинозема, а также оксида железа. Эта взаимосвязь оксидов определяют гидравлическим модулем [1,4,5,7,8]. Поэтому был рассчитан гидравлический модуль из данных клинкера из табл.3. по формуле:

$$\text{Гидравлический модуль ГМ} = \frac{\text{CaO}}{\text{SiO}_2 + \text{Al}_2\text{O}_3 + \text{Fe}_2\text{O}_3} = \frac{63,70}{21,66 + 6,24 + 2,99} = 63,70 / 30,89 = 2,062$$

по ГОСТ-у должен быть **1,7÷2,3**

Одним из технологических факторов образовавшегося клинкера является силикатный модуль. Данный модуль определяет причину замедления схватывания и твердения цемента, а также ухудшение способности клинкера к обжигу при снижении содержания жидкой фазы и вероятности образования обмазки в печи [1,4,5,7,8]. Поэтому для выявления силикатного модуля пользовались следующей формулой:

$$SM = SiO_2/Al_2O_3 + Fe_2O_3 = 21,66/6,24 + 2,99 = 21,66/9,23 = 2,35$$

по ГОСТ-у обычно находится в пределах **1,9÷3,2**. Наиболее благоприятные значения силикатного модуля расположены в интервале 2,2÷2,6.

Другим влияющий фактором в производстве клинкера является глиноземный модуль. Данный модуль дает возможность определения содержания жидкой фазы в клинкере и низкой теплотой гидратации, медленное схватывание, а также усадки. С этой целью был определен глиноземный модуль клинкера по следующей формуле и значение сравнивалось по ГОСТ-у:

$$TM = Al_2O_3/Fe_2O_3 = 6,24/2,99 = 2,087$$

по ГОСТ-у обычно находится в пределах 1,5-2,5.

Технология портландцементного клинкера основана на сложных физико-химических процессах, протекающих в гетерогенной системе [1,4,5,7,8]. Результатом является получение зернистого, частично спекшегося материала трехкальциевого силиката – основного компонента цемента, который обеспечивает быструю кинетику набора прочности, высокую начальную и хорошую марочную прочность; двухкальциевый силикат - обеспечивает медленную кинетику набора прочности, низкую начальную и хорошую прочность в длительные сроки твердения, трудноразмалываемый компонент; трехкальциевый алюминат - обеспечивает быструю кинетику набора прочности, высокую начальную прочность, значительно влияет на свойство бетона; четырехкальциевый алюмоферрит – практически не влияет на свойства, определяет цвет (чем больше его в составе цемента, тем темнее цвет).

Поэтому определение минералогического состава клинкера и сравнение значение его по ГОСТ-у дает возможность правильно вводить технологические процессы цемента [1,4,5,7,8]. С этой целью был определен минералогический состав клинкера.

$$C_3S = 4,071 \times CaO - 7,6 \times SiO_2 + 6,718 \times Al_2O_3 + 1,430 \times Fe_2O_3 = 4,071 \cdot 63,70 - (7,6 \cdot 21,66) + (6,718 \cdot 6,24) + (1,430 \cdot 2,99) = 259,32 - (164,62 + 41,92 + 4,27) = 259,32 - 210,81 = 48,52$$

По ГОСТ-у находится в следующих пределах, %: **C₃S = 40-60**.

$$C_2S = 2,867 \times SiO_2 - 0,754 \times C_3S = (2,867 \cdot 21,66) - (0,754 \cdot 48,52) = 62,10 - 36,58 = 25,52$$

По ГОСТ-у находится в следующих пределах, %: **C₂S = 15-35**.

$$C_3A = 2,650 \times Al_2O_3 - 1,692 \times Fe_2O_3 = (2,650 \cdot 6,24) - (1,692 \cdot 2,99) = 16,54 - 5,06 = 11,48$$

По ГОСТ-у находится в следующих пределах, %: **C₃A = 4-14**

$$C_4AF = 3,043 \times Fe_2O_3 = 3,043 \cdot 3,05 = 9,10$$

По ГОСТ-у находится в следующих пределах, %: **C₄AF = 10-18**.

В результате проведенных расчетов выяснилось, что кроме минерала C₄AF остальные минералы практически соответствуют. Для соответствия минерала C₄AF необходимо добавить третий компонент минерала магнетит.

С целью подтверждения оптимальных вариантов расчетным путем получения клинкера из местных минералов были проведены лабораторные исследования. Приготовление оптимального соотношения шихты изучалось в специальных печах при температуре 1400-1450 °С. Образовавшийся клинкер лабораторным способом сравнивались результатами, полученные расчетным способом, и представлены в таблице 4.

Таблица 4. Сравнительные данные образовавшегося клинкера лабораторным способом с расчетными данными при соотношении шихты 76,0 % известняка и 24% глины

Компоненты	CaCO ₃	Глина	CaCO ₃ - 76%	Глина- 24,%	Сырьевая смесь 100 %	Клинкер	
						Лабораторный метод	Расчетный метод
SiO ₂	2,15	51,98	1,634	12,47	14,10	21,66	20,80
Al ₂ O ₃	0,60	15,05	0,456	3,61	4,066	6,24	6,35
Fe ₂ O ₃	0,10	7,79	0,076	1,87	1,95	2,99	3,02
CaO	53,20	4,36	40,43	1,04	41,47	63,70	62,15
MgO	1,10	3,70	0,84	0,88	1,72	2,64	2,3
K ₂ O	0,12	3,46	0,09	0,83	0,92	1,41	1,2
Na ₂ O	0,44	0,29	0,33	0,07	0,40	0,61	0,4

TiO ₂	0,012	0,87	0,009	0,20	0,209	0,11	0,3
MnO	0,01	0,16	0,0076	0,04	0,0476	0,02	0,04
SO ²⁻	0,16	0,16	0,12	0,04	0,16	0,08	0,06
Потери при прокаливании	42,0	12,40	31,92	2,98	34,90	-	
Всего	99,98	100	75,92	24	99,95	-	-

Как видно из табл.4 химический состав образовавшегося клинкера с результатами лабораторных данных практически идентичны с результатами расчетного способа.

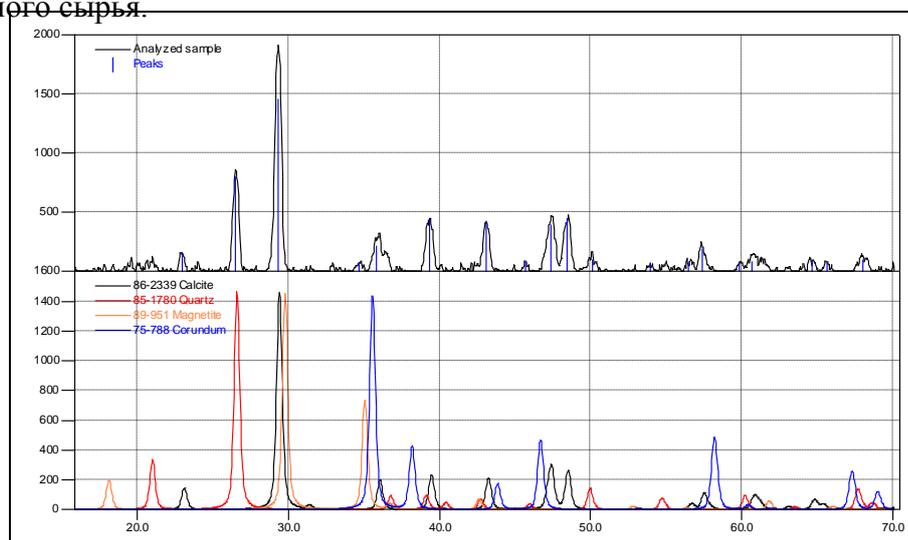
Для подтвержденная полученной шихты и клинкера лабораторным способом проводились физико-химические анализы с использованием рентгена на модернизированной установке «Дрон-2» с применением Cu_α. РФА. Результаты, анализов представлены в таблицах 5-6 и рисунках-1-2 .

Таблица 5. Результаты рентгенофазовых анализов шихты

Название минерал	Химическая формула	Концентрация, %	Совпадения пиков	
			Найденные	Всего
Кальцит	CaCO ₃	57,61	13	14
Кварц	SiO ₂	22,48		
Магнетит	Fe ₃ O ₄	14,71		
Глинозем	Al ₂ O ₃	5,16		
Сумма		99,99		

Как видно из табл.5 основными минералами шихты являются 57,61% - кальцит, 22,48%-кварц, 14,71% магнетит и 5,16% глинозем. Совпадения данных минералов с литературными данными составляют примерно 93%.

На рисунке 1 представлены рентгенограммы шихты приготовленной из местного минерального сырья.

Рис.1. Рентгенограммы шихты

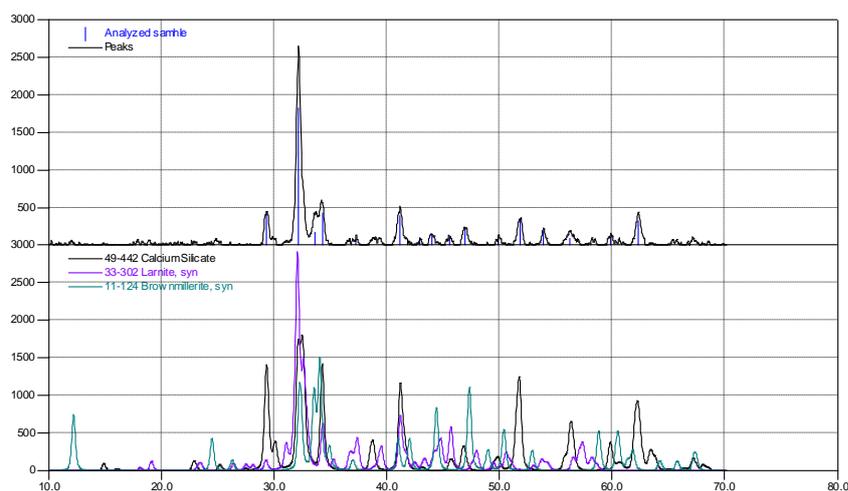
Как видно из рис.1. основными пиками шихты являются следующие минералы: кальцит, кварц, магнетит и глинозем. Этих пики соответствуют литературным данным.

Результата проведенных химических анализов практически полностью соответствуют физико-химическим анализам рентгенограмм.

Также был проведен рентгенофазовый анализ полученного клинкера из местного минерального сырья лабораторным способом, результаты которых представлены в таблице 6.

Таблица 6. Результаты рентгенофазовых анализов клинкера полученных лабораторным способом

Название (вещества или минерал)	Химическая формула	Совпадения пиков	
		Найденные	Всего
трехкальциевый силикат	Ca ₃ SiO ₅	14	16
двухкальциевый силикат	Ca ₂ SiO ₄		
трехкальциевый алюминат и четырехкальциевый алюмоферрит	Ca ₄ Al ₂ Fe ₂ +3O ₁₀	14	16

Рис.2. Рентгенограммы клинкера, полученного из местных минералов лабораторным способом.

Рентгенограммы (Рисунок-2) образовавшего клинкера их шихты содержащихся в местных минералах кальцита, кварц, магнетит и глинозем в лабораторных условия практически идентичны с данными приведенными в литературах.

В результате проведенных анализов показано, что химический анализ подтверждают данный физико-химического анализа рентгенограммы.

Проведенные исследования по разработке технологии получения клинкера из местных минералов расчетным и лабораторным способом даёт возможность выявить соотношение компонентов получения клинкера из местных минералов, а также даёт возможность повышению качества клинкерных портландцементов.

ЛИТЕРАТУРА

4. Рузиев Ч.Р., Хусайнов А.Д., Ёрмамадова С.Г. ва дигарон Технологияи ҳосил намудани маводи часпакӣ ва силикатӣ, Душанбе «Андалеб-Р», 2015.-80 сах.
5. Ашур Хусния Барот, Рафиев Р.С., Рузиев Ч.Р. Тахлили физикӣ-химиявӣ маъданҳо барои истеҳсоли семент. Маводи конференсияи ҷумҳуриявӣ илмию назариявӣ ҳайати устодону кормандон ва донишҷӯёни ДМТ баҳшида ба ҷашнҳои «5500-солагии Саразми бостонӣ», «700-солагии шоири барҷастаи тоҷик Камоли Хучанди» ва «Бистсолаи омӯзиш ва рушди фанҳои табиатшиносӣ, дақиқ ва риёзӣ дар соҳаи илму маориф (солҳои 2020-2040)» Ҷилди III.-Душанбе: матбааи Донигоҳи миллии Тоҷикистон.-261с.
6. Ашур Хусния Барот, Рафиев Р.С., Рузиев Ч.Р. Коркарди технологияи истеҳсоли семент аз маъданҳои маҳаллӣ. Маводи конференсияи ҷумҳуриявӣ илмию назариявӣ ҳайати устодону кормандон ва донишҷӯёни ДМТ баҳшида ба ҷашнҳои «5500-солагии Саразми бостонӣ», «700-солагии шоири барҷастаи тоҷик Камоли Хучанди» ва «Бистсолаи омӯзиш ва рушди фанҳои табиатшиносӣ, дақиқ ва риёзӣ дар соҳаи илму маориф (солҳои 2020-2040)» Ҷилди III.-Душанбе: матбааи Донигоҳи миллии Тоҷикистон.-261с.
1. 4.Таймасов Б. Т. Технология производства портландцемента.– Шымкент: Издво ЮКГУ, 2003.– 297 с.
7. Дуда В. Цемент. Перевод с немецкого / Под. ред. Б. Э. Юдовича.– М.: Стройиздат, 1981.– 464 с
8. ГОСТ 5382-91. Цементы и материалы цементного производства. Методы химического анализа. Введ. 1991-01-07. – М. : Госстрой СССР. Изд-во стандартов, 1991. – 93 с.
9. ГОСТ 30515-97. Цементы. Общие технические условия.– М: Издательство стандартов, 1998.– 8 с.
10. Таймасов Б. Т. Технология производства портландцемента.– Шымкент: Изд во ЮКГУ, 2003.– 297 с.

РАЗРАБОТКА ТЕХНОЛОГИИ ПОЛУЧЕНИЯ ПОРТЛАНДЦЕМЕНТА ИЗ МЕСТНЫХ МИНЕРАЛОВ

В данной статье приведены результаты химического анализа местных минералов для производства цемента. Выявлено, что химический состав извести, глины, кварцевой песок и минерала магнетита соответствует техническим требованиям производства цемента. Найдено оптимальное соотношение компонентов в составе шихты расчетным и лабораторным способом. Проведён рентгенофазовых анализ полученного клинкера из местного минерального сырья к лабораторным способом. Определен состав полученного клинкера, которым относятся трехкальциевый силикат, двухкальциевый силикат, трехкальциевый алюминат и четырехкальциевый алюмоферрит и эти данные совпадают из литературным данным. Проведенные исследования по разработке технологии получения клинкера из местных минералов расчетным и лабораторным способом даёт возможность выявить соотношение компонентов для получение клинкера из местных минералов, а также даёт возможность повысить качество клинкерных портландцементов

Ключевые слова: известь, глина, кварцевый песок, клинкер, трехкальциевый силикат, двухкальциевый силикат, трехкальциевый алюминат, четырехкальциевый алюмоферрит, производство цемента.

РУШДИ ТЕХНОЛОГИЯИ ГИРИФТАНИ ПОРТЛАНДИЯ АЗ МИНЕРАЛҲОИ МАҲАЛЛ

Дар ин мақола натиҷаҳои таҳлили химиявии маъданҳои маҳаллӣ барои истеҳсоли семент оварда шудаанд. Муайян карда шуд, ки таркиби химиявии оҳак, гил, қуми кварси ва магнетит минералӣ ба талаботи техники барои истеҳсоли семент ҷавобгӯ мебошад. Таносуби оптималии ҷузъҳо дар таркиби омехта бо усули баланс материали ва лабораторӣ муайян карда шуд. Таҳлили фазавии рентгении клинкери аз ашёи хоми минералии маҳаллӣ ба тариқи лабораторӣ омехтаро омӯхта баромадем. Таркиби клинкери бадастомада муайян карда шуданд, ки ба онҳо силикати секалсидор, силикати дукалсидор, алюминати секалсидор ва алюмоферит чоркалсидор рост меояд. Тадқиқоти гузаронидашуда оид ба таҳияи технологияи аз минералҳои маҳаллӣ гирифтани клинкер бо усули ҳисобкунӣ ва лабораторӣ имкон медиҳад, ки таносуби компонентҳо муайян карда шавад; аз минералҳои маҳаллӣ клинкер гирифта шуда ва инчунин сифати клинкери портландсементӣ беҳтар карда шуд.

Калидвожаҳо: оҳак, гил, қуми кварси, клинкер, силикати секалсидор, силикати дукалсидор, алюминати секалсидор, алюмоферрити чоркалсидор, истеҳсоли семент.

DEVELOPMENT OF TECHNOLOGY FOR OBTAINING PORTLANDCEMENT FROM LOCAL MINERALS

This article presents the results of the chemical analysis of local minerals for the production of cement. It was revealed that the chemical composition of lime, clay, quartz sand and the mineral magnetite meets the technical requirements for the production of cement. The optimal ratio of components in the composition of the mixture was found by calculation and laboratory methods. Studied the X-ray phase analysis of the obtained clinker from local mineral raw materials in a laboratory way. The compositions of the obtained clinker were determined, which included tricalcium silicate, dicalcium silicate, tricalcium aluminate and tetracalcium aluminoferrite coincide from the literature data. The conducted research on the development of technology for obtaining clinker from local minerals by calculation and laboratory methods makes it possible to identify the ratio of components; obtaining clinker from local minerals, and also makes it possible to improve the quality of clinker Portland cement

Keywords: lime, clay, quartz sand, clinker, tricalcium silicate, dicalcium silicate, tricalcium aluminate, tetra calcium aluminoferrite, cement production.

Сведения об авторах: *Ашур Хусния Барот* - Таджикский национальный университет, магистр, кафедры прикладной химии. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе проспект Рудаки, 17. Телефон: 919-17-11-97

Рафиев Рустам Сафаралиевич – Таджикский национальный университет, кандидат химических наук, доцент кафедры прикладной химии. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе проспект Рудаки, 17. Телефон: 939 06 69 59. E-mail: rustam.rafiev@mail.ru

Рузиев Джура Рахимназарович – Таджикский национальный университет, доктор технических наук, профессор кафедры прикладной химии. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе проспект Рудаки, 17. Телефон: 917 36 15 13. E-mail: gyra71@mail.ru

Салимова Парвина Талбаковна – Таджикский технический университет им. М. Осими, кандидат технических наук, доцент кафедры безопасности жизнедеятельности и экология Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе проспект Раджабовых, 10. Телефон: 918 65 09 85. E-mail: Salimovach@gmail.com

Information about the authors: *Ashur Husniya Barot* – Tajik National University, Master's degree, Department of Applied Chemistry. Address: 17 Rudaki Avenue, Dushanbe, 734025, Republic of Tajikistan. Phone: 919-17-11-97

Rafiev Rustam Safaraliyevich – Tajik National University, Candidate of Chemical Sciences, Associate Professor of the Department of Applied Chemistry. Address: 17 Rudaki Avenue, Dushanbe, 734025, Republic of Tajikistan. Phone: 939 06 69 59. E-mail: rustam.rafiev@mail.ru

Ruziev Jura Rakhimnazarovich – Tajik National University, Doctor of Technical Sciences, Professor of the Department of Applied Chemistry. Address: 17 Rudaki Avenue, Dushanbe, 734025, Republic of Tajikistan. Phone: 917 36 15 13. E-mail: gyra71@mail.ru

Salimova Parvina Talbakovna – Tajik Technical University. M. Osimi, Candidate of Technical Sciences, Associate Professor of the Department of Life Safety and Ecology Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rajabovoykh Avenue, 10. Phone: 918 65 09 85. E-mail: Salimovach@gmail.com

УДК: 579.222.3

КОМПЛЕКСООБРАЗОВАНИЕ ЖЕЛЕЗА (II) С СЕЛЕНОЦИСТЕИНОМ

Ёрмамадова С.Г., Бобоева М.Х., Раджабов У.Р.
Таджикский Национальный Университет

В настоящем сообщении приводятся результаты исследования, посвященные синтезу, установлению состава, растворимости и изучению электрической проводимости водных растворов координационных соединений железа (II) с селеноцистеином.

В качестве исходного вещества использовали FeSO_4 которого получали по методикам, описанным в [1-3] и органический лиганд селеноцистеин. Электрическую проводимость комплексов измеряли на кондуктометре марки «HI 8733 Conductivitymeter». ИК спектры селеноцистеина и синтезированных комплексов регистрировали на приборе «SHIMADZU».

Синтез комплексных соединений железа с селеноцистеином проведён из водного раствора при $\text{pH}=6,5-7$. На рисунке 1 приведены диаграммы распределения разных форм селеноцистеина ($\text{pK}_{a1}=2,4$ и $\text{pK}_{a2}=7,96$) в широком диапазоне pH . Из диаграммы распределения следует, что нейтральная форма селеноцистеина преобладает в интервале $\text{pH}=4,5-8$. В этой форме селеноцистеин участвует и в реакции комплексообразования с железом (II).

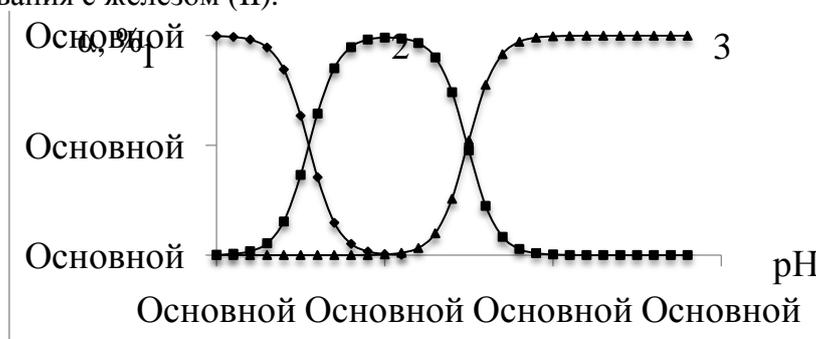

Рис.1 Диаграмма распределения частиц селеноцистеина в водном растворе при 298К.

Синтез $[\text{FeL}_2(\text{HSO}_4)_2]$. К 50 мл H_2O содержащей 0,54 г $\text{FeSO}_4 \cdot 7\text{H}_2\text{O}$ при перемешивании по порциям добавляли раствор, содержащий 0,6 г селеноцистеина. Образовавшийся осадок белого цвета после трёхчасового перемешивания отфильтровывали, промывали водой и высушивали в вакуум-эксикаторе над KOH до постоянной массы. Полученный комплекс мало растворяется в воде. Для $[\text{FeL}_2(\text{HSO}_4)_2]$ найдено, %: Fe-9,55; C-12,2; N-4,77; S-10,92; H-2,73, Se-26,96, O-32,76.

Синтез $[\text{FeL}_2\text{OHSO}_4]$. К 50 мл H_2O содержащей 0,54 г $\text{FeSO}_4 \cdot 7\text{H}_2\text{O}$ при перемешивании по порциям добавляли раствор, содержащий 1,2 г селеноцистеина. Образовавшийся осадок белого цвета после трёхчасового перемешивания отфильтровывали, промывали водой и высушивали в вакуум-эксикаторе над KOH до постоянной массы. Полученный комплекс мало растворяется в воде, ДМФА. Не растворяется в ацетоне, толуоле, этиловом эфире ДМСО. Растворяется в азотной кислоте (конц.). Для $[\text{FeL}_2\text{OHSO}_4]$ найдено, %: Fe-11,08; C-14,25; N-5,54; S-6,33; H-1,98, Se-6,33, O-28,51.

Проведённые исследования показали, что при взаимодействии FeSO_4 с селеноцистеином в соотношении 1:1 из раствора очень быстро выделяется осадок белого цвета, которому по данным элементного анализа соответствует формула $[\text{Fe}_2\text{L}(\text{HSO}_4)_2]$. При мольных отношениях 1:2 и выше мы наблюдали образование осадка белого цвета, по данным элементного анализа которому соответствует общая формула $[\text{FeL}_2\text{OHSO}_4]$.

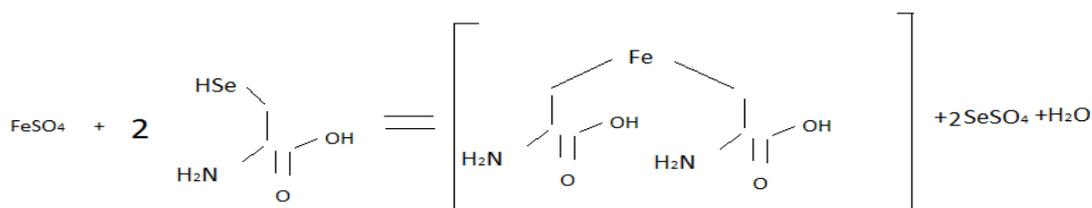

Таблица 1. Зависимость окраски растворов координационного соединения железа с селеноцистеином в разных растворителях:

Применяемые растворители	Растворимость 0,1 г комплексных соединений в 10 мл растворителя (T=const)	Окраска раствора
Вода	Малорастворимый	прозрачный, бесцветный
Диметилсульфоксид	Нерастворимый	прозрачный, желтый
этиловый спирт 96%	Нерастворимый	прозрачный, бесцветный
Ацетон	Нерастворимый	прозрачный, бесцветный
Толуол	Нерастворимый	прозрачный, бесцветный
ДМФА	Малорастворимый	прозрачный, бесцветный
Азотная кислота	Растворяется	прозрачный, бесцветный

Для изучения физико-химических свойств нами было изучено поведение комплексного соединения в разных интервалах температур, а именно от 20 до 360⁰С с помощью аппарата для определения температур плавления – ПТП-М с электрическим обогревом. В течении 24 часов в эксикаторе с серной кислотой хранили тонкоизмельченные высушенные порошки железа с селеноцистеином.

Определили примерную температуру плавления комплексных соединений пробным методом, а после, начиная с 30⁰С постепенно повышая на 2⁰С за каждую минуту, наблюдали отношение этих веществ при нагревании. Измеряли температуру плавления соединений и повторяли опыты по 10 раз и затем вычисляли среднее значения температуры плавления координационных соединений.

Таблица 2. Средние значения температуры плавлений координационных соединений

№ п/п	Комплексные соединения	Температуры плавлений, °С
1	Селеноцистеина	145-148,5 ⁰ С
2	Комплексное соединение селеноцистеина с железом	250,5-255 ⁰ С

Для установления способа координации селеноцистеина с железа (II), были сняты ИК – спектры исходных соединений и синтезированных координационных соединений железа (II).

Изучение ИК-спектров синтезированных координационных соединений железа (II) и селеноцистеина показывают, что в спектре исходного лиганда проявляются средние и интенсивны полосы поглощения при 510 см⁻¹, 560 см⁻¹, 620 см⁻¹, 800 см⁻¹, 910 см⁻¹, 1140 см⁻¹, 1200 см⁻¹, 1240 см⁻¹, 1400 см⁻¹, 1550 см⁻¹, 1120 см⁻¹, 1185 см⁻¹, 1290 см⁻¹, 1400 см⁻¹, 1600 см⁻¹, 2200 см⁻¹, 2680 см⁻¹, 2800 см⁻¹, 3000 см⁻¹, 3200 см⁻¹, 3600 см⁻¹,

Сдвиг или исчезновение характерных полос поглощения в ИК- спектрах железа и селеноцистеина по сравнению с ИК-спектром селеноцистеина должны свидетельствовать об участии конкретных функциональных групп в образовании координационных соединений. На рис. 1- 2 приведены ИК- спектры селеноцистеина и новое полученное комплексное соединение, где действительно наблюдаются характерные полосы поглощения, соответствующие предполагаемым колебаниям.

При сопоставлении ИК-спектров селеноцистеина и полученное новое комплексное соединение железа с селеноцистеином нами установлено, что ИК-спектре лиганда в области от 447 см⁻¹ проявляется полоса но в спектре комплекса интенсивности этой полос равняется 455 см⁻¹ т.е. происходит смещение групп СН₃СL. Но в области 1150 на ИК спекторелиганд интенсивности полос равен 1041 см⁻¹ но в комплексе в этой же области интенсивност равен 1091 см⁻¹. Кроме того, в ИК-спектре селеноцистеина в области 500-750 отсутствует полоса относящаяся к ν(SH). В отличии от ИК-спектра селеноцистеина в спектре новое соединение проявляются так же новые полосы.

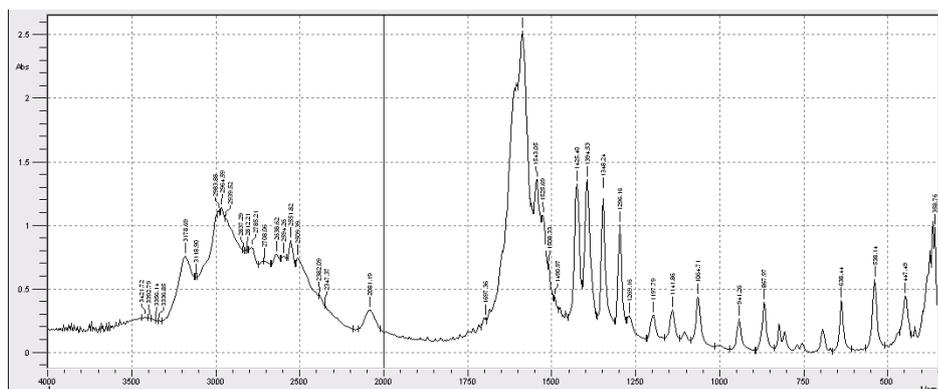
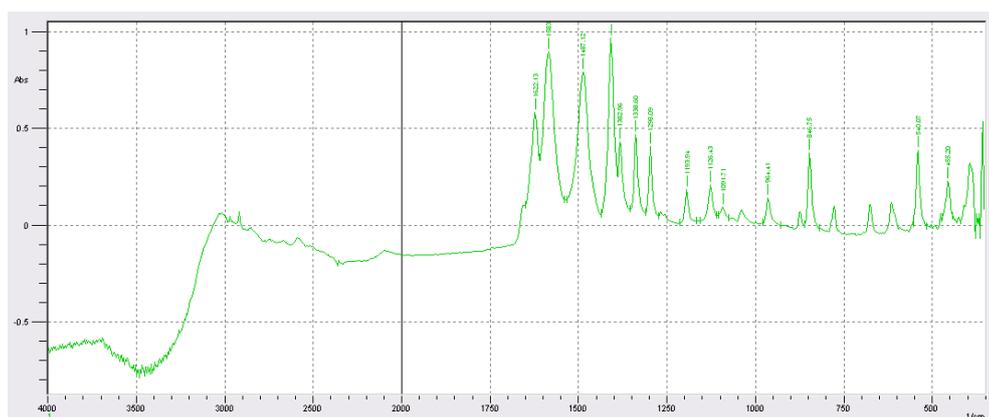

Рис. 1. ИК-спектр селеноцистеина

Изучение ИК-спектров показало, что в спектрах синтезированных комплексов железа (II) состава $[\text{FeL}_2\text{SO}_4] \cdot 2\text{H}_2\text{O}$ полосы поглощения аминогруппы, сульфат ионов смещены на $20\text{-}27\text{ см}^{-1}$ в низкочастотную область по сравнению со спектрами исходных лигандов. Полосы поглощения валентных колебаний молекулы селеноцистеина в спектре указанного соединения проявляются с высокой интенсивностью в области 1197 см^{-1} , а нитрат -ионов при 1269 , 1348 и 1338 см^{-1} соответственно. Эти изменения в спектрах комплекса и нитрат -ионов указывают в пользу их координации к железу (II) посредством донорных атомов азота аминогруппы и ионов селена. На рис. 2 и 3 представлены ИК- спектры координационных соединений селеноцистеина и полученное новое соединение железа с селеноцистеином.

Рис. 2. ИК-спектр $[\text{FeL}_2(\text{H}_2\text{O})_2] \cdot \text{SO}_4 \cdot \text{H}_2\text{O}$

Анализ ИК-спектров этих комплексов показывает, что характер их спектров в области $447\text{-}1394\text{ см}^{-1}$ отличаются друг от друга. При этом в спектрах координационного соединения состава $[\text{FeL}_2\text{SO}_4] \cdot 2\text{H}_2\text{O}$ полученных при нагревании реагирующих компонентов полосы соответствующие колебанию $\nu(\text{NO}_2)$, молекулы селеноцистеина $\nu(\text{SO}_4)$, $\delta(\text{H}_2\text{O})$ проявляются более четко по сравнению со спектрами комплекса состава: $[\text{FeL}_2(\text{H}_2\text{O})_2] \cdot \text{SO}_4 \cdot \text{H}_2\text{O}$.

Полученные экспериментальные данные можно интерпретировать тем, что вероятно в спектре соединения состава: $[\text{FeL}_2(\text{H}_2\text{O})_2] \cdot \text{SO}_4 \cdot \text{H}_2\text{O}$ происходит наложение полос поглощений валентных и деформационных колебаний координированных молекул воды с полос поглощений аминогруппы молекулы селеноцистеина.

ЛИТЕРАТУРА

1. Пршибил Р. Комплексоны в химическом анализе / Пер.с чешского под ред. Ю.Ю.Лурье. – М.: ИЛ, 1960. – С.383-386.
2. Сусленникова В.М., Киселева Е.К. Руководство к приготовлению титрованных растворов. – Л.: Химия, 1968. –С.45-71.
3. Коростелев П.П. Приготовление растворов для химико-аналитических работ. – М.: АН СССР, 1962. - 311с.
4. Синтез и применение металлосодержащих биоактивных координационных соединений / У.Р. Раджабов, С.Г. Ёрмамадова, Р.Н. Рахимова, Мижғони Шухратзода. –Душанбе: Ирфон, 2017. -151 с.
5. Государственная Фармакопея СССР X-го издания. –Москва: Медицина, 1968. -1049 с.
6. Государственная Фармакопея СССР XI-го издания, вып.1. –Москва: Медицина, 1987. -336 с.

7. Раджабов У.Р. Азольные координационные соединения Fe и Zn, их биологические свойства / У.Р. Раджабов, Р.Н. Рахимова, С.Г. Ёрмамадова // Вестн. ТНУ. – Душанбе: Сино, 2014. -№1/4(153). -С.62-66.
8. Раджабов У.Р. Термодинамические характеристики реакций комплексообразования железа с дибазолом, Авлизуъал / У.Р. Раджабов, С.Г. Ёрмамадова. - Душанбе: Сино, 2011. -2. -С.59-64.
9. Комплексообразование железа (III, II) с имидазолом / У.Р. Раджабов, С.Г. Ёрмамадова, И.Х. Шарипов, Р.Н. Рахимова // Материалы VIII Международной научно- практической конференции «Теория и практика современной науки» НИИЦ «Институт Стратегических Исследований». -Москва, 2012. -Т.1. -С.140-144.
10. Раджабов У. Азольные комплексы железа (II, III / У. Раджабов, И. Шарипов, С.Г. Ёрмамадова // Вест. ТНУ. – Душанбе: Сино, 2014. -№1/1(126). -С.127-130.

КОМПЛЕКСООБРАЗОВАНИЕ ЖЕЛЕЗА (II) С СЕЛЕНОЦИСТЕИНОМ

В настоящем сообщении приводятся результаты исследования, посвященные синтезу, установлению состава, растворимости, изучению электрической проводимости водных растворов координационных соединений железа (II) с селеноцистеином и результаты ИК –спектроскопии. В качестве исходного вещества использовали FeSO_4 и органический лиганд селеноцистеин. Электрическую проводимость комплексов измеряли на кондуктометре марки «HI 8733 Conductivitymeter». ИК спектры селеноцистеина и синтезированных комплексов регистрировали на приборе «SHIMADZU». Для установления способа координации селеноцистеина с железом были сняты ИК – спектры исходных соединений и синтезированных координационных соединений железа (II). Проведённые исследования показали, что при взаимодействии FeSO_4 с селеноцистеином в соотношении 1:1 из раствора очень быстро выделяется осадок белого цвета, которому по данным элементного анализа соответствует формула $[\text{Fe}_2\text{L}(\text{HSO}_4)_2]$. При мольных отношениях 1:2 и выше мы наблюдали образование осадка белого цвета, по данным элементного анализа которому соответствует общая формула $[\text{FeL}_2\text{OHSO}_4]$.

Ключевые слова: координационное соединение, железа (II), селеноцистеин, ИК –спектроскопия, лиганд, синтез, растворимость, электрической проводимости, элементный анализ.

COORDINATION JOINT OF IRON (II) WITH SELENOCYSTEIN

In this communication, we present the results of a study devoted to the synthesis, determination of the composition, solubility, study of the electrical conductivity of aqueous solutions of coordination compounds of iron (II) with selenocysteine and the results of IR spectroscopy. FeSO_4 and an organic ligand selenocysteine were used as the starting material. The electrical conductivity of the complexes was measured on an HI 8733 Conductivity meter. IR spectra of selenocysteine and synthesized complexes were recorded on a SHIMADZU device. To determine the method of coordination of selenocysteine from iron, IR spectra of the starting compounds and synthesized coordination compounds of iron (II) were recorded. Studies have shown that when FeSO_4 interacts with selenocysteine in a 1: 1 ratio, a white precipitate is very quickly released from the solution, which, according to elemental analysis, corresponds to the formula $[\text{Fe}_2\text{L}(\text{HSO}_4)_2]$. At molar ratios of 1:2 and higher, we observed the formation of a white precipitate, according to elemental analysis, which corresponds to the general formula $[\text{FeL}_2\text{OHSO}_4]$.

Keywords: coordination compound, iron (II), selenocysteine, IR spectroscopy, ligand, synthesis, solubility, electrical conductivity, elemental analysis.

ПАЙВАСТАҶОИ КООРДИНАТСИОНИИ ОҶАН БО СЕЛЕНОЦИСТЕИН

Ин мақола дар бораи ҳосиятҳои химиявии пайвастагии координатсионии оҳан бо селеноцистеин, ки бо таъсири муштаракӣ сульфати оҳан (II) бо селеноцистеин, ки дар маҳлули обӣ синтез карда шудааст, маълумот медиҳад. Ба сифати маводи ибтидоӣ FeSO_4 ва селеноцистеини лиганди органикӣ истифода шуданд. Электрғузариҳои комплексо дар HI 8733 чен карда шуд. Дар дастгоҳи ШИМАДЗУ ИК-спектри селеноцистеин ва комплексои синтезшуда сабт карда шуданд. Таҷриботҳо нишон доданд, ки вақте FeSO_4 бо селеноцистеин дар таносуби 1: 1 таъсир мекунад, ҳеле зуд таҳшини сафед ҳосил мешавад, ки он аз рӯи таҳлили элементӣ ба формулаи $[\text{Fe}_2\text{L}(\text{HSO}_4)_2]$ мувофиқат мекунад. Ҳангоми таносубҳои молярӣ 1:2 ва аз он баландтар, мо пайдоиши таҳшини сафедро мушоҳида кардем, ки мувофиқи таҳлили элементӣ ба формулаи умумӣ $[\text{FeL}_2\text{OHSO}_4]$ мувофиқат мекунад.

Калидвожаҳо: пайвастагии координатсионӣ, оҳан (II), селеноцистеин, ИК -спектроскопия, лиганд, синтез, ҳалшаванда, электрғузариҳои таҳлили элементӣ.

Сведения об авторах: *Бобоева Манижа Хусейновна* – магистр 2-курса кафедры прикладной химии, Таджикский Национальный Университет. E-mail: boboeva97@list.ru. Телефон: +992 985 21 42 51

Ёрмамадова Саврибегим Гулмамадовна – доцент кафедры прикладной химии, Таджикский Национальный Университет. E-mail: ermamadova2015@mail.ru Телефон: +992 935 03 76 59

Раджабов Умарали Раджабович – доктор химических наук, ТГМУ.

Information about the authors: *Boboeva Manizha Huseynovna* – Master of the 2nd year of the Department of Applied Chemistry, Tajik National University. E-mail: boboeva97@list.ru. Phone number: +992 985 21 42 51

Ermamatov Savribekim Gulmamadova – associate Professor of the Department of applied chemistry, Tajik national University. E-mail: ermamadova2015@mail.ru Phone number: +992 935 03 76 59

Umarali Rajabovich Rajabov – Doctor of Chemical Sciences, TSMU.

УДК 662.66:338.45

ХУСУСИЯТ ВА СОХТИ ГАҶИ СОХТМОНӢ БО ИСТИФОДАИ ҲОСИЛИ ДАРАХТИ ШОҲБУЛУТ

Изатов Б.С., Каримов Э.Х., Рӯзиев Б.Т., Усмонов У.Р.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Муқаддима. Тамоюли рушди муосири маводи масолеҳи бинокорӣ зарурати таҳияи усулҳои нави каммасрафи захиравӣ ва энергетикиро барои баланд бардоштани мустаҳкамии часпандаҳои гаҷӣ ва устувори онҳо ба об ва маводҳои дар асоси он тайёр шударо, ки арзиши нисбатан кам дошта, аз ҷиҳати экологӣ тоза ва оташтобоваранда ба пеш овард.

Яке аз роҳҳои хеле самараноки танзимкунии мустаҳкамӣ ва ба об устувори часпандаҳои гаҷӣ ин омехта намудани иловаҳои минералӣ ва органикӣ мебошад, ки онҳо ба ҳосилшавии пайвастагиҳои суствалшавандаи кристаллҳои дигидрати гаҷро ихотакунанда мусоидат мекунанд ва дар натиҷа, матритсаи гаҷии камобгузаронандаи зичро ҳосил мекунанд [1-3].

Муҳокимаи маълумотҳои адабӣ илмӣ нишон додан, ки барои баланд бардоштани мустаҳкамӣ ва ба об устувори часпандаҳои гаҷӣ, омехта намудани иловаҳои минералии хурдисперсии табиӣ (диатомит, опока, трепел, путсолана, сеолит, шунгит ва ғ) [4-6] ва сунӣ (портландсемент, оҳак, метакаолин, микрокремнезём, хокаи керамзит ва саноати металлургӣ, партовҳои сепаратсияи обӣ-магнитии кварситҳои оҳанӣ ва ғ) дар алоҳидагӣ ва ҳам дар якҷоягӣ бо модификаторҳои органикӣ (гипер- ва суперпластикаторҳо, гидрофобизаторҳо, нанотрубаҳои карбонӣ, эфири селлюлоза ва ғ) [7-12] васеъ истифода бурда мешаванд.

Дар айни замон, дар байни иловаҳои органикии танзимкунандаи ҳосиятҳои масолеҳи гуногуни сохтмонӣ, аз ҷумла маводҳои гаҷӣ пектин ва крахмал, ки дар ашёи растанигӣ мавҷуданд, тавачҷӯҳи зиёди илмӣ ва амалӣ доранд [13-16].

Самари дарахти Шоҳбулут тақрибан 0,13% гликозидҳои флавоноидӣ, тақрибан 0,9% таннин, равғани чарбӣ 5-7%, сафедаҳо 11%, пектинҳо, крахмал то 49,5% доранд [18].

Шоҳбулут (лот. *Aesculus hippocastanum* L.) як дарахти калони баргист, ки аз қадимулайём дар ҷаҳон ва ҳам дар Тоҷикистон машҳур аст [18].

Хусусияти хоси крахмали самари дарахти шоҳбулут дар он аст, ки он сатҳи гидрофилии хеле инкишофёфта ва шумораи зиёди гурӯҳҳои гидроксилӣ фаъол дошта, ки хангоми бо об тар кардан қобилияти варам кардан ва ҳосил намудани гидрогели дар худ об нигоҳдорандаро, доро мебошад.

Тозагии баланди кимиёвӣ ва устувори биологӣ дар якҷоягӣ бо дигар сифатҳои арзишманд (устувори кимиёвӣ, ҳалнашаванда дар об ва маҳлулҳои органикӣ, набудани бӯй ва ранг) истифодаи васеи крахмалро ҳамчун пуркунанда, стабилизатор ва эмулгатор дар саноати хӯрокворӣ, косметикӣ ва дорусозӣ муайян мекунад [13-16].

Дар соҳаи сохтмон, крахмал асосан ҳамчун пуркунанда дар истехсоли пластмасса, кошинҳои оташтобовар ва сафол, ҳамчун устуворкунандаи рангҳои обӣ ва эмулсияҳои гуногун истифода мешавад. Ҳамзамон, зарурати омӯхтани таъсири крахмал ҳамчун иловаи нигоҳдорандаи об ба ҳосиятҳои масолеҳи сохтмонӣ, аз ҷумла гаҷ ба миён омадааст.

Максади кор омӯхтани таъсири хокаи самари дарахти шоҳбулут ба часпакӣ, вақти сахтшавӣ, мустаҳкамӣ, зичии миёна, устувори ба об ва структураи гаҷи сохтмонӣ мебошад.

Усули гузаронидани кор. Дар давоми омӯзиш, маводҳои зерин истифода шуданд:

- гачи муқаррари тамғаи Г-2 (комбинати масолеҳи бинокории ш. Душанбе);

- хокаи самари дарахти шоҳбулут

Часпакии хамираи гачӣ (ХГ) аз рӯи диаметри паҳншавии ХГ дар вискозиметри Суттарда муайян карда мешавад; вақти сахтшавӣ - аз рӯи ғутиши сӯзан ба ХГ-и часпакиаш стандартӣ бо дастгоҳи Вика муайян карда мешавад; мустаҳкамӣ – аз руи худуди устуворӣ ҳангоми фишурдани нисфи намунаи андозаи 4×4×16 см, ки аз ХГ часпакиаш стандартӣ тайёр карда шудааст ва пас аз 2 соати омехтакунии гач бо об санҷида мешаванд; зичии миёна ва устувори ба об - нисбат ба масса ба ҳаҷм ва коэффитсиенти мулоимшавии нимаҳои намунаҳои андозаи 4×4×16 см, ки қаблан дар вазни доимӣ дар ҳарорати 50 °С хушк карда шуданд, чен карда мешавад.

Намунаҳои хамираи гачро бо илова кардани хокаи самари дарахти шоҳбулут (ХСШ) майдакардашуда бо пайдарҳамии зерин тайёр карда мешавад: (илова намудани намуна ба об ба миқдори аз 0,1 то 0,9 % аз вазни гач), омезиши аввалия, пур кардани гач, омехтаи дуюмдараҷа.

Ҳаҷми об барои ба тайёр кардани намунаҳои назоратии ХГ бо часпакии стандартӣ ба илова 63% мебошад ва бо илова 54% -ро ташкил медиҳад.

Қисми асосӣ. Натиҷаҳои санҷиш нишон доданд, ки часпакии хамираи гач бо илова кардани ХСШ амалан тағир меёбад (Расми 1).

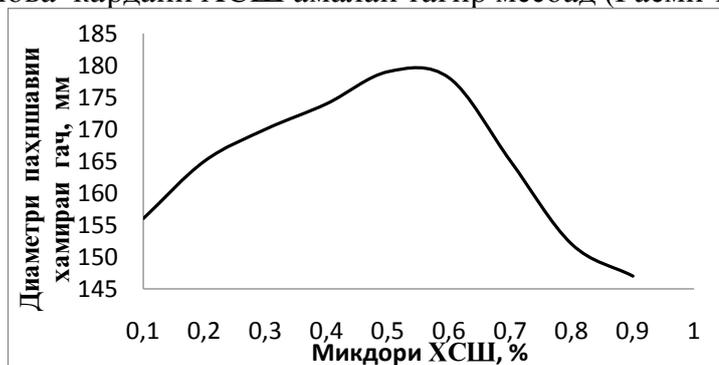

Figure 1. Dependence of the consistency of the plaster dough on the amount of horse chestnut fruit
Расми 1. Вобастагии часпакии хамираи гач аз миқдори ХСШ

Ҳангоми аз 0,1 то 0,6% зиёд кардани миқдори ХСШ диаметри паҳншавии ХГ аз 156 то 180 мм, яъне 15% зиёд мешавад.

Афзоиши минбаъдаи ҳаҷми ХСШ аз 0,6 то 0,9% боиси кам шудани диаметри паҳншавии ХГ ба 19% (аз 180 то 146 мм) мегардад.

Тағйирёбии мустаҳкамии санги гачӣ ҳангоми фишурдан бо илова намудани ХСШ амалан дар расми 2 оварда шудааст.

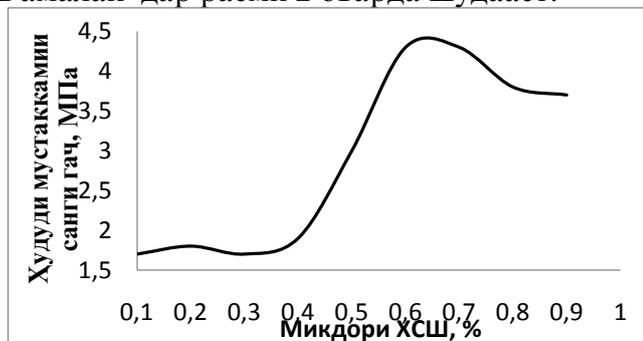

Figure 2. Dependence of the compressive strength of a gypsum stone on the amount of horse chestnut fruit
Расми 2. Вобастагии мустаҳкамии санги гачӣ ба фишурдан аз миқдори ХСШ

Минимуми ҳудуди мустаҳкамӣ, ҳангоми фишурдан бо илова кардани ХСШ аз 0,1 то 0,4% (1,6 ва 1,9 МПа) баробар буда ва максимуми он ба 0,4 то 0,6% (1,9 ва 4,3 МПа) мутаносибан баробар аст.

Миқдори оптималии ХСШ, барои тайёр намудани хамираи гачии бо часпакии стандартӣ (диаметри паҳншавӣ 180 мм) ва мустаҳкамии максималӣ ҳангоми фишурдани санги гачӣ (мустаҳкамии ниҳой 4,3 МПа) 0,6 %-ро ташкил медиҳад.

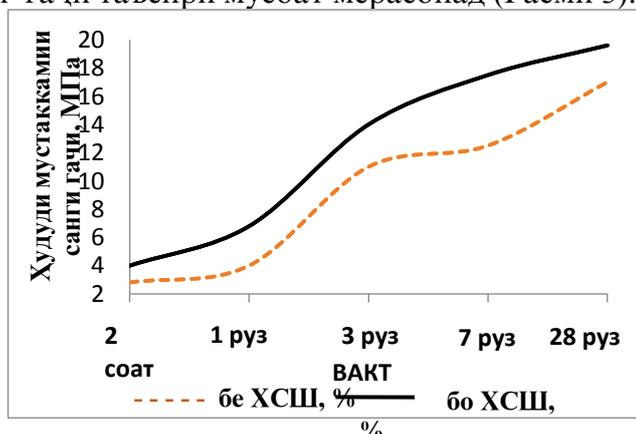
Таҳлили таъсири ХСШ ба хосиятҳои гачи сохтумони нишон дод, ки ҳангоми якхела нигоҳ доштани часпакии стандартии хамираи гачӣ, талаботи он ба об 1,2 маротиба (аз 63 то 54%) кам мешавад.

Дар ин ҳолат, вақти саҳтшавии ХГ коҳиш меёбад: аввали саҳтшавӣ аз 14 то 10 дақиқа, охири саҳтшавӣ аз 16 то 13 дақиқа. Зичии миёнаи санги гачӣ аз 1343 то 1374 кг/м³ меафзояд. Мустаҳкамии санги гачӣ ҳангоми шикастан 1,8 маротиба (аз 1,5 то 2,7 МПа), ҳангоми фишурдан 1,5 маротиба (аз 2,8 то 4,1 МПа) меафзояд ва коэффитсиенти мулоимшавӣ 1,2 маротиба (аз 0,59 то 0,71) зиёд мешавад (Ҷадвали 1).

Ҷадвали 1- Хусусиятҳои гачи сохтумонӣ
Table 1 - Properties of stucco

Таркиб	Хамираи гачӣ		Санги гачӣ			
	Диаметри паҳншавии, ХГ, мм	Вақти саҳтшавӣ, дақиқа аввал охир	Зичии миёна, ҳангоми хушкбодан, кг/м³	Ҳудуди мустаҳкамӣ баъди 2 соат, МПа ҳангоми шикастан хангоми фишурдан		Коэффитсиенти мулоимшавӣ
бе ХСШ, О/Г = 0,63	178	14 16	1343	1,5	2,8	0,59
бо 0,6 % ХСШ, О/Г = 0,54	178	10 13	1374	2,7	4,1	0,71

Ғайр аз ин, ХСШ вобаста аз вақти нигоҳдорӣ ба тағйирёбии мустаҳкамии санги гачӣ таъсири мусбат мерасонад (Расми 3).

Расми 3. Тағйирёбии мустаҳкамии санги гачӣ ҳангоми фишурдан вобаста аз вақти нигоҳдорӣ
Figure 3. Change in compressive strength of gypsum stone depending on storage time

Ҳамин тавр, мустаҳками хангоми фишурдани санги гачӣ, баъд аз 1 рӯз аз 5,2 то 6,7 МПа (29%), баъд аз 3 рӯз - аз 10,9 то 14,3 МПа (ба 31%), баъд аз 7 рӯз - аз 12,7 то 17,5 МПа (38%) баъд аз 28 рӯз - аз 17,1 то 19,6 МПа (15%) меафзояд.

Хулоса. Дар асоси таҳқиқотҳои гузаронидашуда, хусусияти таъсири хокаи самари дарахти Шоҳбулут ба часпакӣ, мустаҳкамӣ, вақти саҳтшавӣ, зичии миёна, устувори ба об ва структура гач, ошкор карда шуда ва инчунин миқдори оптималии илова намудани ХСШ муайян карда шуд, (0,6% аз массаи гач). Муқаррар карда шудааст, ки хокаи самари дарахти Шоҳбулут талаботи гачи сохтумониро ба об, ҳангоми нигоҳ доштани часпакии стандартӣ (1,2 баробар)

ва инчунин мӯҳлати сахтшавии хамираи гачро кам карда, мустаҳкамӣ (ҳангоми шикастан 1,8 маротиба, ҳангоми фишурдан 1,5 баробар) ва коэффитсиенти мулоимшавии (1,2 маротиба) санги гачиро зиёд мекунад. Беҳтар шудани хосиятҳои гачи сохтумонӣ бо истифодаи хокаи самари дарахти Шохбулут аз сурбат гирифтани раванди гидротатсияи гач аз ҳисоби хосияти обнигоҳдорандагии он вобаста буда ва инчунин аз зич шудани фосила байни кристаллҳои гач алоқамандӣ дорад.

АДАБИЁТ

1. Гордина А.Ф., Яковлев Г.И., Полянских И.С., Керене Я, Фишер Х.Б., Рахимова Н.Р., Бурьянов А.Ф. Гипсовые композиции с комплексными модификаторами структуры // Строительные материалы. 2016. № 1–2. С. 90–95.
2. Токарев Ю.В., Гинчицкий Е.О., Гинчицкая Ю.Н., Гордина А.Ф., Яковлев Г.И. Влияние комплекса добавок на свойства и структуру гипсового вяжущего // Строительные материалы. 2016. № 1–2. С. 84–89.
3. Потапова Е.Н., Исаева И.В. Влияние добавок на водостойкость гипсового вяжущего // Сухие строительные смеси. 2012. № 5. С. 38–41.
4. Лукутцова Н.П., Пыкин А.А. Теоретические и технологические аспекты получения микро- и нанодисперсных добавок на основе шунгитосодержащих пород для бетона. Монография. Брянск: БГИТА, 2014. 216 с.
5. Lukutsova N.P., Pykin A.A. Stability of nanodisperse additives based on metakaolin // Glass and Ceramics. 2015. № 11–12. С. 383–386.
6. Lukutsova N., Pykin A., Kleymenicheva Y., Suglobov A., Efremochkin R. Nano-additives for composite building materials and their environmental safety // International Journal of Applied Engineering Research. 2016. Т. 11. № 11. С. 7561–7565.
7. Филиппова К.Е., Кулаковский В.А., Лукина Ю.Ю. Влияние цеолитсодержащей добавки на сроки схватывания и водостойкость гипсовых вяжущих веществ // Промышленное и гражданское строительство. 2016. № 8. С. 38–41.
8. Халиуллин М.И., Рахимов Р.З., Гайфуллин А.Р. Состав и структура камня композиционного гипсового вяжущего с добавками извести и молотой керамзитовой пыли // Вестник МГСУ. 2013. № 12. С. 109–117.
9. Сегодник Д.Н., Потапова Е.Н. Гипсоцементно-пуццолановое вяжущее с активной минеральной добавкой метакаолин // Успехи в химии и химической технологии. 2014. № 8 (157). С. 77–79.
10. Изряднова О.В., Яковлев Г.И., Полянских И.С., Фишер Х.Б., Сеньков С.А. Изменение морфологии кристаллогидратов при введении ультра- и нанодисперсных модификаторов структуры в гипсоцементно-пуццолановые вяжущие // Строительные материалы. 2014. № 7. С. 25–27.
11. Чернышева Н.В. Использование техногенного сырья для повышения водостойкости композиционного гипсового вяжущего // Строительные материалы. 2014. № 7. С. 53–56.
12. Чернышева Н.В., Лесовик В.С., Дребезгова М.Ю. Водостойкие гипсовые композиционные материалы с применением техногенного сырья. Белгород: БГТУ им. В.Г. Шухова, 2015. 320 с.
13. Андреев, Н.Р. Структура, химический состав и технологические свойства основных видов крахмалсодержащего сырья // Хранение и переработка сельхоз сырья. – 1999. – № 7. – С. 7 – 20
14. Кряжев, В.Н. Последние достижения химии и технологии производных крахмала // Химия растительного сырья. – 2010. – №1. – С. 1 – 10.
15. Heinze T. Cellulose: structure and properties // Advances in polymer science. 2015. Т. 271. С. 1– 52.
16. Zhao Y., Moser C., Lindström M.E., Henriksson G., Li J. Cellulose nanofibers from softwood, hardwood, and tunicate: preparation-structure-film performance interrelation // ACS Applied Materials & Interfaces. 2017. Т. 9. № 15. С. 13508–13519.
17. Коровяков В.Ф. Модифицирование свойств гипсовых вяжущих органоминеральным модификатором // Сухие строительные смеси. 2013. № 3. С. 15–17.
18. Каштан конский обыкновенный [Электронный ресурс] // Режим доступа: <http://ou62.omsk.obr55.ru/files/Растения/rast/k/ kahtan. htm> (дата обращения 09.01.2021).

СВОЙСТВА И СТРУКТУРА СТРОИТЕЛЬНОГО ГИПСА С ПРИМЕНЕНИЕМ ПЛОДЫ ДЕРЕВА КОНСКОГО КАШТАНА

Представлены результаты исследования влияния молотого плода дерева конского каштана (МПДК) на консистенцию, сроки схватывания, прочность, среднюю плотность, водостойкость и структуру строительного гипса. Экспериментально установлено, что МПДК приводит к снижению водопотребности (в 1,2 раза) строительного гипса при сохранении стандартной консистенции, сокращению сроков схватывания гипсового теста, а также повышению прочности (на изгиб в 1,8 раза, на сжатие в 1,5 раза) и коэффициента размягчения (в 1,2 раза) гипсового камня. Полученные результаты

является следствием ускорения процесса гидратации строительного гипса за счет водоудерживающей способности МПДК, а также уплотнения пространства между кристаллогидратами двуводного гипса.

Ключевые слова: строительный гипс, плода дерева конского каштана, консистенция, сроки схватывания, прочность, водостойкость, структура.

ХУСУСИЯТ ВА СОХТИ ГАЦИ СОХТМОЊИ БО ИСТИФОДАИ ХОСИЛИ ДАРАХТИ ШОХБУЛУТ

Дар ин мақола натиҷаҳои омӯзиши таъсири хокаи самари дарахти шоҳбулут ба часпаки, ваки сахтшавӣ, мустаҳкамӣ, зичии миёна, устувори ба об ва структураи гачи сохтумони оварда шудааст. Бо роҳи таҷрибавӣ муайян карда шудааст, ки хокаи хомили дарахти шоҳбулут талаботи гачро ба об ҳангоми нигоҳ доштани часпаки стандартӣ 1,2 маротиба ва вақти сахтшавии хамираи гачиро коҳиш дода инчунин мустаҳкамӣ гачро (ҳангоми шикастан 1,8 маротиба, ва фишурдан 1,5 маротиба) ва коэффитсиенти мулоимшавии санги гачро (1,2 маротиба) зиёд мекунад. Натиҷаҳои бадастомада натиҷаи суръатбахшии раванди гидратсияи гачи сохтумони аз ҳисоби хосияти обнигоҳдории хокаи самари дарахти шоҳбулут ва инчунин фишурдашавии фосила байни кристагидратҳои дигидрати гач мебошад.

Калимавожаҳо: гачи сохтумонӣ, хомили самарии дарахти шоҳбулут, часпакӣ, вақти сахтшавӣ, мустаҳкамӣ, устувори ба об, структура.

PROPERTIES AND STRUCTURE OF CONSTRUCTION GYPSUM WITH THE APPLICATION OF HORSE CHESTNUT TREE

The paper presents the results of a study of the effect of ground horse chestnut tree fruit (MPC) on the consistency, setting time, strength, average density, water resistance and structure of stucco. It has been experimentally established that the maximum permissible concentration (MPC) leads to a decrease in water demand (by 1.2 times) of stucco while maintaining a standard consistency, a reduction in the setting time of gypsum dough, and an increase in strength (for bending by 1.8 times, for compression by 1.5 times) and the softening factor (1.2 times) of gypsum stone. The results obtained are a consequence of the acceleration of the hydration process of stucco due to the water-holding capacity of the maximum permissible concentration, as well as the compaction of the space between the crystalline hydrates of gypsum dihydrate.

Keywords: stucco, horse chestnut tree fruit, consistency, setting time, strength, water resistance, structure.

Сведения об авторах: *Изатов Бахтовар Сабзалиевич* – магистр кафедры технологии химических производств ТНУ, 734025, Таджикистан, Душанбе, проспект Рудаки 17, E-mail: alijonaliev0696@gmail.com, тел: (+992) 938-08-08-98

Каримов Эрадж Хасанович – к.т.н., старший преподаватель кафедры технологии химических производств ТНУ, 734025, Таджикистан, Душанбе, проспект Рудаки 17, E-mail: eraj32@mail.ru, тел: (+992) 888-77-00-33.

Рузиев Бегали Темирович – ассистент кафедры технологии химических производств ТНУ, 734025, Таджикистан, Душанбе, проспект Рудаки 17, E-mail: ruziev_7474@mail.ru, тел: (+992) 919-39-39-56.

Усманов Умед Рахматжонович – ассистент кафедры технологии химических производств ТНУ, 734025, Таджикистан, Душанбе, проспект Рудаки 17, E-mail: umed73107@gmail.com, тел: (+992) 929-44-77-26.

Information about the authors: *Izatov Bakhtovar Sabzalievich* – master of the Department of Technology of Chemical Production TNU, 734025, Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue 17, E-mail: alijonaliev0696@gmail.com, tel: (+992) 938-08-08-98

Karimov Eradz Khasanovich – candidate of technical sciences., Senior Lecturer of the Department of Technology of Chemical Production TNU, 734025, Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue 17, E-mail: eraj32@mail.ru, tel: (+992) 888-77-00-33.

Ruziev Begali Temirovich – assistant of the Department of Chemical Production Technology TNU, 734025, Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue 17, E-mail: ruziev_7474@mail.ru, tel: (+992) 919-39-39-56.

Usmanov Umed Rakhmatzhonovich – assistant of the Department of Technology of Chemical Production TNU, 734025, Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue 17, E-mail: umed73107@gmail.com, tel: (+992) 929-44-77-26 .

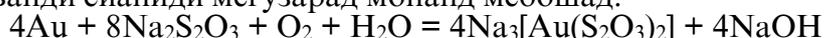
УДК 622.364.622.765

ТАҲҚИҚОТИ ИШҚОРОНИИ ТИЛЛО ВА НУҚРА БО ТИОСУЛФАТИ НАТРИЙ АЗ КОНСЕНТРАТИ КОНИ ДУОБА

Сафаров М.А., Асриев Дж.Б., Самихов Ш.Р.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Яке аз ҳалқунандаҳои перспективии металлҳои асил ин маҳлули камзаҳрноки тиосульфати натрий мебошад. Тиосульфат ин пайвастагии, мебошад, ки гурӯҳи $(S_2O_3)^{2-}$ дошта структураи аналоги сульфат буда як атоми оксиген боа томи сулфур пайваст мебошад. Беҳамтоии химияи иони тиосульфат структураи $[S-SO_3]^{2-}$ дошта, атомҳои сулфур ба пайвастҳои сулфурӣ хосияти барқароркунандагиро дода, қобилияти ҳосилшавии пайвастаҳои комплексиро дора два инчунин қобилияти бавучуд овардани чулфидҳоро дорад. Дар давоми солҳои охир аз ҷониби олимони тиосульфатҳо ҳамчун ҳалқунанда омӯхта шудаанд [1, с.295, 2, с.95, 3, с.2, 4, с.147, 5, с.114].

Раванди ҳалшавии тилло дар тиосульфат дар иштироки оксиген аз рӯи реаксияе, ки раванди сианиди мегузарад монанд мебошад:

Эҳтимолияти термодинамикии гузариши реаксия хеле баланд ($\Delta G^0 = -96,5$ кДж/мол) мебошад ва бо зиёд кардани ҳарорат зиёд мешавад. Иони тиосульфат бо тилло хеле мустаҳкам пайваст мешавад [6, с.2, 7, 162, 8, с.72].

Таҳқиқоти раванди ишқоронии концентрати тилло бо тиосульфат дар шароити лабораторӣ аз маъдани кони Дуоба бо ҳосилнокии тилло 56,4 г/т ва нуқра 12,2 г/т гузаронида шуд.

Дар ибтидо ҳангоми доимияти таносуби М:С, концентратсияи $Na_2S_2O_3$ ва вақти коркарди концентрат муҳити рН ва концентратсияи $(NH_4)_2SO_4$ ва NaOH тағйир дода шуд. Ҳамаи реагентҳо алоҳида ва дар омехта бо миқдори муайян дода мешуд. Натиҷаи таҳқиқот дар ҷадвали 1 нишон дода шудааст.

Истифодаи $(NH_4)_2SO_4$ ва NaOH дар алоҳидагӣ бо омехтаи тиосульфати натрий ва концентрат дар аввал натиҷаи хуб надодод. Дар ҳар ду маврид ҷудошавии Au ва Ag яқхел буданд. Бо зиёд кардани миқдори $(NH_4)_2SO_4$ ва NaOH ҷудошавии тилло ва нуқра аз концентрат зиёд шуданд, аммо то дар концентрат 30% Au ва 35% Ag боқӣ мондаанд.

Бо мақсади беҳтар кардани раванди ишқоронии тилло бо тиосульфат концентратро ба пухтан дар ҳарорати 600°C дар давоми 2 соат равон карда шуд.

Натиҷаҳои таҳқиқот дар ҷадвали 2 нишон дода шудааст. Ҷй хеле, ки дида мешавад, ҳангоми дар якҷоя $(NH_4)_2SO_4$ ва NaOH хароҷот аз 0,4 то 0,6 мол/л дараҷаи ҷудошавии тилло аз 78,5 - 89,3 % зиёд шуда, вале ҷудошавии нуқра аз 63,2 - 75,8 % расидааст. Дар ин вақт зиёд кардани истифодаи $(NH_4)_2SO_4$ ва NaOH аз 0,4 то 0,6 ҷудошавии металлҳо аз концентрат зиёд нагардидаанд, бинобар ин миқдори 0,4 мол/л барои истифодабарӣ дар технологияи ҷудошавии Au ва Ag аз концентрат хароҷоти оптималӣ шуморидан мумкин аст.

Ҷадвали 1. Натиҷаи ишқоронии Au ва Ag бо тиосульфат аз концентрати кони Дуоба

р/т	τ, с	рН	:С	Пурбор кардани реагентҳо, г/л			Концентратсия дар маҳлул, мг/л		Дараҷаи ҷудошавӣ, %	
				$Na_2S_2O_3$	$(NH_4)_2SO_4$, мол/л	NaOH, мол/л	Au	Ag	Au	Ag
		9,4	5:1	60	0,1		4,365	0,871	38,7	35,7
		9,3	5:1	60	0,2		5,561	1,120	49,3	45,9
		9,1	5:1	60	0,3		5,741	1,208	50,9	49,5
		8,4	5:1	60		0,1	4,580	0,927	40,6	38,0
		8,2	5:1	60		0,2	5,211	1,066	46,2	43,7
		9,3	5:1	60		0,3	5,505	1,125	48,8	46,1
		8,5	5:1	60	0,1	0,1	7,061	1,422	62,6	58,3
		8,0	5:1	60	0,2	0,2	7,828	1,593	69,4	65,3

Чадвали 2. Натиҷаи ишқоронии Au ва Ag бо тиосульфат аз концентрати кони Дуоба баъди сӯзонидан дар ҳарорати 600 °C

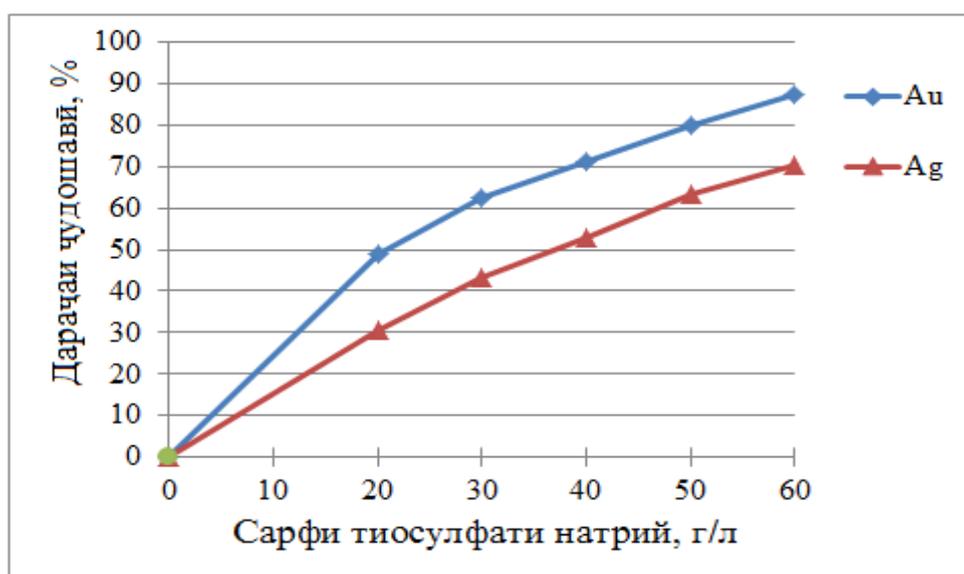
/т	τ, с	pH	M:C	Пурбор кардани реагентҳо, г/л			Концентратсия дар маҳлул, мг/л		Дараҷаи ҷудошавӣ, %	
				Na ₂ S ₂ O ₃	(NH ₄) ₂ SO ₄ , мол/л	NaOH, мол/л	Au	Ag	Au	Ag
		8,7	5:1	60	0,1	0,1	9,357	1,934	78,5	63,2
		9,2	5:1	60	0,2	0,2	10,644	2,286	89,3	74,7
		8,9	5:1	60	0,2	0,2	10,442	2,240	87,6	73,2
		9,0	5:1	60	0,3	0,3	10,537	2,319	88,4	75,8

Дар таҷрибаҳои минбаъда ҳангоми яқхел будани ҳамаи параметрҳо, таъсири концентратсияи тиосульфати натрий дар кинетикаи ишқоронии Au ва Ag аз концентрат омӯхта шуд. Муайян карда шудааст, ки бо зиёд кардани миқдори Na₂S₂O₃ дар омехта дараҷаи ҷудошавии Au ва Ag зиёд гардида, ҳарҷоти оптималии Na₂S₂O₃ 60 г/л ташкил дод, ки бо нишондодҳои чадвали 3 ва расми 1 мувофиқат мекунад.

Дараҷаи ҷудошавӣ, % Сарфи тиосульфати натрий, г/л

Чадвали 3. Натиҷаи таҳқиқоти таъсири ҳарҷоти тиосульфати натрий ба дараҷаи ишқоронии тилло ва нуқра аз концентрати кони Дуоба

/т	τ, с	pH	M:C	Пурбор кардани реагентҳо, г/л			Концентратсия дар маҳлул, мг/л		Дараҷаи ҷудошавӣ, %	
				Na ₂ S ₂ O ₃	(NH ₄) ₂ SO ₄ , мол/л	NaOH, мол/л	Au	Ag	Au	Ag
		8,7	5:1	20	0,2	0,2	5,817	0,939	48,8	30,7
		9,6	5:1	30	0,2	0,2	7,450	1,322	62,5	43,2
		8,7	5:1	40	0,2	0,2	8,511	1,616	71,4	52,8
		9,0	5:1	50	0,2	0,2	9,548	1,934	80,1	63,2
		9,3	5:1	60	0,2	0,2	10,537	2,228	88,4	72,8
		8,8	5:1	60	0,2	0,2	10,633	2,246	89,2	73,4

Расми 1. Качхатаи кинетикии ҷудошавии Au ва Ag аз ҳарҷоти тиосульфати натрий.

Ҳангоми тағйир додани таносуби M:C дар омехта аз рӯи натиҷаи чадвали 4, дараҷаи оптималии ҷудошавии металлҳо ҳангоми таносуби M:C = 5:1 зиёд мегарданд. Ин маълумотҳо бо натиҷаҳои пешина мувофиқат мекунад.

Чадвали 4. Натиҷаи омӯзиши таъсири таносуб M:C ба дараҷаи ишқоронии тилло ва нуқра аз концентрати кони Дуоба

№ /т	с	рН	М:С	Турбор кардани реагентҳо, г/л			Концентрация дар маҳлул, мг/л		Дараҷаи ҷудошавӣ, %	
				Na ₂ S ₂ O ₃	(NH ₄) ₂ SO ₄ , мол/л	NaOH, мол/л	Au	Ag	Au	Ag
1	β	10,2	2:1	60	0,2	0,2	20,502	3,917	68,8	51,2
2	β	9,4	3:1	60	0,2	0,2	15,416	3,024	77,6	59,3
3	β	8,7	4:1	60	0,2	0,2	12,561	2,555	84,3	66,8
4	β	8,8	5:1	60	0,2	0,2	10,335	2,252	86,7	73,6
5	β	9,3	6:1	60	0,2	0,2	8,672	1,872	87,3	73,4
6	β	9,5	7:1	60	0,2	0,2	7,305	1,595	85,8	73,0

Дар натиҷаи гузаронидани таҳқиқоти кинетикаи ишқоронии бо тиосульфат аз концентрати кони Дуоба аз ҳама параметрҳои оптималии раванди коркарди концентрати зикршуда чунин муайян карда шудаанд: рН = 9,3-9,4; М:С=5:1; харочоти Na₂S₂O₃ – 60 г/л; Харочоти якҷояи (NH₄)₂SO₄ + NaOH = 0,2 мол/л, вақти коркард 8 соат ва ҳарорати раванд 80 °С.

АДАБИЁТ

1. Холмогоров А.Г. Сорбция золота (I) и серебра (I) из тиосульфатных растворов на анионитах / А.Г. Холмогоров, Г.Л. Пашков, О.Н. Кононова и [др.] // Химия в интересах устойчивого развития. – 2001. – № 9. – С. 293 - 298.
2. Жучков И.А. Влияние контакта золота с сульфидными минералами на его поведение в тиосульфатном растворителе / И.А. Жучков, И.П. Бубеев // Цветная металлургия. – 1992. № 5. – С. 91 - 97.
3. Малый патент Республики Таджикистан № ТЈ 592, МПК(2012) С22В 11/08 Способ извлечения золота из бедных забалансовых руд / Ш.Р. Самихов; заявитель и патентообладатель: З.А. Зинченко, Б.А. Бобохонов №1000526 заявл. 26.09.2011, опубл. 11.12.13, Бюл. 92, 2013. – 2 с.
4. Самихов, Ш.Р. Исследования процесса тиосульфатного выщелачивания золотых мышьяксодержащих руд месторождения Чоре / Ш.Р. Самихов, З.А. Зинченко // Доклады АН Республики Таджикистан. – 2014. – Т. 57, № 2. – С. 145 – 150.
5. Самихов, Ш.Р. Технология разработки окисленной золото-,медно-, мышьяксодержащей руды месторождения Тарор / Ш.Р. Самихов, А.Б. Бобохонов, З.А. Зинченко // Вестник Таджикского национального университета. – 2014. – № 1/1 (126). – С. 114 – 119.
6. Малый патент Республики Таджикистан № ТЈ 691, МПК С22В 11/08 Способ извлечения золота из рудных концентратов / Ш.Р. Самихов; заявитель и патентообладатель: О.М. Бобомуродов №1400861 заявл. 09.06.2014, опуб. 15.05.15, Бюл. 106, 2015. – 2 с.
7. Самихов, Ш.Р. Изучение разработки технологии тиосульфатного выщелачивания золота, серебра и меди из руды и концентратов месторождения Тарор / Ш.Р. Самихов, З.А. Зинченко // Вестник Таджикского национального университета. – 2016. – № 1/2 (196). – С. 160 – 165.
8. Самихов Ш.Р. Технология переработки упорных и бедных золотосодержащих руд // Диссертация на соискание кандидат технических наук. Душанбе, 2006. -131 с.

ТАҲҚИҚОТИ ИШҚОРОНИИ ТИЛЛО ВА НУҚРА БО ТИОСУЛФАТИ НАТРИЙ АЗ КОНЦЕНТРАТИ КОНИ ДУОБА

Дар мақола натиҷаҳои омӯзиши кинетикаи ишқоронии маъдани тилло ва нуқраҳои концентрати кони Дуоба бо ҳосилнокии тилло 56,4 ва нуқра 12,2 г/т нишон дода шудааст. Дар аввал ҳангоми доими будани таносуби М:С, концентрацияи Na₂S₂O₃ ва давомнокии коркарди концентрат, муҳити рН ва концентрацияи (NH₄)₂SO₄ ва NaOH тағйир дода шуд. Бо мақсади беҳтар кардани раванди ишқоронии бо тиосульфат, флотоконцентратро ба сӯзонидан дар ҳарорати 600 °С дар давоми 2 соат раво карда шуд. Ҳангоми сӯзонидани концентрати душворкоркарди тиллодори сульфидӣ, қушодашавӣ рӯй дода дар ин вақт минералҳои пирит ва арсенопирит оксид шуда, тиллои дохили он озод мешавад. Нишон дода шудааст, ки ҳангоми давомнокии раванди ишқоронии то 12 соат, ҷудошавии тилло дар маҳлул 89 %-ро ташкил медиҳад.

Калидвожаҳо: ишқоронии ботиосульфат, кон, ҷудошавии тилло, кинетикаи раванд, ҳарорати раванд, флотоконцентрат.

ИССЛЕДОВАНИЕ ТИОСУЛЬФАТНОГО ВЫЩЕЛАЧИВАНИЯ ЗОЛОТА И СЕРЕБРА ИЗ КОНЦЕНТРАТА МЕСТОРОЖДЕНИЯ ДУОБА

В статье приведены результаты исследования кинетики тиосульфатного выщелачивания золота и серебросодержащего концентратов из месторождения Дуоба с содержанием золота 56,4 и серебра 12,2 г/т. Первоначально, при постоянстве соотношения Ж:Т, концентрации Na₂S₂O₃ и времени обработки концентрата изменяли рН среды и концентрации (NH₄)₂SO₄ и NaOH. С целью улучшения процесса тиосульфатного выщелачивания флотоконцентраты подвергались обжигу при температуре 600°С в течение 2 часов. При обжиге происходит вскрытие упорных золото - сульфидных концентратов, в то же время минералы пирит и арсенопирит окисляются, по этой причине происходит вскрытие содержащегося в них золота. С целью улучшения процесса тиосульфатного выщелачивания флотоконцентраты

подвергались обжигу при температуре 600°C в течение 2 часов. Показано, что при продолжительности процесса 12-часового выщелачивания извлечение золота в раствор составляет 89 %.

Ключевые слова: тиосульфатное выщелачивание, месторождение, извлечение золота, кинетика процесса, температура процесса, флотоконцентрат.

INVESTIGATION OF THIOSULFATE LEACHING OF GOLD AND SILVER FROM DUOBA DEPOSIT CONCENTRATE

Results of investigation of kinetics of thiosulfate leaching of gold and silver-containing concentrates from Duooba deposit with content of gold 56,4 and silver 12,2 g/t are given in the article. Initially, if the W:T ratio was constant, the concentration of $\text{Na}_2\text{S}_2\text{O}_3$ and the treatment time of the concentrate were changed by the pH of the medium and the concentrations of $(\text{NH}_4)_2\text{SO}_4$ and NaOH. In order to improve the thiosulfate leaching process, the flotation concentrates were fired at a temperature of 600 °C for 2 hours. Results of investigation of kinetics of thiosulfate leaching of gold and silver-containing concentrates from Duooba deposit with content of gold 56,4 and silver 12,2 g/t are given in the article. Initially, if the W:T ratio was constant, the concentration of $\text{Na}_2\text{S}_2\text{O}_3$ and the treatment time of the concentrate were changed by the pH of the medium and the concentrations of $(\text{NH}_4)_2\text{SO}_4$ and NaOH. In order to improve the thiosulfate leaching process, the flotation concentrates were fired at a temperature of 600 °C for 2 hours. During firing, resistant gold - sulfide concentrates are opened, while the minerals pyrite and arsenopyrite are oxidized, for this reason the gold contained in them is opened. In order to improve the thiosulfate leaching process, the flotation concentrates were fired at a temperature of 600 °C for 2 hours. It was shown that with the duration of the 12-hour leaching process, the extraction of gold into the solution is 89 %.

Keywords: thiosulfate leaching, deposit, gold extraction, process kinetics, process temperature, flotation concentrate.

Сведение об авторах: *Сафаров Махмадрахим Абдулназарович* – магистрант кафедры неорганической химии Таджикский национальный университет Адрес: 734063, г. Душанбе, проспект Рудаки 17, Телефон: (+992) 906 99 09 60

Асриев Джононидин Бахриддинович – аспирант Таджикского технического университета им. М.С.Осими Адрес: 734042. г. Душанбе, ул. академиков Раджабовых 10. Телефон: (+992) 93 919 90 09

Самихов Шонаврз Рахимович – д.т.н., доцент кафедрой технологии химического производства химического факультета ТНУ Адрес: 734063, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки 17, E-mail: samikhov72@mail.ru. Телефон: (+992) 900 19 95 72

Information about the authors: *Safarov Mahmadrachim Abdulnazarovich* – Magistrate of Inorganic Chemistry, Tajik National University Address: 734063, Dushanbe, Rudaki Avenue 17, Phone: (+992) 906 99 09 60

Asriev Jononidin Bakhriddinovich – graduate student of Taiik Technical University named after M.S.Osimi Address: 734042. Dushanbe, st. Academicians Radzhabov 10. Phone: (+ 992) 93 919 90 09

Samikhov Shonavruz Rakhimovich - Doctor of Science, Associate Professor, Department of Chemical Production Technologv. Faculty of Chemistrv. TNU Address: 734063. Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue 17, E-mail: samikhov72@mail.ru. Phone: (+992) 900 19 95 72

МАЪЛУМОТ БАРОИ МУАЛЛИФОН

**Талабот нисбат ба мақолаҳои илмие, ки барои чоп ба маҷаллаи
илмӣ «Муҳаққиқи ҷавон» пешниҳод мегарданд
Телефон: (992-37)227-74-41 E-mail: molodoy.issledovatel@mail.ru**

Мақолаҳои илмие, ки барои чоп ба маҷаллаи «Муҳаққиқи ҷавон» пешниҳод мегарданд, бояд ба талаботи зерин ҷавобгӯ бошанд: а) мақолаи илмӣ бояд бо назардошти талаботи муқаррарнамудаи маҷалла омода гардида бошад; б) мақола бояд натиҷаи таҳқиқоти илмӣ бошад; в) мавзӯи мақола бояд ба яке аз самтҳои илмӣ маҷалла мувофиқат намояд.

Мақолаҳое, ки дар матн онҳо маводи дигар муаллифон бе иқтибосоварӣ истифода шудаанд, ба чоп роҳ дода намешаванд.

Талабот нисбат ба таҳияи мақолаҳои илмӣ:

Матн мақола бояд дар формати Microsoft Word омода гардида, бо ҳуруфи Times New Roman барои матн бо забони русӣю англисӣ ва бо ҳуруфи Times New Roman Tj барои матн бо забони тоҷикӣ таҳия гардида, дар матн ҳаҷми ҳарфҳо 14, хошияҳо 2,5 см ва фосилаи байни сатрҳо бояд 1,5 мм бошад.

Ҳаҷми мақола бо формати А4 бо назардошти рӯйхати адабиёти истифодашуда ва аннотатсияҳо аз 8 то 10 саҳифаро бояд дар бар гирад.

Соҳтори мақола бояд бо тартиби зерин таҳия гардад:

– индекси УДК (индекси мазкурро аз дилхоҳ китобхонаи илмӣ дастрас намудан мумкин аст);

– номи мақола;

– насаб, дар шакли ихтисор ном ва номи падар (намуна: Шарипов Д.М.);

– номи муассисае, ки дар он муаллифи мақола таҳсил мекунад;

– матни асосии мақола;

– ҳангоми иқтибосоварӣ адабиёти истифодашуда ва саҳифаи мушаххаси он бояд дар қавси чаҳоркунча [ ] нишон дода шавад. Намуна: [4, с.25]. Яъне, адабиёти №4 ва саҳифаи 25;

– нақшаҳо, схемаҳо, диаграммаҳо ва расмҳо бояд рақамгузорӣ карда шаванд.

Инчунин онҳо бояд номи шарҳдиҳанда дошта бошанд;

– рӯйхати адабиёти истифодашуда (на камтар аз 3 номгӯ ва на бештар аз 10 номгӯи адабиёти илмӣ). Рӯйхати адабиёти истифодашуда бояд дар асоси талаботи ГОСТ 7.1-2003 ва ГОСТ 7.0.5-2008 таҳия гардад.

– баъди рӯйхати адабиёти истифодашуда маълумоти зерин бо се забон (тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ) омода карда шавад: номи мақола; насаб, ном ва номи падар; номи муассиса; аннотатсия ва калидвожаҳо (аннотатсия на камтар аз 18 сатр ва калидвожаҳо то 10 номгӯ);

– дар охири мақола бо ду забон (русӣ ва англисӣ) маълумот дар бораи муаллиф ва ё муаллифон бо тартиби зерин нишон дода шавад: насаб, ном ва номи падар (пурра), номи муассисае, ки дар он муаллиф меҳонад, телефон, e-mail, нишонии ҷойи кор в ё таҳсили муаллиф.

ИНФОРМАЦИЯ ДЛЯ АВТОРОВ

Требования к научным статьям, поступающим в научный журнал «Молодой исследователь»

Все поступающие в редакцию журнала научные статьи должны соответствовать следующим требованиям: а) статья должна быть написана с соблюдением установленных требований журнала; б) статья должна быть результатом научных исследований; в) статья должна соответствовать одному из направлений (разделов) журнала.

Требования к оформлению научных статей:

Статья должна быть подготовлена в формате Microsoft Word, шрифтом Times New Roman, кегль 14, поля 2,5 см со всех сторон, интервал полуторный.

Объем статьи (включая аннотацию и список литературы) должен быть в пределах от 10 до 12 стр. формата А4.

Статья должна иметь следующую структуру:

- индекс УДК (индекс можно получить в любой научной библиотеке);
- название статьи;
- фамилия и инициалы автора (например, Шарипов Д.М.);
- название организации, в которой учится автор статьи;
- основной текст статьи;
- при цитировании конкретного материала ссылки указываются в квадратных скобках [ ]. Образец: [4, с.25]. То есть, литература №4 и страница 25;
- таблицы, схемы, диаграммы и рисунки нужно сгруппировать и пронумеровать. Таблицы, схемы, диаграммы и рисунки должны иметь название;
- список использованной литературы (не менее 3 и не более 10 наименований научной литературы). Список литературы оформляется согласно требованиям ГОСТ 7.1-2003 и ГОСТ 7.0.5-2008;
- после списка использованной литературы оформляется следующая информация на трех языках (на таджикском, русском и английском языках): название статьи, ФИО автора, название организации, аннотация и ключевые слова (аннотация не менее 18 строк, ключевые слова до 7 слов или словосочетаний);
- информация об авторе на русском и английском языках (здесь указываются ФИО автора полностью, название организации, в которой учится (авторы), телефон, e-mail, а также почтовый адрес место учебы автора).

INFORMATION FOR THE AUTHORS
Requirements for scientific articles submitted to the scientific journal
"Young researcher»

All submitted scientific journal articles must meet the following requirements: a) the article must be written in compliance with the established requirements; b) the article must be the result of scientific research; c) the article must conform to one of directions (sections) of the journal.

Requirements for registration of scientific articles:

The article should be prepared in Microsoft Word format, Times New Roman font, size 14, margins 2.5 cm on all sides, interval 1.5.

The volume of the article (including the abstract and the list of references) should be within the range of 8 to 10 pages of A4 format.

The article should have the following structure:

- UDC index (the index can be obtained in any scientific library);
- article title;
- surname and initials of the author (for example, D. M. Sharipov);
- name of the organization where the author of the article studies;
- main text of the article;
- when quoting specific material, the references are indicated in square brackets [ ]. Sample: [4, p. 25]. That is, literature #4 and page 25;
- tables, diagrams, diagrams, and drawings should be grouped and numbered. Tables, diagrams, diagrams, and drawings must have a name;
- list of references (no less than 3 and no more than 10 titles of scientific literature). The list of references is made according to the requirements of GOST 7.1-2003 and GOST 7.0.5-2008;
- after the list of references, the following information is made out in three languages (Tajik, Russian and English): the title of the article, the author's full name, the name of the organization, the abstract and keywords (abstract of at least 18 lines, keywords to 7 words or phrases);
- Information about the author in Russian and English (full name of the author, the name of the organization where the author studies, phone number, e-mail, and postal address of the place of study or work of the author are indicated here).

МУНДАРИЧА – СОДЕРЖАНИЕ

ТАЪРИХ ВА АРХЕОЛОГИЯ – ИСТОРИЯ И АРХЕОЛОГИЯ – HISTORY AND ARCHAEOLOGY

<i>Ашууров У.Б.</i> Экстремизм – хатари чаҳонӣ: таъсири манфии иттилоотҳои ифротӣ ба афкори ҷавонон	5
<i>Қаландаров Х. Х.</i> Фатҳи Хуросон аз ҷониби Амир Темур (солҳои 1380-1393)	9
<i>Одинаева У., Шарофуддинов С.С.</i> Академик Бартолд ва нигоҳдории ҳуҷҷатҳо дар давлатҳои шарқ	14
<i>Раҳмонова Р., Ёрмуҳаммадов А.</i> Аввалин ҷорабиниҳо оид ба нигоҳдории ҳуҷҷатҳо ва ташкили бойгонӣ	19
<i>Сайидзода Ф.</i> Нақши бойгонии марказии давлатии Тоҷикистон дар наشري ҳуҷҷатҳои бойгонӣ	23
<i>Салимов К. Р., Шарофуддинов С.С.</i> Ҷуғрофияи таърихии Осиёи Миёна дар «Сафоратномаи Хоразм»-и Ризоқулихон Хидоят	28
<i>Нуриддинов Р.Ш., Тоирова П.</i> Таҷкими дипломатияи фарҳангӣ ва башардӯстона чун самти афзалиятноки сиёсати хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон	31

ФАЛСАФА – ФИЛОСОФИЯ – PHILOSOPHY

<i>Заробова М. О.</i> Хушунати ҳонаводагӣ нисбати занон дар оила	39
<i>Маснонова И.Ҳ.</i> Ташаккул ва инкишофи ҷараёни позитивизм	43
<i>Раҳмоналиев Б.</i> Мафҳум ва моҳияти бадномкунии сиёсӣ (компромат)	47
<i>Гулов А.</i> Особнонҳои мусулманского права в современном мире	52
<i>Саломов Б. А.</i> Системаи муносибатҳои ҷамъиятӣ дар қори иҷтимоӣ	57
<i>Суробова З.Ш.</i> Моҳияти назарияи ҷомеаи истеъмоли дар сотсиологияи муосир	61
<i>Хоҷаев Ҳ.А.</i> Нақши институти ҳуқуқ дар ҷомеа	66

ПЕДАГОГИКА ВА ПСИХОЛОГИЯ – ПЕДАГОГИКА И ПСИХОЛОГИЯ – PEDAGOGY AND PSYCHOLOGY

<i>Муминов О. Ҷ.</i> Концепсияи невроз дар Гештальт-терапия	71
---	----

ФИЛОЛОГИЯ – ФИЛОЛОГИЯ – PHILOLOGY

<i>Абдулло Аз-Заҳронӣ</i> Ҷараёни қиёсии иштиқоқ дар забони форсӣ ва англисӣ	77
<i>Ёрмухамедова М.А.</i> Содержание понятий «фразеология», «фразеологизм», «фразаема», «идиома»	81
<i>Маматкулов Д.Ҷ.</i> Характеристика фразеологических единиц со значением «образ человека» ..	86
<i>Чевачиев Р.</i> Структура фразеологических единиц таджикского языка	90
<i>Саидшоев С.</i> Специфика литературной позиции в романе «Рудин» в восприятии современников	97
<i>Баҳруллои М.</i> Портрети сиёсии лидерони афғонистон дар матбуоти тоҷик	100
<i>Ҳабибов Ҷ.</i> Мавқеи марсия дар эҷодиёти Салими Зарафшонфар	103

ИҚТИСОД – ЭКОНОМИКА – ECONOMICS

<i>Мухиддинов С.</i> Проблемы развития рынка ценных бумаг в Республике Таджикистан	107
<i>Абдуллоев А.Х., Қармишев Н.</i> Заминаҳои ҳуқуқӣ-иқтисодии ташкили бозори суғурта	109

ҲУҚУҚ ВА СИЁСАТ – ПРАВО И ПОЛИТИКА – LAW AND POLICY

<i>Маҳмадҷубов З.</i> Проблемаҳои назариявии мафҳуми техникаи ҳуқуқӣ	114
<i>Муминзода М.Н.</i> Чиход: мафҳум ва инкишофи таърихии он	118
<i>Муҳаммадуллоев Ф. Б.</i> Фаҳмиши истилоҳ ва мафҳуми «техникаи ҳуқуқӣ» ва «техникаи конунгузорӣ»	123
<i>Пахлавонова Ш.</i> Международный Суд ООН	128
<i>Саидова С.</i> Международно-правовая деятельность ОДКБ в Республике Таджикистан	136
<i>Саъдуллоев О.</i> Техникаи ҳуқуқӣ ва истифодабарии он дар фаъолияти ҳуқуқӣ	139
<i>Нурунов М. И.</i> Принципиҳои қорӣ ва сохти қулфҳо	143
<i>Яҳёев Ҳ.Ҳ.</i> Мафҳум ва нишонаҳои муносибатҳои ҳуқуқӣ	149
<i>Бафоев И. М.</i> Пешбурди суръатнок – шакли нави пешбурди парвандаи ҷиноятӣ	156
<i>Сафарзода О. Ҳ.</i> Хусусиятҳои тактикаи фаъолияти воҳидҳои амалиётии дархостӣ дар соҳаи мубориза бо савдои одамон	159

ФИЗИКА ВА МАТЕМАТИКА – ФИЗИКА И МАТЕМАТИКА – PHYSICS AND MATHEMATICS

Очмас Настаран. Муайян кардани нишондоди шикасти албумин аз рӯи графики дараҷабандӣ	163
Холмуродов М. К., Муллоев Н.У. Неэмпирические расчеты межмолекулярных ассоциаций молекулы имидазола	165
Эмоми Абдуллох Муайян кардани зароби фурӯбурди поликарбонат аз рӯи спектри фурӯбурд .	168
Гулбоев Ф.Ҷ. Таҳқиқи модели математикии хизматрасонии интернетӣ	171
Сатторов А.С., Султонзода З.Р. Тасвири интегралӣ ҳалли умумии муодилаи дифференсиалии оддии хаттӣ бо коэффитсиентҳои тағйирёбандаи ғайриҷинсаи тартиби ду	179

ХИМИЯ – ХИМИЯ – CHEMISTRY

Ашур Хусния Барот, Рафиев Р. С., Рузиев Дж.Р. Салимова П.Т. Разработка технологии получения портландцемента из местных минералов	184
Ёрмамадова С.Г., Бобоева М.Х., Раджабов У.Р. Комплексообразование железа (ii) с селеноцистеином	190
Изатов Б.С., Каримов Э.Х., Рӯзиев Б.Т., Усмонов У.Р. Хусусият ва сохти гачи сохтмонӣ бо истифодаи ҳосили дарахти шоҳбулут	194
Сафаров М.А., Асриев Дж.Б., Салихов Ш.Р. Таҳқиқоти ишқоронии тилло ва нуқра бо тиосульфати натрий аз концентрати кони дуоба	199

**ТАДЖИКСКИЙ
НАЦИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ**
Научный журнал «Молодой исследователь»

Научный журнал «Молодой исследователь» основан в 2019 г. Выходит 6 раз в год.

НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ «МОЛОДОЙ ИССЛЕДОВАТЕЛЬ»

2021. №1

Над номером работали:

Ответственный редактор: М. Асадова

Издательский центр

Таджикского национального университета
734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17.

E-mail: molodoy.issledovatel@mail.ru

Тел.: (+992 37) 227-74-41

Ба матбаа 12.03.2021 супорида шуд.
Ба чопаш 00.00.2021 имзо шуд.
Қоғазӣ офсет. Андозаи 60x84 1/16. Ҷузъи чопӣ 25,5.
Супориши № 00. Адади нашр 100 нусха.
Матбааи Донишгоҳи миллии Тоҷикистон
ш. Душанбе, кучаи Лохути, 2.